ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXII

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XXII

BEOGRAD
1983

YU IFFN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XXII

БЕОГРАД
1983

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Републичке заједнице науке Србије.

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413—138/73-02 од 15. II 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXII

БЕОГРАД
1983

SADRŽAJ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

СРБИЈА И ПРАВЦИ ВИЗАНТИЈСКИХ ПОХОДА У XII ВЕКУ

Читаво једно столеће (1091—1190) трајали су, са дужим или краћим прекидима, српско-византијски сукоби који су били непосредан одраз настојања српских владара да своју државу изведу из тесних долина сливова Ибра и Дрине на шире балканске просторе и да, истовремено, обезбеде њену независност. У овим сукобима јасно се уочава, и иначе позната, чињеница да Византија епохе Комнинâ више нема праву стратегијску иницијативу на својој страни. Цариград, и поред стогодишњих настојања праћених многим победама, не само да није успео да спречи јачање и осамостаљивање Србије него су и његови војни походи представљали готово искључиво реакцију на српске „побуњеничке" иступе. Те својеврсне казнене експедиције нису се увек одвијале на истоветан начин, нити су српске земље погађале, или им само претиле, искључиво са једне стране.

Прва византијска реакција споменутог типа пада у 1092. годину. Започела је тиме што је цар Алексије Комнин претходне године, након одлучне победе над Печенезима, стигао у Филипопољ, узнемирен вестима о инвазији Кумана и српским припремама, како Бодиновим тако и Вукановим, за покретање непријатељстава.[1] Мада Ана Комнина, која нас о свему овоме обавештава, инсистира на опасности од Срба као тадашњој основној преокупацији цара Алексија, не треба занемарити куманску претњу као чинилац који је могао допринети избору Филипопоља за стратегијску базу, како ће бити учињено и приликом одбране од Кумана 1114. године.[2] У сваком случају, царев долазак са војском у Филипопољ сведочи да је покрет започет познатим цариградским (војним) друмом који води ка Софији (Сердика) и Нишу. Не знамо, међутим, тачно којим је правцем Алексије наставио када је из Филипопоља кренуо на српску границу, јер наш извор саопштава само то да је стигао у

[1] Anne Comnène, Alexiade, ed. *B. Leib* (даље: Alex.), II, Paris 1943, 147.6—148.27. Уп. Византијски извори за историју народа Југославије III (даље: ВИНЈ III), Београд 1966, 384 сл.; Историја српског народа I (даље: ИСН I), Београд 1981, 198. О царевом дугом боравку у Филипопољу због афера у сопственој околини в. *F. Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081—1118), Paris 1900, 145 sq.

[2] Тада су византијске снаге биле распоређене у Филипопољу, Бачкову (Петрицос), Софији (Триадица) и нишкој области: Alex. III, 177.29—178.1.

пограничну област Зигос, коју треба тражити у области Косова поља и околних планина.[3]

За разлику од овог похода, кретање византијске војске у ратовању са Србима 1093/94. године познато је, и то у три маха, у својој завршној, а не и у почетној фази. Најпре је цар Алексије, у првом од два похода које је лично водио, стигао до Скопља, одакле је одступио после успешно окончаних преговора са Вуканом.[4] Затим је дошло до похода царевог синовца Јована који је, незнано којим путем, дошао до Липљана, одакле је наступио против Срба.[4a] Његов неуспех довео је до другог Алексијевог похода који је, такође непознатим путем, допро до Липљана.[4b] Под претпоставком, која није сасвим извесна, да је Скопље у свим ратним операцијама из 1093. и 1094. године,[5] а не само на њиховом почетку, било важна тачка у кретању византијске војске, ипак остаје отворено питање којим је путем та војска стизала до Скопља. Крећући се из Филипопоља, Византинци су у Скопље могли стићи или преко Велбужда или преко Штипа, да узмемо у обзир два најважнија правца.[6] Нема, међутим, никаквог доказа да је у операцијама из 1093/94. године, имајући Србе као јединог противника, византијска војска полазила из Филипопоља дуж Via militaris. Теоретски, она је могла користити и Via Egnatia, као што показују неки од похода Алексијевих наследника.[7]

Појачано интересовање Угара за Балканско полуострво током XII века из основа је изменило не само политичку него и стратегијску фи-

---

[3] Alex. II, 157.3—16. У нашој науци више пута је покушавано прецизније убицирање Зигоса. Најподробније се овим питањем позабавио *Р. Новаковић*, О Зигосу и граници између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века, Прилози КЛИФ 34/1—2 (1968) 3—29; Четири прилога историји и историјској географији Србије. Још неколико речи о могућном граничном појасу на Зигосу, ЗФФБ 11/1 (1970) 233—236, који је Зигос идентификовао као масив Чичавице, односно читав планински ланац од Чичавице до Шаре. Чини се да је ово решење само делимично тачно, тако да сам покушао да читаво питање преиспитам у чланку који треба да буде објављен у 15. књизи ЗФФБ. Сасвим ваља напустити мишљење *С. Новаковића*, Српске области X и XII века, ГСУД 48 (1880) 121, који је сматрао да се Алексије кретао правцем Софија — Ниш — Топлица, па је због тога и врлети Зигоса ставио око извориштa р. Топлице. Уп. и ВИНЈ III, 385 н. 32.

[4] Alex. II. 167.1—26.

[4a] Alex. II, 168.2—169.9.

[4b] Alex. II, 184.10—27. За све ове походе в. ВИНЈ III, 386 сл.; ИСН I, 198.

[5] Претпоставка почива на околности да је читаво византијско-српско ратовање споменутих година везано за један исти простор у коме се и једна и друга страна крећу на више-мање устаљен начин. Још је *С. Новаковић*, Српске области, 122—124, сматрао да су византијски походи 1093/94. погађали Србију с југа и да је тако био инаугурисан начин ратовања који је затим примењиван и у XII веку.

[6] Међутим, није уопште извесно да ли је пут преко Велбужда постојао у комнинско доба, јер се спомиње тек у турским ратовима с краја XIV века. Уп. *К. Јиречек*, Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци, Зборник Конст. Јиречека I, Београд 1959, 137. Још један пут за Скопље, преко Кратова, био је изузетно тешко проходан (Јиречек, н. д. 136), тако да у овом разматрању није узет у обзир. За путеве у источној Македонији и југо-источној Србији, в. *Г. Шкриванић*, Путеви у средњовековној Србији, Београд 1974, 82—102.

[7] Via Egnatia је несумњиво коришћена и 1106. год. (cf. Alex. III, 65.29—66.7), али су тада Византинци кренули на Србе из Солуна, где је цар већ боравио због норманске опасности.

зиономију византијско-српских сукобљавања.[8] Цариград је, приликом рашчишћавања својих „неспоразума“ са Србима, морао да рачуна са угарским уплитањем, али исто тако, у неким другим приликама, и са заједничким офанзивним иступањем Срба и Угара. Знатно ређе отварала се могућност за обрачун са Србима, у коме би Угри остали по страни. Разуме се да је онда, у различитим околностима, и византијска стратегија добијала различите облике, што се непосредно одражавало на избор операцијских праваца византијске војске.

Први велики сукоби XII века у којима узимају учешћа Византија, Угарска и Србија одигравају се за владе Јована II Комнина, између 1127. и 1129. године.[9] Удео Срба у њима није био мали — према Кинаму, они су порушили Рас; према Хонијату, тешком одмаздом њима је наметнута врховна власт Цариграда, а велики број је одведен као робље у Малу Азију, али ниједан извор не спомиње правац продора византијске војске у Србију. Угри су били важнији непријатељ, па се главнина византијске војске свакако кретала цариградским војним друмом — Кинам спомиње операције око Браничева, а Хонијат говори о Филипопољу као о месту окупљања царских одреда пред угарском опасношћу.[10] Врло је вероватно да је са тог друма, у неком затишју борби са Угрима, византијска војска кренула дубље у Србију, јер ситуација није дозвољавала толико удаљавање да тежиште напада буде пренето на јужни правац: Косово поље — Рас. Уосталом, Византинци су Рас, после споменутог српског разарања, поново заузели тек 1149. године, што је још једна индиција да је њихов победоносни поход из двадесетих година погодио друге циљеве.

Сасвим друкчији правац имао је поход Манојла I из 1149. године.[11] Покренут уместо намераваног освајања Сицилије, као одговор на окупљање антивизантијске коалиције,[12] овај поход је био одређен двема околностима. Прво, Манојло се већ налазио у Валони кад се одлучио на промену ратног плана, тако да је у том тренутку за њега најкраћи пут ка Србији водио преко Пелагоније, Скопља и Косова.[13] Друго, према Кинамовом сведочанству, српски архижупан није сачекао окупљање коа-

---

[8] Још је *F. Chalandon*, Les Comnènes II: Jean Comnène (1118—1143) et Manuel Comnène (1143—1180), Paris 1912, 53, истакао да је la question hongroise постало за Комнинâ прворазредан проблем византијске спољне политике.

[9] Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioannae et Alexio Comnenis gestarum, ed. *A. Meineke*, Bonnae 1836 (даље: Cinn.), 10.11—13.9; Nicetae Choniatae Historia, ed. I. *A. van Dieten*, Berlin—New York 1975 (даље: Chon.), 16.15—24, 17.39—18.63. Датирање према коментару *Ј. Калић* у Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971 (даље: ВИНЈ IV), 6 н. 1, 115 н. 1. Уп. и исто, 115 н. 19, где је показано да угарско-византијске и српско-византијске борбе овог времена треба посматрати као узајамно повезана збивања.

[10] Cinn. 11.19—12.3, 12.13—13.1; Chon. 17.48—50.

[11] Датирање према ВИНЈ IV, 22 н. 37, где је наведена и старија литература.

[12] Уп. *Ј. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970) 25; *иста*, коментар у ВИНЈ IV, 22 н. 38.

[13] Хонијат изричито спомиње Валону и Пелагонију: Chon. 89.74—90.76. О даљем могућном правцу кретања византијске војске уп. ВИНЈ IV, 23 н. 42, 122 н. 24. Чињеница да је део заробљених Срба насељен у околини Сердике не може се непосредно везати за кретање византијске војске, као што се то није могло учинити ни са насељавањем Срба око Никомедије у доба Јована II Комнина.

лиције, већ је сам ступио у борбу, па је византијски цар похитао да њему, још усамљеном на ратишту, нанесе што је могућно тежи пораз.[14] Са наведених разлога, поход преко Македоније у средиште српских земаља — Рас и долину Ибра — представљао је једино исправно стратегијско решење.[15] Истим путем, преко попаљеног Раса, цар се и вратио.[16]

Србима је, несумњиво, био нанет тежак пораз. Централне области земље, укључујући и владарево станиште, биле су опустошене или попаљене, одвучен је огроман плен и велики број заробљеника.[17] Хонијат говори о великом тријумфу и свечаностима у Цариграду, приређеним поводом победе.[18] Византинци су, дакле, имали разлога да верују да су за дуже време отклоњене претње са северних граница. Ово уверење је с пролећа 1150. године и одвело Манојла поново у Пелагонију, где је обновио припреме за напад на Сицилију, неостварен претходне године. Показало се, међутим, да су Срби још увек способни за борбу, поготову у савезу са Угрима, који је најзад почео да функционише, па је цар био принуђен да се лично позабави опасношћу која је запретила од савезника.[19] Започело је, по много чему чувено, ратовање из 1150. године.

Главни терет судара са царском војском 1150. године поднели су Срби. Али од самог почетка рата Манојло је морао да рачуна и са угарским снагама које су, подржавајући српског архижупана, заиста и продрле јужно од Саве и Дунава. Стога је византијски стратегијски маневар произашао из потребе за супротстављањем овој опасности и спречавањем обједињавања српских и угарских одреда. Главна база цара Манојла био је Ниш, одакле је предузет покрет долином Велике Мораве до области данашњег Параћина, а затим, преко жупе Лугомир, до ваљевске Подгорине. Ту је, на речици Тари, дошло до одлучне битке између византијских и противничких, угарско-српских снага.[20]

Иако је географски оквир рата данас успешно реконструисан, још увек је отворено питање итинерера Манојловог покрета до Ниша, тј. до

---

[14] Cinn. 101.18—102.1. Уп. ИСН I, 202. Према убедљивим разматрањима *J. Калић* у ВИНЈ IV, 22 н. 38, угарска помоћ је стигла тек 1150. године, иако је савезништво било на снази већ 1149. године. На стварној угарској помоћи 1149. инсистира, без јаких аргумената, *F. Makk*, Megjegyzések a II. Géza-kori Magyar-Bizánci konfrontáció kronológiájahoz, Acta Historica 67 (Szeged 1980) 43 sq.

[15] Cinn. 102.18—103.8 Осим Раса, колико је познато, Византинци су опустошили још и области Никаве и Галича и спалили дворе архижупана. За дискусију о убикацији наведених места уп. ВИНЈ IV, 24 нн. 44—45, 26 н. 47. Потпуно је промашено гледиште (*Chalandon*, o. c. 385 sq.) да овај поход није био уперен у срце Србије, настало из идентификације Раса као Ражња код Ниша (cf. et ibid., 71, 71 n. 5).

[16] О повратку у Рас: Cinn. 103.8.

[17] Осим овде већ изнетих података, в. и Chon. 90.88—95/1.

[18] Chon. 90.4—91.2.

[19] Cinn. 103.23—104.6; Chon. 91.9—92.33.

[20] Cinn. 103.23—113.7. О топографији овог рата в. исцрпно и прецизно истраживање *М. Благојевића*, Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρύμων) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама, ЗРВИ 17 (1976) 65—76, које је покушао да оспори *Р. Новаковић* у дискусији која је уследила: ИЧ 24 (1977) 299—321; *исти*, Још нешто поводом битке на Тари 1150. године, ИЧ 25—26 (1978/79) 5—28; *исти*, Стримон, Струмон, Заструма, ИЧ 25—26 (1978/79) 239—248. Уп. и богат коментар Кинамових вести у ВИНЈ IV, 26—37.

места стварања главне базе за вођење ратних операција. Као што је споменуто, цар је почетком пролећа стигао у Пелагонију, верујући још увек да је могућна експедиција у Италију.[21] У рану јесен он се већ улогорио код Ниша ради похода на Србију.[22] Одавно је већ претпостављено да је, након промене ратног плана, прикупљена војска доведена из Пелагоније у Ниш долином Вардара и Јужне Мораве.[23] Питање је, међутим, да ли би цару Манојлу, познатом по брзим маршевима, требало готово шест месеци да стигне из Пелагоније до Ниша, да би наступио на противника који га је иначе присилио на брзу промену планова. Ако се, пак, претпостави да је дуже времена боравио у Пелагонији, одлучујући се на промену ратног плана, остаје отворено питање да ли је било потребно, па чак и изводљиво, држати војску на окупу током више месеци пре почетка похода.

Чини се да наши извори не наговештавају ниједну од ових двеју могућности. Кинам каже изричито да је Манојло сакупио (ἤγειρεν) војску код Ниша, не и да је тамо спремну довео, а времену између ратовања 1149. и 1150. године посвећује само једну реченицу о снажној зими.[24] Хонијат, после податка о доласку у Пелагонију, саопштава да је цар одустао од вођења експедиције у Италију, али да је тамо упутио Михаила Палеолога са јаком војском (говори се мало и о њеном војевању), па затим одмах наставља са казивањем о рату против Србије исте, 1150. године.[25] Али, како је познато да је на овом месту Хонијат направио хронолошку збрку са мисијом Михаила Палеолога, будући да је она започета тек 1155. године,[26] излази да се за 1150. годину могу везати само два податка: о царевом узалудном доласку у Пелагонију и о његовом походу на Србе (и Угре) пошто је *йоново* (αὖθις) сазнао о „рђавом понашању" српског владара Уроша који „чини горе ствари него пре" (χείρονα δρᾶν τῶν προτέρων).[27]

Разуме се, у наведеним изразима садржана је алузија на византијски поход против Србије 1149. године, о коме писац говори непосредно пре вести о доласку Манојла I у Пелагонију. То би значило да се пасус о ратовању против Срба 1150. логички наставља на онај о рату против истог непријатеља 1149. године, а не на податак о царевом боравку у Пелагонији. На тај податак тематски се наставља пасус о Палеологовом походу на Италију 1155. године, временски интерполиран између два описа ратова против Срба. Може ли се онда говорити о некаквом маршу цара

---

21 Chon. 91.9—10.

22 Cinn. 103.23—104.2.

23 *Chalandon*, o. c. 387; ВИНЈ IV, 27 н. 49.

24 Cf. Cinn. 103.20—104.2. О начину на који се византијска војска тог времена сакупља за поход на Србе и Угре нешто више светла баца Хонијатово излагање о 1153. год.: p. 100.46—52.

25 Cf. Chon. 91.9—28, 92.29 sq.

26 Збрка је свакако настала из пишчеве жеље да објасни шта је било са италијанским походом после одустајања цара Манојла да у њему лично учествује. За литературу о овом питању в. ВИНЈ IV, 124 н. 36. Причу о ратовању у Италији Хонијат наставља знатно касније: p. 94.93 sq.

27 Chon. 92.29—30. У преводу читавог одломка на српскохрватски стоји да је Манојло *йоново* кренуо на Србе (ВИНЈ IV, 125), али је речени прилог за време омашком унет у текст превода.

Манојла на челу војске од Пелагоније до Ниша? Чини се да је одговор негативан и да би исправније било претпоставити да између ова два места и различитих, међусобно временски доста удаљених, похода које она симболишу лежи цезура у коју треба ставити боравак у најдубљој позадини — Цариграду или, бар, Филипопољу. Другим речима, Манојло је у поход на Србе (и Угре) 1150. године вероватно кренуо старим друмом и њиме стигао до Ниша. Затим су започеле ратне операције о којима је већ било речи.

Следеће, 1151. године ратовање је обновљено само са Угрима· Да је поново коришћен војни друм може се закључити не само per analogiam него и на основу тога што се Манојло, борећи се у Срему, плашио могућности да главна комуникација за његов одлазак са бојишта буде пресечена угарским нападом на Браничево,[28] једну од важних постаја на споменутом путу. Исти правац коришћен је вероватно и на почетку обновљених борби са Угрима 1152. године,[29] а свакако 1153, јер је цар тада сакупио војску у Сердици.[30] Ратовање је са прекидима настављено 1154. и 1155. године, али у нешто измењеним околностима. С обзиром иа то да је Манојло у пролеће 1154. боравио у Пелагонији, забринут приликама на Сицилији, није извесно да ли је те године кренуо на Угре непосредно из њему омиљене македонске равнице или се користио цариградским друмом, пошавши од неког другог места концентрације трупа.[31] Последње ратне године (1155) у поход је највероватније кренуо из Верије, где је провео зиму 1154/55. године.[32]

Након ових поновљених покушаја Цариграда да отклони угарску опасност, Србија је поново доспела у жижу византијске војнополитичке стратегије пре истека 1162. године.[33] Негде у другој половини те године почео је Манојлов поход, односно према Кинамовим речима „... цар крену у македонски Филипов град да би средио прилике у Србији“ (βασιλεὺς δὲ ἐπὶ τὴν Μακεδονικὴν ἐχώρει πόλιν Φιλίππου τὰ πρὸς τῇ Σερβικῇ καταστησόμενος πράγματα).[34] О даљем правцу кретања војске нема ни речи, али правилна идентификација „Филиповог града“ била би значајна не само за сумарну реконструкцију итинерера овог похода него и за боље разумевање читаве комнинске стратегије у ратовима са Србијом. Могућно је, наиме, да Кинам има у виду или Филипопољ, како се досад обично претпостављало,[35] или Филипе на крај-

[28] Cinn. 117.10—15. Уп. *К. Јиречек*, Историја Срба, Београд 1952, I, 143; ВИИЈ IV, 43 н. 93.

[29] Cinn. 119.16—120.10.

[30] Chon. 100.46—52. Cf. et Cinn. 121.11—18. У Цариград се овога пута, распустивши претходно војску, вратио преко Солуна: Chon. 100.56—59.

[31—32] Cinn. 127.9—15, 130.23—134.10; Chon. 101.60—102.87. О проблемима датирања и хронолошко-тематског усклађивања вести наша два извора о догађајима 1152—1155. год. в. коментар у ВИИЈ IV, стр. 45 н. 99 — 55 н. 129, 127 н. 51 — 130 н. 66.

[33] О сложеним проблемима одређивања хронологије византијско-српских односа овог времена и приликама у Србији в. ВИИЈ IV, стр. 56 н. 134 — 59 н. 141.

[34] Cinn. 203.23—204.1. Превод према: ВИИЈ IV, 56.

[35] *Chalandon*, o. c. 391; *J. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970) 33 нн. 47, 48; ВИИЈ IV, 56 нн. 135, 136.

њем истоку Македоније.[36] То значи да би се, у првом случају, војска кретала војним друмом на Сердику, док би у другом користила Via Egnatia ка Солуну.

Јован Кинам у свом делу на укупно четири места спомиње ἡ πόλις Φιλίππου. Из контекста три пута јасно произлази да је реч о Филипопољу.[37] Само једном, а то је случај којим се бавимо, контекст се не може искористити као путоказ и управо тада је Кинам за „Филипов град" употребио епитет „македонски". То је истовремено и једино место где он спомиње Македонију, па није могућно а priori извући сигуран закључак о његовом поимању Македоније. Јер, као што је познато, за Византинце појам Македоније може имати двојако значење, а оба града — Филипи и Филипопољ — тесно су везани за разлике у садржини тог појма. С једне стране, Македонија се јавља као истоимена тема која географски лежи у западној Тракији и у којој је Филипопољ једно од најзначајнијих места, али којој Филипи не припадају.[38] До Кинамовог времена, међутим, изблеедела је слава теме Македоније, која је у међувремену подељена на мање управне јединице, при чему је и Филипопољ постао посебна тема.[39] С друге стране, иако употреба израза Македонија код византијских писаца није озбиљно проучавана, извесно је да већина њих Македонију схвата у класичном географском смислу, као једну од грчких земаља која допире до Филипа, али не н до Филипопоља.[40] На овом месту ваља

---

[36] То је био предлог *А. Мајнекеа*, Кинамовог издавача у Бонском корпусу — cf. Cinn. 406, index s.v. Philippi. Наведена двојакост тумачења могућна је због тога што већина византијских писаца Филиповим градом назива како Филипе тако и Филипопољ, па чак, истина ретко, и Солун. Cf. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine Orientale à l'epoque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 109, 112 n. 2, 191 n. 1. Ова ономастичка униформност не причињава тешкоће једино данашњем читаоцу. Лемерл је утврдио да код самих византијских писаца постоји „... une confusion fréquente entre les deux villes" (op. cit. 109). Чак је и класично образована Ана Комнина на једном месту помешала порекло Филипа и Филипопоља (Alex. III 178.15—16).

[37] Cinn. 93.1, 211.20, 265.5.

[38] Cf. *Lemerle*, o. c. 123. То је, у ствари, ситуација у IX и X веку, када Филипи спадају у тему Стримон. Административне поделе су и раније раздвајале ова два града, чак и кад су привремено припадала једној широј целини — дијецези Тракији. Cf. Const. Porph. De thematibus, ed. *A. Pertusi*, Città del Vaticano 1952, 86.53, 57. Вероватно отуд је могућно да се Филипи понекад појаве са епитетом „трачки", како је установио *Lemerle*, o. c. 102 n. 10.

[39] Cf. *Lemerle*, o. c. 163; *H. Glykatzi-Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin au IXe—XIe siècles, Bull. Corr. Hell. 84 (1960) 51 (Филипопољ је тема Македонија), 59, 63, 83 n. 5 (Ф. је центар смањене т. Македоније)/ = Variorum Reprints, London 1971, VIII/; *N. Oikonomidès*, Les Listes de préséance byzantines des IXe et XIe siècles, Paris 1972, 260, 361.

[40] У питању су, у ствари, северне границе које је још Страбон одредио: Шара, јужни огранци Родопа на р. Мести, пл. Орбел (Орвил) североисточно од Филипа (ed. *K. Müller*, Geogr. Graeci Minores, Paris 1882, II, 577). Традиционална граница између Македоније и Тракије налазила се источно од Филипа, на нешто преко 20 km удаљености у ваздушној линији. Cf. *F. Papazoglou*, Le territoire de la colonie de Philippes, Bull. Corr. Hell. 106 (1982) 93. В. и *ista*, Makedonski gradovi u rimsko doba, Skoplje 1957, 297—302. Изузетно код неких византијских историографа, као нпр. код Аталијата (Mich. Attaliotae Historia, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1853, 33.14—37.21, 89.22—90.1, 207.21—208.2), Македонији су придаване и територије далеко на северу, све до Хема (Балкана), укључујући и област Филипопоља. У питању је, свакако, обједињавање Македоније као географског и Македоније као административног појма, будући да су „Македонци" за Аталијата искључиво војници, по свој прилици у тра-

се позабавити само оним ауторима који јасно разликују два града један од другог или који повлаче линију разграничења између Македоније и области Филипопоља.

Још у V веку црквени писац Теодор Анагност придавао је граду Филипи ознаку τῆς Μακεδονίας.[41] Много касније, пишући у XI веку своје обимно историјско дело, Јован Скилица је Филипе назвао „једним од македонских градова".[42] Скилица истовремено говори више пута, без епитета „македонски", о Филипопољу који је за њега искључиво Φιλιππούπολις[43], тако да је разликовање два града у његовом делу изузетно стриктно спроведено. За Ану Комнину, великог биографа Алексија I Комнина, која је у стању да међусобно помеша неке чињенице о пореклу Филипа и Филипопоља (в. нап. 36), карактеристично је да строго разликује Македонију од области око Филипопоља.[44] Слично Скилици, Георгије Акрополит — државник и историчар XIII века — доследно поштује ономастичку разлику између Филипопоља, о коме говори више пута, и Филипа, града који под тим именом спомиње два пута.[45] Најзад, цар-писац Јован Кантакузин, правећи углавном, али не сасвим доследно, исту разлику,[46] назива Филипе и оближњу Драму македонским градовима.[47]

Вратимо се Јовану Кинаму. Његов однос према два града, названа по великом македонском краљу, сличан је односу оних аутора (ту спада и Никита Хонијат) којима, за разлику од већине овде наведених, формална ономастичка разлика није битна. Уосталом, радило се о именима чије је порекло заједничко. Али, истовремено, Кинамов поступак, и то је много важније, сродан је поступку цитираних писаца због епитета „македонски", који се, као што се види, придаје само граду Филипи. Стога би се са доста разлога могло узети да Кинам, у случају који нас занима, везује Манојлов полазак на Србе за исти град.

диционалном смислу тематских стратиота (Attal. o. c. 254.10, 23, 261.22, 262.1). О овом проширеном појму Македоније в. и *К. Амандос*, Παρατηρήσεις τινες εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, ΕΕΒΣπ 1 (1924) 44 sq. (= Γλωσσικὰ Μελετήματα, Атина 1964, 254 sq.). С друге стране, за Хонијата је Македонија крај око Једрена, али не и око Филипопоља што је извесна, и усамљена, реминисценција на некадашњу тематску поделу (Chon., index s. v.). Уп. и *В. Златарски*, История на Българската Държава през средните векове III, София 1940, 114.

[41] PG 86, col. 184.

[42] Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin—New York 1973, 116.83—84.

[43] Op. cit., v. index. s. v.

[44] Alex. II 88.26—27.

[45] Georgii Acropolitae Opera I, ed. *A. Heisenberg*, Lipsiae 1903, 73.8, 92.26. Занимљиво је да издавач Акрополитовог историјског дела превиђа ову разлику, стављајући у индекс само облик Philipopolis. За Акрополитове податке о граду Филипи уп. *Lemerle*, o. c. 185 sq.; *M. Angold*, A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204—1261), Oxford 1974, 154, 161, 167.

[46] Cf. Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV (даље: Cant.), cura *L. Schopeni*, III, Bonnae 1832, index s. v. Само на два места, тамо где је реч о црквеној организацији, Кантакузин употребљава назив ἡ Φιλίππου за Филипопољ (III 73: II 445.2; III 99: II 609.12).

[47] Cant. I 52: I 260.17—18. Кантакузинов савременик Нићифор Григора не употребљава овај епитет, али он у својој историји доноси само вести о Филипима и не спомиње Филипопољ.

Питање је, међутим, да ли су Филипи у XII веку били погодни за такву улогу, као и да ли је Via Egnatia тада још увек коришћена у војне сврхе. Одговарајућих података је мало, али је одговор, и у једном и у другом случају, свакако позитиван. Наиме, према сведочанству славног географа Идрисија, Филипи су у комнинско доба били напредан град, трговачки и пољопривредни центар.[48] Опадање је наступило тек после норманског разарања 1185. године.[49] Што се Via Egnatia тиче, несумњив је значај ове комуникације у ратовима с Норманима до 1085. и поново 1107/8. године, са Солуном као главном базом операција, такође у I крсташком рату, када је користи знатан део крсташа на путу из Албаније за Цариград, и најзад за норманске инвазије из 1185, када је непријатељ, из већ заузетог Солуна, њоме допро до Филипа и спалио град.[50]

Има, дакле, доста разлога да релативно честе боравке Манојла I Комнина у Пелагонији вежемо за коришћење пута Via Egnatia. С друге стране, показано је већ да је Пелагонија могла бити полазиште за напад на Србију с југа. У склопу свих ових околности чини се врло вероватним да је Манојлов поход на Србију 1162. године започет у Филипима и да се затим развијао наведеним, назовимо га јужним, правцем.

Исте године Византија се упустила у ново раздобље ратовања са Угарском. Борбе су, с прекидима, потрајале све до 1167. године.[51] У сукобе су повремено били умешани и Срби, али до искључиво византијско-српске конфронтације готово да није долазило.[52] Угарска је током шездесетих година несумњиво била далеко важнији противник од Србије, па су ратни напори Цариграда били усмерени у одговарајућем правцу. Тиме су, разуме се, били одређени и правци византијских ратних похода, али је ово питање у изворима релативно слабо истакнуто. Од градова, преко којих се кретао Манојло, помињу се: Филипопољ, Сердика и Ниш (1161),[53] поново Ниш (1164)[54] и Сердика (1165)[55], затим Филипопољ и Сердика (1163).[56]

---

[48] Cf. *Lemerle*, o. c. 173. Други чувени путописац овог времена, Венијамин из Туделе, не спомиње Филипе, али то само значи да у граду није било Јевреја, чије присуство је предуслов његовог путописног интересовања. Cf. op. cit. 174 n. 4.

[49] *Lemerle*, o. c. 176.

[50] Ibid., 170 sq., 176.

[51] Cinn. 216.16—218.5, 221.1—227.14, 231.6—232.2, 236.13—18, 238.6—248.18, 248.19—249.22, 257.17—261.11, 262.19—263.9, 265.3—13, 270.2—274.22; Chon. 126.65—128.27, 132.27—33, 133.52—136.46, 153.18—157.52; *R. Browning*, A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century. The Inaugural Lecture of Michael ὁ τοῦ Ἀγχιάλου ὡς ὕπατος τῶν φιλοσόφων, Balkan Studies 2 (1961) 200.468—201.498, 202.556—558, 202.560—203.562, 203.569—583.

[52] Cinn. 212.5—215.9, 248.19—249.22. Cf. et *Browning*, o. c. 199.439—451. Могуће је да друго потчињавање жупана Десе (о томе в. ВИНЈ IV, 138 н. 102) у присуству Манојла (1165) није било непосредно везано за византијске односе са Угрима. До византијског продора у унутрашњост Србије том приликом није дошло (уп. ВИНЈ IV, 139. н. 103). На жалост, наш извор уопште не спомиње правац кретања византијске војске до границе Србије. Cf. Chon. 136.47—65.

[53] Cinn. 211.20 (ἐπὶ τὴν πόλιν ... Φιλίππου очевидно је омашком парафразирано као „град Филипи" у ВИНЈ IV, 61); 212.8, 14; 213.3; Chon. 127.88.

[54] Cinn. 227.2.

[55] Cinn. 240.6. Могуће је да је исте године једна византијска војска, на путу за угарску Далмацију преко српских земаља, прошла и кроз Сердику. Уп. ВИНЈ IV, 88 н. 241.

[56] Cinn. 265.5, 12; Chon. 152.78, 85.

Коришћен је, дакле, као и толико пута раније, стари војни друм из Цариграда. Коришћен је не само против Угара него и, понекад, истовремено против Угара и Срба. Крећући да се умеша у угарске међусобице 1163. године, Манојло је стигао у Ниш и ту одлучио да позове на одговорност српског жупана, тако да су се и састали у царевом логору близу града.[57] Кинам, који се увек занима за војне ствари, каже тим поводом за Ниш: „... кроз ово место води пут у обе земље — пеонску (sc. угарску) и српску, овуда је потребно проћи путујући у обе" и додаје да је Манојло „... стигавши у близину Ниша, где од два пута један води у Србију, други према Истру и Пеонији, постави логор између та два пута".[58] Наведене реченице објашњавају суштину стратегије Комнинâ, суочених са опасношћу од стварног или потенцијалног, већ према приликама, угарско-српског савеза.

Византијско ратовање против Угара шездесетих година XII века завршено је несумњивим успехом трајније вредности, што се види из чињенице да Угри све до смрти Манојла Комнина (1180) нису више давали повода за велике сукобе. Што се Манојла тиче, њему је одговарао status quo на северној граници. Али, да би се то постигло, требало је прво обуздати Стефана Немању, новог и ратоборног српског владара.

Данас се са доста разлога сматра да је Манојло I водио два похода против Немање — 1168. и 1172. године.[59] Први поход је, за разлику од другог, праћен многим недоумицама у науци, али је извесно да је он представљао искључиво српско-византијски сукоб, без уплитања страних сила. Према Хонијату, требало је да то буде нека врста казнене експедиције, а полазна база византијског цара названа је код истог писца ἡ (sc. πόλις) Φιλίππου.[60] Сматра се да је у питању Филипопољ,[61] али извесне индиције, истина не нарочито наглашене, упућују да би то, можда, могао бити и град Филипи.[62]

---

[57] Cinn. 212.5—214.4.

[58] Cinn. 212.16—18, 213.3—6. Превод према: ВИНЈ IV, 62. За питања, хронолошка и друга, која се постављају у вези са овим догађајем, в. коментар *J. Калић* у ВИНЈ IV, 59—64.

[59] Настојањима цара Манојла да покори Немању посвећивана је дуготрајна пажња у науци, па упућујем само на темељна разматрања *J. Калић*, Српско-византијски сукоб 1168. године, ЗФФБ 11/1 (1970) 193—204 и коментар истог аутора у ВИНЈ IV, 102—104, 144—148, где је дата и старија литература.

[60] Chon. 158.85; читава прича о сукобу — 158.82—159.17.

[61] В. лит. наведену у нап. 59.

[62] Хонијат релативно често говори о Филипопољу, употребљавајући како израз Φιλιππούπολις тако и ἡ Φιλίππου (cf. index s. v.). Изузмемо ли случај који нас овде интересује, извесно је да се бар једно од места где се јавља ἡ Φιλίππου (Chon. 598.95) односи на Филипе. То место чини део описа кретања латинске војске цара Балдуина од Једрена, преко Димотике, *Филийа* и Ксантије на Солун (Chon. 598—599). Овај опис одговара ономе што о истом походу саопштава латински историчар IV крсташког рата Вилардуен (Geoffroy de Villehardouin, La conquête de Constantinople, éd. et trad. *F. Farral*, II, Paris 1939, 280) који у низу места на Балдуиновом путу наводи и Бланшу. Још је *Lemerle*, o. c. 178 n. 7, 179, не повезујући Хонијатово и Вилардуеново излагање, идентификовао Бланшу (Blanche, Blache) као Филипе и објаснио разлоге за употребу овог имена код Вилардуена.

Пре свега, у познатом свом извештају, Виљем Тирски, посланик јерусалимског краља, наводи да је, идући из Цариграда у сусрет Манојлу који се враћао из успешно завршеног српског похода, наишао на цара у Битољу (1168).[63] Ова околност подсећа на раније походе, овде већ навођене, који су Манојла путем Via Egnatia доводили у Битољ. Истина, јерусалимски посланик срео је византијског цара већ на повратку из рата, али је тешко претпоставити да је његова маршрута у одласку имала други правац, јер ни у једном византијском походу XII века на Србију, како изгледа, није примењено кружно кретање војске — улазак у земљу на једној, излазак на другој страни. Друго, ако је, такође 1168, византијска претходница под командом Теодора Падијата заиста чинила, као што се често претпостављало,[64] део оне војске Немањиних супарника, која је поражена код Пантина на Косову, онда византијски долазак с југа — од пута Via Egnatia — постаје још вероватнији. Наиме, као што је у овом раду већ спомињано, комнински владари стизали су на Косово с југа. Разуме се, изнете околности не дозвољавају излазак из оквира претпоставки, али пружају довољно основа за сумњу у сигурност решења са Филипопољем као византијском полазном базом 1168. године.

Поход из 1172. године одвијао се у друкчијим приликама. Српски одреди су те године започели са нападима на области око пута Ниш — Браничево — Београд.[65] С друге стране, смрт угарског краља Стефана III марта месеца исте године отворила је могућност византијског уплитања у одређивање наследника, будући да је Цариград имао свог кандидата у личности принца Беле.[66] Да би био ближи позорници догађаја, Манојло је стигао у Сердику.[67] Одатле је затим кренула његова офанзива на Србију, која се, без већих борби, завршила Немањином изјавом покорности.[68] Мир је завладао све до смрти цара Манојла 1180. године.

У последње две деценије XII века Византија је само једном смогла снаге за покретање офанзиве на Србију, која је довела до чувене битке на Морави.[69] Овога пута полазна база војске био је Филипопољ, где је цар Исак II Анђео стигао нешто раније да би организовао одбрану од учесталих напада обновљене бугарске државе — „Влаха и Скита", како каже Хонијат.[70] Другим речима, Филипопољ је изабран за базу из које је руковођено одбраном од Бугара и тек на глас о упадима Стефана Немање у византијске области, Исак II је одатле повео поход, отклонивши претходно опасност коју је собом носио пролазак крсташа Фрид-

---

[63] Gillelmus Tyrensis, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, *Migne* PL 201, col. 782—783.

[64] Уп. *Калић*, н. д. 198 сл. и ВИНЈ IV, 147 н. 138.

[65] *Јиречек*, н. д. I, 149 сл.; ИСН I, 210.

[66] Уп. ИСН I, 210.

[67] Cinn. 286.21.

[68] Cinn. 287.11—288.3.

[69] Chon. 434.25—35. О хронолошким и другим питањима око битке на Морави уп. коментар *J. Калић* и *Б. Ферјанчића* у ВИНЈ IV, 154—157, 221—222.

[70] Chon. 434.25—28. Уп. и *Е. Курц*, Еще два неизданных произведения Константина Манасси, ВВ 12 (1906) 89.44—19.117.

риха Барбаросе.[71] Коришћење старог војног друма још једном је било проузроковано суочавањем са непријатељима који нису претили само са једне стране.

Да закључимо. Балкански ратни походи Комнинâ, па и њихових наследника Анђелâ, извођени су на стереотипан начин, по рецептима који су очевидно, с разлогом, сматрани готово неизбежним. У ствари, могло би се рећи да, што се тиче српских земаља, постоје три основне стратегијске варијанте ових похода. Другим речима, правци надирања византијске војске одређивани су у складу са конкретном стратегијском ситуацијом. Ратови с Угарском, у које Србија није била непосредно умешана, али који су дотицали српске земље, вођени су са ослонцем на цариградски војни друм: Једрене — Филипопољ — Сердика — Ниш (само 1155. је Манојло I вероватно стигао из Верије, а не из Сердике) — Браничево. Иста комуникација коришћена је и у случајевима, релативно честим у XII веку, када је Цариград морао рачунати са угарско-српским савезништвом, стварним или израженим као потенцијална опасност. У таквим случајевима византијска војска је долазила обавезно до Ниша, док је даљи покрет из овог кључног раскршћа зависио од тренутних прилика на војишту или развоја опште политичке ситуације. Такође, рат против Србије, уколико је на било који начин био повезан са одбраном од непријатеља који се спуштају са обронака Хема (Балкана) ка југу, условљавао је коришћење споменуте комуникације, при чему су основне базе биле Филипопољ и Ниш, понекад и Сердика. Али ако је Србија у извесном тренутку била усамљени противник, поготову у доба напуштања одмаклих припрема за инвазију Италије, походи су усмеравани с југа, од Скопља, при чему је основни правац стратегијског прилажења војишту била Via Egnatia. Прилаз с југа отварао је, како се показало, највише могућности за продор у средишне области српске државе, што је снажна војска комнинске епохе умела да искористи. Ипак, у крајњој линији, ниједно решење није донело коначну победу византијском оружју.

Ljubomir Maksimović

LA SERBIE ET LES DIRECTIONS DES EXPÉDITIONS MILITAIRES BYZANTINES AU XIIe SIÈCLE

Les expéditions militaires des Comnènes et des Anges dans les Balkans ont été effectuées selon les récettes stéréotypées et vérifiées. Par rapport à la Serbie, ces expéditions étaient, en dépendance de la situation stratégique concrète, entreprises en trois variantes fondamentales. Les guerres avec la Hongrie, auxquelles la Serbie n'était pas directement mêlée, mais qui touchaient aux pays serbes, ont été faites en prenant appui sur la route militaire con-

[71] О Немањиним освајањима као узроку византијског похода в. *Јиречек*, н. д. I, 155 сл.; ВИНЈ IV, 156 н. 167; ИСН I, 258 сл.

stantinopolitaine: Andrinople — Philippopoli — Sardique — Niš (une seule fois Manuel Ier était peut-être arrivé de Beroïa, et non de Sardique) — Braničevo. La même route a été utilisée aussi au cours des confrontations de Constantinople avec l'alliance hongroise-serbe, réelle ou exprimée comme un danger potentiel. En pareil cas l'armée byzantine arrivait obligatoirement à Niš, tandis que le mouvement ultérieur de ce carrefour-clé dépendait du développement de la situation. Aussi, la guerre contre la Serbie, si elle était liée à la défense contre les ennemis descendant des pentes de Hémus vers le sud, exigeait l'utilisation de la route susmentionnée. Mais, si la Serbie était l'adversaire solitaire, les expéditions étaient acheminées du sud — de Scupi —de sorte que la direction principale de l'approche stratégique était Via Egnatia. C'était le cas particulièrement au temps de l'abandon des préparatifs avancés de Manuel Ier pour l'invasion de l'Italie. L'accès du sud permettait, comme il s'était montré, la pénétration la plus facile dans les provinces centrales de l'Etat serbe. Aucune solution, pourtant, n'a apporté la victoire finale aux armes byzantines.

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

ЈОВАНКА КАЛИЋ

УГАРСКИ ДВОР У СРЕМУ

Дело Јована Кинама, византијског писца XII века, било је досад предмет многих истраживања. Његови подаци су махом стекли углед историјских чињеница. Записани тачношћу савременика, често и очевица, мање изложени реторском обликовању но у другим делима савременика, они су одавно присутни у сваком приказу комнинске епохе. И када су остајала необјашњена, Кинамова сведочанства се нису могла занемарити, нарочито она из ратне историје Византије у доба Јована II (1118—1143) и Манојла I Комнина (1143—1180). Неспоразуми у тумачењу његових вести потицали су најчешће из непознавања његовог начина мишљења или због недостатка других извора који би га разјаснили. Тако данас његово познато дело пажљивом читаоцу нуди и много непознатих појединости. У овом раду указаћемо на једну од њих — угарски двор у Срему. Као и у другим приликама, Кинамова вест открива и шира значења. Један траг, изгледа, открива и пут.

Податак о угарском двору Кинам је уградио у излагање о војном походу цара Манојла I Комнина против Угарске 1151. године.[1] С обзиром на то да положај двора може да одреди само ток операција византијске војске, изложићемо основне податке којима Кинам ствара слику цареве офанзиве.

Манојло I Комнин се одлучио на рат против Угарске, каже Кинам, због савезничке помоћи коју су Угри пружили Србима. Ту се мисли на ратовање претходне године (1150), када је и сама царска војска наступила против жупана Уроша II. Тада је угарски краљ Геза II (1141—1162) послао одред своје војске, који се борио у саставу српских снага.[2] Цар је — наводи Кинам — преко писма указао на поводе сукобу, а затим је с војском стигао на Дунав у намери да борбу пренесе на угарско тле. Царска војска се пребацила преко Саве, како то изричито саопштава Никита Хонијат, и то не без тешкоћа због одсуства бродова који нису на време стигли на бојиште.[3]

---

[1] Хронологија догађаја према *Ј. Калић*, Јован Кинам, коментар, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1970, 39, где је дат преглед извора и литературе.

[2] *Ј. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970) 35—37.

[3] Nicetae Choniatae Historia, rec. *I. A. van Dieten*, Berolini 1975, 92.

Византијска војска је одмах напала Земун. Град је био добро утврђен и Манојло I није успео да га освоји. Ту је оставио свог зета по сестри, Теодора Ватаца, да настави опсаду града, а сам је обилазећи тамошња села много робља покупио. Угарска војска је затим кренула у сусрет нападачу, али се по речима Кинама није упустила у борбу, већ је добрим делом пришла цару. Тако је Манојло I Комнин неометан одводио робље и односио плен. Писац затим ближе одређује поприште дејства царске војске и њен учинак: ἦν οὖν ἰδεῖν ἡλικίαν πᾶσαν δορύκτητον ἐλαυνομένην καὶ ἔθνη ὅλα κινούμενά τε καὶ ἀναστατούμενα, καὶ ἣν Ἴστρος καὶ Σᾶος ποταμοὶ ἐξ Ἄλπεων ῥέοντες ἐπὶ Οὐννικῆς αὐτοματίζουσι νῆσον ἄνωθεν ἐφ'ἑκάτερα σχιζόμενοι καὶ μετὰ πλείστην ὅσην ἐς ταυτὸ πάλιν ἰόντες περίοδον, κενουμένην πᾶσαν καὶ κατοίκων σπανίζουσαν. ὅτε καὶ αὐτὴν τὴν ῥηγικὴν Ῥωμαῖοι κατεστρέψαντο οἰκίαν, πρᾶγμα ἐν τοῖς Ῥωμαίων μεγίστοις εὐτυχήμασιν ἀναγεγράφθαι ἄξιον.[4] Пошто је то обавио, цар пође према Земуну, где су борбе и даље трајале. Браниоцима нису стигла појачања и град се најзад предао.[5] Тиме су биле окончане борбе у Срему те године. Кинам још једном помиње велики број заробљеника које је византијска војска задобила.[6]

Велико пустошење Срема, многобројне заробљенике и знатан плен у томе походу потврђује и Никита Хонијат.[7] Вест о заробљеницима забележена је и у делима других савременика. Међу осталима, и у тексту говора који је саставио Михаило Солунски у славу истог догађаја.[8]

Кинамово излагање, дакле, податак о разарању „краљевског двора", куће, недвосмислено везује за операције војске Манојла I Комнина 1151. године. Већ је запажено да је то изузетно тачан опис Срема. За Кинама је то острво које у Угарској граде Дунав и Сава, реке које теку из Алпа најпре раздвојене да би се после дугог тока опет спојиле.[9] Не чуди пишчева прецизност. Кинам је и сам боравио у Срему, бар једном — 1165. године.[10] Његови описи Земуна су веома тачни, садрже драгоцене појединости које само очевидац може да запази.[11]

Пажљива анализа Кинамовог текста о борбама током 1151. године показује да царска војска није прелазила у Бачку. Помиње се опсада Земуна, пустошење Срема и разарање краљевске палате. Нема наговештаја о пребацивању византијске војске преко Дунава. Тешко је претпоставити да је то извршено, а да Кинам није забележио, поготову када се има на уму да је реч о походу самог цара Манојла I Комнина. Кинам је такве ратне походе пажљиво приказивао. По правилу, они су опширније дати, са више података но акције других византијских заповедника. Наравно, присутно је настојање да се истакне владарева личност у боју и читаоцу дочара његова храброст, али такве епизоде најмање штете то-

[4] Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836, 114.15—22.

[5] Cinn. 114—115.

[6] Cinn. 115.11—13.

[7] Chon. 92.

[8] *W. Regel*, Fontes rerum byzantinarum I, Petropoli 1892, 158.

[9] *М. Динић*, Средњевековни Срем, Гласник Историског друштва у Новом Саду 4 (1931) 1—12, где је прикупљена одговарајућа литература.

[10] Cinn. 241.

[11] *J. Калић*, Земун у XII веку, ЗРВИ 13 (1971) 50—55.

пографској слици бојишта. Уз то, Кинам је писац изразитих склоности за војне теме. У структури његовог дела оне заузимају видно место. Њега занимају попришта борби, путеви, тврђаве, насеља у функцији ратних операција, велике реке, гранична места, приобална подручја. Тешко да му је могла промаћи вест о пребацивању трупа преко Дунава на леву обалу реке. На то упућује и анализа Кинамових вести о Дунаву.

Та река је редовно заступљена у приказивању угарско-византијских сукоба, као и у другим значајнијим приликама. Наводи се као граница земље, као циљ коме се хита, то је место сукоба или логоровања војске, препрека коју треба савладати на путу према унутрашњости Угарске. По правилу се опширније приказују дејства византијске војске, па и збивања на реци и њеној околини, но она непријатељских снага.[12] Кинам одређује положај градова односом према реци, па се код њега на више места помињу „придунавски градови".[13] Читалац у његовом делу налази податке о скелама на реци, о местима на којима се прелазило преко Дунава.[14] Све су то врло тачни подаци којима се писац уврстио у мали број прворазредних извора за историјску географију Подунавља и јужне Угарске.

Према томе, податак о двору угарских краљева средином XII века потиче од веродостојног писца, савременика догађаја и очевица сремских прилика. Текст указује да двор треба тражити у Срему. Штета је да недостају систематска истраживања микротопонимије Срема, као и многа друга, уосталом. Тако Кинамов податак може да буде више путоказ за даља истраживања но њихов производ. Израз ῥηγικὴ οἰκία више одговара неутврђеном двору, то тим више што се у тексту не помиње опсада неког утврђења, а Кинам у своме делу таква места јасно одређује речима χρησφύγετον или φρούριον или слично.[15]

О месту тога двора данас се не може рећи ништа одређеније. Извесно је да се налазио ван непосредне околине Земуна, јер по Кинамовом опису борби 1151. године цар Манојло I је с делом војске напустио опсаду тога града и затим пленио по Срему. Разоривши двор, он се вратио опсади Земуна.[16]

Постоји један знатно познији податак о двору угарских краљева у Петроварадину. Потиче из повеље коју је 1237. године издао краљ Бела IV приликом оснивања манастира цистерцита на падинама Фрушке горе. Владар је ту набројао поседе које дарује новом манастиру, изграђеном у месту „qui Vkurd wlgariter appellatur". Најпре су наведена сремска села, која су чинила језгро манастирског властелинства (25 села). Следи текст: „Item contulimus eidem Ecclesie vltra Danubium possessionem, que vocatur Peturwarad, et Regale palacium ibidem constitutum cum omnibus pertinentiis suis, scilicet silvis, aquis, piscinis et insulis, terris

---

[12] Cinn. 10—12; затим, Cinn. 69.15, 82.6, 118.11—14, 119.14—120.2, 121.13, 131.7 и 131.19—20, 133.19—21, 213.5, 217.3, 221—222, 226.13, 238.9, 240—241, 260.

[13] Cinn. 118.11, 119.17—18, 212.7.

[14] Cinn. 131.19—20, 217.18—19.

[15] *J. Калић*, Земун у XII веку, 34.

[16] Cinn. 114.

cultis et incultis, cum tribus villis, quarum due vocantur Zoyl, et tercia Bywolon... "[17] Затим се именују остали поседи манастира, разасути и по сремској и по бачкој жупанији.[18] Један део дарованих имања и прихода припадао је раније, како то владар изриком саопштава, чанадском жупану Петру, који је својевремено, 1213. године, учествовао у убиству угарске краљице Гертруде, жене Андрије II (1205—1235), а мајке Беле IV (1235—1270). Поседи су му затим конфисковани, враћени круни и најзад, 1237. године, уступљени манастиру цистерцита у Срему.

У повељи, на жалост, није наведено којој су жупанији припадали Петроварадин, краљевска палата, два села с именом Zoyl и село Bywolon. Дата је само одредница да су се налазили „ultra Danubium". Тумачење положаја наведених места зависи од угла посматрања састављача повеље — да ли је владар из средишта Угарске посматрао манастирске поседе „преко Дунава", дакле у Срему, или с положаја манастирске цркве, што би значило да их треба тражити на левој обали Дунава. У мађарској литератури преовлађује уверење да је реч о другој варијанти — набрајању поседа у односу на манастир и да су се стога Петроварадин, краљевска палата и поменута села налазили у Бачкој. То отвара питање најстарије историје Петроварадина. Где се првобитно налазио тај „Петров градић" и када се то име везује за сремску обалу Дунава? Извесно је да се у другој половини XIII века у изворима Петроварадином назива и десна обала Дунава.[19]

За историју Петроварадина, па и његов положај, од значаја је и писмо које је папа Хонорије III 30. марта 1223. године упутио Маргарити, удовици византијског цара Исака II Анђела. Папа је тада потврдио поседе које је Маргарита добила од свог брата, угарског краља Андрије II. У писму се, поред читаве ковинске жупаније, наводе и „Varod quoque, Perben, Camanc et Zilzeng cum villis, silvis, vineis, piscariis... "[20] Давно је изречено мишљење да се под именом Varod крије Петроварадин односно сремски поседи којима је управљала Маргарита.[21] Чињеница је да се у писму не одређује којој су жупанији припадали ти поседи. За

[17] *G. Wenzel*, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, t. VII, Pest 1869, 29.

[18] *G. Wenzel*, o. c. 29—31.

[19] *D. Csánki*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, t. II, Budapest 1894, 236; *M. Ергујхељи*, Историја Новог Сада, Нови Сад 1894, 44—47; *I. Ivanyi*, Bács-Bodrog vármegye, földrajzi és történelmi helynévtára III, Szabadka 1906, 84—87; *G. Györffy*, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I, Budapest 1963, 230—231; *G. Heller — K. Nehring*, Comitatus Sirmiensis, München 1974, 141—142; *K. Nehring*, Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis, München 1974, 57; *П. Рокаи*, Из средњовековне историје Новог Сада, Матица српска, Зборник за историју 11 (1975) 105—110. Идентификација села Zoyl и Bivalo такође захтевају допунска истраживања. Уобичајена је идентификација Zoyl—Szajol—Zagel—Zayol у бачкој жупанији: *D. Csánki*, o. c. II, 161; *I. Iványi*, o. c. III, 101; *G. Györffy*, o. c. I, 233. Треба узети у обзир и друге топониме. Мало се зна о месту Bivalo. *D. Csánki*, o. c. II, га не уводи у списак места бачке жупаније, а *G. Györffy* o. c. I, 214, га ставља под знак питања.

[20] *A. Theiner*, Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, t. I, Romae 1859, 39.

[21] *V. Klaić*, Sirmia citerior et ulterior, Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva 4 (1882) 104—105; *М. Динић*, Жупанија „Кеве" између Дунава и Фрушке горе, Гласник Историског друштва у Новом Саду 8 (1935) 94. Недавно је оспорена идентификација Varod — Петроварадин: *П. Рокаи*, Из средњовековне историје Новог Сада, 107—108.

Camanc се сматра да означава Каменицу, а Zilzeng — Сусек.[22] Томе се може додати и место Perben. Сигурно је да се налазило у сремској жупанији, како то сведочи повеља краља Беле IV за поменути манастир цистерцита.[23] Varod се, дакле, налази у групи сремских поседа.

У сваком случају, историја Срема почетком XIII века није довољно позната да би се већ сада могли извлачити поузданији закључци. Остаје да се разјасне многа важна питања. Међу осталима и то шта су „господари Срема" имали под својом управом, где су столовали и какве су се промене временом дешавале с њиховим поседима.[24] Двор у Петроварадину, ако се за сада не може поистоветити с Кинамовим податком, несумњиво сведочи да су угарски владари и почетком XIII века ту, на југу земље, чешће боравили. Кинамова вест отклања и стару заблуду која се може наћи у мађарској литератури. Наиме, изражена је у облику питања — зашто је краљевска породица Арпадоваца градила себи палату „далеко на граници у мочварном Подунављу". И када се та чињеница из повеље краља Беле IV 1237. године није могла друкчије објаснити прибегло се неприродној претпоставци да се та палата називала „краљевском" само због тога што је после конфискације имања чанадског жупана Петра, по свој прилици још 1213. године, припала краљу Андрији II.[25] Међутим, сада знамо да су и знатно раније, већ у првој половини XII века, угарски владари имали свој двор надомак византијске границе.

Поред места на којем је био изграђен, Кинамов податак о угарском двору крије још једну загонетку — ко је то градио и када? Вест о разарању двора у време похода цара Манојла I Комнина 1151. године упућује на закључак да градитеља треба тражити међу владарима с краја XI века или онима из прве половине XII века. Јасно је да су тек угарским освајањем Срема у другој половини XI века створени неопходни услови за то. Угарска је најкасније 1071. године запосела област између Дунава и Саве, али ју је касније опет изгубила. Недавно објављени печат севаста и великог доместика Алексија Комнина, пронађен у Мачванској Митровици, сведочи да је византијска власт обновљена убрзо после тога, свакако у времену 1079—1081. године.[26] Последњих година XI века, у време Првог крсташког рата (1096) извори бележе да је Срем под угарском влашћу — Земун се помиње као последњи угарски град.[27] Пошто се угарска власт усталила у Срему тек крајем XI века, вероватније је да у приликама следећих деценија треба тражити поводе за градњу двора на јужним границама земље.

Почетком XII века постепено се мењају угарско-византијски односи. Две државе, јасно супротстављене у балканским земљама, али и

---

22 *F. Pesty*, Az eltünt régi vármegyek I, Budapest 1880, 372—373.

23 *G. Wenzel*, o. c. VII, 28.

24 *M. Динић*, Јован Ангел, „dominus Syrmie", Гласник Историског друштва у Новом Саду 4 (1931) 301; *С. Ћирковић*, Civitas sancti Demetrii, Sirmium, Сремска Митровица 1969, 59.

25 *M. Ердујхељи*, Историја Новог Сада, 44.

26 *Б. Ферјанчић*, Византијски печат из Сирмијума, ЗРВИ 21 (1982) 47—52.

27 *Albericus Aquensis*, Historia Hierosolymitana, ed. Migne, P.L. 166, col. 392; *J. Калић*, Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века, ЗФФ X-1 (1968) 186—187.

другде, граде и блиске династичке везе. У времену које је сродничким везама владара придавало прворазредни политички садржај, брак Јована II Комнина с Пирошком, ћерком краља Ладислава I (1077—1095) јасно је устаљивао угарско-византијско односе и давао им битно друкчији смисао. Цариградском двору је утирао путеве непосреднијег уплитања у угарске прилике. Византија је постала изузетно важан сусед Угарске. Прихватала је у више наврата одбегле противнике угарских владара и тиме утицала на ионако сложене односе у Подунављу. Тако су стари погранични неспоразуми лако добијали размере рата. Стефан II (1116—1131) је прешао у напад 1127. године опсадом Београда, а затим је проширио борбе на Браничево и Поморавље.[28] Тих година је угарски краљ градио и учвршћивао Земун придајући му очигледно важну улогу у сукобима с Византијом.[29]

Краљ Стефан II је већ тада потражио савезнике и у Србији. Антивизантијска политика ту није била нова. Врло запажена још крајем XI века, она је учвршћивањем власти Комнина трпела поразе. Неће бити случајност то што су Срби напали византијски Рас управо у време угарско-византијског рата у доба цара Јована II Комнина.[30] Тих година је српско-угарско савезништво оснажено браком престолонаследника Беле с ћерком српског жупана Уроша I, Јеленом. Брак је склопљен 1129. или најкасније 1130. године.[31] Када је после смрти краља Стефана II 1131. године власт припала Бели II почиње доба најприснијих веза између Угарске и Србије. Краљица Јелена, веома утицајна у време владе свог слепог мужа Беле II (1131—1141), управљала је земљом уз помоћ свог брата бана Белоша. Он је био најистакнутија личност Угарске и за време владе Јелениног сина, краља Гезе II (1141—1162). Допринео је видно његовом образовању и васпитању и битно утицао на политику земље.[32] Краљевог ујака, који је од 1145. године носио и звање палатина, помињу многи угарски и страни извори. Познати војсковођа се огледао на разним бојиштима на границама Угарске. Најпознатији писци XII века оставили су податке о њему. Један међу њима, веома угледни Отон Фрајзиншки, посветио му је леп опис. Кинам управо њему приписује угарску политику према Србији у доба када је њоме управљао његов брат велики жупан Урош II.[33] Србија се тада прикључила великом европском антивизантијском савезу (1149. године).[34]

Бан Белош је, поред осталих, имао поседе у Срему. Стицајем околности сачувао се траг о једном од њих. За живота (умро је пре 1198. године) изградио је манастир посвећен св. Стефану. Дуго су га називали једноставно „Банов манастир“ (Monasterium Bani). Име се сачувало до наших дана у називу оближњег насеља — Баноштора.[35]

---

[28] Cinn. 10; Chon. 16.

[29] *J. Калић*, Земун у XII веку, 33.

[30] Cinn. 12.9—13; о хронологији српског устанка; *J. Калић*, Јован Кинам, Византијски извори IV, 14, нап. 19.

[31] *J. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, 22—23.

[32] Cinn. 104.

[33] *Otto Frisingensis*, Gesta Friderici imperatoris, MGH SS XX, 369—370; Cinn. 104.

[34] *J. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, 25 и д.

Угарско-византијски односи, који се само једним делом исказују ратничком историјом XII века, откривају чињеницу да су интереси угарског двора били усредсређени на јужне границе земље и византијска подручја у близини. То је нарочито видљиво од рата 1127—1129. године. Изложене српско-угарске везе, ако се посматрају у склопу ширих угарско-византијских односа наводе на претпоставку да је двор у Срему могао настати у време краља Беле II (1131—1141) и краљице Јелене односно њеног сина, краља Гезе II (1141—1162), свакако пре 1151. године.

Постојање угарског двора у Срему објашњава и неке појединости из српске историје тога доба. Отуда су се лакше могли пратити догађаји у Србији, одржавати очигледно тесне везе. Ако је упућивање угарске војне помоћи 1149. године тешко доказиво,[36] нема сумњи у погледу збивања 1150. године. Тада су угарски помоћни одреди стигли у Србију. Један део је свакако прешао Саву да би се затим спојио са снагама жупана Уроша II. Одлучујућа битка се одиграла у околини данашњег Ваљева.[37]

Много тога још увек не знамо из историје српско-угарских веза током XII века. Сарадња на бојном пољу их сигурно није исцрпљивала. Многа сремска села, посведочена у дипломатичкој грађи Угарске почетком XIII века, својим именима сведоче о словенском живљу.[38] То је дало повода неким мађарским научницима, иначе несклоним таквом размишљању, да у времену Беле II и Гезе II препознају прва српска насеља у Јужној Угарској.[39] Кинамова вест о двору више није усамљена.

Најзад, треба рећи нешто и о времену уништења угарског двора у Срему. Кинам недвосмислено саопштава да га је цар Манојло I разорио 1151. године и то убраја у важна достигнућа похода.[40] Изгледа да више није обнављан током следећих деценија. Било је мало услова за то. После борби педесетих година XII века, предах међу зараћенима је кратко трајао. После смрти краља Гезе II 1162. године, Византија се поново уплела у династичке борбе у Угарској. Цар Манојло I је најпре подржавао браћу преминулог владара, синове Беле II и краљице Јелене, а затим је преговорима са Стефаном III изнудио предају принца Беле. Срем је тада опет био поприште борби. Када је 1164. године цар лично предводио војску у Срему и сам се задржавао у разним насељима на путу за

---

[35] Папа Инoћентије III у писму калочком надбискупу наводи да Белош „in proprio fundo suo, qui appellatur Keu, monasterium in prothomartiris Stephani honorem construxit . . . “: *T. Smičiklas*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, t. II, Zagrabiae 1904, 303; уп. *D. Csánki*, o. c. II, 234.

[36] За то се залаже *F. Makk*, Megjegyzések a II. Géza-kóri magyarbizánci konfrontácio kronologiájához, Acta Historica Universitatis Szegediensis 67 (1980) 41—44.

[37] Cinn. 103—113; Chon. 90; уп. *М. Благојевић*, Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама, ЗРВИ 17 (1976) 65—75; *J. Калић*, Српски велики жупани у борби с Византијом, у: Историја српског народа I, Београд 1981, 202—204.

[38] *A. Theiner*, Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I, 39; *G. Wenzel*, o. c. VII, 28—31; *D. Csánki*, o. c. II, 231—256.

[39] *E. Moor*, Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpatenbecken, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 8 (1962) 298—299.

[40] Cinn. 114.21.

Бач, али нема помена о било каквом двору.[41] Под византијском влашћу Срем је остао до 1180. године. Не зна се да ли је краљ Бела III (1172—1196) касније, освојивши ту област, штогод градио на старим темељима. Извесно је да почетком XIII века Византија више није пружала поводе за учестале боравке владара на југу.

Jovanka Kalić

LA RÉSIDENCE DES ROIS HONGROIS DANS LA RÉGION DE SIRMIUM

L'oeuvre de Jean Kinnamos est déjà depuis longtemps objet de recherches. Exceptionnellement riche en données pour l'histoire de Byzance au XIIe siècle elle est également une source inépuisable de nouvelles connaissances. L'auteur indique une information sur un palais des rois hongrois en Sirmium, information passée inaperçue jusqu'à présent. Kinnamos le mentionne parlant de la campagne militaire de l'empereur Manuel Ier Comnène contre la Hongrie en 1151. L'armée byzantine avait alors attaqué Sirmium. L'empereur, après avoir laissé une partie de troupes sous les commandement de Théodore Vatatzes, s'est lancé lui-même en quête de butin dans Sirmium. A cette occasion il a détruit ῥηγικὴ οἰκία, pour revenir ensuite au siège de Zemun. Il n'y a pas d'informations sur un éventuel passage de l'armée byzantine sur la rive gauche du Danube. La description de Sirmium, qui y est donnée, figure parmi les plus précises dans l'oeuvre de Jean Kinnamos. Il est difficile de conclure quoi que ce soit de précis sur l'emplacement du palais sauf le fait qu'il ait été situé en dehors de l'environnement immédiat de Zemun. L'information sur le palais royal de Petrovaradin (1237) a été jusqu'à présent la plus ancienne des données sur un palais dans le sud du pays.

L'auteur s'efforce ensuite de découvrir l'époque de construction du palais. Après 1071 le pouvoir hongrois en Sirmium a été instable. Le sceau, récemment découvert, du sébaste et grand domestique d'Alexis Comnène démontre que le pouvoir de Byzance a été rétabli en Sirmium en 1079—81. A la fin du XIe siècle, à l'époque de la Première croisade, Sirmium est de nouveau sous l'autorité de la Hongrie. L'auteur considère qu'il faut chercher les constructeurs du palais de Sirmium parmi les souverains de la première moitié du XIIe siècle, très probablement depuis l'époque d'Etienne II, qui a fait construire en 1127 la forteresse de Zemun. Des liens dynastiques serbo-hongrois, très étroits à la suite du mariage du roi Béla II avec Hélène, fille du joupan serbe Ouroch Ier, font partie d'un ensemble plus large, celui des relations hungaro-byzantines. La lutte commune contre Byzance au temps

[41] Cinn. 217, 221—222.

du règne de l'empereur Manuel Ier Comnène a ouvert les voies à une coopération multiple. L'auteur souligne le rôle du frère de la reine Hélène, ban Bélosis, qui a été considérable en Hongrie du XIIe siècle. Il avait, entre autres, des domaines en Sirmium. Dans l'un de ces domaines il avait fait construire un monastère, consacré à Saint-Etienne, qui n'est connu dans les sources de l'époque que comme »monasterium Bani«. Le nom s'est conservé jusqu'à nos jours — c'est l'agglomération de Banochtor en Sirmium. L'auteur considère que la frontière hungaro-byzantine et les régions limitrophes doivent réceler d'autres traces d'un passé lointain des deux pays, mais aussi de celui de la Serbie.

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

МИЛАН БОШКОСКИ

ВИЗАНТИЈСКИ ПЕЧАТ ЈОВАНА КОМНИНА, ДУКСА СКОПЉА

Пре десетак година у Базелу је објављена велика збирка византијских печата.[1] Ово издање свакако представља веома значајну допуну сазнањима о византијским печатима, јер доноси велики број досада непознатих и необјављених примерака.

У трећој књизи ове велике збирке, под бројем 2714, налази се печат Јована Комнина, севаста и дукса Скопља.[2] Циљ нашег разматрања је да утврдимо о коме Јовану Комнину је реч и да печат што прецизније датирамо.

Печат је округлог облика и прилично је оштећен. На аверсу се налази представа Преображења. Христос са нимбом стоји на средњем од три узвишења; безбради Мојсије је на левом, а брадати Илија на десном узвишењу, обојица стоје, а главе су им окренуте према Христу, чији је нимб обележен крацима крста и који је обучен у хитон и химатион. Светлост зрачи из његовог тела окруженог мандорлом. Мојсије и Илија су такође са нимбовима, обучени у хитон и химатион. У предњем делу тла, Петар, Јаков и Јован се дубоко клањају. У левом пољу се виде слова Η Μ, а због оштећености печата лево недостају слова ΕΤΑΜΟΡ и на десном пољу недостају слова ΦΩCIC (ἡ Μεταμόφωσις).[3] На реверсу се прво налази мали крст, а онда следи натпис са именом и титулом власника печата: † Κ(ύρι)ε, β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δ(ο)ύλ(ῳ) Ἰω(άννῃ) σεβαστῷ (καὶ) δουκὶ Σ[κ]ο[πί]ων τῷ [Κ]ομνηνῷ (Господе, помози твом робу Јовану Комнину севасту и дуксу Скопља).

Издавачи у погледу датовања и аутора печата нуде две хипотезе. Према првој, печат би био са краја XI века, а његов власник Јован Комнин, син севастократора Исака, брата цара Алексија I Комнина (1081—1118). Овај Јован Комнин је, како издавачи сматрају, поред дужности дукса Драча, имао истовремено и мање важнију дужност заповедника Скопља. Према другој претпоставци, коју издавачи сматрају мање вероватном, печат би припадао Јовану Тарониту, дуксу Скопља и сестрићу цара Алексија I. Ми се, међутим, не слажемо ни са једном од помену-

[1] *G. Zacos—A. Veglery*, Byzantine Lead Seals I, 1—3 + Plates, Basel 1972.

[2] Ibid., I, 3, 1506, No. 2714.

[3] Аверсе са истом представом имају и печати под No. 2713a, 2713b и 2713 bis, види албум.

тих хипотеза, и то нити у погледу датовања нити у погледу предложених атрибуција. Овај наш став покушаћемо да подробније образложимо.

Јован Комнин, син севастократора Исака, био је постављен за дукса Драча највероватније око 1090. године,[4] и остао је на овој дужности до око 1106/7. године. Претпоставка издавача да је Јован Комнин поред управе над Драчем вршио и дужност заповедника Скопља заснива се вероватно на могућности уједињавања више области под заповедништвом једног дукса, ради успешнијег супротстављања страним непријатељима: осамдесетих година XI века Норманима, деведесетих година Србима, а онда и крсташима. Ову тезу о обједињавању тема под једним заповедником ради успешнијег супротстављања непријатељима развио је Г. Литаврин.[5] Он чак сматра да су Јован Дука, брат царице Ирине, дукс Драча (1085—1090), као и његов наследник Јован Комнин, имали поред драчке теме под својом управом и тему Бугарску. Међутим, тешко је претпоставити да је цар дозволио сувише велику концентрацију моћи у рукама једног дукса, а самим тим и могућност њене узурпације, а с друге стране, недостатак изворних података говори против ове тезе.[6] Томе се још више противе подаци о управницима Скопља из овог времена. У периоду око 1098—1101. године дукс Скопља био је или Нићифор Вријеније, зет цара Алексија I, ожењен Аном Комнином још 1097. године, или неко друго лице.[7] У времену од 1101—1106. године дужност

---

[4] О датуму доласка Јована Комнина на положај дукса Драча постоје различита мишљења. Тако тај датум варира од 1090. до 1093. године. *В. Н. Златарски* (История на Българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове II, София 1934, 221) и *Р. Катичић* (ВИНЈ III, Београд 1966, 300 н. 253), сматрају да је Јован Комнин дошао на положај дукса Драча 1090. године; *F. Chalandon* (Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081—1118) Paris 1900, 145) и *F. Dölger* (Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches 2, München—Berlin 1925, 40, No. 1159, 1160) залажу се за 1091; док *Г. Г. Литаврин* (Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва 1960, 289 н. 4), *Я. Н. Любарский* (Анна Комнина Алексиада, Москва 1965, 544 н. 857), *Б. Панов* (Теофилакт Охридски како извор за средновековната историја на македонскиот народ, Скопје 1971, 33 н. 94) и *A. Ducellier* (La façade maritime de l'Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessaloniki 1981, 97) верују да је то било 1092. године. *С. Ив. Маслев* (Гръцки извори за Българската история IX, Произведения на Теофилакт Охридски архиепископ български отнясащи се до българската история, I, София 1974, 52) сматра да је Јован Комнин од 1091. године привремено обављао дужност дукса Драча, а да је за стално постављен тек у пролеће 1093. године.

[5] *Литаврин*, Болгария и Византия, 273.

[6] Исто, 290 н. 4, *Маслев*, Гръцки извори, 50. *Панов* (Теофилакт Охридски), анализирајући писма Теофилакта Охридског, каже да су делови Македоније, у зависности од угрожених византијских позиција, повремено улазили у састав различитих тема под управом специјалног управника (229), али тврди да је нетачно мишљење историчара који верују да је дукс Драча истовремено био и дукс теме Бугарске, односно већег дела Македоније (235). И ми смо мишљења да су само неки делови Охридске архиепископије били у саставу драчке теме. О томе уп. н. 9.

[7] Према *В. Н. Златарском* (Намѣстници-управители на България презъ царуването на Алексия I Комнин, BSl. 4, 1932, 152—153), Нићифор Вријеније, муж Ане Комнине је тај млади управитељ теме Бугарске о коме у писму Григорију Каматиру говори Теофилакт Охридски. Migne, PG vol. 126, M-6, col. 368—369; уп. ВИНЈ III, 339—340. Међутим, пошто тема Бугарска у оваквом облику не постоји у овом периоду, може пре бити да је Нићифор Вријеније био управитељ скопске теме, у чијем су саставу били и делови Охридске архиепископије *Маслев*, (Гръцки извори, 35) сумња да је Алексије I могао допустити да муж његове љубимице ћерке буде далеко од ње као управитељ ове теме.

дукса Скопља обављао је Јован Таронит. У крајњем случају, и ако дозволимо да је Јован Комнин, поред дужности дукса Драча, био и управник Скопља, онда би на печату поред Скопља требало очекивати и помен Драча, јер је Драч био и старија тема и у овом периоду имао већи стратегијски значај.[8] Због тога је и дукс Драча имао виши ранг од дукса Скопља.

Истина у писму упућеном „Севасту господину Јовану, севастократорову сину", које је Р. Катичић датирао око 1106—1107. године, охридски архиепископ Теофилакт позива Јована Комнина да га заштити од монаха који је презрео Бога и удружио се са људима порезника Јасита, љутим Теофилактовим противницима. При том Теофилакт назива Јована Комнина својим господарем и заштитником. Из овог писма се види да су се под управом дукса теме Драч, односно под влашћу Јована Комнина, налазили и неки делови Охридске архиепископије, што уосталом није спорно.[9] Према овоме што смо изнели, није довољно уверљива претпоставка издавача да је Јован Комнин, поред управе над Драчем, имао управу и над Скопљем. Наиме, зна се да у Теофилактово време тема Бугарска не постоји у ранијем облику, јер је крајем XI века почело њено цепање.[10]

На основу изреченог намеће се претпоставка према којој је Јован Комнин можда био смењен са положаја дукса Драча и постављен за дукса Скопља, односно да је новим постављањем био деградиран. Једино у том случају могао би се овај печат приписати њему. Међутим, поставља се питање због чега је и када смењен, као и колико је времена вршио дужност дукса Скопља.

Истина, код Ане Комнине је забележен један веома интересантан и замршен податак о Јовану Комнину. Наиме, 1091. године, када је цар кренуо из престонице према Филипопољу да би се супроставио српским

---

[8] Тема Драч је формирана у првој половини IX века. Око 998. године Самуило је заузео Драч и држао га до 1005. године, када је поново успостављена византијска власт. Уп. *J. Ferluga*, Sur la date de la création du thème Dyrrachium, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, II. Beograd 1964, 91—92; *J. Ферлуга*, Драч и Драчка област пред крај X и почетком XI века, ЗРВИ 82 (1964) 121—122; *Ducellier*, La façade, 65—66, 92—93.

[9] PG 126, L-7, col. 516; ВИНЈ III, 291—292. Исто тако и у другим писмима упућеним Јовану Комнину: PG 126, L-8, col. 516; L-13a, col. 525; L-16, col. 529; L-18, col. 532, Теофилакт не само што га назива својим заштитником и господаром већ тражи од њега и олакшице за своје свештенике у Пологу. Хвали га што је дао олакшице у Преспи и Деволу, и још тражи олакшице и за Деволску епископију. Из тога се да закључити да су у једном временском периоду Полог, Девол и Преспа били под Јовановом влашћу. Даље, у писму L-18, Теофилакт тражи од Јована Комнина да узме и „охридску тему" под своју заштиту. Уп. ВИНЈ III, 294—296, 298.

[10] Византијска тема Бугарска формирана је 1018. године, после пропасти Самуилове државе. Састојала се из централних подручја некадашње Самуилове државе. Обухватала је Македонију, већи део Србије и мање делове данашње Албаније и Бугарске. О цепању ове теме, крајем XI века, сведоче и писма Теофилакта Охридског. Тако, он између осталог помиње теме: Вардарију, Бер, Пелагонију, Скопље и др. PG 126, M-33, col. 432; M-68, col. 488; L-12, col. 524; L-13, col. 524. Уп. ВИНЈ III, 267, 289, 300, 352. О цепању ове теме још уп.: *Литаврин*, Болгария и Византия, 267—269; *Панов*, Теофилакт Охридски, 228—236; *H. Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe—XIe siècles (Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, Var. Repr. London 1971, VIII, 62—63).

нападима, примио је једно писмо од архиепископа Бугарске (τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας) у којем га овај обавештава да драчки дукс Јован Комнин припрема побуну (ἀποστασίαν).[11] При том је цар позвао великог хетеријарха Аргира Карацаса и предао му два писма, једно за Јована Комнина, а друго за представнике власти у Драчу.

У писму упућеном Јовану Комнину, како нам саопштава Ана, цар Алексије га позива да дође код њега и да га обавести о приликама у „Далмацији", као и о томе да ли Вукан поштује уговоре. Ови подаци су били потребни како би се цар што боље припремио за рат. У писму још стоји да ће Јована, после добијених обавештења, посаветовати и послати натраг у „Илирик" против непријатеља.

У другом писму, које је упутио представницима власти у Драчу, Алексије их обавештава да, пошто је кренуо да утврди кланце према „Далмацији", сматра за потребно да опозове њиховог дукса, како би се боље обавестио о тамошњој ситуацији. Даље он позива становнике Драча да слушају доносиоца писма, односно новог дукса Аргира Карацаса.[12] Ипак, изгледа да је ова вест о Јовановој завери против цара нетачна. Чини се да је цар сменио Јована Комнина са положаја дукса Драча само привремено, док је с њим обавио консултације и дао му упутства, јер у писму се изричито каже да ће га цар, када се обавести о стању, поново послати у „Илирик." И у другом писму цар, обавештавајући грађане Драча да опозива њиховог дукса к себи, сувише благонаклоним речима говори о Јовану Комнину. Зато сматрамо да је Јован Комнин и даље остао на свом положају дукса Драча, а да га је Аргир Карацас замењивао привремено на том положају, док је Јован био код цара. То потврђује и Ана Комнина, која каже да је цар, обавивши разговор са Јованом, упутио га натраг у Драч.[12a] Јован Комнин је присутан и у даљим догађајима. Тако, 1093. године он ратује против Вукана и, како о томе извештава Ана Комнина, Јован Комнин је тада у борби те године претрпео чак и пораз.[13]

Јованов пораз може навести на помисао да је то био разлог његовог смењивања са положаја дукса Драча и постављања за дукса Скопља. Међутим, и ова претпоставка о његовом смењивању у недостатку аргумената неодржива је. Јер, већ приликом проласка крсташа у јесен 1096. године кроз драчку област, према вестима Ане, дукс Драча је био Јован Комнин а дукс флоте, који је чувао град од крсташа, био је Никола Маврокатакалон.[14] Јован Комнин касније није ни могао да заузима положај дукса Скопља, јер су ту дужност вршили Нићифор Вријеније (1098—1101) и Јован Таронит (1101—1106/7). Да је Јован Комнин заиста остао на положају дукса Драча све до 1106. године сведочи, уосталом, и његова даља активност. Тако 1106. године, како саопштава Ана

---

[11] A. Comnène, Alexiade II, ed. *B. Leib*, Paris 1943, 147. Ана не каже како се звао архиепископ који је тужио Јована Комнина и да ли је оптужба била основана.

[12] Ibid., 147—148; уп. ВИНЈ III, 384—385.

[12a] A. Comnène II, 149—151.

[13] Ibid., 168; ВИНЈ III, 387. Уп. Историја српског народа I, Београд 1981, 198.

[14] A. Comnène II, 213; уп. *Любарский*, Анна Комнена, 279, 563 н. 999; *Ducellier*, La façade maritime, 144, н. 48.

Комнина, он је, ратујући против Срба, претрпео пораз.[15] Вероватно га је тада цар сменио са положаја дукса Драча и на ту дужност поставио његовог брата Алексија Комнина, што потврђује и казивање извора.[16]

Из горе споменутих података изводимо да је Јован Комнин остао на положају дукса Драча све до 1106. године, када га је сменио његов брат Алексије, да није имао под својом управом већи део Македоније, као и да Скопље није било у његовој надлежности, те он, према томе, није ни био дукс Скопља. Због тога за нас није прихватљива могућност датирања овог печата у крај XI века и поистовећивање Јована Комнина на печату са драчким дуксом Јованом Комнином.

Друга претпоставка издавача, која је за њих мање прихватљива и могућа, је датирање печата у почетак XII века и поистовећивање Јована Комнина са печата са Јованом Таронитом, дуксом Скопља. Он је син Михаила Таронита, који је био ожењен Маријом Комнином, најстаријом сестром Алексија I, како о томе пише Ана Комнина.[17] По царевом наређењу Јован Таронит је 1092. године, заједно са Нићифором Мелисином и Георгијем Палеологом, чувао Верију (Βερόην) од напада Кумана.[18] Из писма које је Теофилакт Охридски упутио „Таронитопулу скопском дуксу" и које је Р. Катичић датирао у време пре 1107. године, очигледно је постојање скопске теме, чији је дукс према томе пре 1107. године био Јован Таронит, син Михаила Таронита.[19] Он је остао на положају дукса Скопља до 1106. године, јер га је после тога цар наименовао за епарха Цариграда. Ана Комнина за њега каже да је био човек знатног порекла, да је детињство провео на двору, да је дуго времена био царев секретар (ὑπογραμματεύσας) и да је добро познавао ромејске законе.[20]

---

[15] A. Comnène III, 65—66; уп. ВИНЈ III, 390. Ана каже да је цар, када је дошао у Струмицу, а отуда у Слопима, сазнао за Јованов пораз и послао му нове снаге у помоћ. *Chalandon* (Essai, 239) је сматрао да је цар боравио у Солуну у фебруару-марту 1106. године. *J. Калић* (Историја српског народа I, 199) мисли да је Јован Комнин ратовао против Срба 1106. године и да је рат трајао од пролећа до јесени. С друге стране, *Н. Радојчић* (Вести Ане Комнине о Србима, ГСНД 3, 1927, 22) сматра да је ова Анина вест нетачна и да она спомиње исти ранији пораз, док *Златарски* (Намѣстници-управители, 393), такође не указује поверење овој вести, истичући да су односи цара са Србима у то време били мирни.

[16] A. Comnène III, 65. Око смене Јована Комнина са положаја драчког дукса и постављања на исти положај Алексија, његовог брата, гледишта су различита. *Златарски* (Намѣстници-управители, 393—394) мисли да је Јован Комнин смењен са тог положаја још 1098; *Маслев* (Гръцки извори) верује да је смена настала 1105. или између 1096. и 1105. године; *Chalandon* (Essai, 239) смену ставља у 1106, а *Ducellier* (La façade maritime, 97) у 1108. годину.

[17] A. Comnène III, 76; уп. *Златарски*, Намѣстници-управители, 154; *N. Adontz*, L'archevêque Theophylacte et le Taronite, Byz. 11 (1936) 584; *A. Leroy-Molinghen*, Les deux Jean Taronite de l'Alexiade, Byz. 14—1 (1939) 147.

[18] A. Comnène II, 192—193; *Златарски*, История II, 212.

[19] PG 126, L-13, col. 524—525; уп. ВИНЈ III, 352—354.

[20] A. Comnène III, 87—88; *Leroy-Molinghen*, Les deux Jean Taronite, 147—153, сматра да су постојала два Јована Таронита: један који је ратовао против Кумана 1092. године, сестрић цара Алексија I, а други куропалат Јован Таронит. Она сматра да је куропалат Јован Таронит тај епарх Цариграда којег је цар назначио 1106. године, и да Ана у овом случају прича о њему. Њој су се придружили још *Любарски*, Ана Комнина Алексиада, 597, н. 1298; и *Маслев*, Гръцки извори, 59—61. Ми сматрамо да је то још увек дискутабилно питање.

Можда га је из тих разлога цар поставио на тако високу и одговорну дужност. Наименовање за епарха Цариграда била му је уз то и награда за године проведене далеко од престонице.

Претпоставка издавача да је Јован Таронит власник овог печата на први поглед изгледа прихватљива, али постоје неке чињенице које јој не иду у прилог. У изворима нема података да је Јован Таронит имао титулу севаста, нити да се називао Комнином. По мајци се он могао називати Комнином; остаје, међутим, загонетно зашто Ана Комнина, која износи толико значајних података о Јовану Тарониту, свом ближем рођаку, то уопште не спомиње. Да се заиста називао тим презименом она би са поносом или презрењем рекла да је он узео презиме Комнина, како би истакао своје порекло. Ако је то ипак Ани промакло, поставља се питање зашто ништа слично не спомиње архиепископ Теофилакт у писму које је упутио Јовану Тарониту. Да се он заиста називао Комнином, Теофилакт би то споменуо, указујући му почаст тиме што га ословљава као Комнина. Поготово што се Теофилакт могао надати да ће добити олакшице за имања Охридске архиепископије и за своју паству која је била у надлежности дукса Скопља Јована Таронита. Зато сматрамо да могућност поистовећивања Јована Таронита са Јованом Комнином није довољно убедљива, а самим тим и датирање печата у почетак XII века.

Пошто дукс Драча Јован Комнин и дукс Скопља Јован Таронит не могу бити власници овог печата, сматрамо да печат припада неком другом управнику Скопља и то из средине XII века. У обзир долазе две личности.

Печат може припадати протовестијару и протосевасту Јовану Комнину, братанцу цара Манојла I Комнина (1143—1180) и сину севастократора Андроника Комнина.[21] Као веома близак царев рођак и даровит ратник, Јован Комнин је, педесетих година пратио Манојла I у ратовима на Балкану, заузимајући веома високе војне положаје. Тако, када су Угри 1150. године напали једно одељење византијске војске у близини Ниша, цар је послао у помоћ знатне војне снаге под командом протосеваста Јована Комнина. Он је победио Угре, и потом их је гонио све до речице Таре у ваљевском крају.[22] Протосеваст је био на Балкану и 1151. године. Како закључује С. Пападимитриу, анализирајући песме Теодора Продрома, протосеваст Јован Комнин је можда имао војну дужност намесника теме Бугарске.[23] Међутим, тема Бугарска у овом

[21] Севастократор Андроник Комнин, како обавештава Никита Хонијат (Historia, ed. *J. van Dieten*, Berolini 1975, 103—104) имао је три ћерке (Марију, Теодору и Евдокију) и два сина (Јована и Алексија).

[22] Ради се о протосевасту Јовану Комнину, I. Cinnami Epitome, ed. *A. Meineke*, Bonnae 1836, 104—105; уп. ВИНЈ IV, Београд 1971, 29; *М. Благојевић*, Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама, ЗРВИ 17 (1976) 65—75; Историја српског народа I, 203.

[23] *С. Пападимитриу* (О Продромѣ, Виз. Врем. 10 (1903) 129) и *F. Chalandon*, (Les Comnènes II: Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), Paris 1912, 217) сматрају на основу стихова Продрома да се севастократориса Ирина са сином Јованом налазила 1151. године далеко од Цариграда, можда у Софији, и да је њен син изгледа имао место намесника Бугарске.

периоду није постојала.[24] У даљим збивањима на Балкану, протосеваста Јована Комнина налазимо још и 1153. године. Док се Манојло I налазио у околини Битоља, где је вршио војне припреме, како прича Кинам, десио се несрећан догађај. Приликом војне вежбе, ударцем копља Јовану Комнину избијено је око. Цар, желећи да га утеши, поставио га је за протовестијара (πρωτοβεστίαρχον) и подигао у достојанство протосеваста (ἐς τὸ τῶν πρωτοσεβάστων).[25] Из наведеног није искључена

Печат Јована Комнина, севаста и дукса Скопља

могућност да је Јован краће време, између 1150. и 1154. године, био дукс Скопља, пошто је овај град тада представљао веома важну стратегијску базу. Само тако бисмо могли поистоветити овог Јована са Јованом Комнином на печату. Ипак, постоје извесни разлози који се противе овој идентификацији. Наиме, нема података да ли је Јован Комнин имао титулу севаста; затим, на печату бр. 2732 из 1176. године, који су издали исти издавачи, Јован Комнин се потписује као син севастократора Андроника Комнина,[26] па би било природно очекивати помен његовог оца и на нашем печату. Коначно, протосеваст Јован Комнин је мало времена остао на Балкану, пошто се већ 1154. године налазио на дужности дукса Кипра.[27] Стога је мало вероватно да је протосеваст Јован Ком-

---

[24] О тематском уређењу у време Комнина уп. *Литаврин*, Болгария и Византия, 250—388, ос. 276—277, сматра да је средином XII века тема Бугарска престала да постоји; ВИНЈ IV, 129; н. 59; *Arhweiler*, Recherches, VIII, 62—68, исправно је запазила цепање тема крајем XI и у XII веку. Она сматра да су са доласком Комнина гранични предели имали административну аутономију, а дукс поред војних имао и цивилна овлашћења. У овом периоду запажен је низ дукса команданата градова на Балкану, што потврђује распадање раније чврсте тематске организације. Cf. *Ducellier*, La façade maritime, 97—98.

[25] Cinn. 126. Јованово унапређење је јако погодило Андроника Комнина (будућег цара) и, како каже Кинам, он је смишљао издаје и ковао завере против цара; уп. ВИНЈ IV, 47—49, и н. 108.

[26] *Zacos-Veglery*, I, 3, 1538, No. 2732.

[27] *Chalandon*, Les Comnènes II, 217; Јована Комнина са споменутим титулама налазимо на саборима из 1157, 2. марта 1166. и 6. марта 1166. године, cf. Migne, PG vol. 140, col. 177, 236, 252—253, као и на саборима 30. јануара и 18. фебруара 1171. године. Cf. *L. Petit*, Documents inédits sur le concile de 1166 et ses derniers adversaires, Виз. Врем. 11 (1904) 479, 490. Касније, 1199. године протовестијар Јован Комнин опет ратује на Балкану, приликом опсаде Просека није се прославио. N. Chon., 507; ВИНЈ IV, 163.

нин вршио дужност дукса Скопља у наведеном периоду, и зато га не можемо сматрати власником нашег печата.

Друга личност из средине XII века, која би могла бити власник овог печата, јесте Јован Анђео. Његов отац Константин Анђео био је ожењен најмлађом ћерком Алексија I, Теодором. Константин Анђео и и његови синови у време цара Манојла I заузимали су прилично високе положаје и извршавали важне војне задатке.[28] Јован Анђео се показао као веома амбициозан, ратоборан и властољубив. Као рођак породице Комнина по мајци, уживао је извесне привилегије и није бирао средства како би се пробио у византијској хијерархији. Можда се због тога и оженио ћерком Манојла Анеме и Теодором Комнином, која је била ћерка цара Јована II, и тако се по други пут ородио са Комнинима.[29] Овај податак, како је приметио Г. Острогорски, потврђен је и на сабору из 1157. године, када се у пратњи цара Манојла I налазио и пансеваст севаст (ὁ πανσέβαστος σεβαστός), зет цареве сестре, господин Јован Анђео (κῦρος Ἰωάννης Ἄγγελος).[30] Јован Анђео је ратовао 1154. године на Сицилији, а већ 1156. командовао италијанском експедицијом.[31] Касније га срећемо на балканском ратишту. Тако у рату са Угрима 1165. године, као и његов отац, ратује и Јован Анђео. Том приликом, пре иступања главних снага, Манојло I је упутио опкољеном Земуну војску, где је поред многих истакнутих Ромеја учествовао и Јован Анђео, човек веома искусан у рату (ἀνὴρ ἐμπειροπόλεμος).[32] Из овога се види да је Јован Анђео и раније учествовао у ратовима, иако о томе у изворима немамо довољно помена.

Поставља се питање зашто се Јован Анђео називао Комнином. Познато је да су представници породице Анђела имали типично комнинска имена. Постојала је тежња за узимањем и презимена Комнин. Јован Анђео се могао по мајци називати Комнином. Његова женидба са ћерком Манојла Анеме, чија је мајка била из породице Комнина, показује тежњу Јована Анђела за што јачом везом са царском породицом. Ако овоме додамо и његову амбициозност и властољубивост, може се претпоставити да је он узео презиме Комнина, како би направио каријеру. Узимање презимена Комнин од стране чланова дома Анђела потврђује и пример Алексија Анђела, Јовановог брата. Он се на натпису изнад улазних врата цркве св. Пантелејмона у Нерезима код Скопља, чији је ктитор, појављује као Алексије Комнин, син Теодоре. Пошто је са сигурношћу утврђено да је реч о Алексију[33] сину Константина Ан-

---

[28] О породици Анђела, в. Г. *Осшроїорски*, Успон рода Анђела, Сабрана дела, III, Београд 1970, 326 и даље.

[29] Исто, 333; *Пайадимишриу*, О Продромѣ, 111, CXXII, вест гласи: Ἐπιτύμβιοι ἐκ προσώπου τῆς θυγατρὸς τοῦ ἀποιχομένου Ἀνεμᾶ καὶ τῆς κυρᾶς Θεοδώρας, ἥτις συνεζεύχθη τῷ Ἀγγέλῳ, ст. 40.

[30] *Осшроїорски*, Успон, 333; PG 140, col. 177.

[31] *Осшроїорски*, Успон, 328.

[32] Cinn., 238. Уп. *Осшроїорски*, Успон, 333; ВИНЈ IV. 78.

[33] *Осшроїорски*, Успон, 330—331. Натпис гласи: † Ἐκαλιεργήθ(η) ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Παντε(λε)ήμονος ἐκ συνδρομῆς κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ υἱοῦ τῆς πορφυρογεννήτ(ης) κυρᾶς Θεοδώρας μη(νὶ) σεπτεμβρίῳ ἰν(δικτιῶνος) ΙΓ' ἔτους ,ϛχογ' ἡγουμενεύοντ(ος) Ἰωαννικ(ίου) (μον)αχ(οῦ). Натпис је први

ђела, онда нам и овај пример даје за право да претпоставимо да је и Јован Анђео узео презиме Комнин.

Г. Острогорски је још претпоставио да је споменути Алексије Анђео-Комнин можда вршио и неку функцију, односно да је био дукс теме Бугарске са седиштем у Скопљу, или да је можда имао поседе у области Скопља.[34] Пошто је веома вероватно да је Алексије Анђео имао поседе у споменутој области, може се на основу овог печата претпоставити да је и Јован Анђео имао поседе и вршио дужност дукса Скопља. Ако узмемо у обзир његову војну активност шездесетих година на Балкану, веома је вероватно да је тада добио поседе у Скопљу и био постављен за дукса Скопља. Тако је он, као истакнут ратник, могао да ратује, а истовремено и да управља Скопљем. Из ових разлога сматрамо да је власник нашег печата био Јован Анђео-Комнин, који се још називао и Дука.[35]

Титула севаста[36] на поменутом печату одговара Јовану Анђелу, јер је ову титулу имао још 1157. године на сабору у Влахерноском двору. Презиме Комнин ће му такође одговарати, јер се по мајци и жени, обема из породице Комнина, могао називати Комнином. То презиме је више одговарало његовим великим амбицијама и жељама за што бржим успоном у византијској хијерархији. Назив дукс на печату исто тако не противречи, јер, како смо горе истакли, после успешних ратова са Угрима 1165. године, Јован Анђео је вршио дужност дукса Скопља.

Да погледамо сада у ком временском периоду је Јован Анђео вршио дужност дукса Скопља. Посматрајући његову војничку активност, можемо претпоставити да је Јован Анђео-Комнин постављен за дукса Скопља око 1160. године или одмах после успешних ратова са Угрима 1165. године, у којима се храброшћу истакао. На том положају је можда

објавио *A. J. Evans*, Antiquarian Researches in Illyricum, Archaeologia 69 (1885) 96, а у исправљеном облику поново публиковао *П. Н. Милюков*, Христианскиі древности Западной Македонии, ИРАИК 4 (1899) 136. Последње издање: *П. Миљковић-Пепек*, Црквата Св. Пантелејмон во селото Нерези, Споменици на Македонија I, Скопје 1975, 90—91, са старијом литературом.

[34] *Острогорски*, Успон, 332. Алексије Анђео-Комнин последњи пут се помиње на сабору из 1166. године, па је зато Г. Острогорски претпоставио да је можда после тога умро.

[35] Јован Анђео звао се и Дука. *Острогорски*, Успон, 336, с правом сматра да се он звао по баби Дука, али пошто се назив јавља у одређено време, мисли да се он оженио по други пут неком представницом из породице Дука. Јованов син Теодор, каснији солунски цар, такође се називао Анђео-Комнин-Дука. Уп. *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1970, 406.

[36] Епитет севаст (ὁ σεβαστός) до друге половине XI века носио је сам цар (A. Comnène I, 114), а крајем XI века већ је то титула коју су носили блиски цареви рођаци, његови синовци, зетови, као и млади племићи. Ова титула почела се додељивати и странцима као изузетна почаст. Тако су је носили Турчин Апелхасем (A. Comnène II, 71) и Норманин Боемунд (A. Comnène III, 141). За титулу севаста обично су биле везане и неке јавне функције. Севасти су били дукси појединих тема и градова. Средином XII века, као и све титуле и титула севаст је изгубила ранији значај, али је и поред тога била још прилично висока. Добијали су је већ и мало даљи цареви рођаци, као што је у овом случају са Јованом Анђелом. О титули севаста уп. *П. Хр. Петров*, О титулах „севаст" и „протосеваст" в средневековом болгарском государстве, Виз. Врем. 16 (1959) 52—63; *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros, REB 23 (1965) 222—243; и *H. Ahrweiler*, Le sébaste, chef de groupes ethniques (Études sur les structures, XIV, 34—38).

остао до 1176, јер те године Јована Анђела-Комнина налазимо у Малој Азији приликом похода против Турака и битке код Мириокефалона.[37]

На крају, сводећи резултате анализе података у вези са датирањем печата, као и оних о личности Јована Комнина, дошли смо до следећих закључака. Веома је вероватно да је власник овог печата Јован Анђео који се називао и Комнином. Печат датирамо у период између 1160. и 1176, или између 1165. и 1176. године, када је он вршио дужност дукса Скопља. Поред Алексија Анђела-Комнина, чије је име везано за цркву св. Пантелејмона код Скопља и поседе у истој области, овај печат пружа податке о још једном представнику породице Анђела у Скопљу. Поред службене дужности коју је обављао у Скопљу, Јован Анђео-Комнин вероватно је имао и поседе у истој области.

Milan Boškoski

LE SCEAU BYZANTIN DE JEAN COMNÈNE, DUX DE SKOPLJE

Dans la grande collection des sceaux byzantins, publiée par G. Zacos — A. Veglery, sous le No 2714 se trouve le sceau de Jean Comnène, sébaste et dux de Skoplje, daté à la fin du XIe et au début du XIIe siècles. Les éditeurs proposent deux hypothèses possibles sur le propriétaire de ce sceau. Selon la première, le propriétaire du sceau était Jean Comnène, fils du sébastocrator Isaac qui, outre la fonction de dux de Dyrrachium, exerçait aussi, à l'avis des éditeurs, celle de commandant de Skoplje. Suivant la seconde hypothèse, que les éditeurs considèrent comme moins probable, le propriétaire du sceau était Jean Taronite, dux de Skoplje, neveu de l'empereur Alexis Ier.

Il est difficile d'accepter la première hypothèse. D'abord, il est difficile de supposer que l'empereur eût consenti à une trop grande concentration de puissance entre les mains d'un dux, et par là aussi à la possibilité de son usurpation. Ensuite, vers la fin du XIe siècle on a observé la scission de quelques thèmes, autrefois gros, et il est difficile d'accepter que Jean Comnène, outre l'administration de Dyrrachium, avait à sa charge aussi celle de Skoplje. Finalement, même en supposant qu'il eût pu exercer une telle fonction pendant une brève période déterminée, il faudrait s'attendre à ce que Dyrrachium fût mentionné sur la sceau, à coté de Skoplje. Enfin la quatrième

---

[37] *Осшроīорски*, Успон, 333; N. Chon., 180. Синови Константина Анђела, Јован и Андроник, те године командовали су претходницом византијске војске, за време Мириокефалонске битке.

Јован Анђео је касније учествовао у веома важним догађајима у Цариграду. У септембарском преврату 1185. године, када је збачен Андроник I Комнин, Јован Анђео је добио високо дворско достојанство севастократора.

objection: les sources ne contiennent pas de données sur Jean Comnène comme exerçant la fonction de dux de Skoplje.

La seconde hypothèse est également difficile à être acceptée, car les sources ne disent pas que Jean Taronite, dux de Skoplje au commencement du XIIe siècle, se nommait Comnène.

Il semble que le sceau devrait être daté au milieu du XIIe siècle. Deux personnes pourraient être ses propriétaires. Le propriétaire du sceau pourrait être le prôtosébaste et protovestiaire Jean Comnène, fils du sébastocrator Andronic Comnène. Il prenait part aux guerres dans les Balkans dans la période de l'année 1150 à l'année 1154. Cependant, il y était resté trop peu de temps, car il occupait, en 1154 déjà, le poste de dux de Chypre. En outre, le protosébaste Jean Comnène ne possédait pas le titre de sébaste. Pour cette raison on peut conclure qu'il ne pouvait pas être le propriétaire du sceau.

L'autre personnage du milieu du XIIe siècle que l'on avait supposé être le propriétaire du sceau, était Jean l'Ange Comnène, fils de Constantin l'Ange. En guerrier consommé, il luttait dans les années soixante du XIIe siècle, contre les Hongrois dans les Balkans. C'est probablement après les succès qu'il y avait remportés que Jean l'Ange fut nommé dux de Skoplje. La présence de la famille des Anges à Skoplje a été observée depuis longtemps. Ainsi Alexis l'Ange Comnène, frère de Jean était le fondateur de l'église de St.-Pantéléimon à Nerezi et, selon toute probabilité, il avait aussi des propriétés dans la région de Skoplje. A la fin, en rattachant l'activité militaire de Jean l'Ange Comnène des années soixante du XIIe siècle, au fait qu'il se nommait Comnène ainsi qu'au titre de sébaste qu'il portait en 1157 déjà, il est assez certain que c'est lui qui était le propriétaire du sceau en question. Par conséquent, Jean l'Ange Comnène, exerçait la fonction de dux de Skoplje selon toute probabilité dans la période de 1160—1176 ou de 1165—1176. Il faut également supposer que Jean l'Ange Comnène possédait aussi des domaines aux environs de Skoplje.

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

ФРАЊО БАРИШИЋ

КОНСТАНТИН ПОРФИРОГЕНИТ ПАЛЕОЛОГ

Подстицај за наредне редове проистекао је из покушаја да се објасне две још неразрешене ставке познатог хиландарског Инвентара византијских докумената сачињеног крајем XIII века и од 1938, захваљујући А. Соловјеву, научно објављеног. У питању су два изгубљена акта: *Порфироīенишова књиīа за манасшир* (№ 40) и *Порфироīенишова књиīа за Филомаша* (№ 47). Издавач Инвентара Соловјев запажа да ни у једном светогорском манастиру није ни споменут ни очуван неки аналогни акт, да сам назив разоткрива да је у питању неки „члан царске породице XIII века" (№ 40), или „можда један од синова Андроника II" (№ 47) и да је управо стога сасвим неочекивано што једна таква личност издаје манастиру „књигу", то јест обичан приватни акт, а не „повељу" (простагма, хоризма) или „хрусовол", како чине цареви, њихови савладари и деспоти.[1]

Проверавајући и настављајући ове покушаје идентификовања „Порфирогенита", на крају смо дошли до закључка да овде, имајући у виду време настанка Инвентара (1299), долази у обзир само и једино трећи син Михаила VIII Константин који је, како извештава Георгије Пахимер, називан Порфирогенитом пошто је био рођен у Константинопољу, односно у „пурпурној згради" при царском двору.[2]

---

[1] *A. Solovjev, Un inventaire de documents byzantins de Chilandar*, Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 37.

[2] Pachymeris De Michaele Palaeologo III 7, ed. Bonn. 183. Исто се казује и у Nicephori Gregorae VI 6, ed. Bonn. 186, као и у Cantacuzeni Historia I 209.

Према Ани Комнини (Alexias VI 8, ed. Leib II 60—61), одвојена кућа у саставу царске палате, служећи као породилиште царица, треба да је била саграђена још за Константина I (324—337), и то од тесаника црвеног мрамора па је стога називана οἴκημα πορφυροῦν, од чега потиче и назив πορφυρογέννητος. *Dölger*, Paraspora 187 n. 36, долази до закључка да је Порфирогенит рођен негде између августа и децембра 1261, исправљајући раније предложено датирање у 1260.

Једини до сада објављени напис о Порфирогениту, колико знамо, јесте кратка и лексикографски конципирана белешка коју доноси *H. Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne..., Travaux et Mémoires 1, Paris 1965, 174—175.

Врло је загонетан печат, објављен још 1917, којему је власник Κωνσταντῖνος δεσπότης πορφυρογέννητος Δούκας Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος. Издавач К. Константопулос претпоставља да печат припада деспоту Константину (после 1277 — око 1333), млађем сину Андроника II и Ане Угарске, кога око 1319. налазимо као управника у области Валоне, а 1321—1322. као управника Солуна (cf. *Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 91, n. 8). Налазимо да ово тумачење није поуздано.

Константин Порфирогенит, одмах да кажемо, у богатој галерији ликова, каквом се приказује породица Михаила VIII, заузима посебно место. Мада је најстаријем преживелом сину Андронику обезбедио престо и најстаријем његовом четворогодишњем сину савладарску круну, Михаило VIII ипак са претерано затвореним и ћутљивим престолонаследником теже успоставља контакт. Најмлађи синови, Порфирогенит и Теодор, оцу су много ближи, нарочито Порфирогенит, младић наочит и храбар, отворен, разговоран, неусиљен и приступачан, свуда радо виђен. Стари владар као отац према синовима и кћерима не зна да буде ни строг ни опор, према сину Порфирогениту посебно. Младоме принцу прибавља он најбоље учитеље, омогућује да се као личност слободно и неометано развија, а додељивањем земљопоседа обезбеђује му економску независност.

Оставши без оца са тек напуњених 20 година и од њега по завештању наследивши нова имања, Порфирогенит се и даље понаша до разметљивости слободно и безбрижно, уопште не осећајући и не примећујући да тим и таквим својим наступањима у срцу ћутљивог и неповерљивог свога старијег брата и цара Андроника распирује погубну и годинама притајивану мржњу. Пре него што чујемо шта о Порфирогениту као већ одраслом казују Георгије Пахимер, савременик и очевидац, као и нешто потоњи али у овај случај добро упућени и не мање објективни известилац Никифор Григора, осврнимо се на вести, иако садржински наглашено оскудне, које нам о Порфирогениту као дечаку и омладинцу саопштава песник и ретор Манојло Холобол.

Од укупно двадесет Холоболових краћих панегиричких песама, састављених по истој схеми и од два хора ритуално рецитованих или паваних пред царском палатом уочи Божића (24. XII) и Богојављења (5. I), петнаест их је посвећено Михаилу VIII а пет Андронику II.[3] За време ових у вечерњим часовима приређиваних свечаности чланови царске породице стајали би на раскошно осветљеном балкону царске палате (πρόκυψις), по којему се ова церемонија и називала. Свака од ових песама, састојећи се од петнаестак до двадесетак петнаестераца (*stichoi politikoi*) и садржавајући хиперболична величања царевих врлина, подвига и победа на бојном пољу, завршава се жељом за дуг живот автократора и његових потомака. Царев син Константин Порфирогенит овде је апострофиран четрнаест пута, и то по имену само једанпут (X 16), а у осталим случајевима, најчешће, синтагмама ὁ πορφύρας γόνος (βλαστός, ῥόδον, κλέος)[4].

---

[3] *A. Heisenberg*, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, München 1920, у расправи о Холоболу као песнику (p. 112—132) прећутно тврди да је од 20 ових Холоболових песама 19 било посвећено Михаилу VIII, а само једна (XIX) Андронику II (p. 131). Међутим, као поуздано се може рећи да је Андронику II посвећено пет песама, од којих се једном (IX) прославља у ствари женидба младог престолонаследника као савладара, свакако његово венчање са Аном Угарском 8. нов. 1273. Наиме, песник жели да Христос младенцима подари дуг живот „заједно са царујућим родитељима" (συνάμα τοῖς γονεῦσι τοῖς βασιλεῦσι, p. 170, v. 15—16). Према томе, датирање ове песме у 1285 (женидба са Ирином Монфератском), како предлаже издавач Boissonade (p. 170 n. 1), не би се могло прихватити. Преостале четири песме, односећи се на свечаности „Prokypsis" (III, ed. Boissonade, p. 162; IV, p. 163; XIX, p. 180; XX, ed. Treu, B.Z. 5, 1896, 546—547), вероватно су хорски извођене пред Божић и уочи Богојављења 1283/4. и 1284/5.

[4] У песмама (ed. Boissonade) n^{os} I 18, V 20, VI 18, VII 18, VIII 20, XI 4, XIII 12, XIV 5, XV 6, XVI 17, XVII 13, а у XII 9 осетно свечаније.

Не упуштајући се у нимало лако и до сада у неколико наврата решавано али, ако се не варамо, на задовољавајући начин још увек нерешено питање ближег датирања појединих Холоболових песама, ми налазимо да су оне, које су посвећене Михаилу VIII, настајале у последњих десетак година његове владе, док се од пет панегирика посвећених Андронику II једним прославља венчање младог савладара са Аном Угарском из 1273, а преостала четири очигледно су певана на свечаностима „Prokypsis" првих година Андроника II као самосталног владара.[5] У једној од ових песама, поред цара Андроника II и његовог крунисаног наследника Михаила IX, песник поздравља и царевог брата Порфирогенита.[6]

Пада у очи да се у једној песми, посвећеној Михаилу VIII, царев син Порфирогенит апострофира осетно друкчијим речима: καὶ τὸ κλεινὸν καὶ θαυμαστὸν τὸ τῆς πορφύρας θάλλος (XII 9). Нама се чини да овим наглашено свечаним стихом песник алудира на „славни" (κλεινὸν) Порфирогенитов поход против Срба, на догађај који, како ћемо видети, доста подробно описује Георгије Пахимер и којим у ствари његова повест о Порфирогениту и почиње. Погледајмо шта нам казује Пахимер.

[5] Ближе датирање појединих Холоболових панегирика, колико знамо, први је извршио издавач J. Fr. Boissonade у коментару свога издања (Anecdota graeca V, Paris 1833, fotokopiert 1962, p. 159—182), затим *M. Treu*, Manuel Holobolos, B.Z. 5 (1896) 538—559, и најзад A. Heisenberg у наведеној расправи из 1920. Heisenberg утврђује да је Холобол као секретар на двору Михаила VIII, на једном скупу јавно осудивши цара што је наредио да се ослепи малолетни законити цар Јован IV Ласкарис, већ крајем 1261. био кажњен сакаћењем носа и усана. Холобол се повлачи у неки манастир, али 1267, на молбу патријарха, бива помилован и изабран за ректора патријаршијске Велике школе, а од цара добија дворску титулу „ретор ретора". Међутим, већ 1273. на скупу престоничког клира, сазваном ради пропагирања уније, Холобол јавно оптужује цара не само као непријатеља ортодоксије него и као узурпатора. Кажњен јавним спровођењем по граду, Холобол се повлачи у један манастир крај Кизика (на Пропонтиди) и одатле враћа у престоницу тек после смрти Михаила VIII (дец. 1282). Имајући у виду ове податке из биографије Холоболове, Heisenberg своју расправу завршава колико неочекиваним толико н неприхватљивим закључком да су „*све Холоболове песме, изузимајући једну једину* (*XIX*), *написане зими 1272/3*", то јест за церемонију „Prokypsis" о Божићу 1272. и на Богојављење 1273. године (p. 131). У својој значајној расправи о династичкој породичној политици Михаила VIII Dölger се осврће и на ово питање, па узимајући у обзир да је Михаило VIII сина Андроника прогласио царем још 1261, допушта могућност да је Холобол све ове песме, изузимајућн оне посвећене само Андронику II, саставио „*године 1261. или 1262* (пре ослепљења Јована IV Ласкариса)", и да на тај начин „*част младога песника и ретора Манојла Холобола бива још потпуније очувана него што је то Heisenberg могао да учини*" (*Dölger*, Paraspora 187 n. 38). Међутим, при читању Холоболових „Prokypsis"—песама лако уочавамо да се у њима прослављају различити цареви подвизи, односно да се у појединим песмама алудира на различите догађаје, да се не поздрављају увек исти потомци. Другим речима, садржинска разноликост Холоболових панегирика сама по себи разоткрива неодрживост поменутих хипотеза о једнократном настанку (1272, односно 1261) тих песама.

[6] Boissonade III 29, p. 182: . . . σὺν Μιχαὴλ τῷ βασιλεῖ καὶ τῷ πορφύρας γόνῳ. Да се последње три речи доиста односе на Константина Порфирогенита а не на младог престолонаследника Михаила IX, како би на први поглед могло изгледати, доказује завршни стих песме XIV у којој Холобол на потпуно исти начин упућује добре жеље цару Михаилу VIII σὺν Ἀνδρονίκῳ βασιλεῖ καὶ τῷ πορφύρας γόνῳ (ed. Boissonade, p. 175), а идентичан или веома сличан начин изражавања налазимо и у другим песмама (нпр. I 18, p. 160; V 20, p. 165; VIII 19, p. 169 и др.). Имајући речено у виду, налазимо да се не може прихватити датирање песме XIX у време „после 1295. када је Михаило IX крунисан за цара савладара", као ни тумачење да се наведене речи καὶ τῷ πορφύρας γόνῳ односе на деспота Јована, по реду трећег сина Андро-

„Трибали“ (Срби), предвођени византијским одметником Котаницом, већ неколико година пљачкашки упадају у пограничне области Ромеја, продирући чак до Сера. Да би се томе стало на пут, Михаило VIII шаље на границу Србије војску коју, са одабраним и искусним војсковођама, предводи млади Константин Порфирогенит. Крајем исте године, а беше то 1280. година[7], враћа се Порфирогенит водећи Котаница који се добровољно предао, пошто је претходно од принца добио уз заклетву обећање да му цар Михаило, по доласку у престоницу, неће ништа зло учинити. Међутим, ствари друкчије кренуше. Цар Михаило, мимо уверавања и супротстављања Порфирогенитова, спреман је да ослепи Котаница, како би осујетио његову поновну издају. Не могавши да одврати оца од те намере, Порфирогенит кришом омогућује Котаницу да се као замонашени покајник склони у један манастир малоазијског града Прусе, камо ускоро пође и сам, замењујући цара оца Михаила, који остаје у престоници.[8]

Првих месеци наредне године (1281) изненада умире царица Ана Угарска, прва супруга цара-савладара Андроника II. Стари цар том приликом, преко архиђакона Константина Meliteniotes-а који је пошао у Нимфеон да почившу царицу пренесе у Никеју, поручује Порфирогениту да, у знак жалости, скине црвену одећу коју је носио као πορφυρογέννητος и да, по престанку жалости, пурпурну одећу више не облачи, како старијег брата Андроника, већ одавно проглашеног и потом крунисаног цара-савладара, убудуће не би раздраживао.[9]

ника II, и то из другог брака, са Ирином Монфератском, како су предложили *Treu* и *Heisenberg*, op. cit. 124—125. Да би се видело колико су ова тумачења неодржива, довољно је указати само на две чињенице, прво, да се већ око 1284. губи сваки траг Холоболове активности, и друго, да је Михаило IX још 1281, када је имао свега четири године, био проглашен за другог цара — савладара од свога деде Михаила VIII (cf. *Ферјанчић*, Михајло IX Палеолог (1277—1320), Зборник Филозофског факултета XII-1, Београд 1974, 334—335).

У панегиричким беседама пред царем Михаилом VIII, и то у другој држаној о Божићу 1261 (p. 77) и трећој читаној вероватно о Божићу 1262 (p. 91), Холобол говори о тек рођеном Порфирогениту „опширно“ и са много и премного реторског патоса не саопштавајући, разуме се, ниједан податак који бисмо могли сматрати реалним (ed. *M. Treu*, Program des königl. Victoria-Gymnasiums in Potsdam 1907, pp. 51—77, 78—98). Увид у ова два текста, са захвалношћу припомињемо, омогућила нам је др Нинослава Радошевић.

[7] Pachymeris De Mich. Pal. VI 22, p. 474. Четовања пребега Котаница одигравају се последњих година владе краља Драгутина (1276—1282). Cf. Историја српског народа I, Београд 1981, 437. Датирање овог Порфирогенитовог похода у 1280. заснивамо, поред осталог, и на чињеници што наредне године, према Пахимерову тексту, умире Ана Угарска, прва супруга Андроника II (Pachymeris De Mich. Pal. VI 28, p. 499), а то је била година 1281, како се обично и не без разлога сматра (cf. *P. Possini*, Observationes . . ., ed. Bonn. 764—65).

[8] Pachymeris De Mich. Pal. VI 27, p. 497—499.

[9] Pachymeris De Mich. Pal. VI 28, p. 499—500. Град Nymphaeum налази се у малоазијској Лидији, ист. од Смирне и сев. од Ефеса. Михаило VIII сина Андроника проглашава царем још као трогодишње дете авг. 1261, када је и сам у Св. Софији по други пут био свечано крунисан, а нов. 1272. Андроник је крунисан за цара — савладара (cf. *Dölger*, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, Paraspora, p. 184—188).

Убрзо после свечане сахране царице Ане у Никеји Михаило VIII, да би допринео учвршћивању династије и истовремено утешио престолонаследника Андроника и његову подозривост према млађој браћи што више умањио, његовог четворогодишњег сина Михаила проглашава за свога другог цара-савладара.[10]

Припремајући се за поход на Србију и прикупљајући најамничке одреде, Михаило VIII изненада умире 11. децембра 1282. у селу Allage, код градића Радосто код Пропонтиди. На ту вест цар Андроник, до тога тренутка беспоговорно одани и послушни син, разоткрива своје право расположење према оцу и тек сада отворено одбацује његову унионистичку политику коју је дотле као савладар јавно подржавао[10a] па стога шаље наредбу да се његов отац, будући тешки грешник, сахрани у поменутом селу кришом, ноћу и без видљиве хумке.

Неколико година касније (око 1284), прибојавајући се да очев гроб не буде од варвара откривен и оскрнављен, Андроник II нареди да се земни остаци Михаила VIII пренесу у Селимврију. Цареви људи успешно обавише тај посао захваљујући обавештењима неког тамошњег монаха Атанасија, који је на тај начин желео да Порфирогениту узврати захвалност за нека раније учињена доброчинства.[11]

Крајем осамдесетих година у престоници на достојан начин прославља се женидба скоро тридесетгодишњега Порфирогенита Ирином, ћерком протовестијара Јована Раула Петралифе и Теодоре Палеологине. У исто време (око 1290) Порфирогенит завршава обнову чувеног и од Латина раније порушеног манастира Студиос, окружујући га бедемом.[12]

Почетком 1291. Андроник II одлази у малоазијски Nymphaeum, претходно тамо упутивши Порфирогенита са супругом. Поред старања о безбедности границе према Турцима, Андроник овде отпочиње и припреме за женидбу свога сина Михаила.

Друге године боравка у Нимфеју (1292) севнуће прва варница у судару лакомислене осионости Порфирогенитове и подмукло прикриване мржње Андроникове. На свечани пријем, који о Петровдану приређује за матроне царева супруга Ирина Монфератска, поред осталих стиже и Порфирогенитова супруга Ирина, али са нападно бројном и свечаном пратњом. Док је пролазила, нека њена рођака, поодмаклих година, не подиже се. Увреди се супруга Порфирогенитова и, стигавши кући, пожали се мужу. Плану Порфирогенит и већ сутрадан шаље свога човека

---

[10] Pachymeris De Andr. Pal. I 33, p. 87. Cf. *Ферјанчић*, Михајло IX Палеолог, Зборник Фил. фак. XII-1 (1974) 334—335.

[10a] Као потврду томе довољно је указати на чињеницу да се Андроник II као савладар, поред потписивања одлука сабора у Лиону о унији цркава и признавања примата римске цркве 1274, још у неколико наврата папи заклињао на верност или му изјављивао лојалност (cf. *Dölger—Wirth*, Regesten III², nos 2072, 2073, 2074, 2075; *Н. Радошевић*, Похвална слова цару Андронику II Палеологу, ЗРВИ 21, Београд 1982, 62).

[11] Pachymeris De Andr. Pal. I 37, p. 107—108.

[12] Gregorae VI 6, ed. Bonn. 190: trad. Dieten I 160—162. *R. Janin*, Le siège de Constantinople et le patriarcat oecumenique. Les églises et les monastères de Constantinople, Paris 1953, 446—447, завршавање радова на обнови манастира Студиос неоправдано ставља у 1293. О женидби Порфирогенитовој cf. *Papadopulos*, Genealogie nº 37.

да разгласи по граду како она Иринина рођака потајно живи са својим слугом Маурозомом. Још истог поподнева Порфирогенитови људи, извршујући господареву наредбу, Маурозома голог спроводе градом непрекидно га ударајући. Дознавши то, Андроник је до беса увређен, али савлађује се и ништа не показује, него преко својих људи мирно Порфирогениту поручује да Маурозома одмах ослободи.

Наредних дана цар Андроник брата ни да види. Јер сада, док у њему мржња и увређеност прикривено букте, он у све црњим бојама брата свога сагледава. Смета њему раскош у којој живи Порфирогенит па претерано бројна пратња којом се окружује, а све више га копка и очи му боде — казује Пахимер — *„годишња рента од 60.000 златника коју (Порфирогенит) прима са имања која му је отац за живота даровао или у наслеђе оставио*; *исти отац, да поживе дуже, оставио би му до 100.000 прихода*" (p. 157). Сем тога, по жељи истог оца Михаила, Порфирогенитове дворјанике издржава он, Андроник, и тако испада да Порфирогенит много троши а ништа не плаћа. Располажући силним новцем, он на све стране расипа, пријатеље своје раскошно обдарује, окружује се помпом која само цару приличи. Цар већ одавно подозрева да Порфирогенит, немилице расипајући, у ствари људе подмићује, нешто потајно припрема.

Сумњичења која га гризу Андроник поверава једино протовестијару Теодору Музалону, ноћима седећи уз њега тешко оболелог од бубрега. Најбоље ће бити, сагласе се њих двојица, ако цар и у будуће у свим приликама свога брата избегава и сваке пажње лишава, у нади да ће га то омекшати и памети дозвати. И доиста, осетивши хладноћу Андроникову, Порфирогенит чешће навраћа у двор, али Андроник се не раскрављује. Порфирогенит почиње да се забрињава па чак и болесном протовестијару поручује да утиче на цара и стишава његов бес.

Управо тих дана неки монах Сава из Патријаршије, боравећи у Нимфеју и бескрупулозно интригирајући, исприча цару како је чуо да Порфирогенит прети да ће, чим буде за цара крунисан, садашњег патријарха[13] збацити и на његово место поставити неког монаха Козму. Прима цар ту причу здраво за готово и Порфирогенит му постаје све подозривији и омраженији.

Не много касније неки људи из Порфирогенитове пратње ноћу јавише Андронику да његов брат, како се њима чини, нешто веома озбиљно и опасно припрема са протостратором Стратигопулом[14] па му се стога стављају на расположење. Андроник поверова и одлучи се на последње. Одмах изда поверљиву заповест да се пре свануће око двора прикупе и скривено разместе његови гардисти, а пре подне сазову и одабрани службеници, дворани, великодостојници. Правећи се да ништа не зна и да ништа не припрема, Андроник позива Порфирогенита на уобичајено пословни договор. Не слутећи ништа, Порфирогенит долази на двор, прекасно уочавајући да је пао у замку. Позван на исти начин,

---

[13] Реч је о патријарху Атанасију I (1289—1293, 1303—1310).

[14] Михаило Стратигопулос, протостратор, вероватно је син великог доместика Алексија Стратигопула, како мисли преводилац и коментатор Григорин, *J. L. Dieten*, Nikiphoros Gregoras „Rhomaische Geschichte" I, Stuttgart 1973, p. 273, n. 320 et 324.

ускоро стиже и Стратигопул. Андроник тек тада, пред скупљеним великашима и на опште запрепашћење, плану и обојицу обаспе тешким увредама и оптужбама за издају. Порфирогенит и Стратигопул одлучно поричу и траже да се изнесу ма какви докази. Неки од присутних још их већма оптужују. Андроник наређује да се обојица одмах вежу и Порфирогенит затвори у једну просторију двора а Стратигопул одведе у полицијски затвор. Истога дана цар потписује наредбу да се обојици конфискује целокупна имовина. „*И све оне земљопоседе* — казује Пахимер — *па стада стоке и разне врсте острава, и све злато било у кованом новцу било у златним пехарима, и предмете од сребра и свакојаке скупоцене тканине, све то цар предаде у фиск*“ (p. 161). И тако блиставо богатство Порфирогенитово, једва заостајући за царевим, у трен ока се расплину.

У току истога месеца марта, када се то догоди, многи са двора бивају оптуживани као од Порфирогенита поткупљивани заверенициг. Принчева издашна рука, доиста, многе је у разним приликама обдаривала. Али докази сасвим недостају и цар дворанима прашта. Међутим, исте оптужбе монаха Саве против црквених великодостојника, како ћемо одмах видети, много су се спорије решавале.

Цар Андроник, као изузетно педантни администратор који све своје одлуке преноси и у одговарајућа и брижљиво састављана писана акта, свакако је на исти начин поступио и приликом искаљивања своје дугогодишње мржње према Порфирогениту. Од неоспорно више тада донетих аката очувао се само један. То је простагма царева од маја 1293. која наређује да се манастиру Богородице на Лембосу код Смирне одмах поврати метох звани Amanariotissa, који је „*пре извесног времена био присвојен од Порфирогенита и часном манастиру Студиос потчињен*“.[15] На овом акту, испод царевом руком исписаног менологема, као mesazōn (διὰ) потписан је „протовестијар и велики логотет Теодор Музалон.“

Вратимо се Пахимеру. На предлог верног, оданог и смртно оболелог Музалона, којему је потпис на поменутој простагми био можда последњи, Андроник одабире квестора Никифора Хумна и унапређује га за mystikos-а, то јест шефа дворског секретаријата.

---

[15] MM IV, p. 272: *πρὸ καιροῦ δὲ κατεκρατήθη τὸ τοιοῦτον μετόχιον παρὰ τοῦ μέρους Πορφυρογεννήτου, καὶ ὑπετέθη τῇ σεβασμίᾳ μονῇ Στουδίου*. Cf. *Dölger*, Regesten n° 2154. О функцијама које врши *μεσάζων* cf. *L.-P. Raybaud*, Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire Byzantin sous les premiers Paléologues (1258—1354), Paris 1968, 202—206.

Вреди подсетити, поређења ради, да је Михаило VIII негде крајем 1272, заправо после крунисања најстаријег сина Андроника за савладара (нов. 1272), свога млађег брата деспота Јована, веома популарнога и пребогатога, због нападне разметљивости казнио и памети дозвао на тај начин шти му је знатно смањио претерано бројну пратњу и, поред тога, одузео „*многе његове поседе, на првом месту сва острва, то јест Митилену и Родос, као и многобројне земљопоседе на копну који су били у саставу његове независне проније* (εἰς αὐτάρχη πρόνοιαν ἦσαν)“, како се извештава у Pachymeris De Mich. Pal. IV 29, ed. Bonn. 321.

Љ. Максимовић, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14—15 (1973) 120—121, анализира сачуване повеље деспота Јована за манастир Макринитису (близу Димитријаде у Тесалији), издаване од септ. 1259. до маја 1270, и закључује „*да се део поседа Јована Палеолога, део његове „проније“, налазио у Тесалији, и да је он сам* (sc.

Обавивши ове и друге текуће послове, цар Андроник 28. јуна исте године[16] напушта Нимфеј и враћа се у престоницу, водећи са собом оба осуђеника, и то Стратигопула везаног а Порфирогенита затвореног у специјално израђеном кавезу који је ношен (ἐν κλοβῷ).

Тадашњи и од цара Андроника постављени патријарх Атанасије I, учвршћујући ортодоксију и захтевајући строгу аскезу од свих припадника клира, наилазио је на све отворенија негодовања и отпоре, посебно код црквених великодостојника. Овим и оваквим понашањима црквених људи цар је, подржавајући патријарха, био веома незадовољан, а када је од монаха Саве још у Нимфеју био дочуо да су многи од тих достојанственика шуровали и са „завереником" Порфирогенитом, цар се још више огорчио. Одмах после тога, уз царево прећутно одобрење, монах Сава одлази на поседе неких великодостојника и врши конфискације, будући да су они, говорио је, од цара осуђени због издаје. И једнога дана, уграбивши прилику када је монах Сава био код патријарха, долазе многи од погођених великодостојника и Саву пред патријархом јавно жигошу као клеветника, захтевајући да од патријарха буде као такав кажњен. Патријарх Атанасије I одговара Пилатовим речима „Узмите га ви и распните". Незадовољни епископи прекидају сваки контакт са патријархом. Не много касније, цар наређује да стране у сукобу одрже састанак. Сакупљени у некој цркви, оптужбама Савиним погођени епископи траже од патријарха да оптужбе докаже. Не могавши да пружи задовољавајућа објашњења, Атанасије I тада (16. октобар 1293) подноси јавну оставку.[17]

Извештавајући о Порфирогенитовим страдањима са временског одстојања од пуних седам деценија, Никифор Григора свој приказ ове

деспот Јован) *на шој основи сшекао многе ӣрерогашиве званичног царског намесника*". Другим речима, бројни и по разним покрајинама Царства разбацани земљопоседи деспота Јована, које Пахимер скупно назива „*ӣронијом*" (πρόνοια), у ствари нису били пронија него нека врста апанаже, и као поседник дела своје апанаже у Тесалији деспот Јован је у тој покрајини аутоматски постао „*намесник*" (ἐπίτροπος) те области, како се изричито и апострофира у тестаменту извесног Теодора Скараноса из око 1270, па је управо као носилац те и тако стечене функције намесника издавао повеље за манастир Макринитису, иако „*није био званичан функционер у Тесалији*". Налазимо да је много прихватљивије раније и у два наврата изнето тумачење *Г. Осшрогорског* (cf. Сабрана дела I, 208) да „проније" деспота Јована, Михаила IX и „осталих чланова царског дома", иако својом величином далеко надилазе проније обичних стратиота, јесу и остају проније посебне врсте, којима се свакако придружују и рекордно големи земљопоседи Константина Порфирогенита. Ове неадекватно називане и изузетно велике „проније" чланова царске породице за владе Михаила VIII већ у доба његовог наследника Андроника II постају њихови приватни земљопоседи (ζευγηλατεῖον) које је Андроник II, изгледа, на неки начин максимирао. У истом смислу претпостављамо да је деспот Јован Палеолог за манастир Макринитису издавао повеље не као аутоматски постали него као од цара на неки начин именовани „намесник" (ἐπίτροπος) Тесалије (в. доле нап. 25).

[16] Да је овде у питању 1293. година убедљиво је показао *J. Verpeaux*, Nicéphore Choumnos, Paris 1959, 38 n. 6. Исправност овог датирања, поред доказа које наводи Verpeaux, потврђује и претходно приказана царева простагма од „месеца маја, индикта VI" (= 1293), коју Verpeaux уопште не спомиње. Са ових разлога неприхватљиво је датирање поменутог догађаја у март 1294, како без ближих образложења предлаже преводилац Григоре *Dieten* I, p. 273 n. 320.

[17] Pachymeris De Andr. Pal. II 18—21, ed. Bonn. 153—168.

личне драме, која се у престоници неће заборављати, испуњава скоро искључиво размишљањима како и због чега је до те трагедије дошло. Према његовим објашњењима, која одишу добром обавештеношћу и потпуном непристрасношћу, мржња према Порфирогениту у Андронику се годинама стварала и израстала. Порфирогенит још у првим годинама живота, излаже Григора, својом урођеном отвореношћу и питомошћу осваја оца Михаила и постаје му нескривено дражи од Андроника, којему то пада тешко, утолико теже што сада постаје свестан да је проглашен очевим престолонаследником само и једино због тога што је старији син. Престолонаследника Андроника, неколико година касније, још ће више коснути и у њему прикривану мржњу према брату још више распирити гласине да отац Михаило потајно припрема да Порфирогенита ожени неком лепотицом из латинских земаља и да му потом уступи Солун и Македонију као одвојену и посебну државу.[18] У времену после изненадне смрти Михаилове, зловољу брата Андроника, сада цара и самодршца, непрекидно подгрејава и разбуктава чињеница што је Порфирогенит од оца наследио толике земљопоседе, бројна стада ситне стоке и говеда, и што са тих имања убире непримерено големе приходе па те гомиле златника разметљиво расипа делећи капом и шаком свакоме ко се обратио, како угледним тако и обичним људима. Поступајући тако и према свакоме човеку опходећи се љубазно, Порфирогенит је, примећује Григора, тиме постајао привлачан свима „као пролећни цвет својом бојом". (р. 188). Али управо та Порфирогенитова разметљивост, тумачи Григора, била је његова једина али и кобна грешка. Јер причања о тако испољаваној дарежљивости, иако спонтано и без икаквих посебних намера изражавана, до цара Андроника су пристизала као анонимне гласине или извештаји достављача да Порфирогенит, потајно желећи круну, свесно и срачунато придобија и врбује људе, поткупљујући их осмесима или новцем, нарочито људе од угледа и моћи. Григора истиче да су те и такве доставе, како у ствар упућени већином сведоче, биле лажне оптужбе, али да их је цар Андроник, опседнут дугогодишњом мржњом и сумњичењима, примао као истине.[19]

Док су се сада утамничени Порфирогенит и Стратигопул налазили у Нимфеју, нешто касније напомениће Григора, они су као способни и искусни војсковође лако одбијали Турке. Ускоро по њиховом одвођењу из Лидије, међутим, Турци слободно и све учестаније прелазе реку Меандар и пљачкају тамошње области. Да би их сузбио, Андроник II 1295. шаље на лидијску границу Алексија Тарханиота Филантропина, сина раније прослављеног војсковође, протостратора Михаила Тарханиота.[20]

---

[18] Gregorae VI 6, ed. Bonn. 187: ἰδίαν ἀρχήν τινα περιποιήσασθαι τούτῳ καὶ βασίλειον αὐτοκρατορίαν. Преводилац *Dieten* I p. 272 n. 319, претпоставља да је Михаило VIII вероватно желео да Порфирогенита ожени Јолантом — Ирином Монфератском, касније другом супругом Андроника II, која ће, као што је познато, солунску област сматрати својим наследством од Бонифација Монфератског.

[19] Gregorae VI 6, ed. Bonn. 186—191: *Dieten* I p. 160—162.

[20] Gregorae VI 8, ed. Bonn. 195: *Dieten* I 164—165. О Алексију Тарханиоту Филантропину cf. *Papadopulos*, Genealogie, n°s 7 et 24; о протостратору Михаилу Дуки Тарханиоту cf. *Guilland*, Recherches sur les institutions byzantines I, Berlin—Amsterdam 1967, 245—246 (на стр. 245 погрешно се тумаче вести Пахимерове).

Месеца фебруара 1299. Андроник II, са супругом Ирином Монфератском и великом пратњом, стиже у Солун да би, као завршни чин двогодишњих мировних преговарања са Србима, припремио и оделотворио удају своје петогодишње кћери Симониде за краља Милутина, уступајући и признајући му као невестин мираз земље северно од линије Охрид—Прилеп—Штип, које је претходних година српски краљ од Ромеја био освојио. При измењивању талаца Срби том приликом удовољавају посебном царевом захтеву и изручују му оковима везаног Котаница, који је после бекства из манастира у Пруси (1284?) био поново пребегао у Србију и као вођа гериле годинама јаде задавао Ромејима из пограничних области. У Солун приведени Котаниц свакако је дознао да се ту, у царевом коначишту, налази и утамничени Порфирогенит, некадашњи његов спасилац. Наиме, Андроник се прибојавао да царица мајка Теодора, која већ годинама преклиње да јој син буде ослобођен, у његовом одсуству Порфирогенита на неки начин не ослободи, па га је стога из престонице оковима везаног у пратњи довео.[21] Царица мајка Теодора, доживевши да јој цар син Андроник одбије и последњу жељу те своме најмлађем брату Теодору не додели титулу деспота, завршава свој живот 4. марта 1303. у туговању једне од сина грубо повређене и понижене мајке.[22]

Последњих месеци тамновања Порфирогенит је тешко оболео. По савету на трон поново враћеног патријарха Атанасија I (1303—1310) као духовника, јединог којему је било одобрено да може општити са затвореником, он се замонашује узимајући име Атанасије. Ускоро после тога, 5. маја 1306, Порфирородни умире у тамници. Цар брат Андроник шаље поверљиве људе да припреме сахрану. Према његовом наређењу, после спонтано великог и свечаног спровода у којему поред целокупног клира са патријархом па челу од чланова породице учествује само најмлађи брат Теодор, Порфирогенит је сахрањен као обични грађанин на заједничком гробљу.[23]

Цар Андроник II наредне године Порфирогенитовог јединог сина Јована, успевши да га претходно потпуно отуђи од утамниченог оца, узима на двор и додељује му достојанство панхиперсеваста и, ускоро после тога, жени Ирином, ћерком свога оданог пријатеља и великог логотета Теодора Метохита.[24]

---

[21] Pachymeris De Andr. Pal. IV 1, ed. Bonn. 279; Nic. Gregorae Historia VI 9, ed. Bonn. 203; *Dieten* I 169. О сложеним и тешким двогодишњим мировним преговорима (1297—1299) између Срба и Ромеја подробнија обавештења се доносе у *Историји српског народа* I, Београд 1981, 446—448.

[22] Pachymeris De Andr. Pal. V 4, ed. Bonn. 377; II 26, ed. Bonn. 181—182. *Papadopulos*, Genealogie n° 1, Пахимерову вест да је царица-мајка Теодора умрла „у понедељак друге недеље Великог поста" реконструише као 4. март 1303, позивајући се на чињеницу да Пахимер о једном другом догађају, који се односи на исту годину, одређеније наводи да се десио „у петак, 21. јуна", а то може да буде само 1303, а не 1304, како се раније погрешно тумачило.

[23] Pachymeris De Andr. Pal. V 22, ed. Bonn. 424—425 et p. 860 (*Petri Passini* adnotatio). Датирање Порфирогенитове смрти у 1306. на крају је прихватио и *Dieten* II-1, p. 111 n. 21.

[24] Pachymeris De Andr. Pal. VI 20, ed. Bonn. 516—517; Gregorae Historia VII 11, ed. Bonn. 271: *Dieten* I 204 et p. 298 n. 464 (где се погрешно датира женидба Јованова Ирином у „kurz nach 1305", уместо „ускоро после 1307"). Овај панхиперсеваст

Могло би се приметити да су претходна излагања о Константину Порфирогениту Палеологу, у односу на повод и првобитни циљ којима су била подстакнута, требало да буду далеко сажетија. Међутим, читајући оно што су нам о Порфирогениту оставили савремени историчари Георгије Пахимер и Никифор Григора, осетили смо да њихова казивања нису само узбудљива прича о икаровској судбини једног византијског принца него истовремено и необични документ који изблиза и непосредно осветљава карактере двојице првих владара из династије Палеолога, обновитеља Царства Михаила VIII и његовог првог наследника Андроника II.

Не улазећи у свестраније ишчитавање ове приче-документа и сасвим укратко и у виду скице износећи утиске које повест о Порфирогениту дочарава, рекли бисмо да су два прва цара Палеолога, отац и син, две супротно усмерене личности. Михаило VIII, прекаљени и жестоке нарави ратник, војсковођа брзих а не ретко и врло сурових одлука, не мање је храбри и далековиди владар који из државотворних побуда смело улази у исцрпљујућу и мучну борбу за успостављање међу верницима непопуларне уније цркава, узурпатор који ослепљује сасвим малодобног законитог цара и јединствено брижљиви утемељивач сопствене династије који, опседнут бригом за будућност своје лозе, за савладаре проглашава не само четрнаестогодишњег сина Андроника него и четворогодишњег унука Михаила. Тај у свим јавним пословима наглашено енергични и разбором вођени самодржац у породичном кругу наступа управо обрнуто, јер као родитељ он је оличење благости, попустљивости и љубави. Као што у јавним пословима понекад уме да буде строг до свирепости, тако у опхођењу са децом, нарочито у односу према сину Порфирогениту (план о одељивању Македоније као посебне државе, додељивање и завештање приватних имања), он уме да буде до непромишљености попустљив, тако да понекад, као управо са Порфирогенитом, несвесно разграђује оно што је сам као војник и политичар мукотрпно створио.

А његов син и наследник Андроник II, иако владарску дужност схватајући и обављајући ништа мање одговорно, управо се супротно држи и понаша и као човек и као владар. У себе повучени и већ од дечачких година љубомором изгризани престолонаследник, незадовољан је својим оцем и као родитељем и као владаром, али јавно то никада не испољава.

После изненадне смрти очеве и своје осветничке наредбе да родитељ буде и неколико година остане сахрањен у дивљем и забаченом крају,

---

Јован у два-три наврата биће гувернер Солуна, и бурни живот завршиће 1327. у Србији, у земљи свога зета краља Стефана Дечанског, не дочекавши остварење плана да Солун претвори у своју кнежевину, као што није било суђено ни његовом оцу Порфирогениту, како раније поменусмо (в. горе нап. 18), да по жељи Михаила VIII постане независни владар солунске области. Cf. *Papadopulos*, Genealogie, nº 38, који смрт панхиперсеваста Јована исправно датира у 1327; *Историја српског народа* I, Београд 1981, 502 (о многим догађајима у вези са панхиперсевастом Јованом даје се критички пречишћена хронологија; панхипервевастов отац Константин Порфирогенит, међутим, овде се погрешно назива деспотом); *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 76 n. 60, 85, 128—129. Најзад, веома информативан преглед византијских извора о каријери панхиперсеваста Јована доноси Григорин преводилац *Dieten* II-1, p. 178—180 n. 157.

млади цар нападно се издваја од породице, од мајке и браће још се више отуђује. После срећно проживљених седам година у првом браку са Аном Угарском још за живота очева (1273—1281), он ће касније и са синовима из тога брака (Михаило IX и деспот Константин) остати, изгледа, у добрим или бар подношљивим односима, док се за његове односе са другом супругом Ирином Монфератском (око 1285—1317) као и синовима из тога брака (деспот Јован који умире у 22. години; Теодор који на подстицај мајке одлази у Италију и прелази у католицизам; деспот Димитрије) то никада не може рећи, нарочито не после 1303, када се Ирина коначно пресељава из Константиновог града у Солун. Пада у очи, поред тога, да ниједан од његових синова, ни из првог ни из другог брака, не живи уз оца у престоници него увек у провинцији, обављајући неки од оца поверени задатак.

Андроник II и као владар, пре доношења појединих важнијих одлука саветујући се једино са својим увек проверено оданим и поверљивим „првим министром“, спроводи како унутрашњу тако и спољну политику на један у свему супротан начин него што је радио његов отац. Привржен ромејском хришћанству, напушта дугогодишњи очев рад на васпостављању уније двеју цркава, враћа ортодоксију и на чело цркве доводи човека себи сличног, дојучерашњег присталицу уније а сада покајника Григорија II Кипранина (1283—1289).

Током целог живота он светогорске манастире обдарује новим земљопоседима, искрено верујући да молитве монаха могу благотворно утицати не само на загробни него и овоземаљски живот, а при томе изразито штедра обдаривања Хиландара вршећи и као једно од средстава које доприноси успостављању или одржавању добрих односа са Србијом. Реорганизујући државну администрацију и прецизно одређујући права и компетенције свим носиоцима савладарске власти (крунисани савладари, деспоти, царица мајка, царице супруге главног цара и савладарâ), он, свесно одбацујући очева схватања и одупирући се феудално-партикуларистичким тежњама енергичне супруге Ирине, спроводи једну централистички усмерену реформу у којој традиционалне прерогативе првог цара у ствари остају неокрњене.[25] Најзад, Андроник II и у

---

[25] *Ферјанчић*, Михајло IX Палеолог 347—354, разматрајући сва сачувана или у другим изворима поменута акта овога савладара, долази до закључка да је Михаило IX као сацар (1294—1320) у ствари био „*први савладар у Византији са изванредно широким правима и компетенцијама, сацар који је управљао византијским територијама у Тракији и Македонији*“ (p. 347), имајући као скоро двадесетогодишњи „*владар једног дела царства у Европи*“ (p. 347) резиденцију најпре у Андријанопољу, а последње две године живота (1318—1320) у Солуну, и да је као савладар са тако широким компетенцијама издавао не само потврдне хрисовуље и простагме, иако те најчешће, него и потпуно „*самосталне повеље, хрисовуље и простагме, које нису настале као непосредна потврда раније датих докумената главног цара Андроника II Палеолога*“ (p. 354). Мишљења смо да у овим закључцима Б. Ферјанчића, иако у основи тачним, има претеривања. Наиме, далеко највећи део очуваних и сразмерно бројних хрисовуља и простагми сацара Михаила IX чине потврдне повеље, док су његова акта, која оправдано процењујемо као самостална (нпр. простагма за Хиландар од јануара 1320: Actes de Chilandar n° 52), изузетно малобројна, и друго, у овим актима решавају се питања другостепеног значаја (у наведеној простагми, примера ради, одобрава се Василију Модину да од наслеђеног земљопоседа, својевремено његовом оцу хрисовуљом Андроника II дарованог, један део Хиландару поклони а други прода).

одбрани граница Царства од спољних непријатеља иде својим путем, супротно своме оцу и претходнику. Јер, као што је познато, он ће се претњама или упадима спољних непријатеља, једнако као и ратоборности унутрашњих у грађанском рату који ће му у последњој декади владавине наметнути унук и савладар Андроник III, супротстављати првенствено миродопским средствима (дипломатски преговори, уступци, склапања женидбених веза итд.), избегавајући отворену борбу што је могућно више.

Сасвим је очигледно да је Андроник II оличена супротност Михаилу VIII, да је син у свему био опречан оцу. Иако се ове разлике свакако и у највећој мери објашњавају урођеним карактерним особинама, ваља ипак узети у обзир да је Андроник II у понеким политичким заокретима, на пример у одбацивању „латинофилске" политике свога претходника, свесно истицао радикализам, знајући колико је отац омразе на себе био навукао због насилно спроведене уније. Али поред и независно од тога, остаје чињеница да су прва два владара из династије Палеолога два истинска антипода. Не губимо ли из вида да се Андроник II структуром личности своје дубоко и вишеслојно разликовао од свога оца (фрустрирајући доживљаји љубоморе у детињству, интровертирани карактер, хришћанска религиозност итд.) и да се стога у свим пословима и поступцима, свесно или несвесно, супротно самоусмеравао, онда нам то сазнање свакако може бити од не мале помоћи да бисмо лакше разумели не само стил рада него и праве мотиве многих дела и поступака овога нимало безличног и необично дуговладајућег самодршца ромејског.

Вратимо се сада на она два податка о Порфирогениту у анонимном и на старосрпском језику сачињеном попису грчких аката манастира Хиландара. Овај својеврсни инвентар византијских повеља, како ћемо на другом месту покушати да докажемо, настао је на прву стогодишњицу Хиландара, односно године 1299. Ставке „*Порфироіенишова књиіа за манасшир*" (Inventaire, № 40) и „*Порфироіенишова књиіа за Филомаша*"

Одређеније речено, није нам позната ниједна повеља којом сацар Михаило IX, *самосшално* одлучујући, додељује неком манастиру или појединцу у трајно власништво известан земљопосед. Ако Михаило IX као савладар није имао право доношења таквих аката, а очигледно је да није, зар је онда одржива теза да је исти Михаило IX био „*савладар са изванредно широким йравима и комйешенцијама*", односно да је око 20 година био прави „*владар*" византијских територија у Тракији и Македонији? Ми сматрамо да је Андроник II још пре истека XIII века извршио реорганизацију врховне власти на тај начин што је, преусмеравајући унутрашњу политику Михаила VIII и прецизно одређујући права и надлежности свим породичним судеоницима те власти, права и прерогативе првог цара само привидно али не и стварно умањио. Да је административно-управна реформа Андроника II доиста била таква закључујемо по томе што у доба овог владара судеоници царске власти (сацар, царице, деспоти) издају скоро искључиво потврдна а изузетно ретко самостална акта, а њиховим одлукама ове врсте, ако смо добро уочили, или се манастирима додељују земљишта са личних имања, или се решавају имовинско-правна питања од другостепеног значаја (разни спорови), док уопште не знамо за акт неког савладарског лица којим би се неко правно лице обдаривало земљопоседом који је пре тога припадао државном земљишту. Право на додељивање оваквих поседа припадало је, ако се не варамо, само и искључиво првом цару, док за Михаила VIII таква права има чак и деспот Јован као намесник (ἐπίτροπος) Тесалије (в. горе, нап. 15). Сматрамо да је захваљујући првенствено овој реформи Андроника II процес праве феудализације врховне власти у Византији био успешно заустављен и за читаво столеће одложен.

(Inv. № 47) уписане су, како сада знамо, шесте године заточеништва Порфирогенитова, које анонимном сачинитељу овог пописа свакако није било непознато. Његова белешка „*Порфироīенитова књиīа за манастир*“, како из претходних излагања произлази, свакако се односи на акт којим је Порфирогенит 1280, када је предводио војни поход против пљачкашких упада из Србије под вођством ромејског пребега Котаница, обдарио Хиландар неким комадом, вероватно, обрадивог земљишта са једног од својих не малобројних тамошњих велепоседа негде у широј околини Сера. Како је дошло до те Порфирогенитове даровнице Хиландару, где се поклоњено земљиште налазило и колику је имало површину, сва та и слична питања остају без одговора.

Друга ставка састављача инвентара „*Порфироīенитова књиīа за Филомата*“ не мање је загонетна. Извесно је једино да тај Порфирогенитов акт потиче из године 1280, као и претходни, али шта је чинило његову садржину, да ли је у питању Порфирогенитова наредба Филомату као опуномоћеном стараоцу свога приватног поседа да у власништво Хиландара пренесе претходним актом даровано земљиште, или је реч о додељивању новог земљишта неком пронијару Филомату, које се налазило у непосредној близини хиландарског поседа па је због тога тај даровни акт касније, када се манастирски земљопосед проширио новим царевим даровањима, доспео у архиву Хиландара, та питања такођер остају без одговора. Али независно од тога неке околности наводе на претпоставку да би се од Порфирогенита даровано земљиште могло налазити у атару села Градац (Καστρίν) на доњој Струми.[26]

Наиме, тај процес је био на путу да стварно отпочне још за владе Михаила VIII (1259—1282), кога је, као што је познато, само смрт спречила да солунску област не одвоји и као посебну државу додели млађем сину Порфирогениту, док ће, с друге стране, та иста област стварно постати апанажа једног царског сина, деспота Манојла Палеолога, тек године 1369 (cf. *Максимовић*, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14—15, Београд 1973, 119—129, који у разматрању ове проблематике реформу Андроника II уопште не помиње, вероватно претпостављајући да није од значаја; *Баришић*, Повеље византијских царица, ЗРВИ 13, Београд 1971, 189—191).

[26] Наиме, најстарији хиландарски земљопоседи у катепаникију Стримон налазили су се управо у селу Καστρίν (Καστρίον, слов. Градец или Градац), на доњој Струми. Деспот Јован Палеолог ту је имао један од својих земљопоседа и већ 1271. године он је, по одобрењу Михаила VIII, одлучио да један део тога земљопоседа поклони Хиландару (Actes de Chilandar I n° 7). Нимало није искључено да је Порфирогенит, поставши власник земљопоседа који је можда још 1272. цар Михаило VIII био одузео своме брату деспоту Јовану (в. горе, нап. 15), управо од тога имања 1280. даровао један део Хиландару. Једна друга околност као да ова нагађања чини још вероватнијим. Хрисовуљом Андроника II од јуна 1300, наиме, *село Градац* (χωρίον Καστρίον) *у целини* (μετὰ παντὸς περιόρου καὶ τῶν δικαίων αὐτοῦ) додељује се Хиландару (Actes de Chilandar I n° 16). У познатом практику Димитрија Апелменеа од нов. 1300, који је сачуван само у старосрпском преводу, у селу *Градец* (= Καστρίον) наводи се, међу осталим, и земљиште „*од ūроније Филомаūа Николе*“ (изд. *В. Мошин*, Споменик СКА 91, Београд 1939, стр. 209, 1. 233—34). Управо се намеће помисао да би „*Порфироīенитова књиīа за Филомата*“ из напсега Инвентара могла на неки начин бити повезана са поменутим пронијаром Николом Филоматом. Најзад, треба подсетити да су се пре године 1280, када датирамо Порфирогенитову даровницу Хиландару, на ширем подручју Сера, то јест у области у коју је Порфирогенит са војском дошао, поседи овога манастира налазили само у атарима села *Mountziani* и села *Kastrion*. Према томе, више је момената који би говорили за претпоставку да се од Порфирогенита даровано земљиште могло налазити управо у селу Градец (Kastrin).

И тако, на брзину и неуко сачињени попис грчких повеља у Хиландару из 1299. представљао је у том тренутку обичан канцеларијски подсетник, али столећима затурен лежећи претварао се у вредносни папир посебне врсте. И до нас је доспео као необично значајни и јединствено драгоцени документ о документима, иако највећим делом несачуваним. Међу овима су и две *„књиге Порфирогенитове“*. Две сувопарне белешке о овим *„књигама“*, којима право значење сада много разговетније назиремо, оживљују пред нама као два посебна и узбудљиво својезначна записа.

Franjo Barišić

CONSTANTIN PORPHYROGÉNÈTE PALÉOLOGUE

Nous avons tout d'abord établi que deux »actes de Porphyrogénète« (jusqu'à présent non expliqués), inscrits dans la liste vieux-serbe des actes grecs de Chilandar, datée vers la fin du XIIIe siècle (supra, n. 1), furent en effet édités par le troisième fils de Michel VIII (1259—1282), Constantin, l'unique qui toute sa vie était nommé Porphyrogénète. Ensuite, nous avons essayé de présenter, aussi complètement que possible et en partant des sources contemporaines, le *curriculum vitae* de ce prince. Les sources conservées, il faut le dire, se complètent mutuellement, bien qu'elles soient de valeur inégale. Les renseignements concernant Porphyrogénète-enfant et jeune offerts par le poète et „rhéteur des rhéteurs“ Manuel Holobolos (vers 1240 — après 1284) sont conservés dans ses deux discours et les chants panégyriques rédigés ultérieurement et rituellement récités par deux choeurs à l'occasion de la fête de Prokypsis. Ces textes sont caractérisés, presque sans exception, par des énonciations rhétoriques aussi boursoufflées que creuses (supra, n. 3—6). Les rapports de l'historien contemporain Georges Pachymère (1242 — vers 1310) sont, au contraire, dignes de foi et concrets, puisqu'ils viennent d'un observateur sobre, hautement éduqué et directement informé (supra, n. 7—11, 21—24). Finalement, les récits sur Porphyrogénète que nous lisons dans l'oeuvre historique de Nicéphore Grégoras (vers 1294 — vers 1359), bien que considérablement plus maigres au point de vue de faits, complètent Pachymère d'une manière heureuse, en nous transmettant les réflexions amples et impartiales d'un historien humainement ému et engagé sur les véritables causes du destin de Porphyrogénète, inhabituel et marqué d'une tournure tragique (supra, n. 12—14, 18—20). Tout ce qu'apportent, sur la vie et l'oeuvre de Porphyrogénète, ces trois sources narratives susmentionnées, ainsi qu'une source diplomatique (supra, n. 15), nous avons essayé de le raconter brièvement et fidèlement.

En partant, dans la seconde partie du présent travail, de la constatation que l'histoire de Porphyrogénète représente aussi un document spécifique qui met en lumière, de près et directement, les caractères de deux premiers souverains de la dynastie des Paléologues, nous avons tenté de présenter,

concisement et en forme de croquis, les natures de Michel VIII et d'Andronic II et de les comparer l'un à l'autre. L'empereur-père et l'empereur-fils, avons-nous constaté, étaient, en tant que souverains et chefs de familles, deux antipodes, deux personnalités entièrement opposées, dans la vie publique aussi bien que dans la vie privée. Dans le cadre de ces expositions nous avons spécialement pris en considération la réforme administrative d'Andronic II, estimant que c'est précisément à cette action qu'il fallait remercier que le processus de la féodalisation du pouvoir suprême à Byzance du XIIIe siècle a été arrêté et différé de tout un siècle (supra, n. 25).

Retournant, à la fin, à la note sur »deux actes de Porphyrogénète«, nous arrivons à la conclusion qu'il s'agit de deux actes privés de l'année 1280, lorsque Porphyrogénète était à la tête de l'expédition militaire contre les francs-tireurs, qui, depuis longtemps déjà, faisaient des incursions de la Serbie. C'est à cette occasion que Porphyrogénète avait fait donation au monastère serbe d'un terrain qui faisait partie d'une de ses propriétés privées, probablement de celle située au village de Kastrion, sur le Strymon (supra, n. 26).

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ОГЛЕД О ПАРОХИЈСКОМ СВЕШТЕНСТВУ У ПОЗНОЈ ВИЗАНТИЈИ

Извесно је да је у средњовековном свету па и у Византији свештенство имало много значајнију улогу у бројним манифестацијама и видовима свакодневног живота него у каснијим столећима. Таква улога свештених лица условљена је њиховим широким компетенцијама не само у пословима цркве и поверене им парохије, него и у многим стварима које је касније време издвојило из делокруга свештеничке делатности. Свештеници су имали особити значај већ и по свом образовању, неопходном за обављање поверених им пастирских послова, нарочито ако се радило о забитој византијској провинцији, где су они често били једини писмени и донекле образовани људи. Можда ове кратко наведене карактеристике места и значаја свештенства у животу византијског друштва упућују на закључак да су они у њему имали апсолутно повлашћен положај, различит од живота поверене им пастве.[1] Један од циљева постављених у овом раду је и одговор на то питање, као и на још нека која ће се поставити током испитивања изворних података о парохијском свештенству.

Пре приступа самом послу потребно је, бар са неколико речи, објаснити садржинске и временске међе рада. Пажњу смо усмерили на парохијско свештенство, остављајући по страни свештенике који су обављали разне административне дужности у цариградској патријаршији или у бројним епископијама расутим по читавој територији царства. Познато је да су патријаршија, као и сваки од тих дијецезалних центара, имали одређене групе функционера, често свештеника, који су се бринули о различитим административним пословима. Тај слој свештеника оставили смо по страни, јер су они ипак имали посебан положај у тадашњем друштву. Повлашћен положај имали су свештеници царске палате који су примали одређене плате, па су ступањем у овај ред били материјално обезбеђени до краја живота. Исти привилегисан положај имали су и свештеници цариградске цркве св. Софије, односно Велике цркве, који

[1] Такве оцене износи *L. Bréhier*, Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1970, 409, који наглашава да је византијска држава желела да свештеницима осигура особито место у друштву како би могли да воде живот достојан свог позива. Пре свега, свештеници су се по своме изгледу разликовали од осталих житеља царства.

су такође примали одређене приходе; слично је било и са свештеницима других великих и угледних престоничких цркава.[2] Такав повлашћени положај свештеника дворских и других великих цариградских храмова учинио је да су многи желели да га се домогну, па су царевима упућивали и одговарајуће молбе о чему сведоче и новеле цара Ираклија које констатују да многи то траже не из свете жеље него из срамне похлепе за богаћењем.[3] Анализом података извора XIV века Е. Херман је закључио да су свештеници или ђакони Велике цркве добијали годишњу плату од 12 до 16 номизми.[4] Таква повлашћена свештена лица оставили смо по страни, желећи да испитамо положај оних свештеника који су као обични људи живели са својим верницима.

Са друге стране треба објаснити и разлоге ограничавања овог истраживања на парохијско свештенство познијег периода византијске историје. То је последица околности да највише података о његовом положају и статусу налазимо у дипломатичким изворима, а познато је да су византијске повеље у већем броју сачуване тек из познијих столећа дуге историје царства. Подаци о свештеницима из ранијих векова скоро увек се односе на чисто црквена питања која немају директне везе са свакодневним животом те епохе.

Свештенство је у Византији подељено на виши н нижи клир, при чему се први звао ἱερώμενοι или ἔσωθεν τοῦ βήματος, а други ὑπηρέται или ἔξω τοῦ βήματος. У виши клир спадају свештеници и ђакони, а у нижи хипођакони, чтеци, заклињачи и вратари.[5] Оснивање парохија уређено је посебним одредбама хришћанске цркве, па су оне отваране у градовима и селима где је било довољно становника који су својим прилозима могли да издржавају цркву и њеног пароха. У парохији је постојала главна црква, која се и звала парохијска, али су могле да постоје и друге цркве које су само „подручне главној".[6] Обавезе и дужности пароха често су биле такве да он није могао да их сам обавља, па су у појединим местима његове парохије постојали стални свештеници који нису имали права пароха; служили су у местима где није било довољно житеља који би својим прилозима издржавали цркву и пароха. Црква је настојала да стално контролише рад пароха, а пошто епископије нису постојале у малим градовима, тамо је тај надзор повераван посебним пресвитерима који су се називали протопопови.[7] Парох је обављао богослужење у црквама у унутрашњости уколико оне нису биле

---

[2] *E. Herman*, Die kirchlichen Einkünfte des byzantinischen Niederklerus, Orientalia christiana periodica VIII, 3—4 (1942) 379—383, 438.

[3] *J. et P. Zepi*, Jus graecoromanum I, Athenis 1930, 31 sq. (даље наведено као Zepos); *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches I, Berlin 1924, No. 165. *Herman*, Einkünfte 384 наводи податке новеле цара Алексија I Комнина из јуна 1107. године да су постојали и прекобројни свештеници унети у списак неке уносне цркве, где су они обављали извесне дужности, чекајући да се упразни неко место. Cf. *Dölger*, Reg. II, No. 1236.

[4] *Herman*, Einkünfte 387 sq.

[5] *H. G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 79 sq.

[6] *Н. Милаш*, Православно црквено право, Мостар 1902, 434.

[7] Исто 451 сл., 422 сл.

приватне. Врховна власт у свакој парохији припадала је локалном епископу, али он није смео да парохе омета у обављању службе, нити да их без правог разлога и решења формалног суда лишава чина. Без знања пароха ниједан други свештеник није смео да обавља црквену службу у његовој парохији.[8] Као стални заменик епископа у додељеној му епархији, парох није смео да је напушта и његова власт је овде имала стални карактер. Зато је већ трећи канон сабора у Антиохији (341) забрањивао пресвитерима и ђаконима да напуштају поверену им парохију.[9] Новела цара Јустинијана из 535. године такође је забрањивала свештеницима и ђаконима да остављају свој позив.[10] Знатно каснији Зборник Константина Харменопула, који углавном репродукује раније законодавство, наглашава да клирици не могу да напуштају територију епископије или митрополије да би служили у цркви или примали рукоположење. Ако неки клирик само пређе у другу парохију треба да се врати, а ако је тамо и рукоположен, чека га казна трогодишњег излучења из служења литургије.[11]

С обзиром на важно место свештеника — пароха у животу становништва поверене му парохије, избор кандидата био је деликатна и важна ствар. О критеријумима и релевантним стварима за избор свештеника постоје занимљиви подаци у богатој византијској канонској литератури од којих ћемо споменути само најважније који могу бити важни за нашу тему: одређивање положаја и места парохијског свештенства у позној Византији. Иако многа од тих правила потичу из ранохришћанских канона, извесно је да су важила и у епоси која нас занима. У поштовању одређених критеријума а тиме и избора кандидата најзначајнију улогу имао је епископ који је међу свештеницима бирао личност најпогоднију за обављање такве дужности. У томе избору и одлучивању епископ је водио рачуна и о мишљењу другог клира и народа.[12] Међутим, током времена је овај други фактор сасвим занемарен, па се у седмом поглављу Фотијевог номоканона наглашава да гомили не треба дозволити да бира јереје.[13] Неке важне норме у погледу избора кандидата за свештена лица прописивали су и световни закони. Тако новела цара Јустинијана (бр. 137) предвиђа да, уколико постоји нека оптужба против кандидата за епископа, свештеника или ђакона, треба одложити његово рукоположење док се читава ствар не испита, што може да траје три месеца.[14] Велика одговорност у обављању поверених им послова свакако да је утицала на одређивање старосне границе кандидата за свештеника. Већ

---

[8] Исто 432 сл.

[9] *К. Ралис — М. Потлис*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων II, Атина 1853, 129 sq. (даље цитирано као РП).

[10] Corpus iuris civilis III. Novellae, ed. *R. Schoell—G. Kroll*, Berolini 1912, 45.

[11] *K. G. Pitsakes*, Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος, Athen 1971, 384 (даље наведено као *Pitsakes*).

[12] *Милаш*, н.д. 436 сл.

[13] РП I, 46.

[14] Corpus iuris civilis III, Novellae No. 137, p. 697. У Прохирону се прописује да се, ако је неки кандидат оптужен, испитује три месеца; ако се установи да је крив рукоположење се укида, а ако се докаже његова невиност, онда се рукополаже. Cf. *Zepos* II, 182.

је сабор у Неокесареји (314—325) одредио да свештеник не може бити рукоположен пре навршених 30. година, уз објашњење да је у томе добу крштен и Исус Христос и да је тада почео да учи.[15] Те одредбе о старосној граници кандидата за свештеника допуњаване су одлукама каснијих сабора. На трулском сабору (692) одређене су потпуније старосне границе: чтец је морао да има навршених 20, ђакон и хипођакон 25, а свештеник 30 година.[16] У Епанагоги се такође наглашава да свештеник не може бити рукоположен са мање од 30, ђакон са мање од 25, а хипођакон са мање од 20 година.[17] Може се претпоставити да су конкретни услови и потребе попуњавања упражњених парохија захтевали да се занемарују одредбе канона које је требало да свештеницима и ђаконима осигурају извесну зрелост неопходну за ваљано обављање предстојећих послова. Из знатно каснијег времена потиче један такав пример: 22. марта 1387. године патријаршијски синод у Цариграду је расправљао о молби хипођакона Манојла Сгуропула који је са само 22. године требало да постане ђакон. Патријарх Нил је дозволио да се обави рукоположење, али је Манојло Сгуропул морао да се обавеже да тај преступ неће спомињати у канонским актима.[18]

Углед свештеника у средњовековном друштву почивао је добрим делом и на његовом породичном животу, а у коме је важну улогу имало брачно стање. Иако у источној цркви целибат никада није обухватио свештенике, ипак су и овде питања њихових бракова регулисана посебним одредбама. Одлуке сабора у Неокесареји (314—325) предвиђале су да се свештеник који се ожени после рукоположења искључи из клира. Такође му се забрањује блудан живот или браколомство. Одлуке нешто ранијег сабора у Анкири дозвољавале су ђаконима да се после рукоположења жене, али само под условом да су такву намеру раније најавили.[19] Новела цара Јустинијана из 535. године наређује да ђакони и свештеници не могу да се рукоположе ако су по други пут ожењени, нити ако живе са женом која је напустила законитог супруга. Свештеник или ђакон који после рукоположења доведе жену биће кажњен искључењем из клира.[20] Свакако да су свештеници и ђакони често кршили стро-

---

[15] РП III, 88; *Ch. J. Hefele*, Histoire des conciles I, 1, Paris 1907, 332.

[16] РП II, 337 sq. Одредбе о старосним границама понављају се и у каснијим зборницима, као нпр. код Константина Харменопула. Cf. *Pitsakes* 380—382. Оне су понављане и у световним законским збиркама, као на пр. у Прохирону, где се каже да клирици и οἱ πρῶτοι τῆς πόλεως треба да се одликују примерним животом и да имају 30 година. Cf. *Zepos* II, 182. Одредбе о старосним границама клирика понављају се у модерној литератури. Cf. *Милаш*, н. д. 276; *F. Dvornik*, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933, 46 који напомиње да се оне нису увек поштовале. В. такође *Bréhier*, Institutions 403; *Beck*, Kirche 79; The Cambridge Medieval History IV. The Byzantine Empire. Part II. Government, Church and Civilisation, Cambridge 1967, 116.

[17] *Zepos* II, 252.

[18] *F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi II, Vindobonae 1862, 97 sq. (даље наведено као MM); *J. Darrouzès*, Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople I, 6: Les regestes de 1376 à 1409, Paris 1978, No. 2871 (даље наведено као *Darrouzès* VI).

[19] *Hefele*, Histoire I, 1, 327, 312.

[20] Corpus iuris civilis III. Novellae 42 sq., 45.

ге одредбе забране женидбе после рукоположења, па су оне зато и понављане у каснијим законским или канонским збиркама. Тако се у Прохирону наглашава да хипођакони, ђакони и пресвитери не могу да се жене, а ако то ураде биће лишени својих чинова.[21] Фотијев номоканон такође посвећује пажњу овом важном питању, па наглашава да свештеник, ђакон или хипођакон који се ожени подлеже казнама предвиђеним канонима, а да деца из таквог брака οὔτε φυσικοί, οὔτε νόθοι εἰσί, па не могу примати дарове или наследство од својих родитеља. Нешто даље се каже да за свештеника или ђакона не може бити рукоположен онај ко је по други пут ожењен, ко је узео жену која је напустила мужа, нити онај ко има невенчану жену.[22] Кршење одредаба о заснивању брачног живота узимало је маха, јер су свештеници и ђакони склапали бракове и после рукоположења, чему духовна и световна власт нису могле да стану на пут. Занимљиво ублажавање тих одредаба показује новела цара Исака II Анђела (1186) која ђаконима и свештеницима дозвољава да се жене у року од две године после рукоположења.[23] Знатно каснији правни зборник Константина Харменопула говори да ђакони и пресвитери не могу понекад да се жене, ако би тиме нарушили своју светост и достојанство.[24] Временски блиска синтагма Матије Властара такође каже да се свештенику забрањује да се по други пут жени.[25] Међутим, ако су одредбе биле доста строге у погледу бракова већ рукоположених свештеника или ђакона, карактеристично је да су црквени форуми доста рано узимали у заштиту њихове већ венчане жене. Пети члан канона св. Апостола каже да епископ, пресвитер или ђакон не сме под изговором побожности (προφάσει εὐλαβείας) да отера жену, а ако то уради, казниће се излучењем из клира.[26]

За положај и место свештеника у тадашњем друштву важне су и друге одредбе световних и духовних закона које су ограничавале или спутавале неке облике делатности свештених лица. Осми одељак канона св. Апостола забрањивао је епископу, свештенику или ђакону да учествује у пословима; ако је разлог за овакав преступ оправдан, опростиће му се, а ако није окривљени ће бити излучен из цркве.[27] Петнаести одељак исте канонске збирке предвиђа да ће се из цркве изоптити епископ, свештеник и ђакон који се ода блуду, клетвопреступу или крађи.[28] Одлуке Картагинског сабора (497) забрањивале су епископима, свештеницима и ђаконима да склапају уговоре, или да стичу корист од неког не-

---

[21] *Zepos* II, 128. У члану 28 се каже да свештеници не могу бити ожењени удовицом или разведеном женом. Cf. Ibid. 182. Епанагога предвиђа да свештеник треба да буде неожењен или да има само једну жену. Cf. Ibid. II, 252.

[22] РП I, 210 sq. Да би се такви преступи избегли, још је у одлукама Првог васељенског сабора епископу, пресвитеру и ђакону забрањивано да има духовну сестру, осим мајке, сестре или тетке. Cf. Ibid. II, 120.

[23] РП V, 321—323; *Dölger*, Reg. II, No. 1572; *Beck*, Kirche 81 sq.

[24] *Pitsakes* 230.

[25] *С. Новаковић*, Матије Властара Синтагмат, Београд 1907, 176.

[26] РП II, 7. О одредбама о браковима свештеника и ђакона в. уопштено Cambridge medieval History IV, 2, 116.

[27] РП II, 11.

[28] Ibid. II, 32.

достојног и нечасног посла.[29] Према одлукама Трулског сабора (692) пресвитер или ђакон не сме да узима интерес, а клирици не могу да држе крчме, односно винаре (καπηλικὸν ἐργαστήριον).[30] Одлуке истог сабора забрањују клирицима и монасима да присуствују играма у хиподрому или позоришним представама.[31] Епанагога забрањује да се клирик било кога степена бави новчаним пословима, тј. да буде управник гостионице, сиротишта или болнице.[32] У кратком набрајању свега што је забрањено свештеницима кембриџска историја наводи да они нису могли бити надзорници аристократских имања, заступници у споровима или цивилни чиновници. Свештеницима је такође забрањено да држе јавне куће и бурделье, да се баве мењањем новца, да држе купатила. Насупрот томе, они су могли да се баве неким занатима, као нпр. обућарством или металством.[33]

У оцени статуса и положаја свештеника и ђакона у Византији значајан елемент може бити и њихова одговорност за преступе који би спадали у делокруг редовног световног судства. У стручној литератури се уопштено констатује да свештеници нису могли да одговарају пред световним судовима, већ само пред својим епископом. Уколико би неко хтео да оптужи свештеника, то је могао да учини само код надлежног епископа.[34] За одговорност свештеника пред световним судовима важна је одлука цара Ираклија (21. марта 629) која одређује да је престонички и други клир изузет од војних и других судија. Сви процеси против епископа, свештеника и монаха могу се водити пред цариградским патријархом или судијама које он одреди.[35] Каснија Епанагога такође одређује да нико од клирика (епископ, пресвитер или ђакон) не сме бити доведен пред световне судове, а ако би неко од њих својевољно тражио правду на таквом суду, биће кажњен по канонима. Нешто даље се наглашава да нико од световних архоната не сме да тужи свештенике πλὴν εἰ καθοσιώσεως ἔγκλημα ἢ κατηγορία περιέχει.[36] Новела цара Лава VI такође одређује да свештеници не могу да одговарају пред световним судовима, већ само пред својим епископом. Уколико би неко хтео да оптужи свештеника, могао је да се обрати надлежном епископу.[37] Слич-

---

[29] Ibid. III, 342.

[30] Ibid. II, 326. Канони св. Апостола забрањују епископима, свештеницима и ђаконима да се коцкају или пију, а ако неко то учини, подлеже казни. Cf. Ibid. II, 58; *Bréhier*, Institutions 409 sq.

[31] РП II, 356. Члан 27 одлука Трулског сабора забрањује клирицима да иду недостојно обучени, тј. да скидају свештеничку одежду. Ко у томе згреши казниће се забраном вршења службе у једној недељи. Cf. Ibid. II, 364; *Bréhier*, Institutions 409.

[32] *Zepos* II, 252.

[33] Cambridge medieval History IV, 2, 116 sq. На жалост није ми била приступачна расправа *E. Herman*, Le professioni vietati al clero bizantino, Orientalia christiana periodica 10 (1944) 23—44.

[34] *Bréhier*, Institutions 409. *Beck*, Kirche 82 каже да је свештеницима било забрањено да своје спорове износе пред световне судове. За криминалне преступе епископ је свештеника најпре лишавао чина, а затим га је предавао световном суду. Оптужница која се тада подиже против клирика мора се показати епископу који је одобрава, а уколико се са њом не сагласи, одлука се оставља цару.

[35] РП I, 225—229; *Dölger*, Reg. I, No. 199; *Beck*, Kirche 82.

[36] *Zepos* II, 261.

[37] *V. Noailles — A. Dain*, Les novelles de Léon VI le Sage, Paris 1944, 19 sq.; *Bréhier*, Institutions 407 sq.

но стоји и у знатно каснијем зборнику Константина Харменопула који често понавља одлуке старијих закона. Ту се каже да епископ, пресвитер, ђакон или било ко из светог списка (τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ) не може добровољно или против своје воље да буде приведен световним судовима (κριτηρίοις κοσμικοῖς). Световним архонтима је забрањено да подижу оптужбе против свештеника πλὴν εἰ καθοσιώσεως ἔγκλημα ἡ κατηγορία περιέχει. Међутим, значајно је да се у овом правном зборнику свештеницима дозвољава да сведоче пред судовима.[38]

Особито место које су имали у савременом друштву налагало је свештеницима да воде узоран живот који не би саблажњавао вернике. Друго је питање у којој мери су они то поштовали, а још су ране номоканонске збирке регистровале разне преступе у свакодневном животу и понашању свештеника. Овде ћемо оставити по страни преступе који се односе на црквену дисциплину, а узећемо у обзир само оне који су могли утицати на углед и место свештеника у свакодневном световном животу. Петнаести члан канона св. Апостола каже да епископ, свештеник или ђакон не смеју да се одају блуду, кршењу заклетви или крађи. Неки други чланови исте збирке такође забрањују епископима, свештеницима или ђаконима да се коцкају, или пију, као и да узимају интерес за позајмљени новац.[39] Први члан одлука сабора у Неокесареји (314—325) предвиђао је казне за свештеника који се жени, живи разблудним животом или чини браколомство.[40] Епанагога је предвиђала да се кажњавају пресвитери и ђакони који због новчане користи лажно сведоче. Ако се нису на то заклели, треба за три године да се излуче из чина, а ако јесу да се лише заувек свештеничког чина.[41] Извесно је да је држава желела да свештеницима осигура особито место у друштву, како би могли да воде живот достојан свог узвишеног позива. Зато су се свештеници и по спољашњем изгледу разликовали од других људи, па су, пре свега, имали браду и тонзуру која је била друкчија него у монаха. Од других људи разликовали су се и одећом коју нису смели да скидају чак и ако крећу на пут.[42]

Може се претпоставити да свештеници нису увек живели онако како им је њихов узвишени позив налагао и да нису увек служили као пример осталим верницима. У оцени врста и карактера преступа свештеника у свакодневном животу могућности истраживача су доста ограничене, јер има релативно мало докумената који дају податке о томе. Ти документи потичу из две драгоцене, али временски прилично удаљене збирке одлука и пресуда црквених синода. Једна је чувена збирка судских пресуда синода Охридске архиепископије из времена понтификата ученог Димитрија Хоматијана (1216—1236), а друго је исто тако давно позната и публикована збирка судских одлука патријаршијског синода у Цариграду из XIV и самог почетка XV века. Обе драгоцене збирке су временски и просторно ограничене, јер се прва односи на те-

[38] *Pitsakes* 382 sq.
[39] РП II, 32, 58.
[40] Ibid. III, 70; *Hefele*, Histoire I, 1, 327.
[41] *Zepos* II, 255.
[42] *Bréhier*, Institutions 403.

риторију Охридске архиепископије прве половине XIII века, а друга на област Цариграда XIV столећа. Па ипак, обе збирке дају драгоцене податке о положају и улози свештеника у свакодневном животу. У посматрању тих занимљивих случајева покушаћемо да их разврстамо по карактеру и природи преступа свештених лица.

Из збирке Димитрија Хоматијана навешћемо најпре један занимљив акт који се односи на околину Скопља. Свештеник Драгомир из села Еахова у скопској области учествовао је у једном убиству које је уследило из сукоба људи неког севастократора и житеља споменутог села. Зато га је епископ Скопља лишио чина и искључио из цркве, иако је севаст Прибо молио да га ослободи одговорности, тврдећи да је поп Драгомир невин. Када се Драгомир обратио архиепископском синоду у Охриду, Димитрије Хоматијан је упозорио епископа да преиспита изречену казну, јер без одлуке синода ниједан клирик не може бити тако кажњен.[43] Занимљив случај друкчијег преступа потиче из села Ваниста у околини Тетова. У акту Охридске архиепископије, насталом пре доласка Димитрија Хоматијана на њен трон, тј. пре 1217. године,[44] Герасим, монах манастира Богородице у Тетову, заступајући свог таста Дражу, спорио се са попом Добром из села Ванисте у горњем Пологу. Добрин таст, покојни парох села (ἐξάρχων χωρίου) свештеник Мосхо, који се уопште насилнички понашао, преотео је Дражи комад земљишта и на њему засадио виноград. После извесног времена Дража је успео да преко суда добије други комад земље исте површине у замену, али је поп Мосхо искористио власт Другувита и тај комад вратио у своје власништво. Зато је после сређивања прилика монах Герасим покренуо парницу против попа Добре, зета и наследника покојног пароха Мосха, па је суд Охридске архиепископије пресудио да посед мора да се врати Герасимовом тасту Дражи.[45] Збирка Димитрија Хоматијана описује и један занимљив случај злостављања свештеника. У питању је Константин Паспал, ђакон и хартофилакс цркве у Драми кога је злостављао локални намесник Георгије Кинам. Он је захтевао да му Константин прода један виноград који овај није хтео да отуђи. Очигледно веома заинтересован за тај посед, Георгије Кинам је затворио Константина Паспала и у затвору га принудио да му виноград прода по незнатној цени коју је сам одредио. Када је ђакон Константин Паспал пуштен из затвора, он се обратио суду Охридске архиепископије који је одлучио да је читава

---

[43] *J. B. Pitra*, Analecta sacra et profana spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis. — Romae 1891, col. 325—328 (даље наведено као *Pitra*). Садржај акта регеструје *Д. Анѓелов*, Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирски деспотат) през първата четвърт на XIII век, Известия на Камарата на народната култура, София 1947, 15, 23. Акт су анализирали *Р. Грујић*, Протосеваст Прибо, властелин у скопској области прве половине XIII века, Гласник Скопског научног друштва 12 (1933) 1—3 и *П. Петров*, Протосеваст Прибо, български феодален владател в Македония през първата половина на XIII век, Изследвания в чест на М. С. Дринов, София 1960, 521—523, али их је првенствено занимала личност севаста Приба.

[44] О хронологији в. *Ф. Баришић — Б. Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана о "власти Другувита", ЗРВИ 20 (1981) 47.

[45] *Pitra* col. 409—412. За досадашња мишљења, као и најновије тумачење овог занимљивог акта в. *Баришић — Ферјанчић*, н. д. 47—49.

продаја незаконита и да треба да се врати раније поседничко стање.[46] Наведени примери показују да су у првој половини XIII века свештена лица за разне спорове довођена или су долазила пред црквени суд, односно синод Охридске архиепископије.

Већ је напоменуто да из знатно каснијег времена потиче збирка одлука патријаршијског синода у Цариграду; у њој је наведен далеко већи број случајева огрешења свештеника о правила живота и понашања, чиме је требало да служе за углед поверено ј им пастви. Пре више од три деценије П. Лемерл је обратио пажњу на ову драгоцену збирку, уочивши да су синодски акти хронолошки неравномерно распоређени: из времена између 1315. и 1330. године има их релативно доста (око 30), док их из година између 1330. и 1394. има мало (8—10), да би се између 1394. и 1402. године њихов број опет знатно повећао. Истакнути француски византолог верује да се број одлука патријаршијског синода смањује после 1330. године, јер је тада спроведена судска реформа цара Андроника III Палеолога увођењем четворице васељенских судија. Крајем XIV века збиле су се разне ствари које су пореметиле живот у престоници (узурпација Јована VII Палеолога, турска опасност и глад), што је опет изазвало пораст броја одлука патријаршијског синода.[47]

Престонички свештеници су због различитих преступа позивани пред патријаршијски синод и ми ћемо покушати да описане случајеве некако групишемо. Синодски акт од 3. септембра 1352. налаже извесне ствари Скутариоту, свештенику и табуларију у цариградској четврти Аарона, па и то да свештеницима саветује да не одлазе у крчме и да не склапају и благосиљају незаконите бракове.[48] Наведени примери преступа свештеника у овој збирци показују да су таква сагрешења била и најчешћа. Из 1360. године потиче обећање ђакона Константина Кавасила да ће се, уколико га патријарх рукоположи за свештеника, уздржавати од посећивања крчми и од других недостојних ствари.[49] Октобра 1371. свештеник Георгије Панормин обећава пред патријаршијским синодом да више неће одлазити у крчму и красти. По свој прилици да тај свештеник ни касније није живео долично свом узвишеном позиву, па се новембра 1381. пред истим синодом поново обавезује да више неће од верника примати новац, пиће и одело.[50] Из децембра 1371. потиче акт свештеника Андрије Хрисомена који обећава патријаршијском синоду да се више неће опијати, а ако на то заборави пристаје да буде лишен свештеничког чина.[51] Неки монах свештеник Теодосије се често опијао, због чега је јануара 1383. године суспендован од патријаршијског синода, али је наставио да чинодејствује, правдајући такво понашање

[46] *Pitra* col. 413—416. Уп. *Анђелов*, Принос 36 сл.

[47] *P. Lemerle*, Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues II, Analecta Bollandiana 68 (1950) 319 sq.

[48] MM I, 318 sq.; *Darrouzès* V, No. 2329. *R. Janin*, Constantinople byzantin, Paris 1964, 304 региструје овај једини спомен престоничке четврти Аарона и напомиње да се она налазила у самом граду.

[49] *Darrouzès* V, No. 2420 (документ није објављен).

[50] MM I, 576 sq., II, 36; *Darrouzès* V, No. 2634, VI, No. 2726.

[51] MM I, 590; *Darrouzès* V, No. 2638.

својим сиромашним стањем.[52] Фебруара 1387. свештеник Атанасије је обећавао патријаршијском синоду да више неће псовати, као и да неће продавати вино у својој кући, која ће тако поново постати достојна његовог узвишеног позива.[53] Маја 1389. свештеник Георгије дао је патријаршијском синоду обавезу да се више неће опијати и да неће одлазити у крчме.[54] Маја 1390. свештеник Михајло Фарит је потписао слично обећање да више неће залазити у крчме и тамо се опијати.[55] Маја 1392. свештеник Симеон Вериот, еклесијарх Велике цркве, обећао је патријаршијском синоду да више неће да пије, да говори недостојне ствари и и да вређа своју супругу.[56] Августа 1400. године патријаршијски синод је примио обећање свештеника Георгија Пепагмена кога су нашли у крчми да се више тако нешто неће десити.[57]

Одавање пићу и залажење у крчме нису једини преступи свештених лица чиме су могли да пољуљају свој углед међу повереном им паством. Споменута збирка одлука патријаршијског синода показује и друге примере њиховог недоличног понашања. Децембра 1315. синод је расправљао о преступима свештеника Јалеа из цркве св. Георгија у Мамудерти који је пустио пса а затим и свињу у цркву, а после тога је рекао једном свештенику да није посвећен милошћу св. Духа већ самог сатане.[58] На заседању синода од фебруара 1384. расправљало се о изјави свештеника Стилијана Сарантина који је оптужен да је чѐсто виђао супругу неког Вуцеса, па зато он обећава да се више неће са њоме сретати на улици а ни у њеној кући.[59] Децембра 1380. сачињен је синодски акт који показује да је Константин Кавасил, протопоп царског клира, тукао свог колегу, па се сада обавезује да такве ствари убудуће неће чинити.[60] Може се са великом вероватноћом претпоставити да је у питању већ горе споменути Константин Кавасил који је требало да 1360. буде унапређен од ђакона у свештенички чин, па је обећавао да ће се клонити недостојног понашања (в. нап. 49).[60a] Сада је он као угледни престонички прелат наставио са недисциплином и животом недоличним свештеничког позива. У синодском акту од децембра 1315. говори се о неком свештенику, чије име није сачувано, а који је из цркве св. Успења украо фелонион и епитрахиљ.[61] За крађу је јула 1365. оптужен и свештеник који се пред сино-

---

52 MM II, 51; Darrouzès VI, No. 2752; *H. Hunger*, Byzantinisches Eherecht im 14. Jahrhundert: Theorie und Praxis, ЗРВИ 14—15 (1973) 75.

53 MM II, 76; *Darrouzès* VI, No. 2818.

54 MM II, 134; *Darrouzès* VI, No. 2858.

55 MM II, 141; *Darrouzès* VI, No. 2877.

56 MM II, 158; *Darrouzès* VI, No. 2905.

57 MM II, 533; *Darrouzès* VI, 3228.

58 MM I, 41 sq.; *Darrouzès* VI, 2052. Црква св. Георгија у Мамудерти налазила се на острву Коносу. Cf. *R. Janin*, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 141.

59 MM I, 60; *Darrouzès* VI, No. 2765.

60 MM II, 20; *Darrouzès* VI, No. 2709.

60a То сматра и *E. Trapp*, Prosopograpisches Lexikon der Palaiologenzeit V, Wien 1981, No. 10098.

61 MM I, 26—28; *Darrouzès* V, No. 2050. *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin I. Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique III. Les églises et les monastères, Paris 1953, 23 региструје ову цариградску цркву о којој постоје малобројни подаци из XIV века.

дом правдао да је украо икону Богородице из своје цркве да би новцем добијеним од њене продаје купио храну за жену и дете, али је ипак излучен из редова свештеника.[62] Априла 1401. године свештеник Георгије Лопадиот се обавезује да више неће одлазити из Цариграда νὰ κομίσω μαντάτα, ἢ ἄλλας ἀρχοντικὰς δουλείας ὑπηρετήσω.[63] У неким судским одлукама патријаршијског синода доста се уопштено говори о свештеницима који се обавезују да више неће чинити разне преступе.[64]

Занимљиво је да су пред патријаршијским синодом свештеници одговарали и за преступе учињене против државне власти, пре свега против самог цара. Тако је децембра 1315. расправљано о кривици свештеника Теодора Радина из града (κάστρον) Никетијата који је оптужен да је клеветао царево име.[65] Маја 1371. године синод је расправљао о случају тројице свештеника Стилијана Клидаса, Јована Хексауста и Стаматија, јер су учествовали у састављању писма неког Аврамија цару Јовану V Палеологу, које је било пуно клевета и лажи увредљивих за царево име.[66] Иако се из садржаја синодске одлуке не види карактер наведених клевета, вероватно да су оне осуђивале унионистичку политику Јована V Палеолога, која је увек имала доста противника у самом царству. Маја 1390. патријаршијски синод је расправљао о оптужбама против свештеника Андрије Радарита и Михајла Сгуропула који су издали цара и отаџбину; ослобођени су оптужбе, а Михајло Сгуропул се обавезао да неће залазити у крчме и опијати се.[67] Априла 1391. двојица свештеника орфанотроф Георгије Калист и Јован Сигерос дали су синоду обећање да ће спомињати имена царева како се то чини у Великој цркви.[68] Вероватно да су те компликације око уобичајеног спомена царевог имена искрсле као последица узурпације престола Јована V Палеолога коју је учинио његов синовац Јован VII Палеолог (1390). У истом контексту треба посматрати и расправу синода из септембра 1393. о свештенику Јовану Адијаниту који је био умешан у заверу против цара. Он се није одазвао позиву да се јави патријаршији, него је побегао у Галату, а пошто ни одатле није хтео да се врати, синод је одлучио да се Јован Адијанит лиши свештеничког чина и сваке црквене части.[69]

Велики број преступа свештеника о којима се расправљало пред патријаршијским синодом XIV века односио се на склапање и благо-

---

[62] MM I, 475; *Darrouzès* V, No. 2498. *Hunger*, Eherecht 75 sq. упозорава да су свештеници понекад живели у тешкој беди, а да је патријаршијски синод и поред осуде споменутог јереја доста кратко прешао преко овог случаја.

[63] MM II, 484 sq.; *Darrouzès* VI, No. 3199.

[64] То су нпр. свештеници Христифор Тенедајиос (августа 1400) и Филип Дука (септембра 1400). Cf. MM II, 421 sq., 426 sq.; *Darrouzès* VI, No. 3154, 3207. Августа 1381. године свештеник Јован Стратигис се пред патријаршијским синодом обавезао да више неће прелазити у Галату и тамо се састајати са зетом Јованом Скизаном и другим особама. Cf. MM II, 30 sq.; *Darrouzès* VI, No. 2720 који у коментару наглашава да није јасан разлог за ову забрану.

[65] MM I, 26—28; *Darrouzès* V, No. 2050.

[66] MM I, 560; *Darrouzès* V, No. 2615.

[67] MM II, 140 sq.; *Darrouzès* VI, No. 2876 подсећа да је таква оптужба против двојице свештеника изречена у оквиру побуне Јована VII Палеолога.

[68] MM II, 151; *Darrouzès* VI, No. 2885.

[69] MM II, 172—174; *Darrouzès* VI, No. 2927.

слов бракова.[70] Током дуге византијске историје брачно право се није много мењало, што потврђују одредбе зборника Константина Харменопула и синтагме Матије Властара, као и споменута велика збирка аката патријаршијског синода из времена између 1315. и 1402. године. У VIII и IX веку благослов (εὐλογία, ἱερολογία, στεφάνωμα) је био предуслов за црквену ваљаност брака, а према одлуци 89. новеле цара Лава VI постаје и одлучујући захтев. То је свештеницима наметало обавезу да увек пажљиво испитају да ли су са обе стране, односно од невесте и младожење, испуњени сви услови за ваљаност закљученог и благослољеног брака.[71] Пооштравање услова за склапање бракова настало је у време енергичног цариградског патријарха Атанасија I (1289—1293, 1303—1309) који се много старао о побољшању дисциплине у цркви, па је издејстовоао и одлуку синода да брак не може бити склопљен без знања и учешћа локалног духовника; ту синодску одлуку потврдио је и цар Андроник II Палеолог. Духовник је најпре добијао формулар (βοῦλλα, στεφανοχάρτι), па је тек после тога могао да обави венчање.[72] Међутим, и поред наведених мера, највиша духовна власт није успела да уведе ред у ове важне компетенције парохијског свештенства, о чему сведочи писмо патријарха Калиста (децембар 1357), које опомиње свештенике да ће у случају даљег кршења правила своје службе бити кажњавани лишавањем свештеничког чина.[73] Х. Хунгер тачно констатује да је забрана вршења свештеничких дужности била на само морална већ и материјална казна „da er in dieser Zeit keinerlei Anspruch auf Anteile an Benefizien hatte.“[74]

Низ одлука патријаршијског синода показује да су свештеници из различитих разлога давали благослов за незаконите брачне везе. Некада су у махинацијама око склапања бракова директни учесници били и сами свештеници. Око 1363. године у патријаршијском синоду се водила занимљива расправа о представци неког свештеника Панкратија, чија је кћи требало да се уда за чтеца Василија, кандидата за ђакона. Међутим, Василије је желео да раскине веридбу, наводећи као разлоге да невестини родитељи нису дали читав мираз и да је девојци опала коса, што је знак неке болести. Синод је одлучио да Василије може бити рукоположен за ђакона само под условом да се ожени Панкратијевом ћерком, а ако узме неку другу жену, не може да рачуна на посвећење.[75] Године 1394. синоду се обратио неки Димитрије Асоматин који је желео да постане свештеник, па је питао да ли може да раскине веридбу са малолетницом и да се ожени другом девојком. Патријарх је наредио да

---

[70] То је уочио још *Lemerle*, Recherches sur les institutions judiciaires II, 321 sq., додајући да доста одлука синода говори о заштити удовица и сирочади, а да је заштита мираза схватана као једна од најважнијих ствари. Значај ове збирке синодских одлука за проучавање брачног права уочио је још *Hunger*, Eherecht 65—79.

[71] Ibid. 66.

[72] *Herman*, Einkünfte 410 наглашава да је повеља патријарха Атанасија из 1306. године, коју је потврдио и цар Андроник II Палеолог, признала парохијским свештеницима право на закључивање бракова. Cf. *Hunger*, Eherecht 66.

[73] MM I, 368—375; *Darrouzès* V, No. 2402; *Hunger*, Eherecht 68.

[74] Ibid. 67.

[75] MM I, 484 sq.; *Darrouzès* V, No. 2448.

се читава ствар испита и да се онда донесе одлука.[76] Јула 1389. пред патријаршијским синодом је расправљано о попу Манојлу из χώρας τῶν Σαυρῶν, оптуженом да је одобрио брак своје ћерке са Раулом Сирвасосом који јој је брат од тетке.[77]

Извесно је да су свештеници благосиљали поједине незаконите бракове, јер су из тога извлачили одређену материјалну корист, а служили су се и другим махинацијама у оваквим пословима. Врло је карактеристичан случај неког попа Јакова о коме је патријаршијски синод расправљао 12. маја 1370. године. Тада се појавила нека богата жена Ексотрихина и испричала да је од попа Јакова затражила да јој помогне у потрази за племенитим и честитим човеком који би је узео за жену. Поп Јаков је унапред узео пет номизми и обећао је да ће јој помоћи да нађе срећу, али је време пролазило и богата жена је и даље остајала сама. Због овакве обмане поп Јаков је доживотно изгубио свештенички чин.[78] Да су свештеници имали новчане користи од благослова незаконитих бракова речито сведочи синодски акт од 6. новембра 1396. године у коме се каже да је епископ Херсона благословио пети брак а да је за то добио ἄσπρα ἱκανά.[79] Некада су свештеници чудним разлозима правдали своју кривицу у благосиљању антиканонских бракова. Тако је је 23. јануара 1383. патријаршијски синод расправљао о свештенику Сави Спартину који је благословио четврти брак, па се сада правдао да је за савет питао попа Јована, а да се овај распитивао код невестиних родитеља и наводно установио да сметњи за брак нема.[80] Двадесетог јануара исте године синод је расправљао о случају свештеника Махерата који је венчао неког Михајла са ћерком попа Георгија Вуцаса. Млада је раскинула цивилну веридбу са ранијим изабраником и сада је хтела да се замонаши, што је и изјавила пред патријархом. Свештеник Махерат се правдао да је овај незаконити брак благословио из пријатељства према Михајлу који га је преварио, али је и поред тога правдања кажњен искључењем из реда свештеника.[81] Чини се да је по изнетим разлозима веома карактеристичан случај свештеника Гавраса о коме је патријаршијски синод расправљао 1401. године, јер је по четврти пут венчао протостратора Манојла Кантакузина Факраса.[82] Пред синодом је одговорност за брак преузео сам протостратор, навевши да је напио попа Гавраса

---

[76] MM II, 212; *Darrouzès* VI, No. 2962; *Hunger*, Eherecht 71. За световну веридбу старосна граница била је 7 година за девојке, а за црквену 12 година за невесту а 14 за младожењу. Cf. Ibid. 72. Патријарх Калист је 1360. године упутио писмо свештеницима са опоменом да пазе на старосне границе будућих супружника. Cf. MM I, 397—399; *Darrouzès* V, No. 2431; *Hunger*, Eherecht 72.

[77] MM II, 138; *Darrouzès* VI, No. 2863; *Hunger*, Eherecht 68.

[78] MM I, 549 sq.; *Darrouzès* V, No. 2575.

[79] MM II 270; *Darrouzès* VI, No. 3028; *Hunger*, Eherecht 71. Из краја 1360. године сачуван је протокол синода који је расправљао о могућности склапања трећег и четвртог брака. Cf. MM I, 416—423; *Darrouzès* V, No. 2428; *Hunger*, Eherecht 69 sq.

[80] MM II, 50 sq.; *Darrouzès* VI, No. 2751; *Hunger*, Eherecht 72.

[81] MM II, 48—50; *Darrouzès* VI, No. 2749; *Hunger*, Eherecht 76 sq. Истовремено је поведена расправа и против свештеника Георгија Вуцаса, јер је дозволио венчање своје ћерке која је требало да се замонаши. Cf. MM II, 48—50; *Darrouzès* VI, 2750.

[82] Ту идентификацију предлаже *Hunger*, Eherecht 74, иако у документу није наведено име протостратора. О овој личности cf. *D. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos, Washington 1968, 155 sq.

и да му је онда показао потребне документе. Синод је ипак био благ према преступнику свештенику Гаврасу и одлучио је да га само казни уздржавањем од пића за једну годину, а да сваког дана клечи по 50 пута.[83] Свакако да је у праву Х. Хунгер који у наведеном случају види пример заштите преступног свештеника од стране моћног протостратора Манојла Кантакузина Факраса.[84] Из аспекта добрих друштвених веза које су осигуравале и потребну заштиту преступним свештеницима необично је занимљив случај Константина Кавасила, протопопа Влахерне, дакле свештеника једне од најугледнијих цркава престонице.[85] Патријаршијски синод је 24. августа 1383. расправљао о његовим преступима од којих се први односио на брачно право. Протопоп Константин Кавасил је без потребног документа (була) благословио брак неког човека приспелог у Цариград из далеке Анадолије који је тамо оставио супругу и децу, а сада је поново хтео да се ожени. Нико од свештеника није хтео да благослови такву брачну везу, а онда је то учинио Константин Кавасил. Због овог, а и још неких у напомени наведених преступа, он је кажњен искључењем из редова свештеника.[86] Међутим, протопоп Константин Кавасил је рачунао са својим угледом свештеника Влахерне, па се није лако мирио са изреченом му строгом казном. Прво је затражио интервенцију самог цара Јована V Палеолога који је послао своје људе Константина Асена и Алексија Каваларија да извиде ствар, а затим се обратио четворици митрополита који нису присуствовали првој седници синода. Упркос упорности Константина Кавасила и споменутим интервенцијама, патријаршијски синод је 16. октобра 1385. поново расправљао о његовом случају и потврдио раније изречену пресуду.[87] На преступе и недолично понашање Константина Кавасила већ смо наилазили у раније анализираним одлукама синода (в. нап. 49 и 60). Он се ни као ђакон није одликовао узорним животом и понашањем, а наставио је тако и у свештеничком звању. Свакако да је Константин Кавасил најекстремнији нама познати случај свештеника који је стално кршио правила живота и понашања духовника. Сличним разлозима, односно утицајем моћних људи, може се тумачити и случај неког попа из четврти Кинига који је без одговарајућег документа, односно буле, благословио брак кћери великог примикирија Андроника Асена Палеолога са Раулом. На заседању синода од 20. јануара 1383. расправљано

[83] MM II, 488—490; *Darrouzès* VI, No. 3207.

[84] *Hunger*, Eherecht 75.

[85] О тој цркви cf. *Janin*, Géographie ecclésiastique 168—179.

[86] Поред венчања избеглице из Анадолије, протопоп Константин Кавасил је учинио још неке тешке преступе који очигледно нису били у складу са његовим позивом пастира. Тако је, између осталог, после службе почео да псује неког човека, а у љутини је бацио на земљу и део светог тела Христовог. Једном је крштавао неко дете, па је присутној жени рекао „Дај ми твој полни орган да га миропомажем“; псовао је и таста неког свештеника. Cf. MM II, 52; *Darrouzès* VI, No. 2756 из разумљивих разлога доста слободно преводи смисао скарадног понашања Константина Кавасила, а *Hunger*, Eherecht 67 наводи само први преступ, јер га превасходно занима брачно право. *Janin*, Géographie ecclesiastique 119 парафразира преступе Константина Кавасила.

[87] MM II, 60; *Darrouzès* VI, No. 2791; *Hunger*, Eherecht 78 sq.

је о овом преступу и дотични поп је кажњен суспензијом од свештеничких послова у трајању од једне године.[88]

Известан број преступа свештеника односио се на благослов бракова малолетника. Тако је још јуна 1325. патријаршијски синод расправљао о удовици Апостолини из Енакосије, која је своју осмогодишњу кћер верила за Теодора Дијаконита, а веридбу је обавио свештеник Пантирис. Одлучено је да се због малолетства девојке веридба раскине, а свештеник Пантирис суспендује из службе.[89] Маја 1401. синод је расправљао о случају свештеника Манојла Софоса који је благословио брак једног малолетника; због тога је кажњен суспензијом, а сада је опет могао да обавља свештеничку дужност.[90] У појединим случајевима нису поближе наведене врсте преступа свештених лица против брачног права. Тако је јануара 1365. синод расправљао о свештенику Георгију Проватијану, који је благосиљао незаконите бракове.[91] Августа 1369. синод је дао опроштај свештенику Михајлу Стратигу који је такође благосиљао незаконите бракове.[92] Јануара 1381. године свештеник Константин Апокавк оптужен је да је незаконито венчао неког Христодула.[93] Августа 1381. пред патријаршијским синодом је оптужен свештеник Андроник Василик да је благословио незаконите бракове.[94] Из октобра 1400. потиче одлука патријаршијског синода о неком свештенику Венијамину који је без одговарајућег документа (була) благословио брак између Петрококина и Калиотисе. Одлучено је да се свештеник суспендује и да се читав случај испита.[95]

Наведене одлуке патријаршијског синода показују да су свештеници често правили преступе, благосиљајући бракове противне одредбама канона или без прописаног одговарајућег документа (буле). Неки случајеви недвосмислено сведоче да су то чинили остварујући одређену материјалну корист, нарочито ако је породица заинтересована за такав брак била угледна и имућна. У многим случајевима се не наводе мотиви за такве преступе, али је тешко веровати да су свештеници ризиковали да се без остварења неке материјалне користи излажу опасности да их патријаршијски синод суспендује и тиме их лиши основних средстава за живот.

---

[88] MM II, 51; *Darrouzès* VI, No. 2753; *Hunger*, Eherecht 67. О цариградском кварту Кинига cf. *Janin*, Constantinople 377, а о великом примикирију Андронику Асену Палеологу *Trapp*, Prosop. Lexicon No. 1488. У синодском акту из времена између фебруара и августа 1355. године расправљало се о кривици свештеника Михајла Валсамона из Кинига, који је знао за прељубни брак неког Јатропула, сина протовестијарисе. Случај је пријавио неки поп из Кинига. Cf. *Darrouzès* V, No. 2375 (акт није издат).

[89] MM I, 136 sq.; *Darrouzès* V, No. 2125; *Hunger*, Eherecht 73.

[90] MM II, 488; *Darrouzès* VI, No. 3203.

[91] MM I, 456; *Darrouzès* V, No. 2478.

[92] MM I, 506; *Darrouzès* V, No. 2556.

[93] MM II, 21; *Darrouzès* VI, No. 2712.

[94] MM II, 30; *Darrouzès* VI, No. 2719. Тај исти Андроник Василик је августа 1386. године одговарао пред патријаршијским синодом што је фалсификовао цареву хоризму, а јуна 1392. године што је сачинио лажну простагму. Cf. MM II, 89 sq., 160 sq.; *Darrouzès* VI, No. 2803, 2908.

[95] MM II, 433; *Darrouzès* VI, No. 3163; *Hunger*, Eherecht 75.

Важно место у животу и статусу свештеника имала су њихова судска права; пред којим судовима су свештена лица могла да траже правду или да одговарају за преступе световног карактера. Већ је напоменуто да су према одредбама канона свештеници изузети из компетенција световних судова, а то показују и описани случајеви из поновизантијског времена. И овде највише материјала пружају две збирке пресуда: акти Охридске архиепископије из доба Димитрија Хоматијана и превасходно одлуке патријаршијског синода у Цариграду из XIV века. Недатирани акт Димитрија Хоматијана наводи да се архиепископском синоду обратио епископ Јањине и изложио случај неког ђакона и табуларија; он је покренуо новчани спор (χρηματικὴν ἀγωγὴν) против неког световњака, али се пред месним намесником (τοῦ κατὰ τόπον ἄρχοντος) усијаним гвожђем доказало да је оптужени невин, па се у акту поставља питање да ли је проба усијаним гвожђем исправна.[96]

Збирка аката патријаршијског синода пружа далеко више примера пресуда које су се односиле на свештена лица. Из децембра 1365. потиче молба члана царског клира Манојла Вајофора и његовог шурака Алексија Куписта. Манојлова покојна супруга оставила је сина од 3 године, па сада њен супруг и његов шурак траже дозволу да продају кућу и винограде у околини Сера, имовину која чини део покојничиног мираза. Патријаршијски синод је дао тражену сагласност.[97] Јануара 1400. синод е решавао о тужби свештеника Михајла који се оженио са ћерком Влаке, протопопа из трачке Каликратије. Супруга је изродила троје деце и умрла, а њен отац протопоп Влака узео је ствари које је донела у мираз. Синод је пресудио да такав поступак није исправан и овластио је царевог ујака Исака Асена да брани донету одлуку.[98] Јануара—фебруара 1400. године поп Зотикос се спорио са неком Атинаисом око једне куће, па је одлучено да свака страна одреди столара да оправи кућу. Пошто Зотикос то није урадио, вредност куће је процењена на 18 номизми.[99] Из јуна 1400. потиче акт о тужби свештеника Михајла Хумна против зета Јована Зарахуна, јер је овај раније имао жену у Селимврији, а касније је одатле побегао и оженио се Михајловом ћерком, добивши мираз од 600 номизми. Сада је дошла прва Јованова супруга из Селимврије да га тражи, па се свештеник Михајло Хумнос плашио да она не постави неке имовинске захтеве. Синод је други брак Јована Зарахуна огласио неважећим, дакле није изашао у сусрет жељи свештеника Михајла Хумноса, који је свакако био имућан човек, када је уз руку ћерке могао да дâ мираз од 600 номизми.[100] Из септембра 1400. године потиче синодски акт о расправи поводом спора око баште који је ђакон кир Георгије Евгеник, протекдик Велике цркве, водио са монахињом Мартом, чији се посед налазио у његовом непосредном суседству, па је она употребљавала бунар и пролаз до царског пута. На основу права првокупа Марта је желела да добије башту, али је ђакон Георгије Евгеник добро проучио протимисис и закључио да је он у предности. Патријаршијски

[96] *Pitra* col. 389—392.

[97] MM I, 478; *Darrouzès* VI, No. 2503.

[98] MM II, 333; *Darrouzès* VI, No. 3093.

[99] MM II, 341; *Darrouzès* VI, No. 3098, 3102.

[100] MM II, 401—403; *Darrouzès* VI, No. 3141.

синод је одлучио да ђакон Георгије Евгеник треба да задржи споменути посед, а да Марти остане право на коришћење бунара и пролаза.[101] Јуна 1401. синод је расправљао о случају монахиње Калони Пузулу која је удала кћер за ђакона Контодуку, али он од ње није добио сав мираз, па је суду цара Јована VII Палеолога у Селимврији поднео захтев да му се исплати остатак. Када је монахиња Калони прешла у Цариград за њом је дошао и ђакон Контодука који је сада и од патријаршијског синода тражио остатак мираза. Најзад је утврђено да је монахиња Калони ипак остала нешто дужна своме зету, па је синод одлучио да тај остатак треба да му врати.[102] Наведени примери показују да су се свештеници обраћали патријаршијском а свакако и локалним митрополитским и епископским синодима да траже своја имовинска и друга права према световним лицима. Описани случајеви не дају основа за закључак да су у таквим споровима свештеници били у повлашћеном положају.

Међутим, у документима су описани и супротни примери када су свештена лица извођена пред судове и када су правду против њих тражили световњаци. Један занимљив акт Димитрија Хоматијана говори о случају свештеника Константина Каловела из Верије који је позајмио новац од мештанина Константина Костомира а под погодбом да га врати од идуће жетве у натури, односно као 10 модија жита. Ако свештеник то не испуни, зајмодавац може да узме његов виноград и да га користи. Међутим, следећа година није била родна и свештеник није могао да врати дуг, па је Константин Костомир претио да ће га предати суду, а онда га је чак и затворио. Да би се ослободио затвора, несрећни свештеник Константин Каловела је пристао да потпише акт којим је сву имовину предао Константину Костомиру, а затим је дошао у Охрид да се жали архиепископском синоду. Овде је благонаклоно примљена његова жалба и тражено је да само докаже све што је изнео.[103] Без датума је и занимљив акт Димитрија Хоматијана о представци анагноста Манојла Тријакондафила који је подигао тужбу против свог таста свештеника Теофана. Манојло је као мираз требало да добије трећину од свог таста, а његова супруга трећину имовине свога деде покојног свештеника Јована. Манојло Тријакондафил је према уговору добио први део мираза, али зато таст свештеник није давао одговарајући део својој кћери. Теофан се правдао да је његов покојни таст свештеник Јован половину имовине оставио њему а половину сину Михајлу, док је потпуно заборавио унуку коју је иначе много волео. Правдајући се последњом одлуком свога покојног таста, свештеник Теофан је хтео да зета Манојла Тријакондафила лиши дела имовине који му је припадао. Синод је одлучио да Манојло Тријакондафил има право на трећину имовине деде своје супруге, а свештеник Теофан видевши да се ствари по њега неповољно одвијају предложио је неко поравнање: да Манојло узме четвртину имовине покојног свештеника Јована, а да после смрти

---

[101] ММ II, 427—429; *Darrouzès* VI, No. 3159. Ђакон Георгије Евгеник је позната личност из Цариграда краја XIV и почетка XV века. Cf. *Trapp*, Prosop. Lexikon No. 6188.

[102] ММ II, 502—505; *Darrouzès* VI, No. 3213.

[103] *Pitra* col. 403—408; *Анђелов*, Принос 40 сл.

Теофана добије трећину винограда у селу Анаколитику. Обе стране су се сагласиле са оваквим решењем.[104] Дакле, у горе описаном имовинском спору свештеник Теофан није уживао никакве привилегије пред судом Охридске архиепископије. Један акт Димитрија Хоматијана говори о неком Десиславу из града Охрида који је подигао тужбу против зета ђакона Георгија Заика; он је хтео да после смрти своје супруге присвоји део ствари деце које је она донела као мираз. У документу се поставља питање шта ће бити ако се ђакон по други пут ожени, али се одговара да то није могуће.[105]

Други познати случајеви тужби које су световњаци подизали против свештеника описани су у више пута споменутој збирци аката синода васељенске патријаршије из XIV века. Тако је јуна 1316. године синод расправљао о случају неког свештеника Гаријана. Хераклејски митрополит послао је синоду посмо Манојла Халкеопула, житеља Памфилије, упућено Властарију, државном функционеру Хариупоља.[106] У писму је Гаријан оптужен да је дошао код патарена (εἰς τοὺς Πατερίνους), да је од њих добио 50 перпера и коња, а да је затим нестао са неким украденим стварима. Свештеник Гаријан се појавио пред синодом и испричао да је са породицом побегао из Анадолије и да је тражио где ће да се смести са женом и децом. Најпре је прошао кроз Буковик,[107] али се није задржао, јер је овде било богумила; скрасио се код Хариупоља где је живео девет година, а сада га је Манојло Халкеопул оптуживао за разне ствари, па чак и да је носио богумилски знак. Пошто је у истрази пред чиновником Властаријем Манојло Халкеопул изјавио да га је о свему обавестио неки Циопул, сада је и он на захтев Гаријана позван пред синод, где је изјавио да је у Буковику затекао неког свештеника да краде, а онда га је Манојло Халкеопул наговорио да каже да је то био Гаријан. Из изјаве Циопула такође се установило да Гаријан није носио богумилски знак, већ да је то била икона Богородице. На основу свега свештеник Гаријан је ослобођен сваке одговорности.[108] Овде анализирани акт синода није за нас занимљив због оптужби да је свештеник Гаријан пристао уз богумиле, већ зато што се пред патријаршијским синодом расправљало о његовим другим преступима. Документ је важан и због опширне судске процедуре којој је подвргнут случај једног свештеника — Гаријана. Извесно је да је читава ствар почела код Властарија, месног чиновника Хариупоља, да је затим прешла митрополиту Хераклеје и да је најзад завршила пред патријаршијским синодом. Иако је то био нор-

[104] *Pitra* col. 417—420.

[105] Ibid. col. 145—150.

[106] *D. Angelov*, Zur Geschichte des Bogomilismus in Thrakien in der I. Hälfte des 14. Jahrhunderts, BZ 51 (1958) 374 каже да је Хариупољ данашњи Хаирабол, југозападно од Лиле Бургаса.

[107] *Angelov*, Zur Geschichte des Bogomilismus 377 исправно тумачи да је назив Πoκόβικον словенског порекла и транскрибује га као Буковик, али не изгледа убедљива и његова претпоставка да је већ у првој половини XIV века становништво села било бугарско.

[108] MM I, 59—61; *Darrouzès* V, No. 2071. Садржај акта резимира *D. Obolensky*, The Bogomils. A Study in Balkan Neo-manichaeism, Cambridge 1948, 258 sq. Детаљније наводи његов садржај *Angelov*, Zur Geschichte des Bogomilismus 344 sq.

малан пут вођења процеса против свештених лица, у овом случају Гаријана, кога је синод ослободио сваке одговорности, занимљиво је да је извесну истрагу водио и Властарије, световни функционер у Хариупољу.

Октобра 1316. године патријаршијски синод је решавао о жалби Манојла Ексауста[109] против таста свештеника Панорија Цимиска, који је присвојио мираз своје ћерке од које се Манојло развео. На синоду је свештеник изјавио да је ту имовину хтео да поклони манастиру у који је намеравала да ступи његова кћи. Одлучено је да се од мираза одвоји део у вредности од 50 номизми и да се, уколико је Манојлова бивша супруга остала у намери да се замонаши, дарује манастиру, а да се остатак преда њеном бившем супругу Манојлу Ексаусту. Уколико је она одустала од такве намере, читава имовина од мираза треба да се врати Манојлу Ексаусту.[110] Патријаршијски синод је 17. августа 1324. године расправљао о имовини покојног севаста Василија Севастијана који је имао οἰκήματά τινα καὶ ἐμφυτευτικὰ δίκαια са црквом св. Јована Продрома коју је он из темеља подигао. Василије је то оставио сину који је све опет завештао братанцима (ἀδελφόπαιδας), својим најближим рођацима. Сметње је правио Георгије Никас, свештеник ове цркве који је желео да је касније остави својим наследницима, иако је сваке године примао шест номизми за службу у цркви. Синод је одлучио да црква св. Јована Продрома са читавом имовином треба да припадне законитим наследницима покојног севаста Василија Севастијана.[111] Из јануара 1400. године потиче акт патријаршијског синода о спору између неког Манојла и његовог таста свештеника Михајла. Манојло је од таста потраживао остатак мираза од 120 номизми, а свештеник Михајло се правдао да поседује само две куће од којих је једна готова, а друга се још зида. За ту другу кућу Михајло је требало да три године обавља службу у цркви. Синод је одлучио да, уколико друга кућа на буде готова, свештеник Михајло треба да прву кућу, која је процењена на 24 номизме, остави своме зету на име остатка дуга од мираза. Ако тако не буде, треба да му исплати остатак дуга од 120 номизми.[112] Јуна 1400. године синод је расправљао о цркви св. Јована Продрома, која се налазила изван града на обали близу Царске капије. Ту цркву уз коју су биле и две куће свештеник Теодор Сисиније је добио од свог покојног шурака свештеника Николе Хрисима који је цркву и саградио, а тестаментом је оставио синовима свештеницима Георгију Мосхопулу и Гаври. Георгије Мосхопул је та имовинска права пренео на децу Ану Торнареју и Михајла Мосхопула, а ћерка Гавре је продала свој део Михајлу Мосхопулу који је тако постао господар три четвртине поседа. Михајло је оставио недораслог сина кога је заступао Јован Харсијанит. Пред синодом је расправљано о свештенику Манојлу Апокавку који је за плату служио у

---

109 О њему в. *Trapp*, Prosop. Lexikon No. 6053.

110 MM I, 65 sq.; *Darrouzès* V, No. 2075.

111 MM I, 110 sq.; *Darrouzès* V, No. 2116; *Herman*, Einkünfte 422 sq. О тој цркви cf. *Janin*, Géographie ecclésiastique 444 који не може да је локализује.

112 MM II, 339; *Darrouzès* VI, No. 3096; *Herman*, Einkünfte 421.

цркви, али који није имао никаква права на власништво.[113] Подаци о овом спору су занимљиви, јер показују да су неки свештеници, додуше престонички, били доста имућни и да су чак зидали и цркве које можда нису биле нарочито велике. Јула 1400. патријаршијски синод је расправљао о случају Јована Хрисафиса коме је покојни монах Василије Цакалис оставио 50 номизми, а њих је узео његов таст свештеник Фока, давши му само десет номизми. Фока се пред синодом правдао да је имао много трошкова и да сада зету не може да врати остатак новца. Синод је одлучио да Фока то мора да учини у року од четири месеца, после чега Јован Хрисафис може да узме његову кућу.[114] Без ознаке године је синодски акт о тужби Ане Хрисимине против свештеника Манојла Апокавка коме је она недавно продала кућу на обали близу Царске капије, али досада није добила ни перпера као ни продајни акт.[115] Један случај спора потиче из сасвим другог краја, из јегејског приморског града Хрисопоља. Тамошњу цркву св. Георгија Париока покојни Франгопул је оставио манастиру Есфигмену. Велики примикирије Јован Палеолог одузео је цркву манастиру, а свештенство је сада хтело да је присвоји. Од свештеника се помињу Димитрије, протопоп Хрисопоља, као и неки Сгуропул. Велики примикирије је одредио да свештеник има половину прихода од споменуте цркве.[116] Из далеког Трапезунта (јун 1367) потиче акт царевог човека судије и орфанотрофа Севаста Пилина, који пресуђује у тужби јеромонаха Никодима, игумана манастира Вазелона против житеља села Хортокаписа попа Георгија Омохорита и његовог зета Георгија Царца и Јована Курина, а због τὰ λώρια τὰ Ὁμοχωριτέσια. Спор је решен у корист игумана.[117]

Наведени примери спорова које су световњаци покретали против свештеника пред судовима надлежним да им суде показују да у патријаршијском а и у другим дијецезалним синодима свештеници нису имали привилегисан положај и третман. Напротив, многи у документима описани случајеви сведоче да су свештеници често осуђивани да испуне заборављене новчане и друге обавезе због којих су их и оптуживали световњаци, тражећи правду пред судовима овлашћеним да суде свештеним лицима. Извесне резерве у закључивању може да наметне околност што се сви описани случајеви најчешће односе на престоничко свештенство коме је судио патријаршијски синод. Међутим, нема разлога за претпоставку да је у раду локалних епископских синода судски третман свештених лица био друкчији.

---

113 MM II, 391—393; *Darrouzès* VI, No. 3135; *Herman*, Einkünfte 423. О тој цариградској цркви cf. *Janin*, Géographie ecclésiastique 424.

114 MM II, 412 sq.; *Darrouzès* VI, No. 3146.

115 MM II, 487 sq.; *Darrouzès* VI, No. 3202. Акт је свакако из времена око 1400. године, пошто је исти свештеник Манојло Апокавк споменут у документу из јануара 1400. године (в. нап. 112). Свештеника Манојла Апокавка региструје *Trapp*, Prosop. Lexikon No. 1191.

116 Actes d'Esphigménou, ed. *J. Lefort*, Paris 1973, No. 28, 166 sq.; *Herman*, Einkünfte 423 sq.

117 *Ф. И. Успенский — В. В. Бенешевич*, Вазелонские акты, материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII—XV вв., Ленинград 1927, No. 120, 89 сл. (даље наведено као Ваз. акты).

II

Напред анализиране одлуке патријаршијског синода решавале су бројна питања везана за живот престоничког свештенства XIV века. Што се тиче свештенства у унутрашњости царства, повеље познијег времена дају низ драгоцених података пре свега о њиховом материјалном положају, непокретној и покретној имовини коју су поседовали. Питањем прихода провинцијског свештенства позабавио се Е. Херман у веома ученој и документованој студији коју смо више пута наводили. Он подсећа на значајну околност да су у Византији постојале две врсте цркава, тзв. општи или јавни храмови (καθολικαὶ ἐκκλησίαι), као и приватни храмови које су подизали имућнији поданици царства. Свештеници јавних цркава добијали су плату од епископа да би свете тајне преносили повереној им пастви.[118] Што се тиче приватних цркава, које су постојале од раних столећа византијске историје, познато је да су се у њима такође обављали црквени обреди, као венчања, крштења и др., иако је званична црква настојала да овакву праксу забрани чак строгом казном анатеме.[119] О издржавању свештеника чинодејствујућих у приватним црквама морали су да се старају њихови оснивачи који су често били угледни и имућни житељи царства. То је регулисала још новела цара Јустинијана, прописујући да оснивачи приватних цркава треба да обезбеде све што је потребно за њихово издржавање, па и плате за у њима чинодејствујуће свештенике. Те плате су одређене уговорима склопљеним са оснивачем приватне цркве.[120]

Ако су свештеници јавних и приватних цркава примали одређене плате, поставља се и питање њиховог броја који је, по резултатима Е. Хермана, знатно варирао. Е. Херман је обратио пажњу на податке из латинских извора, али који се ипак односе на византијску територију. Папа Иноћентије III одређује да у Атини треба да буде 200 свештеника, а његов наследник Хонорије III (1221) да села са 25 до 80 сељака треба да имају два свештеника, ако има преко 70 породица четири, а преко 120 породица шест свештеника.[121] Иако су наведени подаци веома занимљиви, тешко је на основу њих било шта закључивати, јер се односе на краће време јурисдикције римске цркве над бившом византијском паством у средњој Грчкој.

Оскудне и расуте податке о платама византијских провинцијских свештеника прикупио је Е. Херман у својој садржајној расправи. Тако је у чувеном тестаменту из априла 1059. Евстатије Воилас пола поседа Вузина (τοῦ Βουζηνᾶ) оставио цркви Богородице коју је сам подигао

---

118 *Herman*, Einkünfte 411.

119 О томе је расправљао сабор из 1027. године. Cf. РП V, 31; *Herman*, Einkünfte 407 sq.

120 Corpus iuris civilis III, Novellae No. 123, c. 18, 131, c. 8, 14.; *Herman*, Einkünfte 419 sq. наводи податак из познијег времена да је Јован Малидон 1402. године за цркву св. Јована Богослова у Цариграду плаћао свештеника који ће овде да пева (ММ II, 495 sq.). Са друге стране, у Цариграду је неки свештеник Михајло требало да три године обавља службу у цркви, а за то је добио кућу, чија вредност није наведена. Cf. ММ II, 339.

121 Migne PL 215, col. 1560; 216, col. 968; *Herman*, Einkünfte 437.

а за плаћање клирика. Ту се каже да годишња плата (ῥόγα) свештеника или ђакона износи 26 номизми, док је за осветљавање цркве остављено 12 номизми.[122] У типику Јована Комнина за цркву уз манастир Пантократора предвиђа се да поглавари (проте) две групе свештеника треба да добију по 15 номизми и 25 мерица жита, обични свештеници по 14 номизми и 25 мерица, а ђакони 10 номизми и 24 мерице.[123] У типику манастира Липса, који је крајем XIII века основала Теодора, супруга Михајла VIII Палеолога, одређено је да сваки од четири свештеника у манастиру треба да годишње прима 12 номизми, 50 модија жита и 36 мерица вина.[124] У синодском акту из јуна 1400. године говори се о правима свештеника Теодора Сисинијана на цркву св. Јована Продрома код престоничке Царске капије, па се констатује да свештеник Манојло Апокавк нема никаква права на посед цркве, а за своју службу у њој добија одређену плату.[125] Доста рано црква се суочавала са похлепом свештеника да увећају своје приходе, па се већ на Другом васељенском сабору констатовало да свештеници често служе у две цркве, што не чине због ревности, већ да би добили две плате. У коментару ове одлуке Теодор Валсамон каже да су неки престонички свештеници служили истовремено и у три цркве.[126]

Извесно је да свештеници у Византији нису живели само од плата, већ да су имали и друге приходе, пре свега у натури, који су им даривани приликом разних обреда (причест, венчање, крштење итд.). У коментару двадесет трећег члана Трулског сабора Валсамон прича да је у једној парохијској цркви на Ускрс видео жену која је донела разне ствари за јело и рекла му да без тога свештеник неће да је причести. У одговору на тридесет прво питање патријарха Марка Валсамон каже да је уобичајено да се приликом венчања, крштења или причести даје поклон, али да свештеник не сме да тражи више него што је обичај.[127] Маја 1314. године састављен је опширан тестамент Теодора Караве који свештенику Јовану Монтони оставља четири номизме да би био сахрањен у његовој цркви и да би му се овде давали предвиђени помени.[128] Е. Херман констатује да су свештеници и други црквени људи, односно клирици, добијали посебне поседе (клириката), које су користили док су обављали службу, а које нису смели да поклоне или завештају тестаментом. Такве поседе су могли да наследе њихови синови, уколико су и сами били клирици.[129]

---

[122] *P. Lemerle*, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, 23; *Herman*, Einkünfte 422.

[123] *А. Димитриевский*, Описание литургических рукописей, I, Киев 1895, 677 sq.; *Herman*, Einkünfte 429.

[124] *H. Delehaye*, Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues, Bruxelles 1921, 110, 112 sq., 132. Свештеник у болници је добијао 12 номизми и 24 медимна анонизних. Cf. *Herman*, Einkünfte 411.

[125] MM II, 392; *Darrouzès* VI, No. 3135; *Herman*, Einkünfte 423.

[126] РП II, 620; *Herman*, Einkünfte 411.

[127] РП II, 355 sq., IV, 472; *Herman*, Einkünfte 432.

[128] Actes de Chilandar I, éd. *L. Petit*, Виз. врем. 14 (1911) No. 27, 60; *Herman*, Einkünfte 433.

[129] *Herman*, Einkünfte 414.

Наведени подаци о платама и другим приходима свештеника сведоче да су духовна и световна власт показивале потребну бригу да осигурају њихов материјални положај и да им тако омогуће да се потпуно посвете свом узвишеном позиву, као и да живе достојно њега. Зато су црква и држава наметале одређене обавезе бројним ктиторима приватних храмова који су подизани у свим крајевима царства. Други извори прихода свештеника били су разни дарови које су редовно добијали од верника, најчешће приликом разних обреда (причест, венчање, крштење и др.). Свакако да је то друго врело прихода увек зависило од величине а и имовног стања житеља парохије коју је дотични свештеник имао.

Положај одређеног социјалног или професионалног слоја у сваком друштву непосредно зависи од материјалне базе на којој почива. Зато желимо да овде покушамо да и са те стране осветлимо положај византијског парохијског свештенства. Подаци о материјалном положају свештеника, односно о њиховој непокретној и покретној имовини превасходно се налазе у повељама, врсти извора која је последњих деценија неизмерно обогаћена новим публикацијама. Нова критичка издања повеља често дају текстове до тада непознатих докумената, а са друге стране боље и савременије презентирају текстове раније издатих аката. Додуше, ти подаци највећим делом потичу из познијих столећа византијске историје, када су нам повеље и сачуване у већем броју. У посматрању тих података најпре ћемо обратити пажњу на обичне свештенике поседнике, а затим на оне свештенике који су у селима живели као парици.

Из тзв. средњевизантијског времена потиче занимљив податак о свештенику Давиду који новембра 952. године Стефану, игуману из Превисте, продаје циглану код Солуна и неке поседе близу мора. Циглану је продао за три номизме (χρύσινα), а остало је поклонио.[130] На сасвим другом терену и у каснијој епоси налазимо податке о знатној имовини свештеника Јована Полеја из села Мантеје, недалеко од Смирне. Октобра 1209. он је даровао свом рођаку свештенику Лаву Музифри из Смирне 30 стабала маслина, као и два стара стабла.[131] Међутим, ствар се на томе није завршила, јер документ из 1251. године показује да је Јован Полеј, који је у међувремену постао парик пронијара Сиргариса, поднео 1228. године приговор, изјављујући да је свештенику Лаву Музифри поклонио само 20 маслина а да је он сам десет других бесправно присвојио. Јован Полеј се чак заклињао да је у праву, обраћајући се свом господару Сиргарису, а Лав Музифра је попустио не желећи да свог рођака тера у лаж. У међувремену су Јован Полеј и Лав Музифра постали

---

[130] Actes de Lavra I, éd. *P. Lemerle* etc., Paris 1974, No. 4, p. 101 sq. Повељу је објавио још *А. Лаврский*, Афонския грамоты, Виз. врем. 5 (1898) No. 1, 483, али је погрешно датирао у новембар 787. године.

[131] MM IV, 119—121. Овде је акт датиран у 1210. годину, али је *Г. Осшроіорски*, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951, 50 сл. (=СД I, 187) упозорио да потиче из 1209. године. Септембра 1213. године Ана, удовица Михајла Коскине, продала је маслине свештенику Лаву Музифри и Јовану Полеји по цени од 70 номизми. Cf. MM IV, 118 sq.

монаси.[132] У селу Мантеји јавља се као поседник и свештеник Алексије Тесаит за кога се у повељи из марта 1235. године констатује да је заједно са монахом Максимом даровао манастиру Лемвиотиси метох св. Пантелејмона у истом селу.[133] Свакако да је Алексије Тесаит имућнији свештеник, што показује и околност да је постао функционер, односно номик митрополије у Смирни.[134] Из септембра 1236. године потиче акт свештеника Јована Политиса који са братом од стрица Јованом продаје манастиру Богородице Хионитизмене њиву од 16 модија у крају Асиза.[135] Повеље манастира Лемвиотисе дају податке и о ђакону Василију Планиту који се 1259. године заједно са зетом Константином Рендакијем спорио око неких поседа са монасима Лемвиотисе.[136] Новембра XIV индикта (1270) сачињен је акт Гуделиса Катакалона, протопопа Кукулиса, који манастиру Левмиотиси даје неке поседе.[137] Из јануара 1274. потиче акт свештеника Михајла Цикапита који са својима за 34 номизме продаје Теодору Комнину Врани 44 стабла маслина са припадајућом земљом.[138] Већ сам продајни акт показује да је Михајло Цикапит имућнији човек, јер продаје велики број маслинових стабала.

Из далеког Трапезунта потичу занимљиви подаци о браћи Паропула (Лав, Константин и Јован) који 1254. године продају зету попу Нићифору посед назван Левкионин; за то треба да добију кобилу у вредности од 180 аспри, говече које вреди 90 аспри, као и још 100 аспри, два модија јечма и два модија жита.[139] Поп Нићифор је очигледно човек солидног имовног стања, јер је према у напомени наведеним прорачунима Г. Острогорског за купљено имање, чија површина није наведена, платио

---

132 MM IV, 80—84. *Б. Панченко*, Крестьянская собственность в Византии, ИРАИК 9 (1904) 119 сл.; *Острогорски*, Пронија 50 сл. (=СД I, 188) који исправно констатује да 1209. године Јован Полеј и Лав Музифра нису били парици Сиргариса, већ да су то касније постали. Тај спор су касније наставили Јованов син Тома, који је у међувремену постао парик Комнине Вранене, а уз њега и брат му Георгије који је такође био свештеник. Cf. MM IV, 12; *Панченко*, Кресть. собственность 119 сл. *Острогорски*, Пронија 52 (=СД I, 189 сл.).

133 MM IV, 7. Поклон је потврђен царском хоризмом а споменут је и у потврдним хрисовуљама цара Јована III Ватаца из јуна 1235. и Јована IV Ласкариса из септембра 1258. године. Cf. MM IV, 19, 23; *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, III, zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von *P. Wirth*, München 1977, No. 1749, 1853 (даље наведено као *Dölger — Wirth*, Reg.). Исто је и у потврдној хрисовуљи Андроника II Палеолога из априла 1284. године. Cf. MM IV, 29; *Dölger*, Reg. IV, No. 2100.

134 MM IV, 56 sq. Из септембра X индикта (1270?) потиче акт његовог сина Михајла, такође житеља Мантеје, који се обавезује да ће се бринути о храму св. Јована Продрома и давати две и по номизме годишње. Cf. Ibid. IV, 97 sq.; *Панченко*, Кресть. собственность 106 сл.

135 MM VI, 187 sq.; *R. Janin*, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 225 sq. региструје постојање овог манастира.

136 MM IV, 238 sq.; *Панченко*, Кресть. собственность 113 сл. О хронологији документа cf. *Dölger — Wirth*, Reg. No. 1881.

137 MM IV, 165 sq. То село се налазило западно од Смирне; cf. *H. Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081—1317), particulièrement au XIIIe siècle, TM 1 (1965) 60 sq.

138 MM IV, 115—117.

139 Ваз. акты No. 49, 26 sq. На цене наведене у документу обратио је пажњу *G. Ostrogorsky*, Löhne und Preise in Byzanz, BZ 32 (1932) 329—331 (=СД II, 253, 256), одредивши да аспра у Трапезунту одговара једном милијарисију, па је према томе кобила вредела 15, а говече 7 и по номизми.

нешто више од 30 номизми. У другој половини XIII века у Трапезунту срећемо још неке материјално добростојеће свештенике. Тако из јула 1260. године потиче акт којим свештеник Константин Хамурис продаје јеромонаху Јоакиму Спаропулу посед за 24 номизме, а око 1260. године исти свештеник продаје за 20 номизми други посед Константину Кастелиту.[140] Из времена око 1260. године потичу повеље којима Ана Протопападопулос продаје попу Теодору Сапуасу кућу у Дијамахни, а са друге стране Панкратије Салафундас му даје посед Легијаки ἀντὶ τοῦ ἀλόγου καὶ τῶν κριχίων. У исто време Јован Камакис продаје попу Теодору Сапуасу посед Сатамениксу.[141] Свештеник Теодор Сапуас је очигледно имућан човек, јер купује или добија на дар земљишне поседе. Сапуаси су угледна свештеничка породица тога времена, па су њени чланови — свештеници често потписани или споменути као сведоци у савременим документима, о чему ће бити ниже више речи. Вазелонски акти дају податке о још неким свештеницима који додуше нису увек били особито имућни. Фебруара 1292. године поп Нићифор Кромидис са супругом Ирином дарује манастиру Вазелону доста велику имовину која је детаљно набројана, а у којој је било чак 36 модија и 8 хиникса обрадиве земље.[142] Знатно слабијег имовног стања је поп Јован Кутрупалис који у другој половини XIII века продаје Роману Дувериту посед за 8 номизми.[143] Из краја XIII века потиче акт свештеника Фоке Торнариса којим манастиру Вазелону дарује имање у стасу Гернари или Понтила а у вредности од 18 и по трахеја, док се у другој половини XIII века τὸ σαρπῆν τῆς Σαχνόης оставља попу Теодору.[144]

На другој страни територије царства, тамо где су се налазили поседи светогорских манастира, такође се срећу подаци повеља о неким имућнијим свештеницима. Августа 1316. или мало пре настао је попис имања манастира Богородице Спелеотисе у Пополији, где се у селу Владецијани наводи метох св. Теодора са виноградима и парицима које је даровао свештеник Димитрије из Драме.[145] Из ових крајева потиче и занимљив случај свештеника Модина, очигледно имућног човека, јер му је Андроник II Палеолог хрисовуљним сигилионом из 1311. године[146]

---

[140] Ваз. акты No. 57, 58, 32 sq. Из друге половине XIII века потиче акт Константина Кастелита који поклања овај посед Вазелонском манастиру. Cf. Ibid No. 68, 41. У другој половини XIII века Вазелону су даровали поседе свештеник Теодор Цартевс и Теодор Лимпос, чија се болесна ћи повукла у манастир, где је умрла и сахрањена. Cf. Ibid. No. 54, 30, No. 70, 42. Јуна 1275. године свештеник Теодор Таронит продаје имање истом манастиру, а око 1283. године то чини и свештеник Лав Зиганит са поседом од шест псомарија. Cf. Ibid. No. 60, 34 sq., No. 72, 43.

[141] Ваз. акты No. 17, 19, 8 sq.

[142] Ibid. No. 115, 84—86. Хиникс је мера која у Трапезунту одговара четвртини модија. Cf. *E. Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970, 127.

[143] Ваз. акты No. 89, 52. Хронолошку оријентацију даје продајни акт из времена око 1273. године, на коме је свештеник Јован Кутрупалис потписан као сведок. Cf. Ibid. No. 93, 54 sq.

[144] Ibid. No. 113, 83, No. 119, 88 sq.

[145] Actes de Lavra II, App. VIII, 306. Издавачи упозоравају да акт поставља знатне проблеме, јер је познат само по ранијем издању А. Лаврнота у Виз. врем. 6 (1899) 448 sq.

[146] За хронологију в. *М. Живојиновић*, Хиландарски метох Здравик и његови ранији поседници, ЗРВИ 20 (1981) 91 сл.

потврдио посед земље од 3000 модија у селу Здравику; посед је ослобођен свих пореза (ἐκτὸς βάρους καὶ τέλους δημοσιακοῦ παντός), а може да се пренесе и законитим наследницима.[147] Јуна 1321. године цар Андроник II Палеолог издаје хрисовуљу хиландарском игуману Гервасију која говори о земљи од 3000 модија, некадашњем поседу сада већ покојног свештеника Модина, а који је један од његових синова даровао Хиландару.[148] Пример свештеника Модина, чији синови нису наследили његов позив, веома је карактеристичан, јер је у питању имућан човек који је вероватно сеоски свештеник у селу Здравику и његовој околини.[149] Акт цара Андроника II Палеолога из 1311. године ослобађа стас јеромонаха Модина у Здравику од различитих пореских провера, а наглашава да треба да остане од тога ослобођен и стас његовог зета свештеника Михајла Воркина.[150]

О имовном стању неких сеоских свештеника у овим крајевима занимљиве податке даје повеља Ксиропотама (између 1310. и 1325) која региструје низ продаја поседа манастиру. Ту се наводи да је ђакон Михајло Сермон са Николом Фотином продао монасима њиву од 7 модија за 6 номизми, као и да је исти ђакон сам продао њиву од шест стрема за три номизме.[151] Драгоцено је што су овде наведена два важна елемента површина и цена продатог земљишта. Према резултатима Г. Острогорског модиј земље најбољег квалитета продаван је у XIII веку за једну номизму, па би се могло закључити да је први продати посед ђакона Михајла Сермона био доброг квалитета, јер наведена цена одговара тој граници.[152] Извесне дилеме намеће податак о продаји другог поседа, јер је према резултатима Г. Острогорског цена једног стрема земље — мере за површину чија величина није јасна, али је свакако мања од модија — износила трећину до четвртине номизме.[153] Може се претпоставити да је у питању земља бољег квалитета, или да је опала вредност новца у односу на XIII век, па да је стрема обрадиве земље коштала пола номизме. У истом документу наводи се да је свештеник Георгије продао монасима Ксиропотама за 20 дуката њиву од три стрема у околини Варигија. Мало даље се каже да свештеник Георгије продаје њиву

---

147 Actes de Chil. I, No. 14, 35 sq. Сачуван је и потврдни акт Михајла IX Палеолога који углавном понавља оно што је речено у документу главног цара. Cf. Ibid. No. 15, 36 sq. Из ових повеља се сазнаје да је Модин имао зета Михајла Воркина који је такође свештеник. У повељи цара Михајла IX Палеолога Модин је већ назван јеромонахом.

148 Actes de Chil. I, No. 62, 145—147. То се понавља и у хрисовуљи Андроника III Палеолога од јуна 1321. године. Cf. Ibid. No. 63, 148—150.

149 То је уочио још *Herman*, Einkünfte 435. О проодици Модина и њеним поседима у селу Здравику недавно је детально расправљала и *Живојиновић*, Метох Здравик 91—97; упозорила је да је случај свештеника Модина још по нечему карактеристичан: он је добио од цара поседе које је дао у мираз својим кћерима.

150 Actes de Chil. I, No. 14, 12—14. Ту повељу је потврдио и савладар Михајло IX Палеолог 1312. године. Cf. *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, No. 15, 56 sq. О хронологији и садржају повеље в. *Живојиновић*, Метох Здравик 92.

151 Actes de Xéropotamou, éd. *J. Bompaire*, Paris 1964, No. 16, p. 117 sq., 125.

152 *Ostrogorsky*, Löhne und Preise 314 (=СД II, 238 сл.) који с правом упозорава на релативност оваквих закључака.

153 Ibid. 314 sq. (=СД II, 239).

од седам стрема за седам номизми.[154] Први податак не изазива дилеме, јер је према резултатима Г. Острогорског за стрему земље плаћано око пет дуката.[155] Други пример продаје земље од седам стрема чак за седам номизми далеко прелази споменуте прорачуне Г. Острогорског према којима је стрема земље продавана за трећину до четвртину номизме. Иако постоји могућност опадања вредности новца, зачуђује околност да се овде стрема земље продаје за једну номизму. Тако високу цену тешко је тумачити чак и изванредним квалитетом продате земље.

Из новембра 1321. године потиче акт Јакова, архиепископа Лемноса и Имброса, којим се Лаври св. Атанасија дарује манастирић Богородице Какавиотисе на Лемносу. Тај посед је Лаври раније даровао свештеник кир Георгије Хонијат, а сада су монаси тражили потврду од архиепископа.[155a] Велики хетеријарх Георгије Дука Филантропин, кефалија Лемноса, издао је мало пре августа 1346. године повељу којом Лаври св. Атанасија враћа разне поседе, па и напуштени стас (ἐξάλειμμα) од 200 модија, ранији посед свештеника Јоаникија и његовог брата Николе.[156] На Лемносу се у Курумону (εἰς τὸν Κουρουμόν) налазила и земља од 40 модија попа Димитрија коју је маја 1355. године цар Јован V Палеолог са другим поседима потврдио манастиру Филотеја.[157] Споменути свештеници са Лемноса били су, бар према подацима повеља, различитог имовног стања.

Из прве половине XIV века потичу још неки појединачни подаци о поседима свештеника, али они на жалост нису довољно прецизни да се могу стварати општији закључци о њиховом имовном стању. Опис поседа Лавре св. Атанасија од 1. јануара 1321. године спомиње у Ермилији метох εἰς τὰ Παλαιάμπελα, дарован од неког свештеника Михајла, а у крају Катодајмону наводи њиву Копалицу коју је поклонио клирик свештеник покојни Номик.[158] Из времена између 1345. и априла 1346. године потиче простагма српског краља Стефана Душана који манастиру св. Анастасије Фармаколитрије код села Кастице додељује и стас покојних свештеника браће τῶν Κυριαύλων, који су били клирици цркве у Желихови.[159] У XIV веку у Велигосту код Охрида као поседник спомиње се неки свештеник Теодор, а у акту лариског митрополита Јоасафа из из 1401—2. године наводи се да је поп Теодор мењао свој виноград са Метеорима.[160] Крајем XV века (август месец) у далеком Трапезунту

---

[154] Actes de Xéropotamou No. 16, p. 118 sq., 124. *Trapp*, Prosop. Lexikon No. 4100 претпоставља да је у питању исто лице.

[155] Аутор наводи примере наплаћивања у дукатима, али не верује да се ради о млетачким златницима, чија је вредност у XIV веку вишеструко већа од номизме. Он верује да су у питању сребрни млетачки дукати и да се за стрему просечно плаћало пет таквих дуката. Cf. *Ostrogorsky*, Löhne und Preise 315 (=СД II, 239 сл.).

[155a] Actes de Lavra II, No. 113, p. 290—291.

[156] Actes de Lavra III, ed. *P. Lemerle* etc, Paris 1979, No. 126, p. 32, 24—25.

[157] Actes de Philothée, ed. *W. Regel*, Виз. врем. 20 (1913) No. 6, p. 32.

[158] Actes de Lavra II, No. 108, p. 205, 263, p. 212, 734 sq. У истом акту се спомиње поп Димитрије Козма или поп Димитрије на Лонгосу. Cf. Ibid. p. 205, 570, p. 206, 579, p. 213, 764.

[159] Les archives de Saint — Jean — Prodrome sur le mont Ménécée, ed. *A. Guillou*, Paris 1955, No. 40, p. 132.

[160] *Г. Суботић*, Свети Константин и Јелена у Охриду, Београд 1971, 108; Н. Βεης, Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, Βυζαντίς 2 (1911) No. 13, 48.

наводи се акт свештеника Константина Политиса, као и световњака Павла Каскараса и Михајла Алеивтиса који манастиру Вазелона дарују посед у Каталисији.[161]

Неки документи дају још података о свештеницима поседницима у селима на разним странама византијске територије. Тако тестамент Германа, игумана манастира на Патмосу, спомиње акт свештеника Продромита и његовог брата Константина на десет перпера, акт свештеника Константина Гавре и његовог сина протопопа Георгија на десет перпера.[162] Из децембра XIV индикта (издавачи дају 1405. или 1420) сачувана је повеља великог хартуларија Ласкариса Метохита о поседима Ватопеда у селу св. Маме, међу чијим житељима се спомиње и свештеник Михајло, син неког Лава.[163] Године 1440. у околини Патраса спомиње се као поседник свештеник Јован Катаргис.[164] На жалост, оскудни подаци докумената не омогућују да се нешто прецизније каже о имовном стању ових свештеника.

Већ више пута анализирана збирка одлука патријаршијског синода у Цариграду даје извесне податке о престоничким свештеницима који имају знатне поседе и према томе су доста имућни. Јануара 1400. пред патријаршијским синодом се водио процес на захтев Манојла који је тражио да му његов таст свештеник Михајло исплати део мираза од 120 номизми. Свештеник Михајло је у Цариграду имао две куће од којих је једна вредела 24 номизме. [165] Синодски акт из јуна 1400. године говори о цркви св. Јована Продрома на обали близу Царске капије коју је простагмом покојног цара Јована V Палеолога[166] добио свештеник Теодор Сисиније; цркву уз коју су биле две куће саградио је Теодоров шурак Никола Хрисимос који је такође био свештеник. Даље се у овом синодском акту расправља о правима потомака свештеника Теодора Сисинија на поседовање цркве и кућа.[167] Јуна—јула 1400. године синод је расправљао о цркви св. Димитрија коју је у Цариграду подигао свештеник Никола Радин. Пошто је његов син умро, црква је припала Теодори Аспиетиси која је дала ћерки Ани.[168]

---

161 Ваз. акты No. 122, 90 sq.

162 MM VI, 231; *Панченко*, Кресть. собственность 162.

163 *В. Регел*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ ʽΑγίῳ ῎Ορει ῎Αθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ст. Петербург 1898, No. XI, p. 36.

164 *E. Gerland*, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras, Leipzig 1903, 225.

165 MM II, 339. *Darrouzès* VI, No. 3096. Из јануара 1400. године потиче синодска одлука о жалби свештеника Михајла, зета протопопа Влакаса из Каликратије који је после смрти кћери узео сву имовину донету као мираз. Cf. MM II, 333; *Darrouzès* VI, No. 3093.

166 *Dölger*, Reg. V, No. 3219 региструје ову несачувану простагму, али сасвим разумљиво оставља отворено питање њене хронологије.

167 MM II, 391—393; *Darrouzès* VI, No. 3135. *Herman*, Einkünfte 423. *Janin*, Les églises 424 sq.

168 MM II, 404 sq.; *Darrouzès* VI, No. 3142. *Janin*, Les églises 99 описује случај са црквом св. Димитрија τοῦ ʽΡαδηνοῦ, за коју каже да се налазила у Цариграду, али да јој се положај не може одредити. Сматра да је подигнута у другој половини XIV века.

Велики број података повеља говори о свештеницима који су у забитим византијским селима живели као парици, обављајући свакодневну црквену службу. Кембриџска историја само кратко напомиње да је у позновизантијско време било и свештеника парика који су продавани заједно са својим поседима; у таквим случајевима они су били једнаки са другим житељима села.[169] О свештеницима у селима опште напомене даје и Е. Херман који наглашава да су они обављали службу у својој парохији, поседујући земљу као и остали парици. Поред прихода са земље добијали су и разне дарове од верника.[170] Трагајући за подацима о свештеницима парицима у ранијим изворима, Е. Херман наводи једно старије истраживање о хагиографским текстовима VIII и IX века. Међу примерима сељака парика наводи и св. Јована Психаита, чији је отац био из теме Букеларион, а такве случајеве карактерише речима да су свештеници парици.[171] У оцртавању услова живота сеоског свештенства Е. Херман наглашава да су они добијали земљишне поседе под истим условима као и парици. Промене су наступиле почетком 1144. године, када је цар Манојло I Комнин свештенике парике у провинцији ослободио пореских давања.[172]

Иако се подаци о имовини и социјалном положају свештеника парика налазе претежно у повељама из каснијег времена, о томе понешто сазнајемо и из докумената насталих пре крсташког освајања Цариграда (1204). Из децембра 1050. године потиче повеља цара Константина IX Мономаха који Новом Манастиру на Хиосу поклања право на 24 парика у поседу Калотикион, међу којима се помиње и свештеник Јован Струлос који је и сам парик.[173] Јуна 1235. дукс теме Тракесион Јован Анђео добио је налог да испита спор између манастира Лемвиотисе и пронијара Сиргариса, па је позвао и сведоке међу којима се налазио и свештеник Никола Лаодикин, који је нотар али и парик истог пронијара Сиргариса.[174] На Лемносу се 1304. године спомиње парик ђакон Ангелевс.[175] Априла 1348. године цар Јован VI Кантакузин потврђује хрисовуљом разне поседе манастиру св. Марије Мегаспилеон на Пелопонезу, па и свештенике Димитрија и Константина, парике у селу Врахна.[176] Из са-

169 The Cambridge medieval History IV, 2, 117.

170 *Herman*, Einkünfte 437 sq.

171 *L. Bréhier*, Les populations rurales au IXe siècle d'après l'hagiographie byzantine, Byz. 1 (1924) 184 sq. Исти аутор напомиње да је Григорије, аутор житија св. Теодоре Солунске, припадао „à une famille de serfs des environs de Salonique." Cf. *Herman*, Einkünfte 435.

172 РП II, 370. У коментару одлуке Теодор Валсамон каже да се у провинцији јавило више свештеника него што је било потребно. Cf. Ibid. II, 21. О овој царевој одлуци уп. *П. А. Яковенко*, К истории иммунитета в Византии, Юрьев 1908, 96 сл.; *Dölger*, Reg. II, No. 1334; *Herman*, Einkünfte 439 sq.

173 MM V, 7; *Dölger*, Reg. II, No. 902; *П. А. Яковенко*, Грамоты Нового монастыря на острове Хиосе, Юрьев 1917, 16—18; *G. Ostrogorskij*, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956, 27 (=СД I, 363 сл.).

174 MM IV, 36—39; *Осшрогорски*, Пронија 49 (=СД I, 186; idem, Quelques problèmes 43 (=СД I, 377); *Ahrweiler*, Smyrne 115 наводи и друге чланове породице Лаодикина који су обављали сличне нотарске послове.

175 Actes de Lavra III, No. 99, p. 147, 120; *Dölger*, Reg. IV, No. 2410; *Trapp*, Prosop. Lexikon No. 143.

176 MM V, 191 sq.; *Dölger*, Reg. V, No. 2939.

свим другог краја византијског света потиче повеља (децембар 1364) којом трапезунтски цар Алексије Комнин (1350—1390) потврђује поседе и повластице манастиру на гори Мела. Ту се у стасу Мохланта потврђује и наследни посед покојног Сокана са његовим нећаком свештеником Георгијем, а затим се потврђују и бројни парици међу којима су и попови Павле, Мапа, Авфуксен, Завлин и Константин Контас, а спомиње се и кућа свештеника Хазија.[177] Из околине Трапезунта (1432) познат је свештеник Јован Гералис, који је парик.[178]

Наведени подаци говоре о парицима свештеницима, али не дају податке о њиховом имовном стању, односно о положају у поређењу са другим житељима заједнице у којој су живели. Сазнања о тој важној страни живота и социјалног положаја парика дају практици. Процена висине пореских обавеза свештеника парика и њихово упоређивање са истим обавезама других парика села зависи од општих процена пореских дажбина парика, као и њиховог односа према имовини коју поседују. Корисне напомене о критеријумима за опорезивање у овом времену дао је још Г. Острогорски, исправно наглашавајући да је висина пореза зависила од имовног стања породице „пре свега од поседа и стоке, а делимично и од чланова породице способних за рад."[179] Исти аутор наглашава да се у практицима XIII — XV века 50 модија обрадиве земље опорезује са једним перпером, а да је код винограда тај однос десет пута мањи, тј. пет модија се опорезује са једним перпером.[180] Што се тиче односа пореза према имовном стању обвезника, Г. Острогорски наводи да мање од номизме плаћају веома сиромашне породице које су често без икакве имовине. Између једне и једне и по номизме плаћају они са малом имовином, а две номизме они који су „мање више имућни". Као изузетно ретку високу пореску дацбину Г. Острогорски наводи примере домаћинстава која плаћају више од пет номизми.[181] Наведени резултати, добијени из проучавања практика, драгоцени су код процена пореских задужења а и имовног стања свештеника парика.

У посматрању података повеља о имовном стању свештеника парика, кренућемо од хронолошки најстаријих аката, иако се мора признати да највећи део обавештења о томе потиче из XIV века. Практик поседа манастира на Патмосу (март 1073) међу парицима села (проастија) Олинта наводи свештеника Стратига који има супругу Ирину, сина Мосху, а од имовине само једног вола и за то плаћа димнину пола номизме. У селу Галиде међу парицима је забележен и свештеник Јован Пезули који има зевгар и плаћа чак две и по номизме.[182] Из августа

177 MM V, 276—280.

178 *V. Laurent*, Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde, Alexis IV, Jean V et Davide II, Ἀρχεῖον Πόντου 18 (1953) 269; *Trapp*, Prosop. Lexikon No. 3805.

179 *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, BSL 9 (1948) 254 (=СД I, 58—60).

180 Ibid. 241 (=СД I, 45).

181 Ibid. 256 sq. (=СД I, 95 сл.).

182 *M. Nystazopoulou-Pelekidou*, Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, II. Δημοσίων λειτουργῶν, Athènes 1980, No. 50, p. 11, 153, p. 12, 171. *Herman*, Einkünfte 436 је веровао да је положај свештеника парика одговарао положају других парика, па је одмах навео као примере случај ове двојице свештеника из 1073. године.

1098. године потиче акт сачињен из катастра села Радолива манастира Ивирона који међу пореским обвезницима села наводи и свештеника Николу са сином Георгијем, чији је порез само трећина номизме.[183]

Податке о свештеницима парицима груписали смо према поседима појединих манастира, а започећемо са Хиландаром. Словенски превод хиландарског практика, настао између јуна 1300. и септембра 1318. године, наводи у селу Градац попа Георгија Вуркла који има сина Димитрија, зевгар, два говечета, четири свиње, четири модија винограда и осам модија земље, а за то плаћа две и по номизме.[184] Случај попа Георгија Вуркла није карактеристичан, јер он не спада у особито имућне житеље овог великог хиландарског села; овде има парика који плаћају порез од 3, 4 и 5 номизми, па су према томе имућнији од наведеног свештеника. Исти словенски превод наводи у селу Каменица попа Николу Србина који има вола, два коња и виноград од једног модија, а плаћа само пола номизме. У истом селу регистрован је и његов син Димитрије, такође поп, који поред супруге Ирине, сина Николе и кћери Марије има зевгар, 25 оваца, четири свиње, четири модија винограда и два ораха, а за све то плаћа једну и по номизму.[185] У карактерисању повлашћеног положаја свештеника парика Г. Острогорски наводи баш пример попа Николе Србина, верујући да је његов низак порез доказ да се „користио привилегијама свога свештеничког позива."[186] Међутим, село Каменица у коме живи Никола Србин, бар према расписаним порезима житеља, није особито богато, па се међу Николиним суседима налазе неки парици световњаци са сличном имовином и истим порезом. У истом селу живи и Николин син Димитрије, који је такође свештеник, а који спада међу највеће пореске платише у селу.

У хиландарском селу Мамицона септембра 1323. године налазимо свештеника Константина Потамина, који има супругу Ану, кћер Теодору, две куће, зевгар, вола, виноград од три и трећине модија, земљу од 81 модија, а за то плаћа три номизме.[187] Свештеник Константин спада међу богатије житеље села које је доста шарено по имовини својих становника: неколико поседника плаћају порез од три па и четири номизме, има их чак и са по две, али има и врло сиромашних људи који плаћају само пола номизме. Из прве половине XV века, свакако из времена пре 1421. године, потиче опис (περιορισμός) поседа у Сарти, где се спомиње њива у бањи близу Аргиреје, коју је манастир Хиландар купио од свештеника и парика Јована Кантакузина; њива је била величине од седам модија, а монаси су овде засадили виноград.[188]

Релативно мало података о свештеницима парицима доносе иначе бројни документи манастира Зографа. Тако се у практику манастирских поседа из маја 1323, који су сачинили Константин Пергамин и Георгије

---

183 *Dölger*, Schatzk. No. 65, n. 183.

184 *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик САН 12 (1939) 207.

185 Исто 211.

186 *Острогорский*, Пис. книги 288 (=СД I, 97).

187 Actes de Chil. I, No. 92, 196; *Herman*, Einkünfte 436.

188 *V. Mošin—A. Sovre*, Dodatki k grškim listinam Hilandarja, Ljubljana 1948, No. XI, 40. Од издавача смо преузели и датирање акта.

Фарисеј, у селу горња Антигонија катепаникија Каламарије спомиње свештеник Димитрије Мацукис. Он има кћер Арету, краву, пет модија винограда и земљу од 50 модија, а плаћа само једну и по номизму.[189] У капиталној расправи о византијским практицима Г. Острогорски је навео свештеника Димитрија Мацукиса као пример парика који је користио свој свештенички положај и плаћао мањи порез него што би се очекивало према припадајућој му имовини.[190] Ако се упореди имовно стање свештеника Димитрија Мацукиса са његовим порезом, може се наслутити да је он заиста био у повлашћеном положају, јер у истом селу има житеља са мањом имовином који плаћају веће порез. Тако нпр. Јован, син Лава Диодримита, има супругу Ирину, два винограда од по два и по модија, а плаћа две и по номизме.[191].

Занимљива обавештења о парицима свештеницима даје документ манастира Ксенофонта из јануара 1338. године. Ту се у селу Псалидофурни наводи свештеник Панајот са женом Силигно, сином Николом и ћерком Маријом, који има само једног теглећег вола и плаћа свега пола номизме. Необично скромног имовног стања је и други свештеник Теотокије који са женом, сином и ћерком плаћа само шестину номизме, јер по свој прилици нема никакву имовину.[192] Чини се да за крајње сиромаштво ове двојице сеоских свештеника-парика не треба тражити друго објашњење, већ обратити пажњу на село Псалидофурну у целини, чији су житељи махом сиромашни, јер плаћају ниске порезе углавном испод једне номизме.

Повеље манастира Ксиропотама такође садрже неке важне податке о свештеницима парицима. Тако практик поседа манастира из времена око 1300. године у селу Кондогрику катепаникија Равеникије спомиње свештеника Јована, зета свештеника Георгија Бицеа, који има супругу Марију, сина Николу, рођака Михајла, зевгар, виноград од три модија, башту од 20 модија, орахе, један посед и за све то плаћа две номизме.[193] Свештеник Јован из села Кондогрику, споменут и у практику сачињеном после 1300. године,[194] спада у богатије житеље села, јер свега неколико њих плаћа порез од две и по номизме, док остали дају мање. У истом практику из времена око 1300. године у селу Косла катепаникија Равеникије споменут је свештеник Георгије, син Дими-

[189] Actes de Zographou, éd. *W. Regel*, Виз. врем. 13 (1907) No. 17, 40.

[190] *Острогорский*, Пис. книги 288 (=СД I, 98) који упозорава да је овај свештеник плаћао исто колико и сељаци Михајла Мономаха. Cf. Actes de Zogr. No. 17, 47.

[191] Ibid. No. 17, 40.

[192] Actes de Xenophon, ed. *W. Regel*, Виз. врем. 10 (1903) No. 11, 78. *Herman*, Einkünfte 436 наводи ове свештенике као примере сиромашних свештеника парика.

[193] Actes de Xéropotamou No. 18, p. 191, 13—14. У истом селу забележен је и ђакон Цимурис који има сина Георгија, али су даље избрисани радови о његовом имовном стању. Cf. Ibid. No. 18, p. 142, 42—43. За споменутог свештеника Јована се у тексту наглашава да је ὑποτελής, што О. Мазал тумачи као карактеристику за слободног сељака који је само делимично парик манастира. Cf. *O. Mazal*, Die Praktika des Athosklosters Xeropotamou: Ein Beitrag zur byzantinischen Wirtschaftsgeschichte des 14. Jahrhunderts, JÖB 17 (1968) 88. Мало даље исти аутор каже да су свештеници обрађивали земљу са другим парицима, бринући се о њиховим душама. Cf. Ibid. 113.

[194] Actes de Xéropotamou No. 18, p. 147.

трија Песијаника. Он има супругу Ирину, синове Димитрија и Михајла, кћери Ксенију и Кали, зевгар, 40 оваца, свиње, пчеле, виноград од четири модија, башту од једног модија, други виноград, још једну башту (ἐσωπεριβόλιον) од два модија, два ораха и маслине, а плаћа три и по номизме.[195] Село Косли имало је мало житеља који су сви заједно плаћали свега 16 номизми, а свештеник Георгије је најимућнији међу њима јер плаћа највећи порез. На поседима манастира Ксиропотама срећемо и пример крајњег сиромаштва једног свештеника парика. То је Димитрије из села Јериса, забележен у практику насталом између 1315. и 1330. године, који има супругу Кали, виноград од једног модија и плаћа само трећину номизме. Вредно је напоменути да сви житељи овог села плаћају сразмерно мале порезе, а да највећи износи две номизме.[196]

За разлику од наведених занимљивих али доста малобројних података о парицима свештеницима на поседима неких угледних и богатих светогорских монашких обитељи, документи Есфигмена нуде нам много више обавештења о свештеницима парицима. Тако практик поседа Есфигмена из времена око 1300. године на метоху св. Георгија у катепаникију Стефанијане наводи свештеника Георгија, сина Михајла Цикале. Георгије има супругу Зоју, сина Јована, кћер Марију, зевгар, две краве, 20 оваца, виноградe од три и по и два и по модија, башту (ἐσωπεριβόλιον) од два и по модија, а за све то плаћа четири номизме.[197] Свештеник Георгије је далеко најимућнији житељ на овом есфигменском метоху, јер остали становници у просеку плаћају порез од једне номизме. Исти практик доноси још неке занимљиве податке о свештеницима парицима. У приобаљу Струме а у метоху Лаимину наводи се свештеник Теодор, син удовице Кали Марула, који има супругу Ирину, кћер Марију, брата Комана, зевгар и плаћа порез од једне номизме. Житељи овог метоха нису бројни а ни имућни, јер читав њихов порез износи свега шест номизми. Свештеник Теодор, који са још једним житељем плаћа једну номизму, спада у најбогатије поседнике метоха, чији остали становници плаћају по пола номизме.[198] У истом практику пописани су и поседи Есфигмена у селу Враста катепаникија Рендине, где је забележен свештеник Димитрије, који има супругу Стамату, синове Стамата и Јована, кћер Стратигу, зевгар, краву, виноград од три и по модија, поклоњену земљу од 25 модија, а за све то плаћа порез од две и по номизме. Ту налазимо и именом непознатог свештеника који има супругу Ирину, сина и кћери Ану и Кали, зевгар, пет крава, 40 оваца, виноград од 40 модија, а за то плаћа пет номизми. Одмах иза њега споменут је и његов зет свештеник Константин који има супругу Марију, зевгар, виноград од десет модија и поклоњену земљу од 25 модија, а за то плаћа две номизме.[199] Село Враста има доста житеља, па је разумљиво да у њему

[195] Ibid. No. 18, p. 143. У практику истог манастира из времена после 1300. године у селу Косли наведен је свештеник Георгије, син Димитрија Песијаника, који плаћа две номизме. Cf. Ibid. No. 18, p. 148. У томе практику, који даје само пореска задужења у истом селу, наводи се ђакон Никола Цимурис, чији порез износи једну и по номизму. Cf. Ibid. No. 18, p. 148.

[196] Ibid. No. 18, p. 155.

[197] Actes d'Esphigménou, éd. *J. Lefort*, Paris 1973, No. 8, p. 68.

[198] Ibid. No. 8, p. 69.

[199] Ibid. No. 8, p. 70 sq.

налазимо чак тројицу свештеника од којих онај непознат именом спада у имућније поседнике каквих у овом селу има доста, а који плаћају преко три, па чак и пет номизми пореза. Друга двојица свештеника парика спадају у средње имућне поседнике.

Међутим, практик из јануара 1318. године у истом селу Враста наводи по имовини скромног свештеника Стаматија, сина попа Димитрија, који има супругу и сина, виноград од једног модија, а плаћа само пола номизме.[200] У овом селу, како напред напоменусмо доста насељеном и богатом, исти практик бележи и свештеника Јована, који има сина попа Димитрија, супругу Психиотису, вола, краву, виноград од два модија и земљу од 25 модија а за то плаћа једну и трећину номизме.[201] Не би се могло рећи да је свештеник Јован повлашћен плаћањем сразмерно малог пореза, јер нпр. световњак Георгије Каваларије у истом селу има супругу Ану, сина Михајла, кћер Кали, вола краву, десет коза, виноград од два модија и земљу од 25 модија, а плаћа једну и по номизму.[202]

Наведени практици Есфигмена дају занимљиве податке и о свештеницима парицима у селу Крусову катепаникија Струме. У практику из јануара 1318. године овде је забележен свештеник Теодор Гелвеас, који има супругу Зоју, синове Стана и Димитрија, сестру Кали, зета Панајота, нећаку Марију, зевгар, краву, магарца, виноград од два модија са једним орахом и земљу од 50 модија, а за то плаћа порез од три номизме.[203] У овом селу исти практик наводи и свештеника Константина Дражу, који има супругу Марију, синове Николу и Василија, вола, пчеле, виноград од једног и по модија са две смокве и орахом, још један напуштени виноград (χερσάμπελον) од једног и по модија, као и земљу од 30 модија. За све то Константин Дража плаћа две номизме.[204] Практик из јануара 1318. бележи у селу Крусову и удовицу попа Василија која има сина Михајла, кћери Хрису и Кали, шест коња, виноград од два модија са орахом и са четири бадема, као и земљу од 14 модија, а зато плаћа порез од две номизме.[205] Наведени свештеници из Крусова Теодор Гелвеас и Константин Дража, као и попадија удовица, спадају у имућније житеље села, чији становници плаћају доста ниске порезе. Од

200 Ibid. No. 14, p. 102 sq.

201 Ibid. No. 15, p. 112, 24—25. Исто имовно стање свештеника Јована забележено је и у практику из децембра 1321. године. Cf. Ibid. No. 16, p. 120. Извесно је да је тај Јован син попа Димитрија који је у истом селу споменут у практику из времена око 1300 године (в. нап. 199).

202 Ibid. No. 15 p. 112, 19—20.

203 Ibid. No. 14, p. 113. Исти подаци о овом свештенику и његовом имовном стању налазе се и у практику из децембра 1321. године. Cf. Ibid. No. 15, p. 121.

204 Ibid. No. 14, p. 105. У практику из децембра 1321. године ситуација свештеника Константина Драже се нешто променила. Поред супруге и синова, сада су са њиме у домаћинству још две кћери Ирина и Кали, као и брат Никола, са невестом Кали. Од имовине Константин Дража сада има зевгар, краву, магарца, виноград од два модија, напуштени виноград (χερσάμπελον) од једног модија, још један виноград у Птерници од једног модија, и земљу од 30 модија. Дакле, породица свештеника Константина Драже се у међувремену нешто увећала, као и њена имовина, стицањем још једног винограда, али је порез остао исти. Cf. Ibid. No. 15, p. 122.

205 Ibid. No. 14, p. 105.

њих је имовински најбоље стајао Теодор Гелвеас, јер је само један житељ истог села — неки Станос Христодул плаћао већи порез од њега у износу од три и по номизме.

Практик из јануара 1318. на метоху св. Георгија у катепаникију Струме спомиње попадију удовицу Зоју, која има виноград од три и по и једног и по модија, башту (ἐσωπεριβόλιον) од два и по модија са два ораха и посед (ἐσωθύριον) од три модија а плаћа једну и по номизму.[206] Метох св. Георгија је слабо насељен и његови житељи углавном плаћају мале порезе, па је највећи онај попадије Зоје, која је дакле најимућнија на овом метоху. Најзад, практик из децембра 1321. године у селу Портареа катепаникија Каламарије, које је такође припадало Есфигмену, спомиње свештеника Димитрија Сфендакиса; он има супругу Ирину, свастику Марију, сина Јована, виноград (ὑποτελές) од једног модија, краву и земљу од 25 модија, а плаћа само једну номизму.[207] Свештеник Димитрије Сфендакис представља занимљив пример дошљака у овом селу, јер се не налази у ранијем практику из почетка 1318. године. Осим тога, придошли Димитрије Сфендакис спада међу најниже опорезоване житеље села манастира Есфигмена; мањи порез од њега плаћа само удовица Хрисохоа са сином Георгијем и ћерком Теодором која има виноград од пола модија, а плаћа пола номизме.[208]

Бројне и занимљиве податке о свештеницима парицима дају пописи поседа светогорског манастира Ивирона, издати захваљујући труду Ф. Делгера. Практик Ивирона, који је 1301. године сачинио познати апографевс Димитрије Анелмене, бележи у селу Мелинцијани катепаникија Струме свештеника Михајла, зета неке удовице Ане. Он има супругу Ирину, кћер Марију, зевгар и десет кошница а плаћа две номизме. У истом селу спомиње се и свештеник Андроник који има супругу Софију, сина Јована, кћери Арету, Марију и Ану, шурака Константина, зета Јована, зевгар, две краве, шест свиња а плаћа једну и по номизму.[209] Подаци практика Ивирона су занимљиви пре свега због околности да се у селу, које је истини за вољу доста велико, налазе двојица свештеника. Што се тиче њиховог имовног стања уочљиво је да само један житељ Мелинцијане плаћа порез од три номизме, а остали чак мање и од две. Према тим прорачунима, свештеник Михајло спада међу имућније житеље села, а његов колега Андроник међу средње имућне.

Драгоцено је да и практик из новембра 1317. године даје податке о поседницима, па и о свештеницима села Мелинциане. Ту налазимо Софију попа Андроника, која има кћер Јелисавету, зета Георгија, вола, краву, три свиње и виноград од једног модија, а плаћа пола номизме.

---

206 Ibid. No. 14, p. 106.

207 Ibid. No. 15, p. 116. За термин ὑποτελές, који се најчешће јавља за винограде, Ж. Лефор сматра да означава винограде чији је део дажбина пренет на неко друго лице. Cf. *J. Lefort*, Fiscalité médiévale et informatique: Recherche sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins du XIVe siècle, Revue historique 512 (1974) 340 sq.; Actes de Lavra IV, éd. par *P. Lemerle* etc., Paris 1982, 161.

208 Actes d'Esphigménou No. 15, p. 115.

209 *F. Dölger*, Sechs Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, München 1949, 35. sq. Тај практик је издат и у *Dölger*, Schatzk. No. 66—67, p. 194.

Наведен је и Андроников зет свештеник Георгије који има супругу Ану, синове Михајла и Димитрија, вола, краву, две свиње и виноград од једног модија за шта плаћа једну номизму. Најзад, ту је и Андроников шурак свештеник Константин који има супругу Марију, синове Михајла и Тому, зевгар, краву, свиње и виноград од четири модија, а за то плаћа једну и по номизму.[210] И практик Ивирона из септембра 1320 (по издавачу Ф. Делгеру из 1321) године наводи у селу Мелинцијани свештеника Константина, шурака попа Андроника, који има супругу Марију, синове Михајла, Тому и Георгија, зевгар, краву, четири свиње, виноград од четири и по модија а за то плаћа једну и шестину номизме. Иза њега је споменут свештеник Георгије, који је такође зет попа Андроника, а има супругу Ану, синове Димитрија, Николу, Теодора и Јована, младу по Димитрију Теодору, затим кућу, два зевгара, пет крава, коња, 12 свиња, виноград од два модија а за то плаћа једну и по номизму.[211] Упоређење података два практика (1317. и 1320. године) показује занимљиве ствари о свештеницима у Мелинцијани. Имовина свештеника Константина, шурака попа Андроника, остала је практично иста, али се зато његова породица увећала сином Георгијем. Због тога је можда и порез смањен на једну и шестину номизме. Имовинске промене су знатно веће код свештеника Георгија, зета попа Андроника; у кратком временском размаку он је стекао два зевгара, увећао виноград за један модиј, а обогатио је и сточни фонд. Десиле су се промене и у његовој породици, јер нема најстаријег сина Михајла, који је, како ћемо касније видети, основао посебно домаћинство, али се зато јављају синови Никола, Теодор и Јован, као и Димитријева невеста Теодора. Порез је увећан за пола номизме.

У практику из априла 1341. године иза свештеника Георгија уписан је и његов син свештеник Михајло, који има супругу Марију, кућу, пола зевгара, две краве, четири свиње, коња и виноград од четири и по модија, а за то плаћа једну номизму.[212] Очигледно је да је током протеклих година Михајло отишао из куће свог оца свештеника Георгија, сам постао свештеник и основао посебно домаћинство. Ту је забележен и свештеник Манојло, син неког Михајла, који има синове Николу и Георгија, ћерке Ану и Ирину, зета по Ани, кућу, две краве, шест свиња а плаћа пола номизме.[213] Најзад ту налазимо и ђакона Георгија, који је зет епископа, а има супругу Марију, кућу, пола зевгара, две краве, виноград од пола модија и плаћа пола номизме.[214] Наведени практици, настали у првој половини XIV века (1301, 1317, 1320. и 1341), доносе занимљиве податке о свештеницима парицима у селу Мелинцијани. Пре свега, треба нагласити да се по пореским плаћањима, односно по имовном стању, ти свештеници парици нису разликовали од других житеља села, јер ни они не плаћају велике порезе. Колико смо могли уочити, највећи порез у селу износио је две номизме, а толико плаћају и овде забележени најимућнији свештеници парици. Осим тога, подаци практика сведоче

---

210 *Dölger*, Sechs Praktika 55.

211 Ibid. 67. Свештеник Георгије забележен је са том имовином у практику од априла 1341. године. Cf. Ibid. 81.

212 Ibid. 81.

213 Ibid. 81.

214 Ibid. 80.

о изузетном месту породице попа Андроника, забележеног још 1301. године са супругом Софијом. Чланови те разгранате породице, који се у наведеним практицима срећу до 1341. године, очигледно су уживали велики углед у селу, јер су углавном свештеници. То је најгушћа и најразгранатија свештеничка породица коју смо могли да пратимо према подацима практика XIV века.

Практик Ивирона из 1301. године региструје у селу Гомату свештеника Јована Колокинта који има супругу Ирину, синове Григорија, Георгија, Димитрија и Атанасија, именом непознату кћер, зевгар, три краве, коња, виноград од десет модија, три маслине и башту од једног модија, а за све то плаћа две и по номизме. У истом селу забележен је и свештеник Никола Колокинта који има супругу Ксенију, синове Георгија и Јована, кћери Зоју, Теодору и Марију, зета по Зоји Јована, унука Георгија и унуку Марију; од имовине свештеник Никола поседује зевгар, четири краве, коња, магарца, четири свиње, десет кошница, виноград од десет модија, 20 маслина и орах, а за све то плаћа три номизме.[215] Свештеници у селу Гомату Јован и Никола припадају једној породици Колокинта, иако се не може прецизније одредити степен њиховог сродства. Са друге стране, наведена имовина и порези осталих житеља истог села показују да Јован и Никола Колокинта спадају у имућније становнике, нарочито Никола, чија је имовина доста велика и који се можда и користио повластицама свештеничког позива, јер плаћа свега три номизме.

О свештеницима парицима села Гомату говоре и каснији практици Ивирона. Тако практик из новембра 1317. године овде спомиње попадију Ирину Колокинта, очигледно удовицу горе споменутог свештеника Николе, која има сина Николу, кћер Теодору, зета Јована, девера Јована; од имовине попадија поседује вола, две свиње, виноград од четири модија и напуштени виноград (χερσάμπελον) од једног и трећине модија на коме су 22 маслине, 14 младих смокова, три крушке и друго дрвеће; затим има врт и виноград (ἀμπελοπεριβόλιον) од четири модија на коме су 25 маслина, два ораха, пола дуда, три крушке, две младице лозе и друго дрвеће, као и посед (αὐλοτόπιον) од пет модија. За тако богату и разноврсну имовину Ирина плаћа само две и по номизме.[216] У истом селу забележен је свештеник Георгије, син Калигара, који има синове Димитрија и Јована, кћер Дафни, затим виноград од једног модија и башту од два модија на којој су пет ораха, четири трешње, две крушке, три маслине и друго плодоносно дрвеће, а за то плаћа пола номизме.[217] Практик из априла 1341. године бележи у селу Гомату свештеника Димитрија, зета попа Димитрија Каламариса.[218]

Подаци о свештеницима парицима села Гомату необично су занимљиви. Према практику из новембра 1317. године становници села плаћали су различите порезе; неки од њих плаћају мале суме, а има их

[215] Ibid. 38 sq. За термине око поседа cf. Ibid. 126, 123.

[216] Ibid. 59. Попадија Ирина наведена је са истом имовином и у практику из 1320-1. године, само што плаћа нешто мањи порез од две номизме. Cf. Ibid. 70 sq.

[217] Ibid. 59.

[218] Ibid. 87.

који дају и по две номизме. Попадија Ирина, која поседује доста добара, спада међу најимућније али и повлашћене житеље села; то се може закључити на примеру удовице Ирине Папајоно која има доста велику имовину а плаћа три и по номизме, дакле више од попадије Ирине.[219] Са друге стране, пада у очи да су свештеници парици у Гомату поседовали доста плодоносног дрвећа. Дајући преглед занимања житеља села Гомату, којих је било 562, настањених у 130 домаћинстава, А. Лају констатује да је овде нашла тројицу свештеника, а да их је 1321. године било двојица.[220]

Међу селима манастира Ивирона значајно место имало је Радоливо, по броју житеља једно од највећих села познатих из светогорских докумената. Сасвим је разумљиво што у томе великом селу налазимо доста свештеника парика. Практик из јануара 1316. године бележи овде свештеника Василија Правицу који има супругу Марију, сина Димитрија, браћу Михајла и Георгија, снаху по Михајлу Ану, кућу, зевгар, две краве, магарца и виноград од седам модија а плаћа две номизме.[221] Ту се спомиње и свештеник Василије Арулис са супругом Јеленом, сином Константином, такође свештеником, ћерком Маријом и зетом Јованом. Од имовине има кућу, краву, виноград од девет модија за шта плаћа две номизме.[222] У селу Радоливу живи и свештеник Димитрије, син Гериле, који има супругу Марију, мајку Зоју, кћер Евдокију, брата Василија, кућу, зевгар, магарца и виноград од седам модија а за то плаћа једну и по номизму.[223] Практик из јануара 1316. је веома занимљив, јер доноси податке о свештеницима у Радоливу који су пресељеници (προσκαθήμενοι). То је пре свега Јован Попица из Лукувикије који има сина Георгија, невесту Зоју, унуку Марију, њиву, а плаћа само пола номизме. Међу житељима Радолива убележен је још један свештеник пресељеник: Константин Трикалин у Доксокампу, који има супругу Теодору, сина Јована, виноград од четири модија, а плаћа две номизме.[224] Исти практик региструје у Радоливу и свештеника Арулиса Фотина који има супругу Ирину, сина Михајла, ћерку Јелену, кућу, краву, виноград од седам модија, а за то плаћа две номизме. Најзад, у селу је споменута и Марија, удовица свештеника Јована Берице, која има сина свештеника Димитрија, његову невесту Марију, другог сина Василија и његову невесту Кали, унуку Марију, кућу, виноград од три модија, а за то плаћа једну номизму.[225] Подаци о свештеницима парицима села Радолива у практику из јануара 1316. године потврђују констатацију да је тако велико и многољудно село међу житељима имало више свештеника. Подаци о имовини тих свештеника показују да су они поседовали винограде, што је у томе времену очигледно главна привредна делатност житеља Радолива. По забележеној имовини и порезима

219 Ibid. 58.

220 *A. Laiou — Thomadakis*, Peasant Society in the Late Byzantine Empire, New Yersey 1977, 125, n. 37.

221 *Dölger*, Sechs Praktika 93.

222 Ibid. 96.

223 Ibid. 98.

224 Ibid. 98, 102.

225 Ibid. 99.

ти свештеници парици спадају у средње имућне житеље, јер практик у Радоливу најчешће бележи поседнике који плаћају порез око једне номизме. Има их само неколико имућнијих који плаћају по четири, а још ређе по пет номизми. Колико смо могли да проверимо, око петнаест житеља села плаћало је порез од три и више номизми.

За проучавање свештеника парика у селу Радоливу, њиховог статуса и положаја, драгоцено је што је сачуван још један практик поседа Ивирона у коме је такође обухваћено и ово велико село. То је практик из априла 1341. године који бележи свештеника Лава, зета Пасхалија Кенхреа, који има супругу Зоју, синове Јована, Михајла и Николу, ћерку Марију, кућу, пола зевгара, две краве, магарца, виноград од пет и њиву од осам модија а за то плаћа једну и по номизму.[226] Ту се као присељеник у Просецијани спомиње свештеник Теодор Кенхреас који има супругу Кали, синове Пасхалија и Јована, кућу, пола зевгара, две краве, магарца, три свиње, виноград од шест модија а за све то плаћа једну и по номизму.[227] У Радоливу је тада забележен и свештеник Теотокије који има супругу Кали, сина Фотина, ћерку Фотину, нећака Василија, кућу, пола зевгара, виноград од седам модија а плаћа једну и по номизму. Одмах иза њега наведен је и свештеник Василије Слав који има супругу Фотину, синове Тиријана и Јована, кућу, пола зевгара, краву, магарца, десет коза, виноград од шест модија а за то дугује порез од једне и по номизме.[228] Практик из априла 1341. године региструје у Радоливу и свештеника Николу Герилаца који има супругу Теодору, сина Прокопија, шураке Влаха и Димитрија, невесту удовицу Кали, нећака Стаматија, нећаку Марију, кућу, винограде од пет модија, а за то плаћа једну и трећину номизме.[229] Ту је наведен и свештеник Јован, који има супругу Теодору, синове Георгија, Калуда и Константина, невесту Георгија Теодору, кћер Зоју, кућу, магарца, винограде од четири модија а за то плаћа једну номизму.[230] У Радоливу је забележен и свештеник Василије Правица који има супругу Марију, синове Антонија, Михајла и Василија, невесту по Антонију Ирину, кћер Ирину, кућу, звегар, краву, магарца, две свиње, виноград од девет модија μετὰ τοῦ ἐξαλείμματος τοῦ Κολώνου, који је дао ћерки у мираз, а за то плаћа две номизме.[231] Ту је регистрован и свештеник Јован, зет попа Василија, који има супругу Стилијану, кућу, пола зевгара, краву, винограде од четири модија, а опорезован је са једном номизмом.[232] У истом практику налазимо и свештеника Јована Педијака, који има супругу Кали, кћери Марију и Зоју, кућу, пола зевгара, две краве, магарца, шест коза, винограде од пет модија а за то плаћа једну и четвртину номизме.[233] У Радоливу се региструје и свештеник Димитрије Василкос који има супругу Кали, синове Калуда и Јована,

[226] Ibid. 107.
[227] Ibid. 107.
[228] Ibid. 112.
[229] Ibid. 114.
[230] Ibid. 115.
[231] Ibid. 115.
[232] Ibid. 115.
[233] Ibid. 116.

кућу, винограде од четири модија, а за то плаћа једну номизму.[234] Најзад, исти практик бележи и свештеника Калуда, зета попа Константина, који је присељеник у Самијани. Он има супругу Стаматики, синове Јована и Георгија, ћерку Кали, тетку удовицу Калковицу, братучеде Василија и Георгија, кућу, пола зевгара, магарца, две свиње, виноград од девет модија дат зету у мираз, а за то плаћа пола номизме.[235]

Подаци о свештеницима парицима села Радолива из практика од априла 1341. године још су инструктивнији од оних које налазимо у ранијем практику из 1316. године. Пре свега показују да је ово велико и многољудно село имало више насељених свештеника него две и по деценије раније. Међутим, подаци о висини пореза показују да ни свештеници парици а ни други житељи Радолива нису много имућни. Јер, према практику из 1341. године сви они плаћају умерене порезе, а само по неки пример прелази две номизме. Колико смо могли да уочимо, највећи убележени порези износили су три номизме, а јављају се само у три случаја. Са друге стране практик из 1341. године, као и онај из 1316, сведочи да свештеници парици поседују винограде, што је свакако одговарало преовлађујућој и највише заступљеној пољопривредној култури становништва Радолива. Упоређивање података два практика из 1316, и 1341. године показује занимљиву чињеницу да је за време протекле две и по деценије потпуно промењен свештенички кадар Радолива. Јер, од свештеника парика познатих по практику из 1316. године овде после 25 година срећемо једино Василија Правицу, али се у међувремену и у његовој породици стање променило: домаћинство су напустила његова браћа, а нема ни сина Димитрија, али зато свештеник Василије Правица има нове синове (Антонија, Михајла и Василија), као и кћер Ирину. Са друге стране, нешто се променила и имовина Василија Правице: 1341. године наведена је једна крава, док је раније имао две, али је сада имао две свиње, а површина винограда је повећана од седам на девет модија. Порез свештеника Василија Правице остао је исти и износио је две номизме. Практици из 1316. и 1341. године спомињу двојицу свештеника парика који по свој прилици припадају породици Герилаcа. Први је Димитрије, син Герилаcа из 1316. године, а затим Никола Герилас из 1341. године. Све би то говорило да је покретност свештеника била доста велика и да су се они често селили, мењајући место живљења и обављања пастирских дужности.

Напред анализирани практици дају податке и о свештеницима парицима других мањих заселака Радолива. Практик из јануара 1316. године у Овилу бележи свештеника Димитрија, брата Мавровог, који има супругу Марију, кћер Кали, кућу, вола и плаћа само шестину номизме.[236] Овај свештеник парик плаћа један од најмањих пореза које смо нашли у изворима, али очигледно да то није последица његовог повлашћеног положаја, већ више него скромне имовине коју поседује. У истом практику испред њега је наведен кројач Церин који поседује нешто већу имо-

---

[234] Ibid. 109. Нешто касније наведен је и његов син Панајот, који има супругу Кали, кућу, магарца, винограде од два модија, а плаћа пола номизме. Cf. Ibid. 115.

[235] Ibid. 110.

[236] Ibid. 105.

вину, а плаћа пола номизме. Са друге стране пада у очи да већина становника Овила плаћа мале порезе око једне номизме, а највише једну и по номизму. У практику из 1316. године нашли смо само двојицу који су плаћали две и по номизме.

Међу објављеним збиркама докумената великих светогорских манастира бројне и инструктивне податке о свештеницима парицима дају акти Велике Лавре св. Атанасија. У опширном попису поседа манастира из 1300. године у међама Новог Села спомиње се кућа попа Георгија, а у међама села Карвеје кућа свештеника Криопигадита.[237] На жалост, то су једини оскудни подаци о делу имовине ове двојице свештеника на основу којих се ништа не може рећи о њиховом имовном стању. Занимљиве податке о свештеницима парицима даје инвентар парика Велике Лавре састављен око 1300. године. Ту се у селу Гомату катепаникија Јериса и Равеникије наводи свештеник Нићифор који има супругу Марију, пар волова, магарца, две свиње, виноград од једног модија, посед са дрвећем од којег је једна маслина, а за то плаћа једну номизму.[238] Наведени свештеник је доста скромног имовног стања, па се на основу пореза не може закључити да је у било коме погледу повлашћен. Иначе, у селу има неколико сељака који плаћају порез од две номизме, а сличну имовину има његов брат кројач Киријак који такође плаћа једну номизму. Међутим, током времена је свештеник Нићифор увећао породицу а и имовину, јер га у практику из јануара 1321. срећемо са супругом Маријом, пасторком Михајлом и његовом невестом Аном. Од имовине забележено је да има вола, мазгу, врт од пола модија, два ораха, виноградe од три, једног и трећине и пола модија, као и половину млина; зато плаћа две и шестину номизме.[238a]

Међу парицима села Селада у катепаникију Јериса инвентар наводи свештеника Атанасија, који има супругу Марију, сина Теодора, вола, две краве, 20 оваца, коња, магарца, шест кошница, виноград од мираза величине једног модија а за то плаћа две номизме.[239] Међутим, у селу Селада инвентар парика наводи и свештеника Василија који има супругу Ану, сина Јована и плаћа само трећину номизме. Нешто даље је забележен и свештеник Алексије који има супругу Таласину, синове Јована и Димитрија, ћерку Марију, а плаћа порез од пола номизме.[240]

---

[237] Actes de Lavra II, No. 90, p. 86 sq., 181, 201. У исцрпној и документованој студији о поседима Лавре св. Атанасија Н. Своронос констатује да је Лавра у Каламарији имала метох Карвеју са агридионима Гена и Неохори. Тај метох се спомиње и у потврдној хрисовуљи цара Михајла VIII Палеолога из јануара 1259. године. Површина агридиона Неохори износила је 3698 модија, од чега 3273,5 обрадиве земље. Cf. *N. Svoronos*, Le domaine de Lavra sous les Paléologues, Actes de Lavra IV, 90, 93.

[238] Actes de Lavra II, No. 91, p. 99, 27 sq. Село Гомату, које се налазило близу Јериса, стари је посед монаха Лавре; према подацима практика овде је 1300—1305. било 331, а 1321—1324. године 372 становника.

[238a] Actes de Lavra II, No. 109, p. 252, 533—535.

[239] Actes de Lavra II, No. 91, p. 106, 80—81. Одмах иза њега је наведен и Јован, син Димитрија Песијака, који има већу имовину, а плаћа исти порез. Село Сeладу на североистоку катепаникија Јериса — Равеникије, монаси Лавре су добили од деспота Јована, брата цара Михајла VIII Палеолога. Иначе, ово село је једно од највећих које је поседовала Лавра св. Атанасија: 1300—1304. имало је 496, а 1321—1324. чак 686 житеља. Cf. *Svoronos*, Domaine 173a.

[240] Actes de Lavra II, No. 91, p. 106, 85—86, p. 107, 93.

Подаци о свештеницима парицима села Селада веома су занимљиви; пре свега, наведени порези показују да у овом по имовини житеља шареном селу они спадају у средње имућне поседнике. Исти попис парика показује да у Селади има сељака који плаћају порез већи од четири номизме; неки Димитрије са доста великом имовином плаћа чак шест номизми, а Василије Есфигмен још четвртину номизме више.[241] Друга двојица споменутих свештеника спадају у најсиромашније људе овог позива које смо срели у документима; њихови порези су врло мали, јер они не поседују никакву имовину. Додуше, овај инвентар парика бележи у истом селу Селада и неке световњаке парике који нису поседовали никакву имовину.

Занимљиве податке о свештеницима парицима дају и пописи села које је Велика Лавра св. Атанасија имала на оствру Лемносу. Тако практик из октобра 1304. године у селу Хрисипу наводи ђакона Косту који има сестру Теодору, зета Михајла, кућу и краву а за то плаћа само шестину номизме. Ту је забележен и ђакон Коста који има супругу Марију, две куће, зевгар, магарца, 18 оваца, виноград од пола модија а плаћа порез од 18 кокија. У истом селу је регистрован и свештеник Јован Пареквол, који има супругу Марију, сина Косту и кћер Снежану, зета Косту Неофора, кућу и краву, а за то плаћа свега пола номизме.[242] Подаци овог практика показују да сем ретких изузетака житељи села Хрисипа плаћају мале порезе, иако нису увек сиромашни у имовини. Само један становник, неки Панајот, наведен на почетку списа, има доста велику имовину па плаћа шест номизми. Други житељ плаћа три и по номизме, а остали најчешће испод номизме. У том светлу треба посматрати и податке о свештеницима парицима, мада се истовремено мора признати да они имају малу имовину, знатно скромнију од многих других становника села који исто плаћају мале порезе.

Међу парицима села Калецика практик из октобра 1304. године бележи и ђакона Ангелевса који има супругу Евдокију, синове Теодора и Косту, кућу, два говечета (ἀγελάδια), виноград од једног и по модија а за то плаћа трећину номизме.[243] Ту је регистрован и ђакон Коста који има супругу Ану, две куће, зевгар, две краве, два магарца, пола коња, четири свиње, девет оваца и виноград од два модија а за то плаћа једну номизму.[244] Положај ђакона Ангелевса и Косте није повлашћен, јер су и остали житељи села сличног имовног стања и плаћају отприлике исти порез. Тако се одмах иза Ангелевса спомиње Јован Кодонис са ћерком Евдокијом, кућом, две овце, виноградом од једног модија и порезом од четвртине номизме.[245] Становници села Калецијака, које је доста насељено, плаћају порезе између шестине и три номизме, а овај највећи порез забележен је само у једном случају.

---

241 Ibid. No. 91, p. 105, 112, p. 111, 171—173.

242 Ibid. No. 99, p. 149 sq., 164 sq., 193 sq. Село је 1304. године имало 48 породица. Cf. *Svoronos*, Domaine 141.

243 Actes de Lavra II, No. 99, p. 147, 120—121. Село је 1304. године имало 34 породице. Cf. *Svoronos*, Domaine 141.

244 Actes de Lavra II, No. 99, p. 147, 125—126.

245 Ibid. No. 99, p. 147, 121—122.

Исти практик из октобра 1304. године у селу Цукаларија на Лемносу бележи свештеника Константина који има супругу Марију, ћерку Ирину, две куће, вола, краву, магарца и четири свиње, а плаћа свега пола номизме. Ни за овог свештеника парика се не би могло рећи да је повлашћен у односу на друге житеље села, јер се одмах иза њега наводи световњак парик Георгије Ифандис који са двоје деце има отприлике исту имовину још и са виноградом, а такође плаћа пола номизме.[246]

Практици поседа Лавре св. Атанасија пружају још неке занимљиве податке о свештеницима парицима. Тако практик из фебруара 1317. године у селу Доксомпу региструје свештеника Георгија који има супругу Ану, ћерку Марију, сина Сарантина, две куће, зевгар, три свиње, пола винограда, десет рибњака и виноград од три модија, а за све то без риболова плаћа порез од једне номизме.[247] У истом селу наводи се и Ана, удовица свештеника Константина Вријенија, која има сина Атанасија, кућу и виноград од једног модија, а плаћа свега пола номизме. Занимљиво је да попадија Ана нема у имовини ни чамца ни рибњака, иако је, бар према у овом документу описаној имовини, село Доксомпос изразито рибарско.[248] У истом селу споменут је и свештеник Јован Синесије који има супругу Теодору, сина Кала, кућу, вола, три свиње и виноград од два модија а за то дугује порез од једне номизме.[249] Овде је споменут и ђакон Теодор Пицакотос који има сина Нићифора, кћер Кали, зета Николу, кућу, мазгу, пола брода и виноград од пет модија, а за то без риболова плаћа једну и по номизму.[250] Исти практик у селу Доксомпу бележи и Кали, удовицу свештеника Катакала, која има сина Ираклиота, кућу, две свиње, виноград од осам модија и за то дугује порез од две номизме.[251] Прегледајући податке о свештеним лицима — парицима или њиховим удовицама у густо насељеном рибарском селу Доксомпу, не бисмо смели закључити да су се они у било чему разликовали од других житеља. Јер, у селу има и знатно богатијих поседника који плаћају порез од три па и више номизми.

Практик поседа Лавре св. Атанасија, сачињен јануара 1321. године, спомиње у селу Лороту свештеника Георгија који има супругу Евдокију, сина Полиевкта, вола, коња, два винограда од три и један величине од једног модија, а за то плаћа три номизме.[252] Село Лорото

---

[246] Ibid. No. 99, p. 150, 203—204. Село Цукаларија није било велико, јер је 1304. имало свега 15 породица. Cf. *Svoronos*, Domaine 141.

[247] Actes de Lavra II, No. 104, p. 166, 77—79. Село Доксомпос или Токсомпос на доњој Струми поклонио је Лаври цар Михајло VIII Палеолог 1259. године. Према практику из 1317. године село је имало 4300 модија од чега 3000 обрадиве земље. У њему је у 141 кући живело 406 становника. Cf. *Svoronos*, Domaine 112, 173a.

[248] Actes de Lavra II, No. 104, p. 168, 123—124. Житељи села Доксомпос имали су право риболова на оближњем језеру Тахинос. Cf. *Svoronos*, Domaine 112.

[249] Actes de Lavra II, No. 104, p. 169, 150—151.

[250] Ibid. No. 104, p. 169, 133—134.

[251] Ibid. No. 104, p. 170, 155—156.

[252] Ibid. No. 109, p. 234, 228—229. Село Лоротос налазило се на Каламарији где је Лавра имала старе поседе. Године 1300. имало је површину од 4500, а 1321. године од 4000 модија од чега је 1900 било обрадиве земље. Између 1321. и 1324. године село је имало 250 житеља. Cf. *Svoronos*, Domaine 90, 93, 173c.

је доста густо насељено, а његови житељи су прилично имућни, јер многи од њих плаћају порез од три па и више номизми. Према наведеном порезу од три номизме свештеник Георгије би спадао у имућније житеље села, што се може тумачити доста великим виноградима које је поседовао. Исти практик из почетка 1321. године региструје у селу Карвеји свештеника Јована, зета Константина Манојла, који има супругу Тамару, зевгар и виноград од два модија, али је у документу избрисано место о његовом пореском задужењу.[253] У селу Гена исти практик бележи свештеника Димитрија Кондоникиту, који има супругу Ирину, ћерке Кали, Теодору и Зоју, зета од прве Михајла, зевгар, две краве, магарца, три винограда од којих два од по два и по модија а трећи од пола модија; за то је дуговао порез од две и по номизме.[254] Подаци практика из почетка 1321. године показују да село Гена није велико, али су порези његових житеља врло различити и крећу се од једне четвртине до четири номизме. Према тим прорачунима свештеник Димитрије је имућнији човек, чији је доста висок порез од две и по номизме, свакако условљен виноградима које је поседовао.

Практик из јануара 1321. године у селу Пинсон спомиње свештеника Михајла, зета попа Кала, који има кћер Марију, зевгар, магарца, виноград од два и по модија, врт (ἐσωκήπιον) од трећине модија и за то плаћа једну и по номизму.[255] Исти практик бележи у овом селу и ђакона Георгија, зета Цикале, који има супругу Ану, кћер Марију, зевгар, краву, виноград од једног модија, врт од четвртине модија, а плаћа једну номизму.[256] У селу Пинсон срећемо и попа Манојла, који са супругом Ирином нема никакву имовину, па плаћа само трећину номизме.[257] Подаци практика из јануара 1321. године показују да становници доста великог села Пинсона нису особито имућни, јер је највећи забележени порез износио три номизме, а плаћао га је извесни Димитрије Леонтас, који је поседовао доста велику имовину. Неколико житеља села плаћају две номизме или нешто више, док су остали са нижим пореским задуженьима. Подаци о свештеницима парицима села Пинсон доста су различити: свештеник Михајло и ђакон Георгије спадају у средње имућне поседнике села, док је поп Манојло један од најсиромашнијих свештеника парика на које смо наишили у документима.

Практик поседа Лавре св. Атанасија из јануара 1321. године даје податке о свештеницима парицима у још неким манастирским селима.

[253] Actes de Lavra II, No. 109, p. 239, 312—313. Село Карвеја такође се налазило на Каламарији где је Лавра имала старе поседе. Оно је 1300. године имало 2969,5 а 1321. године око 3160 модија од чега 2300 обрадиве земље. Између 1321. и 1324. године Карвеја је имала 95 житеља. Cf. *Svoronos*, Domaine 93, 173c.

[254] Actes de Lavra II, No. 109, p. 240, 324—325. Село Гена на Каламарији такође је стари посед Лавре. Његова површина је 1300. процењена на 348,75 а 1321. године на 445,50 модија обрадиве земље. Између 1321. и 1324. године село Гена је имало 83 житеља. Cf. *Svoronos*, Domaine 92 sq., 173c.

[255] Actes de Lavra II, No. 109, p. 227, 108. Село Пинсон или Писон се налазило међу старим поседима Лавре на Каламарији; 1300. године имало је 8143,50 а 1321. године 8346,80 модија од чега око 6000 обрадиве земље. Cf. *Svoronos*, Domaine 90, 95.

[256] Actes de Lavra II, No. 109, p. 228, 111—112.

[257] Ibid. No. 109, p. 228, 131.

У селу св. Еуфимије катепаникија Каламарије помиње се свештеник Лав Ренкусис који има кћер Зоју, зевгар, пет коза, виноград од три дела величине пет и четвртине модија, као и шести део млина; за све то дуговао је порез од две и четвртину номизме.[258] У истом селу забележен је и свештеник Калос Анатолик који има сина Константина, вола, магарца, 75 коза, четири винограда величине три, пола, два и по и два модија, пола свевременог млина и врт од пола модија; за ту приличну имовину свештеник Калос плаћа порез од четири номизме.[259] У селу св. Еуфимије споменут је и свештеник Константин Каматир који има супругу Марију, брата Николу, зевгар, виноград од два модија опорезован (ὑποτελές) код манастира св. Георгија и други такође опорезован (ὑποτελές) од три модија; за то дугује порез од две и шестину номизме.[260] У истом селу наводи се и свештеник Јован Симеон који има синове Константина и Димитрија, кћери Теодору и Ану, вола, виноград опорезован код другог поседника (ὑποτελές) од два модија, а за то плаћа порез од једне номизме.[261] Подаци практика из почетка 1321. године показују да је село св. Еуфимије доста густо насељено, а да су његови житељи различитог имовног стања, јер плаћају порезе у широком распону од пола до четири номизме. Занимљиво је да се у селу св. Еуфимије налази и екстреман случај поседника Димитрија Каламара који има велику имовину, па чак плаћа порез од осам номизми. Велико село св. Еуфимије имало је неколико свештеника парика од којих су двојица средњег имовног стања, јер плаћају порез око две номизме. Међутим, овде је забележен и свештеник Јалос Анатолик који плаћа четири номизме, што је један од највећих пореза које смо запазили код свештеника парика. У великом селу Гомату је, поред већ споменутог свештеника Нићифора (в. нап. 238а), забележен и свештеник Ксенос Мезин који има супругу Семни, сина Атанасија, кћери Евдокију и Теодора, зевгар, коња, мазгу, винограде од трећине, једног и по модија, 16 и 18 литара и један орах; за то плаћа две номизме.[262] Треба напоменути да житељи овог села плаћају сразмерно ниске порезе, а свега неколико њих плаћа три номизме. У селу Селада овај практик бележи двојицу свештеника, Николу Петра који има супругу Христину, сина Теодора и кћер Софију, а од имовине зевгар, две краве, мазгу, виноград са дрвећем од пола модија, башту од једног модија, осам трешања, виноград од пола модија, а за то плаћа две и трећину номизме.[263] У Селади живи и свештеник Јован ὁ τοῦ Ἐσφαγμένου, који има супругу Зоју, сина Киријака, кћери Теодору и Ма-

---

[258] Ibid. No. 109, p. 229, 145—146. Село св. Еуфимија на Каламарији монаси Лавре су стекли још у XII веку. Оно је 1300. имало површину од 4465,125 а 1321. године од око 5000 модија, од чега 4000 модија обрадиве земље. Cf. *Svoronos*, Domaine 95.

[259] Actes de Lavra II, No. 109, p. 229, 147—150.

[260] Ibid. No. 109, p. 230, 155—156. За термин ὑποτελές, који се у документима Лавре често јавља за винограде, в. нап. 208. Што се тиче другог термина ἀτελές, Lefort, Fiscalité médiévale 340 sq., верује да се он односи на винограде који су опорезовани и унети у пореске документе. Cf. Actes de Lavra IV, p. 161.

[261] Actes de Lavra II, No. 109, p. 232, 196—197.

[262] Ibid. No. 109, p. 255 sq., 591—592.

[263] Ibid. No. 109, p. 265, 756—757.

рију, вола, две краве, мазгу, свињу, два винограда од по једног модија, а за то плаћа две номизме.[264] У великом селу Селада житељи плаћају порезе чак и по три, па и четири номизме, па према томе наведени свештеници спадају у средње имућне поседнике.

У практику из почетка 1321. године пописани су и поседи Велике Лавре св. Атанасија у мањим селима, па и овде има података о свештеницима парицима. Тако је у селу Дримосирта споменут свештеник Димитрије, који је по ћерки зет свештеника Андроника, а има супругу Ану, сина Михајла, виноград од два модија, за шта плаћа порез од пола номизме.[265] Према подацима практика село Дримосирта је доста густо насељено, а његови житељи плаћају различите дажбине од шестине до три номизме, тако да овде затечени свештеник Димитрије спада у сиромашније житеље. У селу Панагија исти практик бележи свештеника Лампудиса са сином Георгијем који има једног вола и плаћа порез од трећине номизме.[266] Село Панагија је доста слабо насељено, а порези његових житеља се углавном крећу око једне номизме, осим једног парика који је чак плаћао четири номизме. Занимљиво је да споменути свештеник Лампудис спада у најсиромашније становнике овог малог села.

У селу Хладни Извори забележен је свештеник Никола Момотис са супругом Аном, синовима Атанасијем и Манојлом, магарцем, 12 коза и виноградом од једног модија, за шта плаћа порез од једне номизме.[267] Овде срећемо и свештеника Лава Вамвакиса који има супругу Кали, ћерку Панорeју, зевгар, десет коза, виноград од једног модија, а за то плаћа једну и по номизму.[268] Село Хладни Извори у коме живе двојица свештеника парика доста је насељено, а његови житељи плаћају порезе у распону од пола до четири номизме, па су према томе и различитог имовног стања. Споменути свештеници парици спадају у сиромашније становнике села и не би се могло рећи да су у погледу опорезивања у нечему повлашћени. Као илустрација може се навести Јован Василаки или Капсалас који има супругу Ану, кћери Кали и Марију, вола, четвртину млина и виноград од једног модија, за шта плаћа једну номизму.[269] Исти практик из почетка 1321. године спомиње у селу Скелохори на Касандрији свештеника Константина Дриииноса са супругом Маријом, синовима Јованом и Георгијем, који има зевгар, две краве,

---

[264] Ibid. No. 109, p. 271, 872—873.

[265] Ibid. No. 109, p. 241, 348—349. Село Дримосирта налазило се на источној страни Каламарије где је Лавра имала највише поседа које је стекла још током XI—XII века. Године 1300. Дримосирта је имала површину од 8384 модија, а 1321—1324. године у селу је живело 208 житеља. Cf. *Svoronos*, Domaine 90, 173c.

[266] Actes de Lavra II, No. 109, p. 245, 415. Село Панагија на Каламарији имало је површину од око 900 модија. Године 1321—1324. имало је 85 становника. Cf. *Svoronos*, Domaine 91, 173c.

[267] Actes de Lavra II, No. 109, p. 246, 432—433. Село Хладни Извори (Κρύα Πηγάδια) налазило се у приморском крају близу Дримосирте на Каламарији. Према практицима имало је 3600 или чак 4000 модија обрадиве земље, а 1321—1324. године године 128 житеља. Cf. *Svoronos*, Domaine 91, 173a.

[268] Actes de Lavra II, No. 109, p. 247, 445—446.

[269] Ibid. No. 109, p. 247, 439—440.

магарца, виноград од једног модија и четири литра, још два винограда од по једног модија, затим њиву од 27 модија, а за све то плаћа порез од две и по номизме.[270] У овом селу које нема много житеља порези се крећу између трећине и две и по номизме, а свештеник Константин Дринос је најбогатији становник. Из знатно каснијег времена (април 1409) потиче акт Павла Газа и Георгија Принкипса о замени неких поседа Лавре са државном благајном. Ту се у селу Дримосирта спомиње поп Јован, зет Кациле, који плаћа седам номизми, као и поп Никола, који поседује краву, а плаћа шест номизми.[271] Ова свештена лица спадају у средње имућне поседнике села, јер има житеља који плаћају веће порезе, чак и преко десет номизми.

Горе изнети материјал о свештеницима парицима омогућује неке закључке о њиховом статусу и положају у појединим срединама где су обављали своје пастирске дужности. Потребно је напоменути да су вести о томе временски и просторно ограничене: потичу из практика и других пописа поседа светогорских монашких обитељи, сачињених у првој половини XIV века; са друге стране, ти пописи обухватају села и поседе светогорских манастира на одређеној територији, углавном у околини Атоса, где су се највећим делом и налазила њихова имања. Пре свега је занимљиво да ти свештеници парици живе измешани са другим парицима у селима светогорских манастира. Извесно је да је број свештеника парика у једном селу директно зависио од броја његових житеља, јер густо насељена и велика села, какво је нпр. било Радоливо манастира Ивирона, имају више забележених свештеника парика који су овде вероватно обављали и предвиђене пастирске дужности. Упоређујући описану имовину и пореска задужења свештеника парика са оним што су поседовали и плаћали световни парици истог села, могли смо да у највећем броју случајева констатујемо да они нису у повлашћеном положају који би се огледао у мањим пореским обавезама. Као и други житељи сеоске заједнице, односно световни парици, свештеници парици плаћали су порез сразмерно члановима породице и расположивој имовини. Подаци практика сведоче и о различитом имовном стању парика свештеника, што се углавном види по висини разрезаног пореза. Са једне стране наишли смо на сиромашне свештенике парике практично без икакве имовине који су плаћали незнатне порезе. Већи број свештеника парика, забележених у практицима, средњег је имовног стања, јер плаћа порез у висини око две номизме. Доста су ретки примери имућнијих парика свештеника који су плаћали порезе, што се иначе запажа код световних парика.

Свакако да су свештеници као учени и угледни људи учествовали у раду разних судских тела заједница у којима су живели, решавајући текуће имовинске спорове или тестаменте. У регистровању таквих примера оставићемо по страни свештенике који су чинили административни апарат епископија, па су по дужности и функцији одређени да учествују

---

[270] Ibid. No. 109, p. 247, 451—452.

[271] Ibid. III, No. 161, p. 157, 23, p. 158, 32. У селу Гомату је забележен поп Михајло који поседује краву, али је избрисана бројка његовог пореског задужења. Cf. Ibid. No. 161, p. 159, 68.

у решавању таквих спорова. Покушаћемо да уочимо оне случајеве који су, како се чини, имали ванредан карактер, а који сведоче о великом угледу локалних свештеника, јер су присуством и сведочењем давали правну снагу одлукама у судским споровима. Већ 14. марта 897. године настао је акт Георгије, удовице Димитрија Цагастиса, која са децом продаје Евтимију, игуману манастира св. Андрије у Перистери, наследне поседе у селу Другувунтон. На акту је први потписан Димитрије, протопоп храма Богородице, а затим Епифаније, пресвитер и Василије, ђакон истог храма, као и неки световњаци.[272] Занимљиво је да је овај продајни акт требало да овере свештеници познате солунске цркве Богородице Ахиропиита, што сведочи о њиховом угледу. У практику патријаршијског нотара Адама из јуна 1073. говори се и о одређивању међа поседа манастира св. Јована на Патмосу у проастиону Варeји, па се уз парике као сведок спомиње и свештеник Мосхос.[273] Марта 1078. године протонотар Никола враћа Есфигмену поседе у Портареји које је присвојила солунска митрополија. Разграничењу је као сведок присуствовао и протопоп Киријак из села Карвеје.[274] Јуна 1081. године сачињен је акт Евгенија, игумана и свих монаха Космидиона, који Бенедикту, монаху Амалфитанаца, гарантује посед Платона у области Принарија, продат за 24 ливри злата. Пошто је акт настао у манастиру Влахерна, потписани су Константин, пресвитер Велике цркве и Влахерне, Георгије Герулис, пресвитер Влахерне и Јован, ђакон Велике цркве и Влахерне.[275] Априла 1089. нотар Јован Теологит саставио је практик неких поседа које је патмоски манастир имао на острву Леросу; као сведоци су наведени Калхос, протопресвитер епископије Лероса, свештеници Михајло и Никола, као и хипођакон Михајло.[276] Документи манастира Богородице Милостиве из јула 1153. године у селу Кондарату спомињу попа Милорада (ὁ παπᾶς Μαλοράδου), а у селу Лесковици попа Григорија; они су сведоци код одређивања граница поседа. Касније се у описивању међа спомињу њиве попа Милорада из Кондарата.[277]

Сличног карактера је и сведочење протопопа Михајла Никија који се маја 1209. године појављује у спору Лампона, житеља Милета и манастира св. Јована у Вату; потврдио је да је њива испод ставропигијског пута наследни посед Лампона.[278] Низ случајева сведочења свештеника налазимо у повељама манастира Лемвиотисе, недалеко од Смирне. Тако је већ у акту од септембра 1191. године, којим монах Геронтије дарује посед манастира св. Марије, потписан Теодор Гунгулакис, свеште-

---

[272] Actes de Lavra I, No. 1, p. 90 sq.

[273] *Nystazopoulou-Pelekidou*, Βυζ. ἔγγραφα No. 50, p. 14, 210.

[274] Actes d'Esphigménou No. 4, p. 53.

[275] Actes de Lavra I, No. 42, p. 255. Из 26. септембра 1085. године потиче практик Григорија Ксерита који су потписали пресвитер Јован и свештеник Јован. Cf. Ibid. No. 47, p. 254.

[276] *Nystazopoulou-Pelekidou*, Βυζ. ἔγγραφα No. 53, p. 73, 207.

[277] *L. Petit*, Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine, IRAIK 6 (1900) 40, 42, 44. У коментару ових података (p. 65) исправно се каже да је облик Μαλοράδος у ствари Милорад.

[278] MM VI, 153—155. *Janin*, Les églises 228 наводи акт и верује да је издат 1209. године.

ник и номик села Приновари.[279] Занимљиво је да је Теодор Гунгулакис дуго остао на тој дужности, па чак и после потпуне промене ситуације у Смирни и околини, јер га априла 1232. поново срећемо као потписника акта којим Григорије Понирос и супруга Кали продају Лемвиотиси посед у области св. Георгија.[280] Акт из јула 1231. године, који по царевој наредби описује границе два поседа Лемвиотисе у селу Кукули, сачинио је и потписао Михајло Мосхин, протопоп и номик области Левка и Кукула, а на крају текста је потписан и свештеник Лав Скорцидис.[281] Изгледа да је положај номика овог краја остајао у породици Мосхина, јер је августа 1269. године Теодор Мосхин, протопоп и номик Кукула и Левка, сачинио и потписао акт којим Ана Анђео дарује рибњак Лемвиотиси.[282] Сличан пример служећег свештеника и административног функционера срећемо у селу Мурмунти. Тако већ августа 1263. године Георгије Каринатис (Καρυνάτης), свештеник и номик села Мурмунта, потписује акт којим Никола Критик и његов син продају посед Лемвиотиси.[283] Марта 1275. године монах Неофит продаје посед Лемвиотиси, а на акту је потписан Георгије Каронитис (Καρωνίτης), протопресвитер и номик села Мурмунта.[284] Међутим, изненађује чињеница да је у међувремену (априла 1265) издат акт којим Никола и Ксенос Дерматас дају поседе Лемвиотиси, а који је потписао Михајло Керамевс, свештеник и номик села Мурмунта.[285] Х. Арвелер региструје горе наведене примере свештеника номика села Мурмунта, а склона је да поверује да су Георгије Каринатис и Георгије Каронитис иста личност. То би значило да је и горе забележени Михајло Керамевс истовремено био номик села Мурмунта када и Георгије Каринатис (Каронитис), што Х. Арвелер прихвата као могућно.[286]

Сачуван је само крај акта из фебруара 1278. године на коме је потписан Никола Филокинигит, свештеник и номик Мантеје.[287] Из марта 1280. године потиче акт Георгија Какаве који са браћом продаје Лемвиотиси њиву у крају Лилиди, а потписао га је свештеник и номик Георгије

[279] MM IV, 201 sq. Село Приновари налазило се североисточно од Смирне. Cf. *Ahrweiler*, Smyrne 56 sq.

[280] MM IV, 197 sq. Теодора Гунгулакиса као нотара Приноваре региструје и *Ahrweiler*, Smyrne 115.

[281] MM IV, 142—144. Област Левки — Кукула налазила се западно од Смирне. Cf. *Ahrweiler*, Smyrne 61. Исти аутор региструје овај акт и датира га у јул 1231. године. Cf. Ibid. 117.

[282] MM IV, 245 sq. *Ahrweiler*, Smyrne 117 региструје акт и датира га у 1296. годину.

[283] MM IV, 158 sq. Село Мурмунта се налазило северно од Смирне. Cf. *Ahrweiler*, Smyrne 62—64.

[284] MM IV, 170 sq. Продајни акт Евдокије Петрице из марта 1275. године такође је потписао Георгије Каронит, протопресвитер и номик села Мурмунта (ibid. 171 sq.); иста личност је потписана још на два акта: Кали Тиранине која априла 1276. продаје поседе Лемвиотиси и Николе Критика који априла 1276. године продаје посед и цркву истом манастиру. Cf. Ibid. 174 sq.

[285] Ibid. 150—152.

[286] *Ahrweiler*, Smyrne 117 sq.

[287] MM IV, 84. Село Мантеја се налазило источно од Смирне. Cf. *Ahrweiler*, Smyrne 59.

Гунаропул.[288] Повеље манастира Лемвиотисе сачувале су још неке примере свештеника који су као номици села потписивали акте о продаји добара. Марта 1276. године Михајло Петрица продаје посед у Пиргу Лемвиотиси, а на акту је потписан Ксенос Модин, свештеник и номик села Оксиса у крају Кордолегита.[289] Из 1287. године потиче акт о поседима Лемвиотисе где се спомињу неки житељи села Приновари: свештеник и номик Константин Копадос, свештеници Михајло Мавхи и Михајло Родман, као и неки световњаци.[290] Новембра 1293. године издат је акт становника Новог Села који регулише више питања међа поседа Лемвиотисе, а на крају текста су потписани свештеници Константин Манос и Јован Мармара, обојица номици овог села.[291]

Поред наведених примера учешћа свештеника функционера из околине Смирне у састављању купопродајних аката, има случајева да су то чинили и обични свештеници, користећи се својим угледом и познавањем месних прилика. Тако из децембра 1228. године потиче акт о решавању спора између житеља села Приновари и Макринитисе, а из тога села су наведени свештеници Комнин и Варазин, као и неки световњаци.[292] У ранијем излагању спомињали смо свештеника Алексија Тесаита као поседника у околини Смирне, а сада га срећемо као потписника акта из 1234. године који се односи на посед Сфурну; поред Алексија Тесаита тај документ су потписали Теодор, свештеник и номик митрополије Смирне, као и неки сведоци световњаци.[293] Веома је занимљиво да је у акту из септембра 1235. године наведен као сведок и Никола Лаодикин, свештеник и номик са проније Сиргариса, а опет се радило о поседу Сфурна.[294] На акту Константина Агрипарниса, који октобра 1239. године продаје посед Лемвиотиси, потписан је и свештеник Никола Халимарис.[295] Из априла 1240. потиче акт Марије, ћерке Михајла Гунаропула, која Лемвиотиси продаје посед у крају Румваку; на документу је потписан свештеник Лав Копадис.[296] Децембра 1246. године Јован Влатерос са породицом продаје млин Лемвиотиси, а на акту је потписан свештеник Лав Липарин.[297] Септембра 1246. године Јован Ханте са породицом продаје маслине и земљу свештенику Нићифору Варгу и сину Јовану Манкафи, а продајни документ је потписао и све-

---

[288] MM IV, 226 sq. Иста личност је потписана и на акту од марта 1287. којим Константин Гавала продаје Лемвиотиси њиве у селу Вари. Cf. Ibid. 228. О Георгију Гунаропулу cf. *Ahrweiler*, Smyrne 116.

[289] MM IV, 172 sq. Тај спомен региструје *Ahrweiler*, Smyrne 118. Крај се налазио на северној страни смирнског залива. Cf. Ibid. 60.

[290] MM IV, 278.

[291] Ibid. 231 sq. Село Неохори се налазило североисточно од Смирне. Cf. *Ahrweiler*, Smyrne 64 sq.

[292] MM IV, 187—189.

[293] Ibid. 32 sq.

[294] Ibid. 38. О читавом случају в. *Осшроїорски*, Пронија 31 сл. (=СД I, 189 сл.). О породици Лаодикина cf. *Ahrweiler*, Smyrne 115.

[295] MM IV, 157 sq.

[296] Ibid. 195 sq. Свештеника Лава Копадиса као редактора акта региструје *Ahrweiler*, Smyrne 116.

[297] MM IV 196 sq. Свештеника Лава Липарина као редактора и потписника продајног акта региструје *Ahrweiler*, Smyrne 116.

штеник Лав Сиропул.[298] Јануара XIII индикта (1241. или 1256) Георгије Петрица уступа Лемвиотиси баштy (περιβόλιον), а тај акт је потписао свештеник Никита Мандрагора.[299] Априла 1250. Марија Катафагиотиса продаје Лемвиотиси њиве у Мавраки, а на акту је потписан свештеник Стефан Левкате.[300] Из марта 1254. потиче акт којим Константин Кипорос и Никола Дерматис продају Лемвиотиси неке поседе а који је потписао и свештеник Никита Термирис.[301] Јула 1282. године Михајло Фока продаје маслине Лемвиотиси, а акт је као сведок потписао свештеник Георгије Вамбулидис.[302] Михајло Керамонит продаје јануара 1283. посед манастиру св. Марије а на акту су потписани Константин, Макрос, протопоп Геника и свештеник Ксенос Сгуридис.[303] Најзад, из овог краја потиче и акт од новембра 1293. године о разграничењу између Лемвиотисе и Комнина Вране, а међу сведоцима је наведен и свештеник Алексије.[304] Подаци богате збирке повеља манастира Лемвиотисе, недалеко од Смирне, показују да су у овом крају локални свештеници скоро редовно учествовали у састављању продајних и других аката о имовинским питањима. Понекад су то свештеници који су обављали дужност номика у селима, а понекад пароси села, који су носили звање протопопа. Позивани су због угледа који су уживали, као и због доброг познавања месних прилика.

Примере учешћа локалних свештеника у састављању правно-имовинских аката налазимо и на другим странама византијске територије. Тако је између 1270. и 1274. године настао тестамент Теодора Скарана, монаха Теодула, у коме се спомињу бројни свештеници из околних села; то су Теотокије Кератиниот, Константин Агиомеринит и Константин Лесхиот из Ермилије, а Лав Опсикијан, Василије Петрона и Пангала из Св. Илије.[305] Јуна 1271. године сачињен је акт у коме се одређују границе неких маслињака манастира Спаситеља на Косу, метоха патмоског манастира. Међу присутним лицима спомињу се свештеник Сорос и Теогност, протопоп τοῦ Κεφάλου.[306] Занимљиво је да су у једној молби житеља Коса цару Андронику II Палеологу из јула 1288. свештена лица наведена посебно на крају акта.[307] Из 1304. године потиче дугачак акт цар-

---

[298] MM IV, 69 sq. Акт је потписао и Георгије Калист, ђакон и номик митрополије Смирне. О породици Сиропула cf. *Ahrweiler*, Smyrne 148.

[299] MM IV, 92 sq. Свештеника Никиту Мандрагору региструје *Ahrweiler*, Smyrne 116.

[300] MM IV, 205. Свештеника Стефана Левката региструје *Ahrweiler*, Smyrne 116.

[301] MM IV, 152 sq.

[302] MM IV, 129 sq. О породици cf. *Ahrweiler*, Smyrne 141 sq.

[303] MM IV, 269 sq. Село Геникон се налазило североисточно од Смирне. Cf. *Ahrweiler*, Smyrne 62 sq. Константина Макроса као протопопа овог села региструје *Ahrweiler*, Smyrne 118.

[304] MM IV, 178—180.

[305] Actes de Xéropotamou No. 9, p. 84.

[306] *Nystazopoulou-Pelekidou*, Βυζ. ἔγγραφα No. 70, p. 201, 19, 21.

[307] То су свештеници Јеремија, Константин Рапсонит, Константин, Јован Фотин, протопоп, Јован Маргарит, Јован Епифаније, Јован Преторијан, Константин Магалит, као и ђакони Анатолик и Захалас. Потписан је и Јован, свештеник епископије Коса. Cf. *Nystazopoulou-Pelekidou*, Βυζ. ἔγγραφα No. 75, p. 226 sq.

ског функционера о разграничењу неких поседа Хиландара, чији су се монаси спорили са браћом из Лавре св. Атанасија и Ксиропотама. Спорови су настали у Рудави и око метоха на Превлаци, а међу особама присутним решавању спора на терену спомињу се свештеници кир Георгије и кир Константин за које се наглашава да су мештани (τοπικοί). Поред њих се наводе и други мештани световњапи, а мало касније се спомињу свештеници из Рудаве, Јован, Константин и Никола.[308] Очигледно је да се у наведеним документима тестаменту Теодора Скарана и акту о спору Хиландара са Лавром и Ксиропотамом ради о истој појави: као угледни и у имовинским споровима верзирани људи локални свештеници помажу да се неке имовинске ствари изведу на чистину.

Децембра 1305. године сачињен је акт архиепископа Лемноса који поклања Лаври св. Атанасија манастир Богородице Какавиотисе на Лемносу. Документ су потписали свештеници Михајло Модас, Теодор Панагиотис, Теодор Карвонис, Тома Јатропул и Јован Халкиопул, као и јерођакон Јован Авгеринос; на крају је потписан и севаст Константин Цирапис, дукс и кефалија Лемноса.[309] Повељу о истом лемноском манастиру издао је новембра 1321. године и Јаков, архиепископ Лемноса и Имброса, а на крају су поред неких свештеника функционера архиепископије потписани Јован, свештеник и номик, као и Јован, јерођакон и логотет.[310] Из августа 1309. године потиче акт којим Михајло Капитонет и супруга му Ксенија продају Ксеносу Крититу кућу у Солуну близу цркве Асомата. Тај продајни акт су потписали свештеници ове славне солунске цркве: Димитрије Маријан, Димитрије Милинарис и Георгије Македон, као и неки други функционери.[311] Свакако да су свештеници познатог солунског храма овде ангажовани као сведоци због свог великог угледа, а и познавања ствари.

Занимљиве податке о свештеницима сведоцима даје тестамент Теодора Караве из маја 1314. године, сачињен у присуству свештеника солунске цркве св. Мине протопопа кир Теодора Катаве, као и свештеника кир Константина Колокинта, кир Димитрија Макрина, кир Николе Сгуропула, кир Јована Монтина, кир Георгија Кармаце и кир Константина Агиалина. Необично је занимљиво да су свештеници за тај посао добили новчане награде: Катава и Колокинт по три, Сгуропул, Монтин, Кармаца и поп Ксенос по једну номизму, а Монтин је добио још четири номизме ἕνεκεν ἐνταφιαστικοῦ καὶ μνήμης μου. Међу сведоцима на крају акта потписани су и неки свештеници: Димитрије Милинарис и Теодор Периволин.[312] Из наведеног тестамента видимо да су локални свештеници, који су својим знањем и угледом осигуравали важност одлукама аката о имовинским споровима, понекад добијали за то

---

[308] Actes de Chil. I, No. 19, p. 41—45.

[309] Actes de Lavra II, No. 101, p. 154, 25—29.

[310] Ibid. No. 113, p. 291, 38—50.

[311] Actes de Xénophon, éd. *L. Petit*, Виз. врем. 10 (1903) No. 4, 40—43. О солунској цркви Асомата, познатој из докумената XIV века, cf. *Janin*, Les églises 355 који кратко резимира и садржај акта из августа 1309. године.

[312] Actes de Chil. I, No. 27, p. 59—64. О солунском храму св. Мине cf. *Janin*, Les églises 397 који региструје и постојање овог тестамента.

и извесну новчану награду. Може се само претпоставити да је висина те награде зависила од њиховог угледа и положаја.

Повеље манастира дају обавештења о још неким свештеницима који су сведочили при решавању имовинских спорова или састављању појединих аката. Августа 1275. године јеромонах Теодосије дарује манастиру Макринитиси у источној Тесалији манастирић св. Николе у Кармени; на акту је испред других сведока потписан и свештеник Георгије.[313] Седамнаестог августа 1304. године Марија Ангелина, удовица Михајла Дуке Анђела, а ћерка Димитрија Спартина, дарује Лаври св. Атанасија разне поседе, а акт су као сведоци потписали свештеници и клирици Манојло Ахрадис и Јован Радин, иза којих су потписи сведока световњака.[314] Децембра 1304. године Димитрије Филантропин уступа зографу кир Михајлу Проелевсину годишњи приход од поседа Киријакомони код Алмире, а у акту се као присутни помињу свештеник и клирик Јован Кокала, као и клирик Михајло Врахнос. На крају су потписани свештеници и клирици Јован Калис и Ксенос Лигирос.[315] Некада су акте о имовинском споровима оверавала духовна и свештена лица, као нпр. повељу о винограду Јована Анђела, насталу између октобра 1316. и маја 1317. године. Виноград је мајка оставила сину Константину који га је, будући без деце, завештао брату Јовану а пред претором дима Димитријем Рајаном и свештеником Јованом Агапитом.[316] Раније објављеној повељи Хиландара (август 1321), којом монахиња Марина продаје монасима посед у Кесарополу, В. Мошин и А. Совре додали су део са потписима сведока међу којима су и свештеници Константин Охлиарин, Јован Озлин и Андроник.[317] Марта 1326. године Георгије Вуцин продаје Јоаникију, игуману Ивирона, куће близу солунског хиподрома, па се каже да је новац примио у присуству неких лица, међу којима је и свештеник кир Алексије, потписан и на крају акта.[318] Из децембра 1327. године потиче документ Јована, сина покојног Сисинија, који дарује манастиру Алипија наследни посед млина близу Ревитиона, а међу сведоцима световним функционерима потписани су свештеник Димитрије Борил и његов отац Јован.[319] Августа 1329. године кир Герасим, хартофилакс епископије Јериса, са сином свештеником Константином, даје поседе Хиландару, а повеља о томе сачињена је у присуству свештеника Теодора Корна, ђакона и клирика Јована Латира и кир Јована Ктиста. Ту је и акт попадије Јанопула о продаји њиве Хиландару, настао пред блаженим свештеником Јованом Крецевулом, ђаконом Латиром, све-

---

313 MM IV, 427. О овом манастиру cf. *J. Koder—F. Hild*, Tabula imperii byzantini I, Hellas und Thessalien, Wien 1976, 210 sq.

314 Actes de Lavra II, No. 98, p. 141, 59—60.

315 Actes de Chil. I, No. 21, p. 46—49.

316 MM I, 66—68; *Darrouzès*, V, No. 2076. Јована Агапита региструје *Trapp*, Prosop. Lexicon No. 121 који претпоставља да је то иста личност са царским послаником на Криту из 1310. године (*F. Thiriet*, Déliberations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie, Paris 1966, No. 216).

317 *Mošin-Sovre*, Dodatki No. IV, 21. Текст повеље је објављен у Actes de Chil. I, No. 69, p. 155—158.

318 *Dölger*, Schatzk. No. 112, p. 306 sq.

319 Actes de Kultumus No. 13, p. 67.

штеником Теодором Кормом и свештеником Константином Симеоном. Трећи део говори о Константину Таситу који са супругом Ксенијом продаје њиву Хиландару, а као сведоци су потписани свештеник Теодор Кормос и ђакон Јован Латирос.[320] Из августа 1358. године потиче акт пинкернисе Ане Торникине која великом стратопедарху Алексију и великом примикирију Јовану дарује половину поседа Валтиста у Завлантији који је донела као мираз. Међу потписаним лицима налази се и свештеник Манојло Калоидас.[321] Најзад, из септембра 1415. године потиче акт солара у Солуну који се обавезује да ће давати годишњу плату јеромонаху цркве св. Павла, а акт су као сведоци потписали свештеник Агиостефанит, као и ђакон Михајло Хонијат, протекдик Солуна.[322]

Занимљиве податке о свештеницима сведоцима при састављању разних аката о имовинским питањима или споровима нашли смо у познатој збирци повеља манастира Вазелона, недалеко од Трапезунта. Додуше, та збирка је сасвим специфична, јер својим подацима покрива доста малу територију на којој су се простирали поседи овог славног манастира. Вазелонски акти садрже податке о породици Сапуаса која је у другој половини XIII века дала низ свештеника. Тако су на продајном акту свештеника Константина Хамуриса (јул 1260) као сведоци потписани свештеници Василије и Теодор Сапуас.[323] Свештеник Теодор Сапуас је свакако богат и угледан човек, што показују неки подаци докумената о његовој имовини. Око 1260. године Ана Протопападопулос продаје попу Теодору Сапуасу кућу у Дианиахи. Отприлике у исто време Панкратије Салафунтас даје свом зету попу Теодору, вероватно Сапуасу, имање Легнаки у замену за коња и јагњад. У исто време и Јован Камахис продаје попу Теодору Сапуасу посед Саталенику.[324] Око 1260. године настаје акт којим Константин Цавалитис дарује поседе манастиру Вазелона, а као сведоци су наведени свештеници Георгије Алпусис, Теодор и Константин Сапуас. На акту је потписан и свештеник Евстатије Хурунорит као ὁ γραφεὺς τοῦ ὅρους.[325] Око 1270. године у присуству свештеника Јоаникија и Василија Сапуаса, као и Георгија Хондра, а и још неких сведока, сачињен је акт о потврди даровања стаса Михајла Зукарена монасима Вазелона.[326] На продајном акту из 1268. године потписани су свештеници Василије и Јоаникије Сапуас, као и Константин Катенис.[327] Из времена између 1260. и 1270. године потиче даровни акт попадије и удовице Марије Куртиставе у коме се као сведоци спомињу свештеници Јоаникије Сапуас и Георгије Алпу-

---

[320] Actes de Chil. I, No. 119, p. 250—252.

[321] Actes de Saint-Pantéléèmôn, éd. *P. Lemerle*, etc., Paris 1982, No. 12, p. 105. У коментару се наглашава да је породица Калоида позната из светогорских докумената.

[322] Actes de Dionysiou, No. 14, p. 97. О солунској цркви св. Павла cf. *Janin*, Les églises 405.

[323] Ваз. акты No. 57, 32.

[324] Ibid. No. 17, 8, No. 19, 8, No. 21, 9.

[325] Ibid. No. 79, 46 sq.

[326] Ibid. No. 36, 16.

[327] Ibid. No. 50, 27.

сис.[328] Године 1263. или 1278. сачињен је даровни акт Панкалија Вуваласа на коме је међу осталим сведоцима наведен и свештеник Јоаникије Сапуас.[329] Наведени подаци из повеља показују да је свештеничка породица Сапуаса била веома бројна, а по свој прилици угледна и богата, јер се њени чланови јављају као поседници и сведоци у низу докумената из друге половине XIII века, везаних за околину Трапезунта.

Међутим, акти вазелонског манастира дају још неке, додуше скромније податке, о свештеничким породицама. На продајном акту Лава Кутрупелиса из друге половине XIII века међу сведоцима је наведен и свештеник Георгије Санијан, а на крају је потписан свештеник Михајло Диплоит као ὁ γραφεὺς τοῦ ὅρους.[330] Тестамент монахиње Анисје Калиаве из 1291. године сачињен је у присуству сведока свештеника Јована Псоме и Теодора Санијана.[331] Извесно је да је пред нама још једна угледна свештеничка породица Санијана. Слично се може рећи и за породицу Хондралеста. Из друге половине XIII века потиче повеља Јована Сигиариса који дарује посед манастиру Вазелону, а на акту је као сведок потписан и свештеник Евгеније Хондралест. Из истог времена је и даровна повеља јеромонаха Теодора Валезиота коју су као сведоци потписали свештеници Јоаникије Мапас и Андрија Хондралест.[332]

Резултати овог рада дозвољавају да се донесу неки општији закључци о статусу и положају парохијског свештенства у позној Византији. Они, пре свега, показују да су за учињене преступе, па и за оне који су се тицали световног живота, свештеници одговарали пред црквеним судовима васељенске патријаршије или локалних епископија. На жалост, сем ретких изузетака, описи таквих спорова искључиво потичу из пресуда синода васељенске патријаршије у Цариграду. Томе треба додати и важну околност да су ти познати случајеви и временски ограничени, јер се углавном односе на XIV век из које епохе је и сачувана велика збирка пресуда цариградске патријаршије. Одлуке показују да синод није расправљао само о канонским преступима свештеника већ и о онима који су својим садржајем сасвим спадали у домен световног живота. Из описа поступка и пресуда које смо у тој збирци одлука патријаршијског синода нашли нисмо могли да закључимо да су свештеници у престоници били у повлашћеном положају у односу на световне странке које су се појављивале у споровима пред синодом. Са друге стране спорови вођени пред синодом сведоче о приличној имовинској разлици међу цариградским свештенством. Постоје имућни свештеници који су у самој престоници поседовали знатну непокретну имовину. Захваљујући тој околности, они су имали и одређен углед у средини у којој су живели, што им је осигуравало заштиту утицајних људи у царском двору, па некада и самог цара. Међутим, на другој страни нашли смо и свештенике чије

---

[328] Ibid. No. 45, 23.

[329] Ibid. No. 84, 49 sq.

[330] Ibid. No. 91, 53. Георгије Санијан је заједно са свештеником Константином Политом присутан и при писању даровног акта Василија и Ане Зосим из друге половине XIII века. На крају акта је и потпис Константина Диплоита који је и овде ὁ γραφεὺς τοῦ ὅρους

[331] Ibid. No. 78, 45 sq.

[332] Ibid. No. 27, 11 sq., No. 117, 87.

имовно стање није завидно; неки међу тим сиромашнијим свештеницима су учињене преступе отуђивања црквене имовине објашњавали и правдали бедом своје породице и жељом да такве невоље макар привремено реше. Велики број преступа свештеника у Цариграду односио се на закључивање и благослов спорних бракова; у највећем броју таквих случајева радило се о непоштовању доста строгих одредаба васељенске патријаршије о обавезном документу код склапања брака. Осим тога свештеници су правили и друга огрешења у склапању бракова када су се таквом чину испречавале одређене сметње (малолетност супружника, раније склопљени бракови или веридбе итд.). Извесно је да свештеници такве преступе нису чинили случајно и да су од будућих супружника или њихових породица добијали награде, јер су они од закљученог брака и сами очекивали извесну корист.

Подаци докумената о парохијским свештеницима у унутрашњости царства осветљавају сасвим друге стране њиховог живота и положаја, јер превасходно говоре о њиховој покретној и непокретној имовини. Региструју продаје или даривања поседа које свештеници чине превасходно манастирима. Описани случајеви показују да су свештеници у византијској провинцији често били и имућни људи, када су могли да отуђују простране земљишне поседе, продајући их или поклањајући манастирским обитељима. Необично занимљиве и инструктивне податке повеље дају о свештеницима парицима, свакако најсиромашнијем делу овог сталежа. Сачувани манастирски практици сведоче да су такви свештеници живели са осталим парицима у појединим селима, сносећи сходно величини породице, као и покретне и непокретне имовине, одређене пореске обавезе према држави. Са друге стране, подаци практика светогорских монашких обитељи показују да су ти свештеници као и други парици били различитог имовног стања. Има случајева да неки од њих нису располагали ни са каквом имовином, плаћајући зато симболичан и минималан порез. Уочљиво је да је већина свештеника парика, које смо регистровали, средњег имовног стања, бар према поређењу њихових пореских задужења са порезима световних парика истог села. Доста су ретки примери особито имућних свештеника парика, али и такви случајеви не достижу величину имовине најбогатијих забележених парика световњака. Практици показују да у већим селима светогорских манастира има више свештеника парика који су по свој прилици овде обављали пастирске дужности. Природно је да су свештеници као писмени и донекле образовани људи имали значајно место у решавању разних имовинских спорова, као и у састављању и редиговању аката о томе. Они су те дужности често обављали као функционери локалних епископских канцеларија, али смо ми обратили пажњу само на оне случајеве таквог учешћа који су условљени угледом свештеника или њиховим познавањем месних прилика. Подаци позновизантијских извора показују да је свештенички позив често наслеђиван, иако је црква покушавала да спречи стварање затворених свештеничких породица. Такво преношење свештеничког позива најчешће се односи на директне потомке — синове, али су пастирски положај често наслеђивали и зетови свештеника. У неким примерима, који додуше потичу из далеког Трапезунта, могли смо да констатујемо постојање свакако угледних породица у којима је свештенички позив био

веома чест. Уверени смо да резултати нашег рада могу допринети бољем разумевању статуса и положаја парохијских свештеника у позној Византији, друштвеног слоја који је у средњовековном друштву имао много значајнију улогу у свакодневном животу него што је то случај у модерној епоси. Даља истраживања овог сложеног питања свакако ће допунити или исправити резултате до којих смо дошли у нашем раду.

Božidar Ferjančić

ON THE PARISH CLERGY IN LATE BYZANTIUM

Inasmuch as priests played an important role in the Byzantine world in all aspects of social and public life, the author wished in this work to throw light on the social position and material status of the parish clergy. Those priests who fulfilled various duties as functionaries in the administrative apparatus of the Ecumenical Patriarchate or of the dioceses throughout the provinces of the empire have been ignored because such service guaranteed them a certain position in society. Information concerning the parish priesthood, that important and influential layer of Byzantine society, is mainly to be found in charters which, as is well known, are preserved in large numbers only from the middle of the eleventh century, for which reason this study has been limited in time to the parish clergy during the later centuries of Byzantine history. In sketching the position of the parish clergy the author first of all considers some general conditions which had to be respected upon the selection of candidates for the priesthood. Those conditions were already determined by the decisions of ecumenical and local synods in the early Christian period and were introduced later in the same or somewhat altered form into the most famous collections of ecclesiastical legislation (the *Codex Justinianus*, the *Procheiron*, the code of Constantine Harmenopulus) as well as into the great canon law collections (those of Photius, Theodore Balsamon, and others). Among the first and most important conditions which a candidate had to fulfill were an exemplary moral life, age, and marital status since a priest was not supposed to marry after ordination. The regulations of ecclesiastical and secular laws show that the practice of everyday life compelled the Church and the state to mitigate the severe requirements of earlier centuries concerning the selection of clergymen. Priests and deacons could be ordained even before reaching the required age, while on the other hand they were allowed to marry even after ordination. Diplomatic documents give much interesting information concerning violations of ecclesiastical and secular laws by priests. Provisions of early Byzantine legislation already established that clergymen were accountable only to ecclesiastical courts even for violations which fell under the competence of the secular courts. For this reason there are preserved interesting data on various violations committed by clergymen in the acts and decisions of the ecclesiastical courts, that is, the synod of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople or similar

bodies of the dioceses and archdioceses throughout the provinces of the empire. The oldest such collection preserved is a series of decisions by the synod of the Ochrid archdiocese from the time of the pontificate of the learned Demetrius Chomatianus (1216—1236). It contains interesting descriptions of conflicts in which clergymen are accused of various violations of ecclesiastical and secular laws; on the other hand, it also describes cases in which clergymen themselves sought justice and protection from the violence of their secular fellow townsmen before the synod of the Ochrid Church. Another collection considerably richer in information of this sort is a series of decisions by the synod of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople which covers the better part of the fourteenth century with a few lacunae. The cases which are discussed by this highest judicial body of the Ecumenical Church permit us to learn of certain violations which were most often committed by parish priests in Constantinople and its immediate vicinity. Thus it can be concluded that clergymen often indulged in drink or other vices and tempations of everyday life, which certainly was not worthy of their pastoral calling. It is interesting that in some decisions of the patriarchal synod there is mention of violations committed by priests against the secular, that is imperial power, and even of their participation in plots against the reigning emperor. A large number of decisions of the patriarchal synod speak of offenses committed by priests in connection with the provisions of the marital law which became particularly strict through measures passed by the Ecumenical Patriarchate in the fourteenth century. A series of cases is described in which priests performed weddings in the absence of the documents prescribed by canon law. On the other hand, there are a number of cases noted in which weddings were performed which were against canon law for one reason or another (previously contracted engagements or marriages, minority of the spouses, etc.). Those cases described in which clergymen were severely punished show that they had committed violations consciously in order to obtain certain material gains; the parties to a marriage were prepared to reward a priest who would accept to perform such a wedding of doubtful legality. In the descriptions of disputes before the patriarchal synod in regard to various violations there are examples which indicate that priests sometimes had the support of the emperor or influential persons in the capital who intervened to have them pardoned for the offenses committed. Finally, there are examples in this rich collection of priests being called to account for various violations committed against their secular fellow townsmen and their property, just as they themselves sought protection for their rights which were endangered by secular persons. The cases described of such disputes show that clergymen did not receive any particularly favored treatment from the patriarchal synod.

In the second part of the work information is considered concerning the material conditiosn of the everyday life of the parish clergy. The rules of canon law contain provisions obligating the founders of churches (either the state or private persons) to see in advance to the upkeep of the priests who would carry out their pastoral duties in them. That is why there are lacking in the sources very many data concerning the salaries which the priests received. However, parish priests in Byzantium did not live off their salaries alone; they also received gifts in cash and in kind on various holidays from their flocks. In determining the material and social position of the parish clergy the personal property which they possessed is of decisive importance, but data

on this subject are to be found exclusively in charters. They speak above all of priests who owned large and lucractive pieces of land in various parts of the Byzantine Empire. Information about such clergymen is particularly abundant in the documents of the Mt. Athos monasteries, where we encounter fairly wealthy parish priests. Another category of data in the Byzantine charters, above all those from Mt. Athos (11th—15th c.), speaks of priests who lived as paroikoi, that is as dependent peasants, in the villages of the Mt. Athos monasteries. It may be concluded that they occupied a different material position, just as indeed did their neighboring secular paroikoi. There are recorded both personal property and real estate, as well as their tax obligations, which testify to a wide variation in their material positions: there were rich men among them, who neverthelless did not compete with the richest of the secular paroikoi, but on the other hand one also finds in the documents very poor priests paroikoi, who paid minimal taxes because posessed practically no land. Comparing the property and tax obligations of the priests paroikoi with those of the other, secular paroikoi from the same village, we were able to determine that the priests were in no wise favored; rather, their tax obligations, like those of the other paroikoi, were proportional to their material status and the size of their families. It is important to note that the charters also yield data concerning the priests proskathemenoi, who therefore had just arrived in some village or other not long before and who had not yet attained the status of paroikoi. We also find interesting information in the charters concerning the priests who acted as witnesses when documents relating to property disputes and wills were being drawn up. They served in that role by virtue of being well acquainted with local circumstances, but also because their reputations and their signatures would lend greater legal authority to the resolution of the disputed issues discussed in the act. In investigating such cases those priests who acted as officials in the offices of certain dioceses and who carried out such duties by virtue of the positions they held have been ignored. It is true that in some documents there are rare mentions of cases in which some eminent parish priests who had been called in to help resolve some dispute or other received some monetary compensation for their efforts. Data in the charters concerning the parish clergy also indicate that the priestly calling was inherited in certain cases, which was against the provisions of canon law. That is why one can find examples of entire families of wealthy priests in which the clerical calling was inherited. This work shows that the parish clergy in Byzantium belonged to various categories of the population with respect to property holdings. Certainly there were a number of wealthy priests living in the cities, above all in Constantinople, whose secure material position was a result of the constant and generous donations of their flocks. However, we also encounter in the centers of the cities poor clergymen. In remote provinces of the Empire, particularly in the villages, there were many more poor priests, which in turn was a result of the general poverty of the late Byzantine village whose inhabitants were not able to give sizable gifts or salaries to their pastors. Finnaly, data in the sources indicate that the state and the Church were constantly attentive to the quality of the personnel recruited into the clergy and took pains to fill posts promptly with people who by virtue of their personal traits and their relatively high level of education would discharge credibly the tasks entrusted to them in the parishes.

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

ИНОПЛЕМЕНИЦИ У „ЦАРСКИМ ГОВОРИМА" ЕПОХЕ ПАЛЕОЛОГА

Књижевни жанр „царског говора", похвалног слова владару играо је у Византији одређену политичку улогу превасходно као израз званичне царске и државне идеологије и као део разрађеног дворског церемонијала.[1] Користећи се свим расположивим, од антике познатим и током друге софистике дефинитивно одређеним средствима реторике, царски енкомијасти су имали за циљ да реалне догађаје и конкретне особине појединог владара уклопе у уопштену и идеализовану слику ромејског василевса који вољом божијом као врхунски поглавар влада васељенским царством.[2] Тако су основне идеје византијске царске идеологије — божанско порекло царске власти, екуменски карактер царства као и његово место на врху хијерархијске лествице осталих средњовековних држава — сачињавале главну окосницу ових говора. Панегирици царевима су представљали књижевни одраз не толико политичке моћи Царства колико претензија царске владе, као и представе Византинаца о себи самима.

Да би се дошло до таквих апстрахованих, узвишених представа, теорија реторике је пружала велике могућности. Одвајкада је главни захтев епидеиктичког беседништва био auxesis — увећавање свих оних догађаја и особина који ће допринети дочаравању лика савршеног у сваком погледу. Стари теоретичари су експлицитно препоручивали прећуткивање свега непожељног и негативног, а хиперболично уздизање свега оног што је добро.[3] Овакво слободно манипулисање чињеницама на књижевном плану биће од посебне важности у оним временима кад су идеалистички захтеви енкомиона у коме су се признавали само успеси и велики подвизи били веома далеко од реалности.

---

[1] Cf. *O. Treitinger*, Die oströmische Kaiser- u. Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 — Darmstadt 1956, 79 n. 169; *L. Previale*, Teoria e prassi del panegirico bizantino, Emerita 18 (Madrid 1949) 340 sq.; *H. Hunger*, Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz, Öster. Akad. d. Wiss., Philos.-histor. Kl., Sitzungsberichte 277. Band, 3. Abhandlung, Wien 1972, 4—20; *H.-G. Beck*, Das byzantinische Jahrtausend, München 1978, 82.

[2] В. *Н. Радошевић*, Похвална слова цару Андронику II Палеологу, ЗРВИ 21 (1982) 61—83.

[3] Rhetores Graeci IX, ed. *Waltz*, 213 sq.

Такво доба спољнополитичких пораза, унутрашњег опадања и територијалног осипања који су водили ка неумитној пропасти царевине, било је и доба у коме су владали цареви последње византијске династије. То је време омеђено полувековном латинском окупацијом Цариграда и његовим коначним падом у турске руке. У еуфорији после ослобађања Цариграда 1261. и обнове Царства Михаила VIII свест о чињеници да је вечна престоница ипак могла пасти и толико дуго се задржати у туђинским рукама била је присутна у мислима Византинаца. Убрзо се показало, иако је стварна опасност са Запада уклоњена, да и будућност постаје застрашујућа. Поред потреса грађанских ратова, експанзије балканских суседа, унутрашњег економског опадања, постепена али сигурна турска најезда се ширила Царством док није сатрла и саму његову престоницу.

С друге стране, у ово исто време долази до изузетног културног и књижевног процвата. У византијским интелектуалним круговима се јављају нове идеје и стремљења који добрим делом проистичу из политичких промена и сазнања о озбиљности ситуације.[4] Међутим, паралелно са овим новим и отвореним приступом мрачној и тужној реалности панегиричка књижевност, традиционалистичка и конзервативна, траје до самог краја Царства. Колико су у овој епоси њене концепције анахроничне и приказивања нереална и колике су и какве промене у њој настале покушаћемо да видимо у њеном односу према страним народима. Пратићемо развој односа према Латинима, омрзнутим завојевачима Царства који крајем епохе представљају, бар за врхунску политику, једину наду на спас, према Турцима који се средином XIII века јављају као најамници које Византија користи за остваривање својих амбиција реконквисте а већ почетком XIV века као огромна неман која се спрема да прогута Царство, према балканским суседима који од презрених племена постају надмоћни противници.

Сасвим је разумљиво да се за једну средину која је себе и своје јединствено универзално Царство идентификовала са цивилизованом екуменом сви остали народи — οἱ ἀλλόφυλοι, οἱ βάρβαροι или просто τὰ ἔθνη и πᾶν ἔθνος, све оно што је изван граница τὰ ὑπερόρια, τὰ ἀλλότρια, ἡ ἀλλοδαπὴ γῆ — налазе на нижем друштвеном, културном па и етичком ступњу.[5] Овакав однос према другим народима био је наслеђен од

[4] Cf. *H.-G. Beck*, Theodoros Metochites. Die Krise des byz. Weltbildes im 14. Jahrhundert, München 1952; *I. Ševčenko*, The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of its Intellectuals, DOP 15 (1961) 167—186; *И. П. Медведев*, Византийский гуманизм XIV—XV вв., Ленинград 1976.

[5] Cf. *G. Ostrogorsky*, Die byz. Staatenhierarchie, SK 8 (1936) 41—61 = Византијски систем хијерархије држава, Сабрана дела V, Београд 1970, 238—262; *idem*, The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, The Slavonic and East European Review XXXV, № 84, December 1956, 1—14 = Византијски цар и светски хијерархијски поредак, СД V, 263—277; *F. Dölger*, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, im: Byzanz u. die europäische Staatenwelt, Darmstadt 1964, 77; *Treitinger*, 158 sqq.; *H. Ditten*, Βάρβαροι, Ἕλληνες und Ῥωμαῖοι bei den letzten byz. Geschichtsschreibern, Actes du XIIe Congrès international d'études byz. II, Ochride 1961 — Beograd 1964, 273—299; *Sp. Vryonis Jr.*, Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages, Greek Roman and Byzantine Studies 12,2 (1971) 263—286; *H. Ahrweiler*, L'idéologie politique de l'Empire byzantin, Paris 1975; *Beck*, Jahrtausend, 104 sq.; *A. Ducellier*, Le drame de Byzance, Hachette 1978, 161 sqq. На жалост, недоступна ми је књига — *K. Lechner*, Hellenen u. Barbaren im Weltbild der Byzantiner, Phil. Diss., München 1954.

старог хеленског света где се врло рано културна супериорност грчких полиса оштро супротстављала суседним „варварима“ и „варварском“ начину живота. С друге стране, свуда се јасно распознају библијски појмови изабраног народа и његових непријатеља који ће сви с божијом помоћи бити побеђени.

Светску историју византијски панегиричари обично деле на пет царстава (вероватно према пророку Данилу — Дан. 2, 37) — Асирско, Персијско, Македонско, Римско из кога је настало хришћанско Византијско (Holob. Or. II 56, LPP III 212, LPP III 157).[6] Тиме се Царство изједначује са свим великим империјама историје, а уједно се истицањем божанске интервенције у његовом стварању издваја својом изузетношћу и вером у вечно трајање. Ове идеје се могу пратити до саме пропасти.[7] У државноправном погледу Византија се директно везује за Римску империју, што ће се истицати и у енкомионима последњим царевима чији поседи нису представљали ни сенку некадашњег Царства. Чињеница је да је истицање везе са Римом представљало наслеђен топос који се по реторичкој инерцији понављао, али је свакако то и одраз покушаја последњих Византинаца да се вежу као за сламку за слику своје прошле славе. Царска породица Дука са којима су Палеолози у сродству потиче од славног римског рода Флавија (LPP III 155),[7a] а праотаџбина Михаила IX је Рим на Тибру (Plan. c. 19) чије је старешинство Византија преузела на свеопшту корист (LPP III 203). Упоредо са инсистирањем на вези са Римом у последњим вековима Византије почиње да се истиче хеленско порекло византијског рода. Не бисмо улазили овде у питање континуитета хеленске, византијске и новогрчке културе о коме се са прилично жестине у новијој науци расправља, али нам се чини да баш на примеру наших енкомија можемо да видимо да, бар у традиционалистичкој књижевности, концепција о повезаности са Римском империјом и идеја о хеленском пореклу Византинаца не искључују једна другу.[8] Исидор Кијевски прича о томе како су Визант основали колонисти хеленског рода Дорана и како је учествовао овај град у грчко-персијским ратовима; о томе како је Константин Велики пренео своју престоницу заједно са племенитим и храбрим Ромејима који су се уклопили и стопили са хеленским староседеоцима и како је на тај начин настао неупоредиви, славни и најбољи род који би се могао назвати Ромелинима (Ῥωμέλληνες — LPP III 149—152).[9]

---

[6] В. на крају чланка списак коришћених енкомиона. Cf. *Ševčenko*, Decline, 183; *E. Fenster*, Laudes Constantinopolitanae, Miscellanea Byz. Monac. 9, München 1968.

[7] Cf. *H.-G. Beck*, Reichsideen u. nationale Politik im spätbyz. Staat, BZ 53 (1961) 86 sq.

[7a] *D. I. Polemis*, The Doukai, London 1968, 3. Говорећи о традицији римског порекла породице Дука, Полемис не спомиње Флавије као њихове претке.

[8] V. *D. A. Zakythenos*, Le despotat grec de Morée II, Paris 1953, 350; *Beck*, Reichsideen; *Ditten*, o. c.; *C. Mango*, Byzantinism and romantic Hellenism, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 28 (1965) 29—43; *Fenster*, 182 sq.; *Ahrweiler*, Idéologie; *Megeeges*, Гуманизм, 125 сл.; *Sp. Vryonis Jr.*, Recent Scholarship on Continuity and Discontinuity of Culture: Classical Greeks, Byzantines, modern Greeks, Byzantina kai metabyzantina 1 (Malibu 1978) 237—250.

[9] Cf. *Beck*, Reichsideen 93 n. 19; *Fenster*, 257, 264 sq.

Јединствени положај нове престонице био је од велике важности за напредак Царства.[10] Налазећи се у природном центру света (G. Cyp. Mich. 317), Цариград повезује сва мора, заливе, луке и реке (LPP III 144), као мајка и царица свих градова на свету (Holob. Or. III 82) држао је власт над целом екуменом, над толиким потчињеним народима, над покореним владарима, војсковођама и тиранима (LPP III 152, G. Cyp. Mich. 317). Под једном влашћу су сједињена три континента која су била раније подељена на веће и мање државе. Простор којим влада Византија чини целу екумену, јер оно што је изван њеног домашаја није ни вредно спомена — Либија (Африка) је пуста и сува, на далеком југу су врућине од којих не може да се дише, на крајњем северу већи део године је снег и лед, сасвим на западу влада хладноћа и влага, на удаљеном истоку је топлије него што треба, док даље од Еуфрата и Кавказа живе само варвари (LPP III 137—140, Plan. c. 18).[11] Чак и у време Бајазидове опсаде на самом крају XIV века Цариград има претензије да повезује исток и запад (LPP III 206).

Међутим, оно што је Царство учинило заиста јединственим и цара уздигло над свим другим владарима је божанско порекло његове власти. Василевс је власт добио од Бога као одређени удео и наследство, преузео је од предака уз сагласност поданика, покоравајући се божијим налозима и законима цркве а остали владари који су се власти дочепали тиранијом или каквом преваром само су по називу властодршци и привидно владају (LPPIII 203/4, 213). Побожност која је својствена цару а туђа другим владарима (G. Cyp. Mich. 343) уздиже и брани Ромејско царство од пагана, иноверника и шизматика. Господ је одозго пресудио у пелагонијској бици (1259), он је 1261. отворио Ромејима врата Града (Holob. Or. I 181, Choumn. 9/10), његов гнев је заустављао сваки покушај Карла Анжујског кад би кренуо против цара (Choumn. 26), он је покренуо Тимура против Бајазида 1402 (Chortasm. 1. 79, LPP III 162) и помогао да се склопи мир са султаном Муратом II (1424) и тиме Цариград ослободи непосредне опасности (LPP III 220).

За разлику од других држава којима је судбина или одговарајући историјски тренутак (ὁ συμπίπτων χρόνος) доделио привремену превласт, сам Бог је створио Царство према узору небеског царства, па као што је он извор свег доброг за људски род тако се и цар брине о земаљском добру својих поданика (Chortasm. 1. 119 sqq.). Бог је присутан у престоници Царства и зато за разлику од свих других градова у свим временима није подложан промени — нада се Исидор Кијевски десетак година пре пропасти Царства (LPP III 142). Византија је једина законита држава (βασιλεία ἔννομος)[11a] насупрот свим другим непрестано потресаним грађанским немирима и тиранијама. Поређење цар — тиранин (присутно готово у свим нашим панегирицима — Choumn. 10,

[10] V. *Fenster*, passim.

[11] О Еуфрату и Кавказу као идеолошким и културним границама екумене — v. *H. Ahrweiler*, La frontière et les frontières de Byzance en Orient, Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines I, Bucarest 1971—1974, 210 sqq.

[11a] V. *H. Hunger*, Prooimion, Elemente der byz. Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964, 114 sq.

12, 13, 27, 31, Plan. с. 21, с. 38/39, Chortasm. 1. 121, LPP III 163, LPP III 203 etc.) непосредно се наставља на античко супротстављање слобода — тиранија што је паралела пару Хелени — варвари.[12] Један цар као симбол једног Христа на небу — обележје је монархијског принципа владања које је у сваком погледу изнад полиархије и анархије (LPP III 305). Читав низ поређења показује надмоћ цара над страним непријатељима и њиховим владарима — њиховој лудости он је супротставио разборитост, дрскости храброст, многовлашћу (πολυχειρία) промишљеност и побожност (Chortasm. 1. 31 sq., LPP III 204).

Све ово чини цара душом космоса (Hyrtak. 251), он је заједнички управитељ свих народа (Kurus. 1. 71, Cyd. Jo. Cant. I p. 9) кога најразличитије државе признају за свога цара — Ђеновљани (Holob. Or. I 186), француски посланици (Plan. с. 38/39), турски емири (Cyd. Jo. Cant. II 81) и западни краљеви (LPP III 162). Цара и његов род који доноси слободу свим народима (Plan. с. 18) познаје цео свет, сва екумена, па чак и они који живе изван ње. Његова слава допире и до Келта на западу и до Индуса на истоку, диве му се и пријатељи и душмани, и Европа и Азија (Holob. III 79, 81, Prev. 31, Choumn. 38, 52, 53, Plan. с. 21, Greg. Hist. 332, 333, Cabas. 114, LPP III 157). Царева лична интересовања и знања нису ограничена на локалне проблеме већ су знатно шира и обухватају области универзалних размера (Nic. Greg. Hist. 333).

Зрачење утицаја Цариграда Плануд пореди са круговима који се шире око камена баченог у воду. Културна мисија престонице се не ограничава само на различите крајеве Царства већ делује пресудно и на суседне народе. Тако не само да се Јоњанин бави филозофијом, грађанин Солуна реториком, житељ Македоније атичким стилом него и Мижанин (Бугарин), иначе дотада лишен културе, постаје цивилизован и говорећи говором Грка прихвата се образовања (Prev. 32). Многобројни непријатељи који су током времена нападали на Цариград, повлачили су се постиђени необављена посла и добрим делом прихватали византијске законе. По целој земљи се као одблесак сунца проширио утицај цариградске цркве (LPP III 213). На својим жалосним и беспредметним потуцањима по земљама Запада Манојло I изазива свуда дивљење својим духовним квалитетима који замењују обична обележја моћи — богатство, велику војску, власт над многим градовима (Chortasm. 1. 50 sq.). У једном од обавезних поређења са владарима старих цивилизација, чија је власт без обзира на безмерно богатство и огромну територију била ограничена, анонимни енкомијаст развија још једно поређење великог утицаја духовног потенцијала Манојла II који превазилази оквире мајушног Царства са Христом који је у земаљским димензијама припадао само Јудеји а у ствари влада читавим светом (LPP III 204). Царево мишљење поштују вође варвара и краљеви, његовим владалачким способностима и филозофији диви се сав људски род (LPP III 158). Са све четири стране света хрле људи да би видели и чули цара (Greg. Hist. 333, 336, Gr. Cyp. Mich. 318/319). Посланици страних владара који

[12] Cf. *Th. Nissen*, Hist. Epos u. Panegyr., Hermes 75 (1940) 317; *M. Gigante*, Giorgio di Pisidia e i Persiani di Eschilo, La Parola del Passato 27 (1972) 131 sqq.; *Ahrweiler*, Idéologie, 59.

су били дојучерашњи непријатељи заборављају на задатак због кога су дошли не могући да се одвоје од цареве личности која плени мудрим разговорима (Choumn. 37/38, Plan. l. 1195 sq. — ed. Kurus.). Врло често василевс дела као миротворац срећујући међусобне размирице суседних народа (Prev. 41). Вештом дипломатијом он успешно интервенише у венецијанско-ђеновљанском рату 1431-3. год. (LPP III 302—303).[13] Цар посредно саветима утиче на велике историјске догађаје, на Сицилијанско вечерње (Choumn. 26—31), на Тимурову победу над Бајазидом (Chortasm. l. 70, LPP III 162),[14] док је пораз крсташке војске код Никопоља 1396. г. углавном настао због тога што се западњаци нису довољно озбиљно односили према његовим стратешким сугестијама (LPP III 159/160). У савезу који је склопио са европским снагама за борбу против Турака Манојло II је, како то Исидор Кијевски сликовито каже, душа а савезници су тело (LPP III 161). Благотворне последице контакта са Михаилом VIII искусили су и Турци код којих је будући цар био принуђен да побегне (Gr. Cyp. Mich. 333), док су се зверски и варварски Трибали и Пеонци дивили врлинама пребега Кантакузина (Cyd. Jo. Cant. II 79).[15]

Једна од главних царевих обавезних врлина — човекољубље протеже се код неких панегиричара (али, видећемо касније, не код свих) не само на поданике него и на цело човечанство (πᾶν γένος). Под утицајем његове доброте, благости и љубазности и највећи дивљаци постају блажи (LPP III 186/7). За Михаила VIII Холобол каже да је према непријатељима милостив, према побеђеним варварима саосећајан и човекољубив (Siderid. 183). Под видом човекољубља анонимни панегиричар приказује потез Андроника II који је дао своју шестогодишњу ћерку српском краљу Милутину за жену не би ли умирио опасног северног суседа. Овај царев поступак се објашњава чудном мешавином саосећања према „угроженим" варварима којима цар из филантропије пружа руку и политичке мудрости и користи. Тако панегиричар уздиже цара над уобичајеним кодексом понашања према непријатељу и туђину који се дрзнуо да се супротстави Царству (Kurus. l. 13 sqq.).[16]

Насупрот оваквом широкогрудом ставу, други панегиричари хвале цара што туђе уништава а своје чува (Prev. 39), што гаји љубав према својим саплеменицима а борбену ревност према безбожницима (Choumn. 19). Максим Плануд чији је енкомион пун врло одређених савета и подстицаја за акцију приликом крунисања сина Михаила IX 1294. г. сматра да милосрђе према непријатељу није ствар благости него слабости и

---

[13] V. *N. A. Oikonomides*, On the Date of John VIII's Letter to Saridja beg (April 1432), Byz. 34 (1964) 106 sqq.

[14] Ово место код Исидора је Делгер у својим Регестама искористио као једини податак о посланству које је Манојло II послао Тимуру пре свог одласка на Запад 1399. г. — *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches 5, München 1965, n. 3278.

[15] Кидон погрешно наводи Пеонце који у византијским изворима означавају Мађаре и знатно ређе Бугаре (*G. Moravcsik*, Byzantinoturcica II, Budapest 1943, s. v. 208 sq.). Цар Јован Кантакузин је 1342. г. прешао у Србију и остао код краља Душана до априла 1343. г. — Историја српског народа I, Београд 1981, 516 сл.

[16] Уп. *Радошевић*, Похвална слова 76.

глупости (Plan. l. 972 sqq.). Енергични милитаристички тон и наглашени антилатински став издвајају овај говор из реторског клишеа похвалног слова и по свој прилици представља израз незадовољства једног дела престоничких кругова дефанзивном политиком Андроника II.[17] Никако се не сме бити благ према варварима, већ се треба обема рукама борити против њих (Plan. l. 1249—1250 — ed. Kurus.). Планӯд препоручује крајњу неповерљивост према странцима који су мирни само кад им шкоди да показују отворено непријатељство (с. 39). Мирно стање у Царству изазива код њих завист и зато их треба држати у сталном страху. Планӯд апелује за прикупљањем сопствених снага и обнављањем војске а нарочито флоте (l. 671 sqq.). О пресудној важности превласти над морем, сад већ не ради обнове Царства већ ради спаса саме престонице, говори и Исидор Кијевски хвалећи Манојла II што је схватио да „ко морем влада избећи ће потпуну пропаст од варвара" (LPP III 161).

Мора се рећи да је у свим нашим енкомионима, а не само у милитантном програму Планудовом присутна у мањој или већој мери тријумфална симболика — једно од главних обележја царске идеологије и дворске књижевности.[18] У време спектакуларних али привремених политичких успеха Михаила VIII који су давали утисак прогреса и поновног стицања старе славе панегиричари су видели свуда трофеје и победничке венце, сјајне победе и на истоку и на западу, и на копну и на мору (Holob. Or. II 54, Gr. Cyp. Mich. 322, Cyp. Andr. 373, Choumn. 29—31). Непријатељи су на све стране уништавани а ускоро ће и целокупна варварска моћ (τὸ βάρβαρον σύμπαν) бити побеђена (Prev. 42). Чак је и не нарочито ратоборна политика Андроника II представљена као свакодневно прикупљање трофеја (Nic. Greg. Hist. 378), његови боравци у Малој Азији почетком осамдесетих и почетком деведесетих година где је покушавао да учврсти погранична утврђења и где је из неколико безначајних окршаја с Турцима изашао с извесном предношћу, приказани су као сјајне победе које су натопиле земљу варварском крвљу (Gr. Cyp. Andr. 377—8), а сам цар је упоређен са Агесилајем (неиздато друго „царско слово" Теодора Метохита — Cod. Vindobon. philol. gr. 95, fol. 150ʳ).[19] У безбројним потресима уздрманом Цариграду на почетку XV века Исидор Кијевски прича како се лоше завршавају сви напади на престоницу, како се непријатељи у потпуној пропасти повлаче разбијених глава (LPP III 142). У уводу анонимног енкомиона Јовану VIII говори се о подвизима и трофејима царевим који се не дају избројати као ни звезде на небу ни зрнца песка на земљи, а непосредно после тога износи безнадежну ситуацију Царства. Наравно, сви подвизи су извршени моћи и вољом божијом а руком царевом (Holob. Or. II 61, Prev. 40, LPP III 161) или

---

[17] *P. Lamma*, Un discorso inedito per l'incoronazione di Michele IX Paleologo, Oriente e occidente nell' alto medioevo. Studi storici sulle due civilta, Padova 1968, 415—438 (= Aevum 29, 1955, 49—69).

[18] V. *Treitinger*, 169 sqq.; *A. Grabar*, L'empereur dans l'art byzantin, Strasbourg 1936, 31 sqq.

[19] V. *H. Hunger*, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek I, Wien 1961, 202—203. Cf. *A. E. Laiou*, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282—1328, Cambridge Mass. 1972, 23—25, 77—79.

како то Плануд саветујући пословично каже — уз божју помоћ треба и руку покренути (l. 1334).

У равнотежи светских политичких снага цар је по природи (φύσει) владар света, док су страни народи углавном самом својом суштином варвари и непријатељи Царства. Цар Михаило VIII је био физички грађен тако да су му бедра била као штит окренут према варварима (Siderid. 180). Његов син, мали савладар Андроник, још готово у повоју прети варварима који фркћу на Ромеје (Holob. Or. III 94).

Соларна метафорика је увек била везана за царски култ и у односу на варваре јавља се у антитези светлост — мрак. Василевс као сунце растерује мрак и сенке непријатеља.[20] Пад Цариграда за Плануда представља помрачење сунца (l. 636), а налети безбожних варвара мрак који прекрива истину за анонимног енкомијасту XV в. (LPP III 293). Читав низ поређења са елементарним непогодама јавља се у свим нашим говорима. Латинска окупација је као магла полегла на Цариград (Siderid. 184/5), западна коалиција тутњи потмуло као тектонски потрес пред пелагонијску битку (Choumn. 11). Срби као облаци са севера наткриљују почетак владавине Андроника II, као катаракти на Нилу руше се на цара (Nic. Greg. Hist. 337/8). Изврсни крманош Манојло II се носи са узбурканим морем, провалом облака и непријатељском олујом (τῇ καταιγίδι τῶν ἐθνικῶν πνευμάτων — LPP III 159). Непријатељи се пореде с муњом, громом, крвавом кишом, поплавом.

Још су чешћа поређења са дивљим зверима и разним штеточинама.[21] Суседни варварски народи имали су душу тврђу од звериње док нису пришли цару, постали стварно побожни и почели да заједно мирно живе са Ромејима као вук са овцама (Prev. 37, LPP III 295). Латински окупатори се пореде са вуковима, змијама, лавовима, дивљим свињама; турски освајачи са вуцима који су се устремили разјапљених чељусти (LPP III 178). Варвари прете Царству као скакавци, гусенице, индијски мрави, додуше кад их цар поплаши онда се као зечеви крију под камење (Gr. Cyp. Mich. 343). Поређење непријатељских инвазија са многоглавом хидром врло је старог датума (Holob. Or. II 60, Th. Met. Bas. II fol. 154r).[22]

И мимо ових поређења варварима припадају увек лоше особине и епитети. Насупрот Ромејима који су изнад обичне људске природе, који и кад падну на бојном пољу не признају пораз (Plan. 475 sq., 490), стоје варвари са свим најгорим људским особинама.[23] Непријатељи су злотвори (Holob. Or. II 61), сопственим злом и мржњом препуњени (Prev. 33), увек нешто снују против Царства (Plan. l. 440, Chortasm. l. 29), похлепни су (Choumn. 26), ужасно разметљиви (Chortasm. l. 34), непоуздани верoломници (Gr. Cyp. Andr. 377, LPP III 293). Природа је варварског народа незајажљива и необуздана, лако се узохоли и сматра

[20] V. *Treitinger*, 116 sq., 165; *Grabar*, Empereur, 104 sq.; *Nissen*, Epos 300, 323 n. 1.

[21] V. *Treitinger*, 167; *Nissen*, Epos 320.

[22] *Nissen*, Epos, 324.

[23] Cf. *Ahrweiler*, Idéologie, 51; *J. Lefort*, Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047, Travaux et mémoires 6 (1976) 286.

највећом грешком судбине да остане унутар својих граница (Plan. l. 1347 sq.). Охолост (ὕβρις) и дрскост (θράσος, τόλμημα) су особине које подстичу варваре да се усуде да нападну на Ромеје. Борба са непријатељима се схвата као кажњавање непослушних народа који ремете природни поредак ствари (Choumn. 30—31, Plan. l. 602, 1232, Chortasm. 31 sq., LPP III 296, 302).[24] Циљ сваког цара је да таквим дрзницима савије вратове и потчини их Богом даној врхунској власти (Prev. 42).

До тог циља се долази како ратом тако и дипломатијом — силом и умећем (δυνάμει καὶ ἐπιστήμῃ — LPP III 203). Неки се непријатељи могу приволети златом и поклонима, неки преговорима, а они који су најтврђи чврстом руком (Prev. 22/23, 38/39, LPP III 295). Вештим коришћењем варвара могу се једни упутити против других (Chortasm. 35). Анонимни панегиричар Андроника II сматра да су дипломатски потези много важнији и целисходнији од грађења скупих одбрамбених утврђења (Kurus. l. 71—75). Са губитком старе моћи врлине постају главно оружје борбе. Истиче се ум над борбеношћу (Prev. 35), разборитост и душевна чврстина над бројношћу војске (Gr. Cyp. Mich. 343, Chortasm. l. 39).

У односу Ромеј — варварин са новонасталом ситуацијом може доћи и до промена, па се деси да је цар принуђен да се приближи свом природном противнику. Један такав природни непријатељ је добио цареву ћерку за жену — у случају Андроника II и српског краља Милутина, други је спасао будућег цара бегунца (1256. Михаило Палеолог је побегао у Иконијски султанат), а трећи се приволео да промени своје намере и одлучио да служи цару као најамник (1346. османлијски султан Урхан постао је савезник Јована VI Кантакузина — Cyd. Jo. Cant. II 80).

Византинци позног доба се са сетом сећају старог благостања (Cyd. Jo. Cant. II 78), када се ништа понизно ни скромно није ни помишљало ни чинило него се одмах реаговало на сваку непријатељску намеру и дрскост суседа (Plan. l. 602 sq.). Нарочито се уздижу славни почеци — Константиново установљење престонице, Никејски сабор који је учврстио православље и велико доба Јустинијанове империје кад је сан о екуменском царству био најближи стварности (LPP III 212/213, LPP II 293). Западни државници којима се Манојло II обраћа за помоћ не иду тако далеко унатраг у сећању, него и сама успомена на губитак Цариграда 1261. године и на поразе које су претрпели од Михаила VIII изазива у њима поштовање према несрећном византијском владару у невољи (Chortasm. l. 61 sqq.). Почетком XV века царев енкомијаст даје предност штиту над мачем и изјављује да је добро и корисно побеђивати, али је још корисније спасавати се (LPP III 194). Са горчином се Плануд још крајем XIII века пита куда је нестало пређашње име, где је онај јарам који је био наметнут толиким народима, где је страх пред силном моћи, страх који се протезао до граница земље (Plan. l. 598). Још трагичније звуче почетком XV века поређења бивше среће (ἡ πρώην εὐημερία) са садашњом очигледном несрећом (ἡ δοκοῦσα δυσημερία — Chortasm. l. 61), поређење државе која је некад владала Европом и Азијом (LPP III

---

[24] *Lamma*, 427, 438.

203), која је огромном пространству наметнула свој закон, са садашњом потчињеношћу различитим народима и варварима (LPP III 293).

Рекли смо већ да су Византинци своју државу, свој сопствени род (τὸ γένος), па према томе и своју историју замишљали под директном божијом заштитом. Међутим, кад се хиљадугодишње Царство почело да распада, пореметила се имагинарна концепција апсолутног теократског устројства па се у тумачење промена у односу светских снага и у објашњавање сопствених неуспеха увукла представа о судбини схваћеној било као универзална сила изван људског поимања било као уобичајени феномен преокрета индивидуалне човекове среће.[25] Овакав фаталистички приступ продро је у конзервативну и идеолошки обојену енкомијастичку књижевност. Сасвим је усамљен случај Плануда који невоље Царства на спољњем плану види у његовом унутрашњем опадању и пореди га са болесним организмом који због опште небриге губи постепено и коначно своје удове (с. 20). До пада Цариграда 1204. године дошло је због тога што и државно уређење (πολιτεία), као и људско тело може да стари и да изумре (с. 21, l. 625 sqq.).[26] Григорије Кипарски овај пораз приписује слабости тадашњих царева коју су варвари искористили (Cyp. Mich. 347/348), иако на другом месту каже како за пад Цариграда не треба кривити очеве јер је такав закон људске судбине (ὁ νόμος τῆς ἀνθρωπινῆς τύχης), у човековом животу ништа није сигурно ни стално већ су роду смртника својствене промене (Gr. Cyp. Mich. 345). Овај будући патријарх се приближава концепцији паганске неумитности, додуше увек у оквиру књижевних реминесценција, Ананке која покреће све и од које никад ништа није јаче. Цитирајући Платона он каже да је човек играчка божија. Ову метафору треба схватити у паганском смислу божанског хира (Gr. Cyp. Mich. 345, 346).

Време, односно историјски тренутак је тај који сам по себи управља догађајима (ὁ χρόνος LPP III 204) или, како то Хортазмен каже, аномалија времена покушава да уздрма цареву јачину духа (ἡ τῶν καιρῶν ἀνωμαλία — Chortasm. l. 53.).

Променљивост судбине и њену обест (ἡ ὕβρις τῆς τύχης) релативно често помиње Исидор Кијевски. Међутим, он сматра да уз судбину делују и дрскост варвара и њихова моћ (LPP III 158—159, 160). Кад судбина крене тешким путем онда је неопходан човек разборит, снажан и присебан — какав је наравно цар (LPP III 177).

Ангорска битка 1402. године која је тако нагло завршила каријеру султана Бајазида а Царству донела извесно време предаха импресионирала је савременике који су у њој видели најбољи пример нестабилности судбине и неочекиваности промена својствених људском животу где све прође као сенка или сан (LPP III 163).

Анонимни панегиричар Јована VIII уместо судбине криви ђавола за све недаће, „оца зависти" који је све покренуо (LPP III 293). Његов, такође анонимни, претходник приписује самоме цару говор којим је хтео да ободри своје очајне суграђане. Све што се дешава, дешава се по

---

[25] *Beck*, Th. Metochites, 87 sqq., 106 sqq.; *Vryonis*, Byz. Attitudes, 266.

[26] *Ševčenko*, Decline 182; *Lamma*, 427 sq..

божијој наредби. Међутим, не треба бити малодушан, јер ствари никад не стоје у месту.

Не треба се љутити због среће и успеха непријатеља него учинити све што је у људској моћи да ситуација буде боља, или бар да не постане гора. Подстичући хришћански морал становништва, цар подсећа на патње мученика и апостола, на безначајност овоземаљског живота. Ромеји, који су хришћанску веру проширили по свим покољењима и земљама и који су од свих народа једини од Бога изабрани, могу се надати да неће пропасти као што су пропали многи други градови и државе у историји, јер су досад издржали многе и тешке нападе. Цар оптимистички завршава констатацијом да и најгоре што доноси прошлост у будућности постаје најбоље (LPP III 216—218).

Један од обавезних захтева енкомијастике је syncrisis поређење хваљеног јунака са личностима из античке историје. Немогуће би их било све споменути који се у нашим говорима налазе, илустрације ради навешћемо само неке. У једном од енкомиона Михаилу VIII наилазимо на поређење са Александром Македонским — једном од античких личности која се у реторским приручницима изричито наводи. Александар је покретом мача пресекао Гордијев чвор, а цар има много тежи задатак да исправи свих народа злочинитељски скуп (ἐθνῶν ὅλων κακομήχανος συμμορία) који избегава јарам Ромеја (Prev. 38). Благотворне последице које су се очекивале од брака мале принцезе Симониде са краљем Милутином пореде се са масовним женидбама Александрових људи са ћеркама побеђених Персијанаца, као и са отмицом Сабињанки (Kurus. 1. 84, 86). Пада у очи актуализација једног исто тако старог општег места — однос Хелена према Персијанцима и поређење са грчко-персијским ратовима. Нешто слично можемо запазити у епским панегирицима са почетка VII века византијског песника Георгија Писиде посвећеним борбама цара Ираклија са Сасанидима.[27] Чињеница да је мала Атина успела да победи огромну добро организовану војску са истока била је много драга Византинцима притиснутим у Цариграду масом Турака. Пријатно је звучало подсећање на коначан неуспех Ксерксов који се успротивио природним елементима и правећи мостове и пресецајући копно нарушио Богом установљени поредак када је са освајачким намерама прелазио из Европе у Азију (Sider. 184, Chortasm. l. 137 sq., LPP III 150, LPP III 296). Особине свих старих народа су углавном негативне и устаљене — асирским царевима је својствена раскош и разнеженост, Феничанима и Египћанима неплеменита занимања трговином односно земљорадњом, а за варваре уопште је карактеристичан ропски и понизан однос према владару (Plan. 532, 832, Chrotasm. l. 23). Занимљив је помен Индуса који су иначе изван ромејске екумене, али имају мудрост која није безначајна јер се приближава хеленској филозофији (Holob. Or. II 51). Паралелно са овим античким поређењима небројена су поређења и алузије на библијску историју. Најомиљенија су наравно она која говоре о спасавању Израела из Египатског и Асирског ропства, као и она у којима је реч о победама изабраног народа над свим непријатељима.

[27] Cf. Giorgio di Pisidia, Poemi I: Panegirici epici, ed. *A. Pertusi*, Ettal 1960, passim; *Gigante*, Pisida e i Persiani, 131 sq.

Као што смо до сад видели, у начелу је однос према свим иноплеменицима без разлике углавном исти, приписују им се сличне особине, користе исти епитети и метафоре, с обзиром да се уопштавање које је једно од главних карактеристика енкомиона преноси и на однос Ромеј — варварин. Међутим, ако посматрамо однос према појединим народима или групама народа, издвојено и хронолошким редом, можемо да уочимо извесно конкретизовање као и одраз реалних међународних сукоба и додира и одређених промена историјског развоја.

Почетак епохе Палеолога у знаку је ослобођења Цариграда 1261. г., војних операција које су му претходиле и успомена на деценије латинске окупације. Западни завојевачи Царства — разноврсно називани као Латини, Итали, Гали, на једном месту чак и Авсони (Prev. 33), називом иначе резервисаним за саме Византинце, који су некада немилице опљачкали славну престоницу, затим се поражени у нереду повукли али се и даље упорно боре против василевса задржавши добар део византијских територија, основна су преокупација првих енкомиона ове епохе.

Год. 1204. почиње свеопшта драма и трагедија. Под изговором рата против безбожника за заштиту Христова гроба лажни крсташи нападају праве привржeнике крсту, припаднике светог Христовог стада (Holob. Or. II 60, 61).[28] Спустила се дубока ноћ без месечине, нељудски мрак на престоницу (Prev. 17) у коју су провалиле убице законитих наследника (Holob. Or. III 82). Цариград је принуђен да робује непријатељима који су раније дрхтали пред самим писмом које би из њега било упућено (Plan. l. 631). Латини су се показали као веома жестоки, крволочни и похлепни окупатори. Пропали су сви сталежи ромејског друштва, све што је било виђеније — официри, достојанственици, правници, учени људи, предузимачи, царски чиновници, свештена лица, монаси. Жене су одвођене а град потпуно опустошен и разорен. Све оно што се вековима подизало пропало је — многих царева труд и ремек дела древних руку. Срушен је венац градских пиргова, куће лепе и уметнички украшене. А оно што су Ромеји највише замерили окупатору било је пљачкање светиња, храмова, уметничких црквених предмета и светих утвари. Латини су као лопови оскрнавили божији виноград, изровали гробове, свете храмове у тржнице претворили. Ови страшни трговци божанским предметима (οἱ θεοκάπηλοι), мењачи новца који су пропили износећи светиње на лицитацију, бацали су бисер свињама (Holob. Or. II 60—63, Holob. Or. III 85, 86, 88). У граду је у њихово време владало безакоње и неред, прави хаос (Siderid. 185, Prev. 18, Gr. Cyp. Mich. 345, Plan. l. 665). Земљу која припада Ромејима су поделили, а што нису освојили, као гусари су потајно нападали и пљачкали.

Увод у ослобођење Цариграда 1261. г. чини пелагонијска битка 1259. г., проистекла из антагонизма две грчке државе, Епирске и Никејске, а у којој су углавном страдали савезници Епира, поглавито ахајски кнез Виљем II Вилардуен са својом војском.[29] Цео Запад се дигао против Роме-

[28] *Fenster*, 187, 190.

[29] Cf. *D. Geanakoplos*, Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia — 1259, DOP 7 (1953) 99—141; *idem*, Emperor Michael Palaeologus and the West, Cambridge Mass. 1959, 121 sq.; *A. Bon*, La Morée franque, Paris 1969, 120 sq.

ја, снаге Манфреда Сицилијског — Аламани (немачки коњаници), Сицилијанци, људи из Апулије и из Бриндизија, сам кнез Ахаје са својим вазалима „тиранима" Пелопонеза, Еубеје, Атине, Тебе и целе Грчке (Choumn. 12). У свом првом говору Холобол веома сликовито описује величанствен наступ ахајских ратника обрва уздигнутих од уображености, високих, снажних и достојанствених, на брзим коњима, покривених оклопом, који издалека изгледају не као људи него као џинови исковани од меди. Занимљив је податак који даје Холобол о аспирацијама Виљема II Вилардуена у односу на Солун.[30] Кад је дошло до битке, уз божију помоћ и царева мудра упутства „стреле Ромеја су се поквасиле крвљу", настао је страшан покољ Латина. Цело се поље као поље плача, и сва долина као долина смрти испунише лешевима људи и коња међусобно помешаним. Они који су преживели плачући, стењући и проклињући зачетника рата, окованн у ланцима уђоше у Солун. Међу заробљеницима је био и сам ахајски кнез и тридесет барона који су у битку ушли као на крилима, презирући земљу, а сад су корачали сасвим ниско, уз само тло жалосна изгледа и понизна држања. Донедавна џинови и лавови претворили су се у пигмеје и кепеце. Тако је Господ охоле варваре ставио пред цареве ноге (Sider. 181—183).

Две године касније Ромеји су победоносно ушли у Цариград.[31] Цар је послао кесара Алексија Стратигопула да се приближи престоници и зада Латинима страх. Међутим, овај маневарски подухват претворио се у многожељено освајање престонице. Изненађени Латини преплашили су се као пас који се препадне од сенке. Ромеји то искористише и заузеше град. Настаде призор страшне пометње. Они које не однесе први сукоб с Ромејима разбежаше се на све стране, неки побегоше на бродове усидрене у луци, неки се посакриваше по стоама и по подземним каналима. Свуда су се разлегали полуварварски гласови и лелекање. Плач и кукњава чули су се и са бродова док су се са бегунцима удаљавали. А сам латински цар Балдуин, који је стремио веома високо и царско достојанство сам себи присвојио, иначе мали неки човечуљак, сад је као пропалица и лопов бежао без својих инсигнија као Херакло без батине и лавље коже. Како то Холобол ефектно изражава етимолошком фигуром — „зло су уништене зле звери из Лација" и оксиморонима — „стоглави цариградски Тифон без главе и сторуки Бријареј без руку." Град се отворио да прими сопствену чељад и да избаци туђине (τὸ ἀλλότριον). Ускоро је стигао и цар, свечано ушавши на Златну капију коју је донедавно латинска братија, ти преступни стражари, даноноћно огњем и мачем будна ока чувала (Holob. Or. II 55—57, 66—68, 75, Or. III 82 sqq., Prev. 18—19, 24—26, Gr. Cyp. Mich. 348, Choumn. 10, Plan. I. 647).

У „царским говорима" насталим непосредно после ослобађања Цариграда покуде Латина реторски изречене израз су искрене мржње Ромеја према окупаторима. Ова нетрпељивост је имала своју предисто-

[30] Siderid. 181: τὴν δέ γε Θετταλίας μητρόπολιν ... αὐτοβοεὶ παραστήσασθαι καὶ ταύτην εἰσδῦναι κατὰ πρώτην κίνησιν ἐνηβρύνοντο. О могућим плановима Вилардуеновим да заузме Солун као разлог његовог ступања у коалицију са Епирском државом и са Манфредом Сицилијским — v. *J. Lognon*, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 224; *Geanakoplos*, Michael Pal., 56 et n. 41 који ово место код Холобола не узимају у обзир.

[31] Cf. *Geanakoplos*, Michael Pal., 92—115.

рију у антагонизму везаном за расцеп цркава, норманске нападе и крсташке ратове, антагонизму на политичком, идеолошком, верском и културном плану заснованом на суревњивости и неразумевању.[32] Тријумф 1261. г. само је изоштрио сва непријатељска осећања према дотадашњем освајачу. Латини су људи помамни за ратом, пљачкаши, људи жедни крви и гладни меса, наоштрених зуба се устремљују попут вепрова и усамљених горских звери. У опхођењу су крути и тврди као гвожђе. Толико су се узохолили да су покушали својом шаком да поделе свет, што треба да је дело само божије руке (Holob. Or. II 60, 65, Or. III 88). Уображеност Ромеји Латинима никако нису могли да опросте. Константне оптужбе због безочности, надмености, гордости, охолости, самоуверености, разметљивости прелазе оквире мотива дрскости којом варвари нарушавају од Бога утврђену равнотежу екумене.

Суревњивост у области културе је дубоко задирала у Византинцима својствену представу о апсолутном првенству сопствене цивилизације. У једној инвективи у облику апострофе Италу, пуној жучног сарказма упереног на досадашње тлачитеље Холобол се подсмева високим претензијама западњака на пољу реторике, филозофије и теологије. Они замишљају да су већи ретори од Демостена и Тукидида, већи мудраци од Аристотела и Платона, бољи познаваоци богословља од св. Василија и св. Григорија — од великана хеленске антике и раног источног хришћанства који су у очима Византинаца сачињавали стожер њихове сопствене културе и потоњег православља. Не само да су себе тако високо умишљали него су били и пуни презрења према Ромејима. Називали су их, констатује Холобол пун згражања и негодовања, сељацима (οἱ ἀγριῶται) и тежацима што терају волове (οἱ ἐργάτιναι βουκαῖοι). У клеветању Ромеја били су страшни — кога нису стварно убили, давили су га речима изоштривши језик као змије (Holob. II 64, III 88—89).

Византинци са своје стране нису Латинима остали дужни. Приписивали су им варварску неотесаност и животињску неразборитост (ἡ βαρβαρώδης ἀγροικία καὶ κτηνώδης ἀλογία — Holob. Or. III 95). Сметао им је и сам њихов бучни језик којим варварски бљују, њихови полуварварски гласови, гутање и сакаћење речи, надуваност изговора. Подругљиво спомињу варварске називе за латинске великаше — принчеве, бароне, подесте, конзуле, виконте и велику надувену гомилу достојанственика (Siderid. 181, 183, Holob. Or. III 88, Gr. Cyp. Mich. 354).

Иако је са 1261. годином Ромејима пошло набоље а Латинима нагоре (Holob. III 89, 90, Gr. Cyp. Mich. 343, Choumn. 22), иако су победници претили да ће василевс уз вођство божијег анђела прећи и саме Алпе,[33] непријатељска змија се још и даље увија и цариградска влада ће још дуго да се бори за превласт на Пелопонезу, у Грчкој и на Егејским острвима. Холобол се љути на Латине што још владају Еубејом, држе Коринт, Тебу и Атину, држе поробљеним Крит, и спроводе своју тира-

---

[32] Cf. Ibidem, 66; *Ahrweiler*, Idéologie, 75 sqq.

[33] Прелажење Алпа је изгледа био сан византијских панегиричара. Григора у свом енкомиону Андронику III тврди да би цар, само да је имао бољу војску, прешао Алпе и стигао до Гибралтара — *U. V. Bosch*, Andronikos III Palaiologos, Amsterdam 1965, 3 n. 5. Издање овог енкомиона није ми приступачно — *Westermann*, Excerptorum ex bibliothecae Paulinae Lipsiensis libris manu scriptis I, Leipzig 1865.

нију над Кикладима и Строфадима (Holob. Or. III 89). Каснији енкомијасти првог цара Палеолога као и они његовог сина Андроника II хвале Михаилове успехе у успостављању византијске власти над Јегејским острвима и прекомерно уздижу делимично ослобађање Пелопонеза као подвиг уништења тираније и полиархије (Prev. 33, 36, 39, Gr. Cyp. Mich. 342/3, Gr. Cyp. Andr. 373, Plan. l. 675 sqq.).[34]

Непријатељи Византије се нису помирили са васпостављањем Источног царства. Крајем шездесетих година ствара се јака коалиција западних и балканских снага на челу са Карлом Анжујским — страшним тиранином Италије и Сицилије (Choumn. 26—31).[35] Без икаквог праведног разлога, већ из безмерне похлепе, он је у више наврата нападао Ромеје. Домогао се поред Сицилије и Манфредових поседа у Албанији и Виларддуенових на Пелопонезу, покушава да заузме цело Ромејско царство. Што је више претрпео неуспех то се више трудио да пред сваким новим покушајем претходна акција изгледа као дечија игра. Што су ужурбаније и грандиозније његове припреме то је већи његов пад. Победом над њим у Албанији византијски василевс је пружио и Сицилији могућност да се ослободи од тираније — Хумн директно повезује византијску победу код Берата 1281. г. са Сицилијанским вечерњем марта 1282. када су Анжујци дефинитивно протерани са великог и моћног медитеранског острва.[36]

Почетком XV века поново се враћамо на Пелопонез када се млади савладар Јован VIII придружио своме брату деспоту Теодору II да му помогне у ширењу византијске Мореје 1417—18. г. Итали који су некада давно владали целим Пелопонезом, држали су већ дуго година Месенију, Елиду и готово целу Ахају. Неометано су поседовали ову хеленску земљу као неку своју наследну очевину. За непуних месец дана браћа су од последњег ахајског кнеза Ченуриона Цакарија освојили целу Месенију и неке градове Елиде. Пошто је латински кнез сагнуо главу пред византијском влашћу, млади цар му је препустио његове поседе. Споменуто је да је цар предузео и опсаду Патраса, лепог града Ахаје у лепом Крисејском заливу. О томе да је због венецијанске помоћи опсада била неуспешна у нашем енкомиону нема ни речи (LPP III 174—176).[37]

Десет година касније дошло је до нових сукоба на Пелопонезу о којима Исидоров енкомион пружа драгоцене податке.[38] Крајем 1427. г. цар Јован VIII долази у Мореју да заустави брзометно надирање грофа Кефаленије Карла Тока. Овај „оштар и енергичан" човек наследио је Јонска острва, домогао се доброг дела Епира, са Пелопонеза истерао кнеза Цакарија и почео да се шири на рачун ромејских поседа. Незахвалан

[34] Cf. *D. Zakythenos*, Le despotat grec de Morée I, Paris 1932, 15 sq., 41 sq.; *Г. Осшроīорски*, Историја Византије, Београд 1959, 422 сл.; *Geanakoplos*, Michael Pal. 154 sqq., 295 sqq.; *Bon*, 129 sq., 140 sq.

[35] Cf. *Geanakoplos*, Michael Pal. 189 sqq.

[36] Ibidem, 336 n. 111. Cf. et *St. Runciman*, The Sicilian Vespers, Cambridge 1958.

[37] Cf. *Zakythenos* I, 180 sqq.; *J. W. Barker*, Manuel II Palaeologus, New Brunswick 1969, 346—347; *Bon*, 285 sqq.; *И. Ђурић*, Јован VIII Палеолог, дактилографисана докторска дисертација одбрањена априла 1982. у Београду, 185—189.

[38] О значају Исидоровог енкомиона као извора за борбу са Карлом Током — *Zakythenos* I, 200 sqq.; *Ђурић*, Јован VIII, 266 сл.

према својим добротворима ромејским царевима, који су му били раније доделили достојанство деспота прекршио је уговоре без оклевања. Непосредни узрок сукоба је бно у том што је од Албанаца, византијских поданика отео читава стада коња, говеда, оваца и свиња. Одлука је пала у поморској бици код острва Ехинада где су Токове снаге претрпеле потпун пораз. Бродови с посадом су заробљени, други су побегли а многи су бацили штитове и копља, клицали су цару и називали се његовим робовима молећи за милост. Као и у случају мале жене краља Милутина и овде је политички брак донео расплет ситуације. Удавши своју братаницу за царевог брата Константина Драгаша, душманин се претворио у пријатеља, туђин у рођака а непријатељ у савезника (LPP III 194—197).

Занимљиво је видети како су у разматраним енкомионима приказане супарничке талијанске републике Венеција и Ђенова са којима је византијска историја овог периода тако уско повезана. О Венецији која је у латинском освајању Цариграда играла пресудну улогу, а касније постала несталнн савезник Византије има веома мало изричитог помена. Вест о победоносном уласку Ромеја у Цариград веома је потресла све варваре који год нису били Ромејима пријатељи, посебно уображене Италијане а од њих највише водоземну хидру, амфибију Венецију која се некад разметала као орлић а сад је скривена као сова у кући или ној у рупи (Holob. Or. II 70).

Подсећајући цара Јована V на њихов заједнички боравак у Млетачкој републици (1370—1371. г.) у којој је цар, молећи за финансијску помоћ и немајући материјалних могућности да отплови, преживео велике непријатности, Кидон назива Венецију гором од сваке јаме у коју се бацају лешеви (ἡ δ' ἐν Βενετίᾳ καθέδρα οὐ παντὸς χείρων βαράθρου — Cyd. Jo. Pal. c. 9).[39]

Други анонимни енкомион Јовану VIII веома детаљно говори о компликованом односу талијанских градова из кога је произишао млетачко-ђеновљански рат 1432—33. год. не дајући ниједној страни нарочиту предност и истичући цареву пресудну улогу у измирењу. Ђенову је у сукоб увукао њен господар милански војвода Висконти који је био у рату са Венецијом. Претрпевши зло од војводе, Венецијанци нападају ђеновљански Хиос, Ђеновљани за узврат разарају млетачка острва у Јонском мору, а затим се пред моћном млетачком флотом повлаче у Галату. Да није било поштовања Венеције према цару и његовом посредовању, сукоб би се веома лоше завршио (LPP III 301—303).[40]

О Ђенови има много више података. У свом првом говору посвећеном догађајима пред освајање Цариграда 1261. г. Холобол велико место посвећује споразуму који је Михаило VIII склопио у пролеће 1261. у Нимфеју са Ђеновом којој је том приликом поклонио и два извезена пеплума, један са царевим ликом а други са житијем св. Лаврентија, патрона талијанског града. Холобол је граду Ђенови посветио праву похвалу — laudatio, уздижући славну метрополу која се одликује поморском силом, коњицом и трговином, богата је и има житеље славног рода.

[39] Cf. *R. J. Loenertz*, Jean V Paléologue à Venise (1370—1371), REB 16 (1958) 217 sq.

[40] V. *Oikonomides*, On the Date, 106 sq. О овом левантинском рату талијанских република веома детально говори *Ђурић*, Јован VIII, 249—287.

Своје друштвено уређење слично атинској демократији спремна је да промени из љубави према цару кога прихвата за свог врховног господара (Sider. 186—189). Веома је интересантно паралелно позивање на античке, хеленске и римске великане који су очито у очима Византинаца епохе Палеолога и ренесансних Ђеновљана састављали део њихове две сопствене баштине. Пошто је Нимфејски уговор ударио основу ђеновљанском утицају у византијским сферама, 1267. године Ђеновљани су добили од цара право да се настањују у Галати на супротној обали Златног Рога (одатле и назив Галаћани којим се Ђеновљани у енкомионима искључиво називају). Причајући о утврђивању Ђеновљана у Галати, анонимни панегиричар Јована VIII каже да су они према споразуму били подложни царевима и у свему њихови савезници и да су се до тада (до почетка млетачко-ђеновљанског рата 1431) придржавали ових услова и сачували верност (LPP III 301). Супротно овом идиличном приказу ђеновљанске потчињености и верности Цариграду, претходни анонимни енкомијаст Јована VIII са негодовањем спомиње помоћ коју су Ђеновљани указали Мурату II 1422. године да пређе Хелеспонт — старом завидљивошћу према Ромејима подстакнути, кришом од цара дали су архонту Истока брод да постигне давно жељени циљ (LPP III 214).[41] Приликом тог преласка у Европу Мурат II је предузео и страшну опсаду Цариграда.

Крајем XIV и у XV веку западни народи се готово више не јављају као омражени супарници већ се спомињу као савезници од којих се очекује помоћ против новог и много страшнијег непријатеља — Турака. Са Јованом V почињу путовања византијских царева по западним земљама у тражењу материјалне и војне потпоре за онемоћало и осиромашено Царство. У свом говору Јовану V, који иначе нема карактер енкомиона, чувени латинофил Димитрије Кидон моли цара за допуштење да отпутује у Италију да би се посветио изучавању њихове вредне науке и културе и дошао у додир са тамошњим ученим људима од чега је очекивао најблаготворнију корист. С друге стране, подсећајући цара на њихов заједнички претходни боравак у Италији (1369—1371) Кидон не идеализује спремност западњака да буду од конкретне финансијске и политичке користи — „од зоре до мрака морао сам да куцам на врата моћника не би ли што постигао од оног због чега смо дошли“ (Cyd. Jo. Pal. c. 22).

Потпуни пораз код Никопоља 1396. г. великог крсташког похода против Турака, који је под вођством угарског краља Жигмунда (кога Исидор Кијевски назива германским царем са позиција времена у коме пише много година доцније) обухватао према Исидору, Келте (Французе), Галате (Ђеновљане), народе Западне Иверије (Шпанце) и Германе, с ниподаштавањем и презрењем се приписује неспособности западних војсковођа који су, пренебрегавајући цареве савете, поуздавши се у своју храброст, број људства, наоружање, новац и коњицу без реда наступали и без тактичког плана делали некако недорасло и неискусно. Први су страдали ђеновљански племићи, затим готово цела војска. Жигмунд је преплашено побегао лађом — до јуче уображен, хвалисав и горд постао

[41] *Barker*, Manuel II, 359; *Ђурић*, Јован VIII, 222.

је понизан, сав покуњен и потиштен, са свих страна притешњен проклињао је и себе и своје сараднике што нису цара послушали (LPP III 159—160).[42]

Пошто је овај поход претрпео неуспех, а Бајазид већ неколико година опседао Цариград, Манојло II је крајем 1399. кренуо на Запад у пратњи, односно под заштитом гувернера Ђенове маршала Бусикоа — Менескала, човека Галате који је био од великог утицаја код краља Галаћана (у ствари француског краља који је био тадашњи господар Ђенове). На овом путу, који је трајао четири године и на коме је стигао чак до Албиона (Енглеске), у свој својој ревности према Богу и ближњима тражио је излаз из невоље и помоћ. Ромејски василевс је свуда био величанствено дочекиван, сви су се дивили његовој врлини којом је успешно и достојанствено одолевао недаћама, сећајући се старог сјаја и моћи његових предака исказивали су му огромно поштовање. Краљеви и великаши су у њега гледали као на појаву послату са неба, прихватили су га и славили као сопственог цара (Chortasm. l. 50 sq., LPP III 162, LPP III 207).[43] Карактеристично је да Исидор Кијевски стране владаре не назива латинским изразом „reges" ни неком метонимијом „архонт" или „хегемон", него их зове „тамошњи василевси". То само показује како је реалност уздрмала хијерархијску конструкцију са једним и јединим василевсом на њеном врху. Насупрот овоме, анонимни панегиричар Јована VIII мађарског краља, а тад и немачког цара Жигмунда назива „рексом Запада и вођом и архонтом народа Угара" (LPP III 219).

Још за Манојлова живота дошао је ред и на Јована VIII да тражи по свету помоћ. Крајем 1423. Јован VIII је кренуо у Венецију, северну Италију и Угарску.[44] Његови домаћини су му се дивили не мање него његовом оцу док је он излагао све невоље које су се свалиле на престоницу, изјавивши да ако не добије конкретну подршку све ће потпуно пропасти. Жигмунд је био спреман да му удовољи у свему. Имајући то у виду, како каже наш панегиричар, турски хегемон је предухитрио интервенцију са запада па је склопио уговор са Манојлом II и са грађанима Цариграда. Са своје стране, стари цар је прихватио услове мира бојећи се да ће се његов син вратити необављена посла (LPP III 178/179, LPP III 219/220).

Добро је позната ствар да су сви преговори са Западом били везани за питање уније са римском црквом. Наши нам говори дозвољавају да донекле пратимо став Византинаца према овом важном проблему који је задирао дубоко у духовни живот друштва и ни у једном тренутку није био јединствено третиран у свим његовим слојевима.[45] У првим данима рестаурације Царства религија Латина била је једна од њихових карактеристика које су се износиле руглу — њихово схватање побожности, празно богословље и високе претензије у црквеном примату (Holob. III 89).

---

[42] *Barker*, Manuel II, 131 sq.

[43] Ibidem, 171 sqq.

[44] Ibidem, 375—379; *Ђурић*, Јован VIII, 239 сл.

[45] О различитим погледима на решење политичке ситуације путем сједињења са западном црквом у зависности од карактера појединих друштвених слојева — v. *Geanakoplos*, Mich. Pal. 268 sqq.; *Beck*, Jahrtausend 107; *Ђурић*, Јован VIII, 313 сл.

Издавач анонимног енкомиона Михаилу VIII, састављеном после 1272, дакле у време кад су се вршиле припреме које ће довести до Лионског сабора, види могућу алузију на покушај склапања уније у помену „велике победе за све хришћане осим оних који нас мрзе" (Prev. 26).[46]

Андроника II сви његови панегиричари, а нарочито они који су за претходне владавине били присталице уније, једногласно хвале због промене верске политике и враћања православљу (Gr. Cyp. Andr. 381—384, Choumn. 52—54, Plan. c. 29).[47] Иронично се обраћају католицима као побожним представницима часније и здравије вере, учитељима свих народа, оцима правилне догме којом замишљају да могу да оплемене варварство своје душе и свог језика (Gr. Cyp. Andr. 382).

Јовану V који је 1369. г. прешао у католичанство, врхунски римски архијереј је био велики пријатељ и Кидон се нада да ће својим боравком у Риму радити на јачању и развијању ове везе (Cyd. Jo. Pal. c. 23).

Покушаје Јована VIII да путем уније обезбеди себи подршку западних држава против Турака његов анонимни панегиричар објашњава као помоћ брижног цара који не може да поднесе што један део хришћанства због недостатка памети и уображености ума није био у стању да научи истину нити да се задржи у оквирима светих отаца и васељенских сабора, него је грешком попио пехар безбожништва. Зато цар све чини да као отац подучи чедо и врати га разуму (LPP III 299/300).

Ватрени противник уједињења цркава Јован Евгеник упутио је 1449. г. последњем византијском цару Константину XI говор — у ствари енергични апел за одбацивање уније.[48] Он осуђује великаше што су се полатинили, осуђује Јована VIII који је требало да буде заштитник православља, а прихватио је не само другу веру него и туђи начин мишљења. Као светли пример треба да послуже Андроник II и његова мајка св. Теодора који су ишчупали горки корен латинизма који доноси пометњу, одбацили све људске страхове и то у времена у којима је опасност била притисла ништа мање него сада. Једини спас Византинаца не лежи у тријерама, златницима и помоћи са Запада, већ у страху од Бога. Православље је једино и право оружје против свих непријатеља (LPP I 126, 127, 130).

Пре него што пређемо на Турке, варваре са истока који су угрожавали тако дуго Царство док га нису коначно срушили, позабавићемо се поменима, додуше веома спорадичним, балканских народа.

У свом другом говору Холобол поред победе над Латинима и борби са Турцима истиче цареве подвиге над Трибалима (Србима), Мижанима (Бугарима) и другим њима суседним народима. Мало касније помиње и Србе и Бугаре заједно са Турцима, талијанским пиратима и Албанцима као народе који су му задавали бриге непосредно пред заузимање Цариграда 1261 (Holob. II 54, 66).[49]

Анонимни панегиричар Михаила VIII алудира вероватно на затегнуте односе са Урошем I који су уследили после неуспелих преговора о

[46] *Previale*, Panegirico inedito, 12 n. 2, 26 n. ad 1. 2.

[47] Уп. *Радошевић*, Похвална слова, 79.

[48] В. *Ђурић*, Јован VIII, 317.

[49] В. Историја српског народа I, 350—351.

браку византијске принцезе са сином српског краља — ако Трибал на други пут (τρίβον) скрене, цар га препадне својом палицом, јер је искусио тежину његове непобедиве руке (Prev. 38).[50]

По свој прилици се на српску офанзиву на византијске територије 1282. г. односи и Григорин помен облака које је покренуо северац на почетку владавине Андроника II (Greg. Hist. 337).

Цео сачувани одломак анонимног енкомијасте са почетка XIV в. односи се на брак принцезе Симониде са краљем Милутином коме је претходио потпун неуспех византијског покушаја да потисне ширење Србије 1297. г. Панегиричар је у високом реторском стилу ову епизоду приказао потпуно супротно тврдећи да су Трибали, који су се усудили да дигну руку на Царство, били пред потпуним истребљењем да није било цара који је у свом човекољубљу повезао народе међусобно потпуно различите и у мишљењу и на бојном пољу. Непосредна корист за Царство у овом браку који је јединицу кћер одвојио од родитеља и принудио је да живи у непознатој и туђој земљи, енкомијаст види у томе што су до ногу потучени варвари спречени да из мржње стварају Византинцима невоље. Овако се цела Тракија радује спасена од варварских напада (Kurus).

Трибали којима је цар Јован Кантакузин био приморан да побегне, народ су варварски и зверски (Cydon. Jo. Cant II 79). Срби цара Душана су они варвари који пустоше и пљачкају пред капијама Солуна на очиглед очајних грађана који гледају како непријатељи сакупљају плодове са њива које су они обрадили (Cydon. Jo. Cant. I, c. 7, 8).[51]

Споменули смо већ како је Мижанин (Бугарин), до скора сасвим нецивилизован, захваљујући утицају културне политике Михаила VIII проговорио грчки и стекао основно образовање (τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως ἅπτεται — Prev. 32). Будним оком цар Михаило прати поступке Бугара, знајући добро да је нешто од ромејске земље у њиховим рукама — овде изгледа Георгије Кипарски алудира на упаде Константина Тиха на византијску територију и на успехе Михаила VIII који им је одузео Месемврију и Анхијал (Gr. Cyp. Mich. 342).[52] О Михаиловом освајању градова и тврђава од Бугара говори и Плануд (l. 702 sq.).

Браком савладара Андроника II са угарском принцезом Аном Панонац (Мађар) је постао византијски човек који мисли само на мир и на стање без побуна (Prev. 38).[53] У позно доба Пеонце (други назив за Угре) мудри цар је подигао да се боре против Турака (Chortasm. l. 35).

Нешто више се може извући о Албанцима, најчешће названим Илири. На прагу рестаурације Царства цар Михаило VIII имао је брига са илирским разбојницима (Holob. Or. II 66). Победе над градовима у Илирику о којима говори анонимни панегирик Михаилу VIII вероватно се односи на успехе Цариграда 1264. г. над епирским поседима у Албанији.

---

[50] Исто, 353.

[51] Исто, 542.

[52] *В. Н. Златарски*, История на Българската държава през средните векове III, София, 1940, 505; *Geanakoplos*, Michael Pal., 181.

[53] *Geanakoplos*, Michael Pal., 233.

Побеђени царевом врлином, ови градови су га признали за свог господара. На тај начин су и варварски народи из околине ових градова, који имају душу тврђу од животиња, не маре за лице божије, него на људе стављају безбожне руке а који су ипак пришли цару, постали цивилизованији. Одучавајући се од зверског понашања и привикавајући се мирноћи, почели су делима да показују своју побожност која је раније била само на речима. Тако су Албанци (οἱ τῆς Ἄλβας) почели да излазе из неприступачних пећина, осматрачница и склоништа, ставили се под цареву заштиту и сами себи прете смрћу ако би увредили Бога или цара кога је он поставио (Prev. 37/38).

О етничкој ситуацији у Епиру говори Исидор Кијевски доста опширно (LPP III 194/195). По приморским градовима живе Грци, док у залеђу живе варвари на месту које су заузимала многобројна античка нестала племена. Почетком XV века ове крајеве су насељавали Албанци, сви илирског рода, који тешко живе раштркани и номадски, не по градовима, ни тврђавама, ни селима нити по њивама или виноградима, већ по горама и долинама. Слично су живели и Илири на Пелепонезу где су гајили стоку и у време несташица силазили да презиме у плодну и погодну равницу Елиде.

Толико о народима са Балкана. 1256. г. кад је Михаило VIII био принуђен да побегне у Коњу, он се за селџучког султана успешно борио против инвазије Монгола — Масагета, како каже Георгије Кипарски, којима се нико нигде није могао супротставити (Gr. Cyp. Mich. 336). Монголи (овог пута названи Скити) код којих је с оне стране Кавкаских врата путовао у посланство Кидонов отац, били су људи навикли да пустоше мачем, са савршеним луцима, бројним фалангама, невероватно окретни у свему, са огромном жељом за плен. Ипак, били су побеђени речима вештог византијског посланика (Cyd. Jo. Cant. I c. 17). Највећи утисак на Ромеје су сасвим разумљиво направили Тимурови Монголи, победници султана Бајазида који сад носе назив Персијанаца и Међана, највећих освајача Старог истока. Овај бич против бича, ову злотворну персијску силу сам Бог је послао на погубу непријатеља Царства (LPP III 162/63). Хортазмен за Тимура каже да се као неки велики лав устремио у лов подстакнут не толико царевим обећањима колико импресиониран његовом узвишеношћу, а уједно и мрзећи неправду Агарена (Chortasm. l. 66 sq.).

Први додир са Турцима у разматраним говорима било је бекство Михаила VIII који је попут цара Давида морао да се склони у страну земљу. Подвизи будућег цара прославили су његово име међу народима и још су уверљивији постали сведочењем туђина. Хвалисави варвари обогатили су се његовом врлином а његови трофеји омогућили су им да дођу до благостања (Sider. 177, Holob. II 53, Gr. Cyp. Mich. 333, 335). Са своје стране Персијанци (Турци) били су храбри савезници Ромејима у пелагонијској бици (Sider. 182).

Међутим, већ почетком владавине Михаила VIII долази до сукоба са Турцима. Први говор нашег Холобола доноси податке о непознатом походу царевом у Малу Азију против Скито-Персијанаца. Једно је била експедиција у долину Скамандра у пролеће/лето 1260. г., а друго крајем 1260. или почетком 1261. поход у област Смирне ради учвршћивања си-

гурности. Пораз варвара на чије је безбожне главе цар бацио смрт био је страшан. Страдали су не само ратници него и сав селџучки номадски живаљ — говеда су мукала, жене су кукале, козе су врчале и деца плакала (Sider. 189).[54]

Доба активног савладарства Андроника II почетком осамдесетих година, а затим почетак деведесетих година у време његове владавине обележени су његовом изузетном бригом за Малу Азију запустелу због константних напада варвара (Gr. Cyp. Andr. 375—380, Choumn. 19—20). Андроник је према тврђењу својих панегиричара однео над Турцима блиставе победе подстакнут не толико њиховим нападима на Царство колико њиховим безбожништвом. Теодор Метохит у свом другом „царском говору“ (Vind. phil. gr. 95, fol 154ʳ) се згража над нецивилизованошћу и многовлашћу варвара који су једна анархична гомила без реда, грешка природе. Не знају за правду, државно уређење ни за хармонију власти.[55]

Крајем XIV века борбе с Турцима постају главна и готово једина тема панегирика. 1394. године почела је дугогодишња опсада Цариграда коју ни крсташки поход 1396. г. ни цареви преговори на Западу нису успели да осујете. Султан Бајазид кога називају Муња, дрзак и варварски човек, са огромном војском, свакојаким опсадним справама, пун нечег страшног и готово лудачког кренуо је против вере и Бога. Опсада је трајала непрекидно читавих седам година[56] и није било наде на повлачење иепријатеља, јер је Бајазид сав непоколебљив, суров, жилавији од нескуваног боба (sic!) покушавао свим средствима да освоји град (LPP III 158/159, LPP III 206). Међутим, стигла га је заслужена казна. Опет имамо слику охолог освајача који се претвара у сатвреног и сломљеног јадника, слика која је овог пута најупечатљивија од свих претходних. Овог роба неумерености, уображеног, гордог и хвалисавог тиранина који се донедавна правио важан и вриштао да ће сву екумену посркати и прогутати — сада вуку живог у оковима док посматра како му жене и његове најмилије одводе у робље, како је војска разбијена, гомиле небројеног блага опљачкане, како су градови и целе области пали (Chortasm. l. 76, LPP III 158/59, 163, LPP III 205—207).

После ангорске битке турски наследници су настојали да уступцима постигну мир са царем да би имали одрешене руке за братоубилачки рат (Chortasm. l. 95). Варварски турски народ рођеног брата сматра највећим непријатељем уколико је борба за власт у питању. Синови Бајазидови су дуго година водили нештедимице међусобне битке до истребљења. У међувремену су сви без разлике погнули главу пред царем у знак своје потчињености (LPP III 164).[57] Један од млађих принчева

---

[54] V. *P. Wirth*, Von der Schlacht von Pelagonia biz zur Wiedereroberung Constantinopels, BZ 55 (1962) 36—37.

[55] V. *Ševčenko*, Decline, 178; *Радошевић*, Похвална слова, 74—75.

[56] Општем размимоилажењу извора о трајању Бајазидове опсаде придружује се и наш анонимни панегиричар чије се указивање времена од седам година не поклапа са у науци установљеним периодом од 1394. до 1402. г. V. *Barker*, Manuel II, 123 sq., 479—481.

[57] *Ђурић*, Јован VIII, 127 н. 140.

сасвим је пришао цару и као кад се ружа појави међу трњем тако је он постао једини хришћанин међу безбожницима.[58]

Десетак година после Ангорске битке на византијску сцену ступа турски претендент Мустафа који се 1416. г. склонио у Солун и тиме изложио град опасним претњама султана Мехмеда I. Срећом, појавом Јована VIII ароганција варвара се смирила, бегунац је пребачен на Лемнос, а касније на Пелопонез у Монемвасију.[59] Поводом смрти Мехмеда I 1421. г. Цариград се поново умешао у турске династичке сукобе. Млади цар Јован VIII доводи поново прогнаног Мустафу, трудећи се да му помогне у успостављању власти над европским делом османлијске државе и тиме ограничи утицај новог владара Мурата II. У оквиру овог договора Мустафа је заузео Галипољ; међутим, заборавивши на дату веру, није га предао Византинцима. Веома брзо турски претендент је врло жалосно завршио. Мурат II је прогањао по целој Тракији свог супарника све док га није усмртио (Chortasm. l. 95, LPP III 164, 173/4, LPP III 213/215).[60]

Директна последица овог мешања у турске династичке борбе била је Муратова опсада Цариграда 1422. године. Покренуо се сав турски род и персијски колико га има око планина Таур и у Азији, сјатили су се сви и опсели град са свим машинама које је људски ум могао да измисли. Дању и ноћу трајала је битка, од многих стрела сунце се сакрило. Становници су били у великој невољи јер је сва храна у близини града била уништена. Султан је покушао да поткопа канале под цариградске зидине, али труд му је био узалудан. Уз помоћ Богородице грађани су се са царем на челу храбро бранили и најзад су се варвари повукли као вук разјапљених чељусти, осрамоћени због своје тврдоглавости и самоуверености (LPP III 176—9, LPP III 215—216). Следеће године био је склопљен мир кога се, каже Исидор Кијевски негде тридесетих година XV века, варвари придржавају и до дана данашњег (LPP III 179).

*

Ако се осврнемо на низ наших „царских говора" који са одређеним прескоцима покривају готово целу епоху Палеолога од славног ослобађања Цариграда 1261. г. па до тмурних и тешких година пред његов дефинитиван пад под Турке, можемо уочити неколико особености.

Стицајем околности енкомиони нису равномерно распоређени на цео период и можемо издвојити две згуснутије групе — једну везану за XIII и почетак XIV века, а другу за сам крај XIV и XV в. Панегирици првих Палеолога, нарочито они посвећени Михаилу VIII, настали су у време обнављања Царства, победа на дипломатском и бојном пољу и, како је изгледало, поновног стицања старе славе, моћи и угледа. Од успомене на окупацију много је јача била свест о новој снази која је окупатора отерала. Ограничености домета реконквисте Византинци још нису били све-

---

[58] О нејасном питању који је од турских принчева примио хришћанство v. *Barker*, Manuel II, 253 n. 88; *Ђурић*, Јован VIII, 164 н. 3.

[59] *Barker*, Manuel II, 342, sqq.; *Ђурић*, Јован VIII, 180 сл.

[60] *Barker*, Manuel II, 355—359; *Ђурић*, Јован VIII, 221 сл.

сни, панегиричари је у сваком случају нису признавали. У време Андроника II, кад је дошло до стагнирања и кад су многи проблеми јасно дошли до изражаја, реторика се заноси успесима претходног периода а уколико преноси поразе и неуспехе она их приказује у нереалном светлу, вешто их уклапајући у сјајну потку старих клишеа.

Изузетак међу енкомијастима овог периода, Максим Плануд доводи у сумњу саму основу дворске књижевности увиђајући да царска идеологија губи сваки смисао кад нема више царства над којим се влада. Међутим, Планудове пророчке речи пуне су ратоборног жара. Последњи енкомијасти који пишу у време кад су се видовите стрепње оствариле, као да су већ помирени са судбином Остала је само нада у неке ситније и скромне успехе који ће коначну пропаст одложити и вера у Бога који ће у последњем тренутку, а сви су били свесни да је последњи тренутак већ настао, опасност уклонити.

Док су енкомиони Михаила VIII својом високопарношћу, уопштавањем и апстраховањем сасвим у складу и са претходним делима овог жанра и са његовим праобразом установљеним у приручницима реторике, панегирици последњих Палеолога у многоме су се по самој својој суштини и структури изменили. Нема више узвишених уопштавања и магловитих алузија на реална збивања писаних са пиједестала дворског ретора који иза себе има моћног цара и велико царство. „Царски говори“ настали у сутону Византије представљају много више хронике догађаја везаних за цара и његових односа са непријатељем.

С друге стране, видели смо да су елементи којима се овај жанр одвајкада служио остали за сва времена исти. Ту је и јасно утврђени, да тако кажемо, црно-бели однос Ромеја и варвара, ту је ничим замућена представа о мудром и непогрешивом цару, чврста повезаност са хегемонијом римске империје и првенством хеленске културе, па чак и идеја о јединственом и универзалном Царству као и вера у божију заштиту потпуну и коначну.

Одувек је суштина енкомиона у односу на историјска збивања била нека врста фикције у циљу политичке пропаганде и учвршћивања државне идеологије. Међутим, док је раније за овај жанр био својствен однос посебног и општег, стварности и симболике, сада панегирички тонови говора представљају однос реалног и потпуно нереалног.

Не треба такође заборавити да је од инерције идеолошких схватања инерција и конзервативност реторике много јача. Као што, док постоји Царство, постоји и његова идеологија тако и док постоји реторика постоји и њен панегирички, улепшавајући приступ реалности.

И најзад, у уводу свог панегирика цару Манојлу II Хортазмен врло искрено каже да циљ говора није у приказивању срећних околности него у стриктном придржавању правила реторике.

СПИСАК КОРИШЋЕНИХ ГОВОРА

Користили смо следеће царске говоре: три говора Михаилу VIII византијског ретора Манојла Холобола сукцесивно насталих непосредно после освајања Цариграда 1261. године — Siderides: ed. *Siderides*, ΕΕΒΣ 3 (1926) 168—191 (= ed. *M. Treu*, Programm des Königlich. Victoria-Gymnasiums zu Potsdam, 1906, 30—50); — Holobol, Or. II, Or. III: Manuelis Holoboli orationes II et III, ed. *Treu*, Programm . . . . , 1907, 51—77, 78—98. Анонимни енкомиои Михаилу VIII који издавач приписује такође Холоболу и датира после 1272. г. — Previale: Un Panegirico inedito per Michele VIII Paleologo, ed. *L. Previale*, BZ 42 (1943—1959) 1—49. Један енкомион Михаилу VIII и један Андронику II ученог Георгија — Григорија Кипарског — Gr. Cyp. Mich., Gr. Cyp. Andr.: ed. *J. Fr. Boissonade*, Anecdota graeca I, Paris 1829 — Hildesheim 1962, 313—358, 359—393. Похвално слово Андронику II знаменитог Нићифора Хумна (пре почетка 1284. г.) — Choumn: ed. *Boissonade*, AG II 1—56. „Царски говор" Максима Плануда поводом крунисања Михаила IX за савладара 1294. г. — Planud.: ed. *L. G. Westerink*, Le Basilikos de Maxime Planude, BSl 27 (1966) 98—103; 28 (1967) 54—67; 29 (1968) 34—50 = *Idem*, Texts and Studies in Neoplatonisme and Byzantine Literature, Amsterdam 1980, 113—149; такође и додатак *St. I. Kuruses*, Νέος κῶδιξ τοῦ „Βασιλικοῦ" Μαξίμου τοῦ Πλανούδη, Ἀθηνᾶ 73—74 (1973) 426—434 = *Westerink*, Texts and Studies, 150—158. Три говора Андронику II полихистора Нићифора Григоре од којих је први, састављен 1321, ушао у састав Григорине Историје — Greg. Hist.: Nic. Gregorae Byzantina Historia I, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1829, 328, 9—339, 20; — Greg. Or. I, Or. II: ed. *P. A. M. Leone*, Byz. 41 (1971) 503—519. Фрагмент анонимног похвалног слова посвећеног Андронику II поводом удаје његове ћерке Симониде за српског краља Милутина 1299. г. — Kuruses: *St. I. Kuruses*, Ἡ πρώτη ἡλικία καὶ ἡ πρώιμος σταδιοδρομία τοῦ πρωτεκδίκου καὶ εἶτα σακελλίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου (1278/80—1357), Ἀθηνᾶ 75 (1974—75), 364—366. Енкомион Николе Кавасиласа поводом крунисања Матије Кантакузина 1354. године. — Kabasilas: ed. *M. Jugie*, ИРАИК 15 (1911) 113—118. Из великог опуса Димитрија Кидона знамо за три говора посвећена царевима Јовану VI Кантакузину и Јовану V Палеологу. Од њих је само други говор Јовану VI прави царски говор (1347) док су она друга два (1347. и 1371. г.) много више приватног епистоларног карактера те их је издавач Кидонове преписке с правом уврстио у своју књигу — Cyd. Jo. Cant. I, Cyd. Jo. Pal.: Démetrius Cydonès Correspondance I, ed. *R.-J. Loenertz*, Studi e Testi 186, Vatic. 1956, 1—10, 10—23 (=ed. *G. Cammelli*, BNJ 3, 1922, 67—76, BNJ 4, 1923, 282—295); — Cyd. Jo. Cant. II: ed. *Cammelli*, BNJ 4 (1923) 77—83. Говор Манојлу II Палеологу који је између 1408. и 1416. саставио Јован Хортазмен — Chortasm.: ed. *H. Hunger*, Johannes Chortasmenos, Wiener Byz. St. VII, Wien 1969, 217—224, 225—226. Први од три анонимна панегирика издата у Ламбросовој збирци извора из доба Палеолога а који се односе на Пелопонез (t. III) *G. Mercati* (Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno, Studi e testi 46, Roma 1926, 6) је идентификовао са енкомионом који је Исидор, будући руски митрополит а затим и кардинал саставио Јовану VIII између 1428. и 1436. г. Посвета у наслову издавача Манојлу II и Јовану VIII формално гледана није исправна јер Манојло II у то време није био више међу живима. Велики простор који му је у овом говору дат у ствари припада обавезној рубрици посвећеној „царевом оцу" — LPP III 132—199: ed. *Sp. Lambros*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, III, Атина 1926. Исто важи и за посвету следећег анонимног енкомиона — LPP III 200—221. Јовану VIII је такође упућен још један анонимни говор састављен 1432—1433. г. — LPP III 292—308. Узели смо у обзир и говор Јована Евгеника посвећен последњем византијском цару — који и није по свом саставу прави „царски говор" — LPP I 123—134.

Ninoslava Radošević

LES PEUPLES ÉTRANGERS DANS LES „BASILIKOI LOGOI“ À L' ÉPOQUE DES PALÉOLOGUES

Le genre littéraire de »discours impérial«, éloge du souverain, exprimait l'idéologie officielle impériale et celle de l'État. Les panégyristes impériaux avaient pour but d'insérer — à l'aide des moyens de la rhétorique — les événements réels et les propriétés concrètes d'un souverain dans l'image généralisée et idéalisée de basileus romaïque qui, par la volonté de Dieu, règne sur l'Empire oecuménique. La libre manipulation des faits sur le plan littéraire était d'une importance particulière dans ces époques où la réalité était très éloignée des exigences idéalistes de *l'encomion*. On sait que l'époque des Paléologues était précisément une époque des défaites dans la politique étrangère, de la décadence intérieure et de la désagrégation territoriale qui menaient à la ruine inévitable de l'Empire. Dans les cercles intellectuels apparaissent alors des idées et aspirations nouvelles qui, pour une bonne part, résultaient des changements politiques et de la conscience de la gravité de la situation. Cepandant, parallèlement à cette compréhension nouvelle et objective de la sombre réalité, la littérature encomiastique, traditionaliste et conservatrice, connut une longue vie durant même jusqu'à la fin de l'Empire. Combien, dans cette époque-là, ses conceptions étaient anachroniques et ses présentations irréelles, et combien de changements avaient malgré tout subi ce genre, on peut déduire des rapports démonstrés envers les peuples étrangers. Les Latins, conquérants odieux de l'Empire, devenaient, vers la fin de l'épcque, l'unique espoir du salut, du moins pour la politique suprême. Les Turcs qui, vers le milieu du XIIIe siècle apparaissaient comme mercenaires utilisés par Byzance pour la réalisation des ambitions de reconquête, au commencement du XIVe siècle se présentaient déjà comme un monstre énorme prêt à avaler l'Empire. Les voisins balkaniques, jadis des tribus dédaignées, deviennent à cette époque des adversaires redoutables.

Pour un milieu qui s'identifia lui-même à l'univers civilisé, tous les autres peuples — οἱ ἀλλόφυλοι, οἱ βάρβαροι ou tout simplement τὰ ἔθνη et πᾶν ἔθνος se trouvaient à un degré social, culturel et même éthique inférieur. Une telle considération des autres peuples présentait un héritage du monde hellénique où de très bonne heure déjà la supériorité culturelle d'une polis grecque était distinctement opposée aux "barbares" et à la manière de vivre »barbare«. D'autre part, on y reconnait nettement les notions bibliques du peuple élu et de ses ennemis qui seront tous vaincus grâce à l'aide divine.

L'Empire des Romées basait sa primauté dans le monde connu sur l'héritage de l'Empire romain et sur celui de la culture hellénique, il fondait sa primauté sur la situation exceptionnelle de sa capitale qui relie l'Europe et l'Asie et, avant tout, sur l'intervention divine survenue dans sa création. Byzance est l'unique État légal que Dieu avait créé lui-même à l'exemple du royaume céleste, tandis que tous les autres états sont de caractère temporaire, secoués par les incessantes guerres civiles et par la tyrannie. La comparaison empereur — tyran provienne directement de la comparaison antique liberté — tyrannie, ce qui est une parallèle au pair Hellènes — barbares.

Le rayonnement de l'influence de l'Empire s'étend sur toute la terre habitée. La mission culturelle de Constantinople exerce une action décisive sur les peuples voisins qui deviennent, sous son influence, instruits et civilisée. L'empereur lui-même est l'âme de l'univers, son opinion est respectée par les chefs des barbares et par les rois étrangers. Le genre humain tout entier admire son savoir de régner. Il agit souvent en conciliateur sur les différends entre les peuples voisins et par ses conseils il influe indirectement sur les grands événements historiques. Sa philanthropie s'étand non seulement sur ses sujets mais aussi sur tout le genre humain. Sous l'influence de sa bonté même les plus grands des sauvages deviennent plus doux.

Pourtant, parallèlement à cette philanthropie on reconnaît aussi une attitude tout à fait différente, militariste selon laquelle l'esprit conciliant et la charité envers les étrangers sont considérés comme une manifestation de faiblesse et de stupidité. La symbolique du triomphe est une des caractéristiques principales aussi bien de l'idéologie impériale que de la littérature. Nonobstant le développement réel de la situation politique, les empereurs sont toujours victorieux dans les *encomia* et rassemblent des trophée tandis que les ennemis sont toujours vaincus. Dans le cadre de la métaphorique solaire, les barbares ont été toujours représentés comme ténèbres dissipés par l'empereur-soleil. Les comparaisons avec les intempéries et les bêtes sauvages sont également fréquentes. Aux barbares appartiennent toujours les mauvaises qualités et épithètes. Les ennemis sont des malfaiteurs, avides, vantards, félons, insatiables et effrénés. La lutte contre les ennemis est conçue comme un châtiment des peuples désobéissants qui troublent l'ordre naturel des choses.

Les panégyristes de l'époque tardive se souvenaient avec mélancolie du bien-être ancien. Au commencement du XVe siècle résonne tragiquement la comparaison du bonheur passé avec l'infortune actuelle évidente, de même que la comparaison d'un État qui régnait autrefois sur l'Europe et l'Asie, et qui imposait sa loi à une étandue énorme, avec la soumission actuelle aux différents peuples et aux barbares. L'actualisation d'une *syncrisis* actuelle — comparaison avec les guerres gréco-perses frappe les yeaux. Aux Byzantins, coincés à Constantinople par la masse des Turcs, était agréable de se rappeler de l'échec de Xerxès qui défiait les éléments de la nature, lorsqu'il passait de l'Asie en Europe.

Les Byzantins imaginaient que leur État et leur histoire se trouvaient sous la protection directe de la divinité. Conformément à cela ils expliquaient leur décadence soit par la volonté de Dieu, soit par l'intervention du diable. Pourtant, lorsque l'Empire millénaire commença à se désagréger, la conception imaginaire de l'organisation théocratique absolue fut troublée. On introduisit, dans l'interprétation des changements survenus dans les rapports des forces mondiales et dans l'explication de ses propres défaites, la notion du destin conçu soit comme une puissance universelle en dehors de la compréhension humaine, soit comme un phénomène habituel de revirement du sort individuel de l'homme. Un tel aspect fataliste a pénétré aussi dans la littérature encomiaste conservatrice et idéologiquement colorée. Tout à fait isolé est le cas de Maxime Planude (fin du XIIIe siècle) qui voit la cause de la mauvaise fortune de l'Empire sur le plan extérieur dans sa décadence intérieure.

*

Dans les éloges composés immédiatement après la libération de Constantinople en 1261, les blâmes adressés aux Latins, rhétoriquement formulés, resultaient de la haine sincère portée envers les envahisseurs. Cette intolérance avait son prologue dans l'antagonisme sur le plan politique, idéologique, religieux et culturel, basé sur l'envie et l'incompréhension. Le triomphe de l'année 1261 n'a qu'aigri ces sentiments hostiles envers le conquérent expulsé. Les inculpations constantes de vanité et d'ostentation dépassent les cadres des »motifs de l'insolence« par laquelle les barbares troublaient l'équilibre de la terre habitée que Dieu avait établie. L'envie manifestée dans le domaine de la culture imbua profondément l'idée, propre aux Byzantins, de la primauté absolue de leur propre civilisation. Les panégyristes se moquaient de hautes prétentions des occidentaux dans le domaine de la rhétorique, de la philosophie et de la théologie, de la barbarie de leur langue et de leur prononciation présomptueuse. Ils reprochaient aux Latins de dédaigner les Romées et de les traiter de paysans.

Vers la fin du XIV° et au XV° siècle les peuples occidentaux n'apparaissent plus comme rivaux odieux, mais on les mentionne plutôt comme alliés dont on attendait le secours contre un ennemi nouveau et beaucoup plus redoutable. Digne d'attention est le fait que dans un panégyrique les souverains étrangers étaient nommés »basileis« de ces pay-la, ce qui témoigne que la réalité avait ébranlé la construction hiérarchique supposant un seul empereur à son sommet. Pourtant, toutes les fois qu'il était possible les panégyristes byzantins exprimaient leur dédain des alliés et soulignaient la supériorité de l'empereur sur ceux-ci.

Les panégyristes prenaient des attitudes différentes envers la question de l'union des églises étroitement liée à l'aide occidentale. D'un côté, la reconnaissance de la suprématie du pape fut interprétée comme une conséquence du secours que l'empereur soucieux prétait aux frères chrétiens égarés dans l'Occident; de l'autre on attaquait énergiquement la recherche du salut dans les navires et les jaunets occidentaux tandis qu'on voyait l'unique puissance des Romée dans l'orthodoxie et la crainte de Dieu.

Les voisins balkaniques, représenté comme tribus sauvages et incultes font l'objet de la mission culturelle de Constantinople. Les succès que l'empereur remportait sur ceux-ci sont exagérés et les échecs sont représentés comme triomphe absolu. La paix que l'empereur fut contraint de conclure, est interprétée comme une oeuvre de ses sentiments humains exprimés envers les ennemis vaincus. Intéressante est la description de la situation ethnique dans l'Épire et le Péloponnèse, où, dans l'arrière-pays des villes qu'habitaient les Grecs, vivaient les nomades albanais.

A l'Est apparaissent les Mongols et les Turcs. Les Mongols étaient un peuple belliqueux, habile dans la lutte et ayant un désir immense de piller. Les Byzantins les vainquaient soit dans le conflit de guerre soit par l'ingéniosité de la langue de leurs émissaires. Les Mongols de Tamerlan avaient joué un rôle décisif par la victoire qu'ils avaient remportée sur le sultan turc Bajazet. Cette victoire était expliquée dans les panégyriques par l'influence que l'empereur exerçait sur le khan mongol et, bien entendu, par la providence divine.

Au commencement de cette époque les Turcs servaient comme mercenaires byzantins dans la lutte contre les Latins. En même temps, les empe-

reurs luttaient dans l'Asie Mineure contre cette foule impie et anarchique qui ignoraient la justice et vivaient en dehors de la civilisation et dans la polyarchie. Vers la fin du XIVe siècle la lutte contre les Turcs devint le sujet principal des panégyriques. Constantinople était assiégé presque constamment par l'ennemi arrogant qui s'était mis en marche, avec une masse énorme, contre la foi et contre Dieu. Dans la description de la défaite subie par Bajazet, le conquérant hautain s'était transformé en esclave écrasé, qui avait subi le châtiment mérité. Les retraites que les Turcs effectuaient de temps en temps étaient présentées comme victoires de la sagesse de l'empereur et la preuve de la protection divine. Avec la conscience de la possibilité réelle de ruine finale vivait aussi l'espoir que le salut pouvait venir en dernier mcment.

*

Tandis que les *encomia* de Michel VIII, par leur grandilcquence, leur généralisation et leur idéalisation étaient entièrement en accord avec les oeuvres antérieures de ce genre et avec son prototype établi dans les manuels de rhétorique, les panégyriques des derniers Paléologues étaient considérablement changés dans leur essence et leur structure. Il n'y avait plus de généralisation et d'allusion nébuleuses enveloppant les événements réels, vus du piedestal du rhéteur de la cour qui avait derrière lui un empereur puissant et un grand Empire. Les »discours impériaux«, produits de l'époque crépusculaire de Byzance, représentent plutôt les chroniques des événements se rapportant à l'empereur et à ses confrontations avec l'ennemi.

De l'autre côté, les éléments que ce genre utilisait depuis les temps immémoriaux, sont restés les mêmes pour toutes les époques: c'est le rapport nettement établi, exprimé pour ainsi dire en noir et blanc, entre les Romées et les barbares, c'est aussi la notion jamais troublée de l'empereur — vainqueur éternel, de même qu'une parénté étroite avec l'hégémonie de l'empire romain et la primauté de la culture hellénique, ainsi que l'idée de l'Empire unique et universel et la foi en protection divine, totale et définitive.

Par rapport aux événements historiques l'*encomion* était depuis toujours une espèce de fiction ayant pour but la propagande politique et la stabilisation de l'idéologie de l'État. Pourtant, tandis que jadiș le rapport entre la réalité et la symbolique était caractéristique de ce genre, maintenant les tons élogieux du discours transposent la réalité en sphères de l'entièrement irréel.

Il ne faut pas oublier, non plus, que l'inertie et le conservativisme de la rhétorique sont beaucoup plus forts que l'inertie des conceptions idéologiques. Tant qu'il existe l'Empire, il existera aussi son idéologie, de même, tant qu'il existe la rhétorique il existera aussi sa methode panégyrique, embellissent la réalité.

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

ЧЕЛИЦА МИЛОВАНОВИЋ

УЧИТЕЉНО ЈЕВАНЂЕЉЕ ПАТРИЈАРХА КАЛИСТА У СЛОВЕНСКОЈ И ВИЗАНТИЈСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Међу старим штампаним словенским књигама јавља се и једна збирка проповеди за све недеље у години, као и на изабране велике празнике, преведена са грчког и приписана ауторству Калиста патријарха цариградског (1350—53. и 1355—63). По самој својој природи, дакле, та је књига интересантна како за слависте тако и за византологе. Међутим, тумачећи порекло те књиге они, изгледа, нису довољно сарађивали. Јер с једне стране, византолози упорно понављају да је та збирка у ствари хомилијар патријарха Калиста и да је преведена на руски и штампана 1637. г. у кругу чувеног митрополита кијевског Петра Могиле.[1] С друге стране, слависти, бар они старији, свесни су чињенице да је руски превод тог хомилијара постојао и пре 1637. г., и да се јавља не само у штампаном виду већ и знатно раније, као рукопис, почев негде од XV века. Један од тих старијих истраживача, Собољевски, отишао је и корак даље и тврдио да је руски превод настао као резултат тзв. другог јужнословенског утицаја на руску средњовековну књижевност (XIV век).[2] Но ни једни ни други, византолози и слависти, нису питање ауторства ове збирке до краја проучили. Пропустили су, рецимо, да упореде грчки текст „правог" Калиста са словенским преводом, те да на тај начин утврде ради ли се доиста овде о Калистовом хомилијару.

Истина, поједини слависти[3] наслућивали су да византијски оригинал хомилијара можда и није дело Калистово, него неког другог патријар-

---

[1] *H. G. Beck*, Kirche und Theol. Lit. p. 774 каже да је хомилијар преведен „по наредби Петра Могиле." Исто и: Tusculum Lexicon Griech. und Latein. Autoren des Altertums und des Mittelalters, München 1963, s. v. Kallistos I. Други, опет, кажу да је Петар Могила лично превео хомилијар: *C. Kern*, Les traductions russes des textes patristiques. Guide bibliographique, Chevetogne 1957. Узгред буди речено, Петар Могила јесте одиграо ту неку улогу — на његов подстицај хомилијар је поново, у поправљеном преводу издат на украјинском језику 1637. г. Види: *Хв. Титов*, Матеріяли для істор. книжноі справи на Вкраіні v XVI—XVIII вв., Киів 1924.

[2] *А. Соболевский*, Переводная литература Москов. Руси XIV—XVII в. Библиографические матеріалы — Сборник ОРЯС 74,1 (1903) стр. 21.

[3] В. нпр. *И. У. Будовниц*, Словарь русской, украин., белорусс. писмен. и литературы до XVIII в., Москва 1962, s. v. Kallist. Но већина слависта држи, као и поменути византолози, да је Калист аутор те збирке проповеди.

ха, поименце Филотеја, савременика и наследника Калистовог (1353—54. и 1364—76).[4] И мада је тај закључак изведен на основу поређења са грчким рукописима, ни он није меродавани, јер је поређење извршено са мање-више случајно одабраним рукописима, а не са целокупном рукописном традицијом која је, како ћемо касније видети, веома разграната и још у великој мери неиспитана.

Не претендујући да у овом чланку разрешимо компликовано питање ауторства те збирке проповеди, покушаћемо најпре да изнесемо нека запажања до којих смо трагајући за решењем дошли, а затим ћемо указати на правце којима би требало, по нашем мишљењу, даље истраживање да се креће.

Најпре да јасно идентификујемо о коме се словенском тексту ради. У библиографијама старих штампаних књига та се збирка проповеди, односно хомилијар, помиње под називом *Учитељно јеванђеље*. Али тај назив сам за себе није довољно специфичан, јер постоје и друге збирке различитог садржаја, које се под истим именом јављају. Поменимо само Учитељно јеванђеље Константина Преславског (XI век) или читаву литературу учитељних јеванђеља, која је цветала у Украјини у XVI—XVII веку.[5] Нека штампана издања помињу и име аутора: то је патријарх Калист (рецимо издања из 1606, 1616, 1637. г.[6]). Већина издања ипак не помиње аутора.

Наслов збирке гласи: *Књиіа, зовомаја Јеваніелије учителноје, от' всјех' четирех' јеваніелистов' избрана, и от' мноіих' божествених' писаниј, и предана церкви Божијеј, во всјакују недељу читатисја, такоже и на іосподскија праздники и прочих' свјатих', на поученије христоименитим људем', ко исправљенију душевному и тјелесному* . . . (следе подаци о времену и месту издавања, издавачима итд.). А затим, на почетку самог текста проповеди, стоји овакав наслов: *Поученија избрана от' свјатаіо Јеваніелија и от' мноіих' божествених' писаниј, іглаіољема от' архијереја из' уст', во всјакују недељу, на поученије христоименитим људем', или прочитајема, такоже и на іосподскија праздники.*[7]

Садржај збирке чини обично око 77 проповеди — поученија, распоређених у два дела. У првом су све недеље покретне црквене године (период триода и пентикостара, као и 32 недеље по Матеју и Луки), док су у другом изабрани велики празници, почев од новог лета (1. септем-

---

[4] *Соболевский*, op. cit. p. 21, на основу закључка до кога су дошли *Горский — Невоструев*, Описание слав. рукоп. МСБ II, 2, бр. 209, поредећи словенске са појединим грчким рукописима.

[5] *В. Н. Перетц*, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв., Сборник ОРЯС 150,2 (1926), стр. 5—14.

[6] *И. Каратаев*, Описание слав. русс. книг напечат. кириллов. буквами с 1491 по 1652 г., Сборник ОРЯС 34, 2 (1883), бр. 186, 229, 455. Прво издање Учитељног јеванђеља било је 1569. г. (Каратаев бр. 75), а укупан број издања до 1652. г. био је, по Каратајеву тринаест. В. *М. Ундольскій*, Очерк слав. русс. библиографии, Москва 1871, за тај исти период наводи још два издања, значи укупно петнаест, а до краја XVIII века још двадесет и једно издање, значи укупно бар тридесет шест. Пошто подаци библиографа нису увек потпуни и сасвим прецизни, не може се са сигурношћу знати да ли се увек ради о овој или некој другој збирци. Поменутих 36 издања скоро су сигурно нашег Учитељног јеванђеља, а лако је могуће да је било и више издања.

[7] Наслов дат према првом штампаном издању, *Каратаев*, бр. 75.

бар) до Усековања главе Јована Претече (29. август). Пада у очи да је у први део, у ускршњи циклус убачена — очигледно накнадно — једна проповед чији се аутор увек поименце помиње: *Кирила* (= Туровског) *недостојнаго мниха слово на вознесеније господње, в' четверток' 6 недељи по пасцје от' пророческих' указанији, и о воскресенију всеродна̂го Адама из' Ада.* Иначе, како смо већ рекли, већина издања нигде не помиње аутора целокупне збирке.

У библиографијама старих штампаних издања обично се не налазе никакви ближи подаци о садржају збирке, те понекад не можемо само на основу њих ни бити сигурни ради ли се у неком случају о нашој збирци или о некој другој, сличној. Стога су нам за прелиминарни посао тачне идентификације словенског текста много више користиле библиографије рукописних књига, тј. описи рукописа. Јер они, осим наслова и описа садржине књиге, доносе најчешће и *incipit* за свако поједино поглавље, а подударност између инципита показала се, бар у овом случају, као доста поуздан водич за препознавање целокупне збирке.

Сличност између штампаног текста ове наше збирке и извесних рукописа примећена је још доста давно. Собољевски, на пример, приметио је да то што се у штампаном виду назива Учитељним јеванђељем патријарха Калиста, одговара дословно тексту сачуваном у анонимној збирци поученија чији је један примерак описан код Горског-Невострујева.[8] А Горски-Невострујев, са своје стране, не само да су видели да се њихов рукопис у потпуности слаже са првим штампаним издањем него су, како смо већ раније поменули, покушали да међу грчким рукописима пронађу онај са кога је начињен словенски превод.

Захваљујући дакле управо бројним и исцрпним описима словенских рукописа и ми смо најпре схватили да је име патријарха Калиста без много оправдања доведено у везу са Учитељним јеванђељем и, друго, да је питање са ког је византијског предлошка рађен словенски превод још сасвим отворено.[9]

Даље, открили смо да не само међу рукописним примерцима те збирке поученија него и у штампаним издањима има међусобних разлика и одступања, како у самом тексту појединих поученија тако и у садржају целе збирке. Наиме, мада штампана издања нуде мање-више исти избор текстова, одређене разлике ипак падају у очи. Рецимо, док поједина издања доносе поменуто слово Кирила Туровског на Вазнесење, дотле друга издања садрже на тај празник једно друго, анонимно поученије.[10] Уз то текст је штампан у различитим преводима (црквено-

---

[8] В. нап. 4.

[9] Подстицај да уопште уђемо у цело питање Учитељног јеванђеља добили смо проучавајући нашег Гаврила Стефановића Венцловића. Он наиме у својим рукописним књигама често преводи из неке књиге „поученија штампанога у Москви 1697. године." Трагајући за идентитетом те књиге открили смо да се ради о једном каснијем издању Учитељног јеванђеља (види: *Ч. Миловановић*, О изворима и књижевном поступку Г. Ст. Венцловића, Зборник Матице српске за књижевност и језик, бр. XXX/1 за 1982). Желећи касније да сазнамо о ком се византијском тексту ту ради — пошто је било очигледно да је руска књига само превод са грчког — открили смо да то питање још није решено и да су још многа прелиминарна истраживања потребна пре но што се оно може решити.

[10] Како смо већ поменули, прво издање из 1569. г. има слово Кирила Туровског. Издање из 1697 (чији смо микрофилм копију користили током израде овог члан-

словенски, украјински, рускословенски) од којих је сваки бар по неколико пута поправљан и редигован.

Рукописни примерци збирке показују, како се може и очекивати, још већу разноврсност, како у избору текстова, тако и у језичкој редакцији. Што је нарочито интересантно, име Калиста као аутора збирке нигде се не помиње. И сам наслов, *Учитељно јеванђеље*, у рукописима се не јавља. Он је очигледно на неки начин повезан са штампаним издањима, док је прави наслов збирке оно што је у штампаном издању само поднаслов: *Поученија избрана от' свјатаго јеванѓелија и от' многих' божествених' писаниј, глаголема от' архијереја из' уст' в' всјакују недељу, на поученије христоименитим' људем', или прочитајема, такоже и на господскија праздники и на избраних' свјатих'.* Тај наслов доста поуздано обележава ову збирку: нисмо наишли ни на један случај да се под тачно тим насловом крије нека друга збирка проповеди.

Једини ко се у рукописима понекад помиње као аутор збирке јесте — Јован Златоусти. Но с обзиром да у самом наслову јасно стоји да је збирка *избор* из многих „божествених нисаниј", као и да је сачинитељ избора очигледно често посезао за цитатима из правог Јована Златоустог,[11] спорадично приписивање целе збирке Златоустом нимало није необично. Али ко је прави сачинитељ збирке, остаје и даље непознато.

Прегледајући бројне описе рукописа наишли смо на 54 примерка ове збирке поученија.[12] Најбројнији су рукописи из XVI века, укупно

ка) има за дан Вазнесења поученије које почиње: *во времја оно воскрес' Исус' от' мертвих' и ста посредје учених'*. Порекло тог поученија загонетно је јер се, изгледа, не јавља ни у једном (од досад познатих) грчком рукопису.

[11] У „послесловију" штампаних издања стоји још једна интересантна напомена: *бесједујет' же в' њеј* (= у Учит. јев.) . . . *с' толкованијем' свјатаго великаго свјатитеља, вселењеј учитеља и покајанију проповједника Јоана Златоустаго, и свјатаго отца Теофилакта, бившаго архијереја Болгаром'*. Цитирано према Описан. рук. Соловец. мон. наход. в. библ. Казанской дух. Акад. I, бр. 371 (155). Значи да су издавачи штампаног текста хомилијара били сасвим свесни чињенице да се у њему налазе бројне позајмице и угледања како на Јована Златоустог тако и на Теофилакта Охридског.

[12] У следећим описима словенских рукописа нашли смо примерке овог Учитељног јеванђеља, често и у више примерака од којих нису сви увек потпуни:

— *Арсений иеромон.*, Описан. слав. рук. библ. Святотроицкой Сергиевой лавры, ЧОИДР, (= Чтен. в общ. истор. и древн. рос.) 1878, 1879, 1880, бр. 99—106.

— *Богдановић Д.*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, бр. 415.

— *Востоков А.*, Описан. рук. Румянцовского музеума, СПб 1842, бр. 209.

— *Горский А. — Невоструев К.*, Описан. рук. МСБ II, 2, Москва 1859, бр. 209.

— *Добрянский Ф.*, Описан. рук. Виленской публ. библ., Вильна 1882, бр. 69.

— *Иосиф иером.*, Опись рук. в библ. Москов. Дух. Акад., ЧОИДР, 1881, бр. 171.

— *Калайдович К. — Строев П.*, Описан. рук. графа Ф. А. Толстова, Москва 1825, бр. 30. 101.

— *Леонид архим.*, Описан. рук. графа А. С. Уварова I, Москва 1893, бр. 297—306.

— *Леонид архим.*, Сведение о ркп. поступив. в библ. троицкой дух. Семинарии, ЧОИДР, 1883, бр. 9.

— *Мошин В.*, Ћирилски рукописи у Пов. музеју Хрватске, Загреб 1952, бр. 71.

— *Mošin V. — Radeka M.*, Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji, Starine 84, 1958, br. 53 Krka.

— *Никольский А. И.*, Описан. ркп. в архиве Св. прав. синода II, СПБ 1906, бр. 1544—46.

34, из XVII в. има их 7, из XV в. има 6, а из XIV в. само један (и за њега није поуздано припада ли XIV или XV веку);[13] преосталих 6 рукописа су из XVI—XVIII века. Језички, рукописи су распоређени на следећи начин: најбројнији су рукописи руске редакције, укупно 47,[14] у српској редакцији има 4, бугарској 2 и влашко-молдавској један рукопис.

Рекли смо да се име Калиста ни у једном рукопису целокупне збирке не помиње. Али пада у очи чињеница да се поједини текстови из ове збирке јављају у оквиру других зборника, чак и у рукописима старијим од XV века, и да у тим случајевима као име аутора стоји име Калиста.[15] Због чега се његово име јавља у рукописима који садрже само поједине проповеди, а не и у рукописима целе збирке, засад је потпуно отворено питање.

Време настанка рукописа целокупне збирке протеже се дакле од XV до XVIII века (а штампаних издања од XVI до XIX в.). А када је настао први превод са грчког? Сами рукописи на то питање нуде два одговора: једни као годину превођења помињу 1343, други 1407. годину. Већина описивача рукописа слаже се, под утицајем Горског-Невострујева, да је година 1407. прихватљивија, а да година 1343. не долази у обзир пошто је ранија од ступања на патријаршијски престо Филотеја, односно Калиста, под претпоставком, наравно, да је један од њих редактор збирке. Међутим, како није извесно да су било један, било други стварно аутори збирке, можда не би требало занемарити ни податак о 1343. години, поготово што се он с великом упорношћу у многим рукописима јавља. Наравно, док год се тачно не утврди природа и порекло збирке, није могуће решити ни питање датовања првог словенског превода.

Поред старих штампаних издања и рукописа постоји још један извор за упознавање са словенским текстом хомилијара, односно Учитељног јеванђеља. То су тзв. *Велики чӣти минеји* митрополита Макарија. Наиме, поједина поученија из наше збирке, из њеног другог дела (по-

— *Panaitescu P. P.*, Manuscr. slave din Bibl. Acad. RPR, Bucuresti 1959, бр. 148.
— *Петров Н. И.*, Описан. рук. в городе Киеве I, ЧОИДР, 1892, бр. 113, 115.
— *Петров Н. И.*, Описан. рук. церковно-археол. музея при Киевской дух. акад., Киев 1875—79, бр. 570.
— *Порфирьев — Варковский — Красносельцев*, Описан. рук. в библ. Казан. дух. акад., Казань 1881-96, бр. 371.
— *Срезневский В. И.*, Описан. рук. в Олонецком крае, СПб 1913, бр. 89.
— *Срезневский — Покровский*, Описание. библ. Импер. Акад. наук, СПб 1910, I 2, бр. 34.7.10; 33.9.10; 21.7.5.
— *Строев П. М.*, Рук. принадлеж. И. Н. Царскому, Москва 1848, бр. 176.
— *Титов А. А.*, Рук. принадлеж. И. А. Вахрамееву II, Москва 1892, бр. 287.
— *Титов А. А.*, Описание. рук. А. А. Титова I, 1, СПб 1893, бр. 106—108.
— *Ундольский В. М.*, Ркп. В. М. Ундольского, Москва 1870, бр. 19.
— *Цонев Б.*, Опис на рук. на Народн. библ. в София, София 1920, бр. 304.
— *Яцимирский А. И.*, Слав. и рус. рук. румынских библ., Сборник ОРЯС 79, 1905, Нямец. монаст. 82.

[13] *Яцимирский*, Нямец. монаст. 82 (86), каже да се ради о зборнику из XIV века, док *Panaitescu*, бр. 148, исти тај зборник датира у XV век.

[14] Овде нисмо правили разлику између руске и тзв. малоруске, одн. украјинске редакције која је релативно честа, захваљујући вероватно утицају штампаних издања украјинских.

[15] Ради се о рукописима из XIV века: *Д. Богдановић*, Каталог Хиландара, бр. 388, 392, 404. *Љ. Стојановић*, Каталог рукописа и старих штампаних књига СКА, Београд 1901, бр. 88.

учења на велике празнике), уврштена су у XVI веку у поменуте *Чети минеје*, у ту невероватно богату колекцију црквене књижевности на словенском.[16] А како је та колекција у модерно време и штампана (бар делимично), релативно лако су нам доступна укупно 14 поучења из Учитељног јеванђеља.[17] Иначе, целокупни *Чети минеји* садрже, судећи по описима рукописа[18] око 25 поучења, дакле, практично цео други део Учитељног јеванђеља.

На основу, с једне стране, оволиког обиља сачуваних рукописа, као и великог броја штампаних издања, а с друге стране, на основу чињенице да су бројна поучења преузета у Макаријеве *Чети минеје*, може се закључити да је ово Учитељно јеванђеље било међу Словенима изузетно омиљена и широко коришћена збирка поучних црквених беседа.[19]

---

[16] Током двадесет година, не штедећи труда ни новца, митрополит новгородски Макарије (1482—1563) прикупљао је „све свете књиге које се у руској земљи могу наћи", да би коначно оформио своје *Велике чети минеје*, збирку прозних текстова за читање на сваки дан у години. Тако су се на окупу нашли: цео Нови завет са тумачењима, дела црквених отаца, патерици (азбучни, јерусалимски, египатски, синајски, скитски и печерски), разне анонимне приче и повести, путописи, типици, посланице итд. Сачувана су три рукописна примерка те збирке, на основу којих је средином прошлог века почело модерно издавање. На жалост, штампано издање остало је недовршено: од 1868. до 1915. изашао је у Петрограду низ томова који обухватају месеце од почетка црквене године, септембра, до јануара и посебно месец април. Остали месеци и даље постоје само у рукописном облику.

[17] То су следећа поучења:

— на ново лето, три поучења (1. септ.): овај празник је изузетак по томе што има три поучења, остали празници имају само по једно.

— на Рођење Богородице (8. септ.): овај текст је превод познатог апокрифа тзв. Protevangelium Jacobi; иначе у рукописној традицији Учитељног јеванђеље на овај датум јављају се још два текста, једно анонимно поучење и слово Јована Дамаскина.

— на недељу пред Воздвижење крста (дато уз 13. септ.)
— на Воздвижење часног крста (14. септ.)
— на св. муч. Димитрија (26. окт.)
— на св. Кузму и Дамјана (1. нов.)
— на св. Јована Златоустог (13. нов.)
— на Ваведење Богородице (21. нов.)
— на недељу пред Рођење Христово (дато уз 19. дец.)
— на Рођење Христово (25 дец.)
— на св. Василија (1. јан.)
— на недељу пред Крштење Христово (дато уз 5. јан.)
— на Крштење Христово (6. јан.)
— на великомуч. Георгија (23. апр.).

[18] *Горский — Невоструев*, Описан. вел. четых миней Макария митроп. всеросс., ЧОИДР, 1884, 1886. *Абрамович Д. И.*, Описан. рук. С. Петербургской дух. акад., Софийская библ. II, СПБ 1907.

[19] Учитељно јеванђеље преведено је и на румунски и штампано само десетак година после првог словенског издања: Evanghelie cu învătăturĕ a diaconului Coresi, у Брашову 1581. Занимљиво је да су модерни руманисти, не испитујући у целости традицију грчког текста, већ радећи само са појединим изолованим рукописима, дошли до закључка кога се непоколебљиво држе, да је грчки оригинал Учит. јев. дело патријарха Јована Калеке. Први је то устврдио *V. Grecu*, Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învătătură a Diaconului Coresi din 1581. Omiliile Patriahului Ioan XIV Caleca (1334—1347). Acad. Rom. Studii şi cercetări XXXV, 1939. На њега се позивају и: = M. Radulescu, Originalul slav al Evangheliei cu învătătură a Diacon. Coresi. Versiuni şi redacţii ale colecţiei de omilii a patriarhului Joan Caleca. Acad. RPR, Bucureşti 1959 (приказ у Byz. slav. XXI, 2, 1960), или *D. Deletant*, A copy of the original Greek version of John Caleca's homily for Easter Sunday in the British Museum, RE Sud-Est Europ. X, 1972, 219—225.

Утолико је интересантније питање када и где је збирка била преведена на словенски и са ког грчког оригинала. Исто тако, већ само питање традиције словенског текста може бити предмет посебних студија.

У такве студије ми засад не можемо улазити, али можемо — макар и узгред — поменути да један од елемената на основу којих би се могао груписати огроман рукописни материјал јесте већ сам садржај збирке. Наиме, пада у очи да поједини рукописи за одређене празнике дају различите текстове. То су следећи случајеви: за 8. септембар (Рођење Богородице) јављају се чак три текста, једно анонимно поученије, слово Јована Дамаскина, или апокриф познат под именом *Protevangelium Jacobi*; за 13. новембар (св. Јован Златоусти) на крају поученија у неким рукописима стоји да се исто може читати и на дан св. Константина и Јелене, док у другим рукописима цело поученије стоји поновљено уз 21. мај; на крају децембра поједини рукописи имају по једно поученије и за недељу св. праотаца и за недељу пред Рођење Христово, док други имају само по једно од та два; за 24. јуни (Рођење Јована Претече) јављају се два различита поученија, оба анонимна; за празник Вазнесења такође се јављају два текста, један анониман, други Кирила Туровског. Када би се дакле сви постојећи рукописи, као и најстарија штампана издања (јер одређени рукописи преписани су очигледно са штампаног текста), разврстали на основу међусобних разлика у вези са поменутим празницима, вероватно би се наметнули одређени закључци о месту и времену настанка појединих, да тако кажемо, редакција збирке. Али, као што смо рекли, засад ћемо ту линију истраживања оставити отвореном.

Ако се окренемо грчкој страни не бисмо ли нешто више сазнали о пореклу, времену и месту настанка оригиналног текста Учитељног јеванђеља, прво ће нам се наметнути закључак, на који смо већ указали, да треба озбиљно сумњати у повезивање ауторства Учитељног јеванђеља са именом патријарха Калиста. Јер Калист, истина, јесте оставио за собом хомилијар састављен од 52 поучне и свечане проповеди, чији се једини примерак чува у Хиландару, али судећи бар по опису рукописа[20] тај хомилијар није ни у каквом сродству са нашим Учитељним јеванђељем. Прво, од 52 проповеди само шест се односи на одређене недеље ускршњег циклуса (на жалост, опис рукописа не даје инципите тако да не можемо бити сасвим сигурни да ни ових шест проповеди нису у вези са Учитељним јеванђељем), док остале углавном представљају поучне беседе о разним моралним и догматским питањима хришћанског живота.

Из тог рукописа, упркос погрешној информацији код Бека,[21] није досад ништа издато. Издате су, међутим, на основу једног бечког рукописа, три друге Калистове проповеди које се не налазе у избору садржаном у хиландарском рукопису, проповеди на Успење Богородице, на Усековање главе Јована Претече и на Воздвиженије часног крста.[22] Ако

---

[20] *Sp. Lamprou*, Katal. Hagioreitik. kodik., Athen 1888, nr. 229 (Chil. 8).

[21] *H. G. Beck*, Kirche und Theol. Lit., p. 774 каже да је *Eustratiades* издао три хомилије из овог рукописа.

[22] *S. Eustratiades*, Ekklest. Pharos 8, 1911, 112—137, на основу бечког рукописа Vindob. Theol. Gr. 279. Трећа хомилија, на Воздвижење часног крста, постоји и у једном старијем издању: *Gretser*, Opera omnia II, De sancta cruce, Regensburg 1734 (на основу истог бечког рукописа).

се упореди текст тих проповеди са текстовима на исте празнике из Учитељног јеванђеља, одмах ће се видети да се ради о потпуно различитим проповедима. Значи, или бечки рукопис погрешно приписује ове три проповеди Калисту или словенска штампана издања погрешно наводе Калиста као аутора целе збирке.

Да бисмо се макар приближили решењу ове загонетке морамо се окренути грчкој рукописној традицији. Срећом, за такво истраживање постоји једно помоћно средство без кога би сналажење у мору грчких рукописа ове врсте било практично немогуће. То је чувена књига A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiogr. und homilet. Literatur der Griech. Kirche*. Ерхард који је са задивљујућом систематичношћу, упорношћу и стрпљивим радом проучио и евидентирао ваљда све тада доступне рукописе хагиографског или хомилетског садржаја, обрадио је у посебном поглављу и историјат нашег Учитељног јеванђеља. Наравно, он га не везује ни за Калиста ни за словенску традицију уопште, али познајући макар само оквирно садржај Учитељног јеванђеља није тешко видети да је наше Учитељно јеванђеље исто што и збирка коју Ерхард назива *Das Partiarchalhomiliar von Konstantionopel*, или скраћено *Homiliar II*.[23]

Из тог *Хомилијара II* који садржи осамдесетак текстова (као и у словенском, и овде су честа одступања у смислу изостављања или додавања текстова за поједине празнике) распоређених у, најпре, ускршњи циклус, затим недеље по Матеју и Луки и изабрани празници, издато је досад само осам текстова. То су следеће проповеди: на недељу Митра и фарисеја,[24] на прву недељу великог поста,[25] на трећу недељу поста,[26] на недеље трећу, шесту и дванаесту по Матеју и на недеље трећу и пету по Луки.[27] Поређење грчких текстова са словенским за исте недеље не оставља сумње да се ради о једном истом хомилијару. Штавише, словенски превод је најчешће потпуно веран и дослован.

И све остале хомилије из Учитељног јеванђеља, за које не постоји штампан грчки текст, показују у инципитима такође велику верност, да не кажемо буквалност превода.[28] Све то нас утврђује у уверењу да оно што у словенској књижевности називамо Учитељним јеванђељем, или једноставно збирком поучења, у византијској књижевности представља

---

[23] *A. Ehrhard*, Ueberlief. und Bestand III, 1941, pp. 559—631.

[24] Diobuniotes, Epet. Hetair. Byz. Spoud. 1941, 138—143.

[25] *C. Triantafillis — A. Grapputo*, Sylloge hellen. anekdot. I, Venezia 1874, 47—61, под именом патријарха Филотеја.

[26] *Migne*, PG 150, col. 264—280, под именом патријарха Јована Калеке.

[27] Ових пет хомилија издате су под именом Јована Ксифилина, *Migne*, PG 120, coll. 1201—1258.

[28] Ево само једног интересантног случаја. То је инципит за поученије на 29. недељу, који гласи: *мноіціе и различ'ниіе нрави дарова нам' бої' јеже делаѿи сйасеније своје* ... (сличан је и инципит за поученије треће на ново лето). То *нрави* превод је грчког τρόπους: πολλοὺς καὶ διαφόρους τρόπους ἔδωκεν ἡμῖν ὁ θεὸς εἰς τὸ κατεργάζεσθαι. У овом случају τρόπος значи „начин", „могућност", а не „карактер", „нарав". Горски-Невострујев приметили су (ЧОИДР, 1884), без познавања грчког текста, да је *нрави* погрешан превод грчког τρόπος. Међутим, ниједан од старих прерађивача и поправљача словенског превода није грешку приметио, него су сви упорно понављали то *нрави*.

тзв. *Патријаршијски хомилијар цариградски*, односно збирку проповеди која се под именом одређеног патријарха предаје на употребу, било да буде „прочитајема" било „од архијереја из уст" проповедана сваке недеље у години.

А под именом ког патријарха? Ерхард је открио да се један исти хомилијар јавља под именом неколицине патријараха: Јована IX Агапета, званог и Халкедонски (1111—1134), Германа II (1222—1240), Јована XIII Гликиса (1316—1320), Јована XIV Калеке (1334—1347), Филотеја (1353—1354. и 1364—1376). Уз то, у великом броју рукописа хомилијар је једноставно анониман или је на почетку оштећен тако да се не може знати ком је аутору био приписан. Укупно, Ерхард даје податке за 130 рукописа.

Одмах пада у очи да од толиких рукописа ниједан не приписује ауторство збирке Калисту. А што се тиче осталих кандидата, тројица каснијих, Гликис, Калека и Филотеј, искључују се као могући аутори већ самим тим што најстарији грчки рукописи хомилија потичу с краја XIII или почетка XIV века. Од преостале двојице, Германа I и Јована Агапета, Ерхард се уз убедљиву аргументацију одлучује за Јована Агапета као аутора збирке.

Али тиме још није објашњен целокупни историјат *Патријаршијског хомилијара*. Јер хомилијар, је састављен од два дела (циклус покретне црквене године и циклус изабраних празника) и мада између та два дела нема упадљиве разлике било у садржајном било стилистичком погледу, Ерхард ипак закључује да је само први део, циклус покретне црквене године, дело Јована Агапета, док је други део тек касније, неодређено када, додат. Главни аргумент који Ерхард користи јесте то што се други део хомилијара јавља у само малом броју рукописа, и то познијег датума. Од 130 рукописа које је он евидентирао, само 10 садрже и проповеди на изабране празнике, а од тих десет, три најстарија потичу тек из XV века.

Несразмера у броју рукописа који садрже само први део, у односу на рукописе целокупног хомилијара, заиста је упадљива. Зато се морамо упитати да ли је Ерхард успео да сагледа заиста комплетну традицију грчког текста. Можда један део те традиције њему ипак није био доступан, или је једноставно неповратно пропао.

На такву претпоставку наводи нас поређење са словенском рукописном традицијом. Тамо је опет упадљиво то да скоро сви рукописи садрже оба дела хомилијара. Даље, на размишљање подстичу и оне две године које се упорно јављају као време настанка словенског превода, 1343. и 1407. година. Ако и одбацимо могућност да је превод настао 1343, и сама 1407. година веома је рана ако се узме да најстарији грчки рукописи потичу из XV века. Стога смо склони да сматрамо да су морали постојати и ранији грчки примерци хомилијара, од којих је неки послужио као предложак словенском преводиоцу.

Пада у очи такође и да словенски наслов „*поученија избрана* . . .", који се са зачуђујућом доследношћу јавља у већини рукописа, у том об-

лику не појављује се ни у једном од рукописа које Ерхард цитира.[29] У грчким рукописима наслов није уопште уједначен, јавља се у пуно варијанти које, наравно, исказују исту суштину, али мало друкчијим речима. У већини варијаната налази се и реч ἀποστοματιζόμεναι, што је очигледно узор за оно словенско *от' архијереја из' уст' ізаіољема,* али ни у једној нема оног *на поученије христоименитим' људем'*, што тешко да је словенски преводилац измислио, него га је вероватно такође са грчког превео.[30] Наслов најприближнији словенском, на грчком овако гласи: ὁμιλίαι ἑκάστης κυριακῆς τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ καὶ ἐπὶ δεσποτικαῖς καὶ ἑτέραις ἑορταῖς ἐπισήμοις λεγόμεναι καὶ ἀποστοματιζόμεναι πρὸς τὸν συναθροιζόμενον, θεοφιλῆ λαόν, ἃς ἐκλεξάμενος συνέθετο ἀπὸ διαφόρων ἁγίων πατέρων ἐξεγητῶν καὶ ἑτέρων σοφῶν ἀνδρῶν[31] (име аутора не помиње се уопште). Али овај конкретан наслов сигурно није био предложак словенском преводноцу, поготово кад се има у виду како дословно он и иначе преводи.

Наравно, најважнији разлог за претпоставку да је морао постојати, осим оних побројаних код Ерхарда, још неки примерак грчког текста хомилијара јесте то што међу евидентираним рукописима не видимо ниједан који би у потпуности одговарао словенском преводу. Истина, ако не заборавимо да и у словенском и у грчком постоје разне комбинације и одступања од основне схеме садржаја, можемо рећи да се одређени грчки рукописи доста приближавају словенском моделу.[32] Међутим, у словенским рукописима постоје и неки текстови, очигледно преведени са грчког, који се не налазе ни у једном од рукописа које је Ерхард пописао. То су, на пример, два поучења на 1. септембар (грчки рукописи имају на тај дан само једно поученије, а словенски по три), или поученије на 1. август (о Макавејцима). У првом случају, поучења на ново лето, скоро је сигурно да словенски преводилац није по сопственој иницијативи убацио још две проповеди из неког другог извора, него их је морао наћи у свом грчком оригиналу.

Пронаћи рукопис са кога је он преводио било би вишеструко интересантно. Можда би се испоставило да је већ у грчком хомилијар био приписан патријарху Калисту. Или је то био један од оних у којима се ниједно име не помиње. У сваком случају засад остаје необјашњено откуд је у словенским штампаним издањима одједном искрсло име Калистово.

Коначно, желимо још нешто да кажемо о проблему самог грчког текста, односно његових извора. Како је већ Ерхард утврдио и непобитно

---

[29] Упорно јављање истоветног наслова, као и појединих инципита (као у претходној напомени), можда указује на чињеницу да словенска рукописна традиција, упркос великој разноврсности рукописа, потиче ипак од малог броја (да не кажемо једног јединог) архетипа. Сви тзв. нови преводи и редакције сводили су се изгледа на делимично поправљање једног старог превода.

[30] И оно „*или прочитајема*" карактеристично је као превод, али са погрешно схваћеног оригинала. Претпостављамо да се радило о формулацији као у рукопису Marcian. gr. II 96 (*Ehrhard* p. 581) διδασκαλίαι ... εἰς τὰ κατὰ κυριακὰς ἀναγινωσκόμενα ἅγια εὐαγγέλια συλλεγεῖσαι.

[31] То је рукопис Paris. gr. 1222 (*Ehrhard* p. 590).

[32] Конкретно рукопис Marcian. gr. II 98 (*Ehrhard* p. 603) из XV века, по Ерхардовим речима један од најпотпунијих грчких рукописа *Патријаршијског хомилијара*.

доказао, *Патријаршијски хомилијар* настао је под јаким утицајем хомилијара монаха Јована Ксифилина (крај XI века). Штавише *Патријаршијски хомилијар* се може сматрати директном прерадом овог старијег хомилијара, у смислу текстуалног поједностављивања и стилског уједначавања. Поред тога, мање-више дословне позајмице из дела Јована Златоустог и из коментара уз јеванђеља Теофилакта Охридског толико падају у очи чак и при летимичном читању хомилијара да су их углавном били свесни и преписивачи рукописа и приређивачи старих штампаних издања.[33]

Колико нам је познато, проблемом извора како Хомилијара I (Јована Ксифилина) тако и Хомилијара II (патријарха Јована Агапета) досад се исцрпније бавио само Х. Хенепхоф.[34] Истражујући историјат једног другог, каснијег хомилијара (патријарха Нила), он је изнео драгоцене податке о утицају који је на аутора прва два хомилијара извршила не само традиција Јована Златоустог, као и дело Теофилакта Охридског (можда чак и он лично, као савременик!), већ и дела Евтимија Зигабена, Андрије Критског, као и различити типови егзегетских катена. И колико је Ерхардова књига апсолутно незаменљива као ризница података о рукописном наслеђу разних хомилијара толико је ова Хенепхофова студија драгоцена као путоказ за методологију изучавања касне византијске хомилетике уопште.

Међутим, говорећи о *Патријаршијском хомилијару* — што уосталом није главни предмет његова интересовања — Хенепхоф се усредсредно на изворе за егзегезу (објашњење одговарајућег јеванђеоског текста) која чини централни део сваке проповеди посебно, али није посветио пажњу уводном делу проповеди. А у тим уводним деловима за своје проповеди аутор Патријаршијског хомилијара обилато користи позајмице из једног другог, веома познатог црквеног беседника, Теодора Студита. Најочигледнији примери су, рецимо, уводни делови за другу и пету недељу поста, где су повећи одломци дословце преузети из Студитове *Мале катехезе*.

Што је још интересантније, позајмице из Студита јављају се и у уводним деловима за проповеди које спадају у други део хомилијара (изабрани празници), рецимо у поучению на ново лето или поучению на св. Василија. Како смо раније рекли, сматра се да други део хомилијара не припада истом аутору, Јовану Агапету. Међутим, ова подударност у коришћењу извора тешко да је случајна. Пре ће бити да оба дела хомилијара (бар оквирно) припадају истом аутору. Наравно, коначан одговор може се дати тек после детаљног испитивања грчког текста свих проповеди. Ми ћемо се засад ограничити само на то да наведемо неколико примера који, како изгледа, указују на директно преузимање појединих увода из Студита. Пошто нам грчки текст тих проповеди из хомилијара није био доступан, уз грчки текст Студита цитираћемо словенски превод хомилијара. Чак и тако се јасно види да је Студитова

[33] В. нап. 11.

[34] *H. Hennephof*, Das Homiliar des Patriarchen Neilos und die Chrysostomische Tradition. Ein Beitrag zur Quellengeschichte der spätbyzantinischen Homiletik, Leiden 1963.

Мала катехеза морала послужити као један од директних извора аутору хомилијара.

Можда најупадљивији пример је увод за проповед на пету недељу великог поста, који реч по реч прати увод из 68. поученија Студитовог које носи наслов „У част пролећа" (Εἰς τὸ ἔαρ).

Мимо иде уже зима, пролетије же в'ниде, и зрим' твари в'се ботејуште, јеже сут сади цветоносни, земља злак' прозебајушта, и птици в'спевајуште, и прочаја в'са обновљајема, и о сих радујем се и веселим се и славим' и величајем и удивљајем' се премудрому хитр'цу богу, и прелагајуштему и претварајушту твар' в'су на обновљеније; н' јакоже зрим' видимаја в'са обновљајема, и ми дондеже време наше житије обновим' и ми освештајем се мољу ви и в' себе приходим', и нови в'место ветхих' бивајем', и о себе с'матрајуште јеже о твари притча; обновљеније бо твари вину имајет' време зимноје, аште бо не би прежде пријела твар' даждеви зими и ветри, не би на обновљеније пришла, аште бо не напојила се би земља прежде множицеју от низходештих' с' небеси дажд', не би родила трави, и прозебла в'мештенаја в' њу семена и в'здала многосугубнаја плоди делатељу, пријемшу от бога благословеније; обновљеније же души вину имат мисл'није зими искушенија и напасти, аште убо прежде душа не убелит се и уснежит се скр'бми и тескотами и напастми, и бедами, в'саким' не в'змошти имат процвести и плоди добродетељи принести и на обновљеније приити духовније красоти.[35]

Ὅτι ὁ χειμὼν παρῆλθεν, καὶ τὸ ἔαρ εἰσῆλθεν, ὁρῶμεν τὴν κτίσιν ἀναθάλλουσαν· ἤγουν τὰ φυτὰ ἀνθοφοροῦντ· τὴν γῆν χλοηφοροῦσαν, τὰ πετεινὰ κελαδοῦντα, τὰ ἄλλα πάντα ἀνανεούμενα· καὶ ἐν τούτοις ἡδόμεθα καὶ δοξάζομεν τὸν ἀριστοτέχνην θεόν, τὸν κατασκευάζοντα καὶ μεταποιοῦντα κατ' ἔτος τὴν κτίσιν· (...) Δεῖ δὲ ἡμᾶς ... καὶ εἰς ἑαυτοὺς ἀναθεωρῆσαι τὸν τῆς κτίσεως λόγον. Πῶς; Ὅτι ὁ ἀνακαινισμὸς οὗτος αἴτιον ἔχει τὸν χειμόνα· οὐκ ἂν γὰρ εἰς αὐγὴν προελήλυθεν, εἰ μὴ πρότερον ὑπέστη νιφετοὺς καὶ ὄμβρους καὶ ἀνέμους· οὕτως καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς, εἰ μὴ πρότερον χιωνιθῆσα ταῖς θλίψεσι καὶ ταῖς στενοχωρίαις καὶ ταῖς περιστάσεσι, οὐκ ἂν ἀνθοφορῇ, ἐνεγκοῦσα δὲ καὶ καρποφορεῖ καὶ μεταλαμβάνει εὐλογίας θεοῦ καθῶς γέγραπται. Γῆ γὰρ ἡ πιοῦσα τὸν ἐπ' αὐτῆς πολλάκις ἐρχόμενον ὑετόν, καὶ τίκτουσα βοτάνην εὔθετον ἐκείνοις, δι' οὓς καὶ γεωργεῖται, μεταλαμβάνει, εὐλογίας ἀπὸ τοῦ θεοῦ.[36]

Оваквих примера нашло би се још доста. Поменимо само, рецимо, поученије треће на ново лето, чији увод одговара уводу за 29. поученије Студитово „На памет мученика Тадеја", или увод за поученије на празник св. Василија који одговара уводу за 42. поученије Студитово „На памет Златоустог и св. Јефрема" итд. Којим је тачно путем материјал из Студита доспео до Патријаршијског хомилијара тек треба испитати. У сваком случају чини нам се да би истраживање у том правцу донело интересантне резултате.

[35] Текст цитиран према рукопису из 1563. године, српске редакције, из Патријаршијске библиотеке у Београду, број 38.

[36] Текст цитиран према *A. Mai*, Nova Patrum Bibliotheca IX (ed. J. Cozza-Luzi), S. Patri Nostri Th. Studitae Parvae Catecheseos Sermones, Roma 1888.

Коначно, да укратко резимирамо о чему је у овом чланку било речи. Прво, констатовали смо да једна, за црквену употребу веома омиљена књига, названа *Учитељно јеванђеље* патријарха Калиста, или како стоји у рукописима *Поученија избрана,* одговара у грчкој рукописној традицији тзв. *Патријаршијском хомилијару* (цариградском), насталом по свој прилици још у XII веку, из пера патријарха Јована Агапета. Такође, утврдили смо да се у грчкој, засад познатој, рукописној традицији име Калиста не везује за овај хомилијар, а да с друге стране дела која се сматрају аутентичним Калистовим, у ову збирку нису уврштена. Питање одакле се у словенској традицији појавило име Калиста остало је неразјашњено. Да би се оно решило, требало би у проучавање узети и друге зборнике, различитог садржаја, у којима се понекад налазе и поједине изоловане проповеди из нашег хомилијара, али ту ипак под именом Калиста. У сваком случају коначан одговор не може се очекивати све док се не проучи целокупна историја словенског превода Учитељног јеванђеља. Што се тиче грчког текста хомилијара, указали смо на чињеницу да међу остале, досад познате његове изворе треба укључити и Малу катехезу Теодора Студита. А то што је она коришћена као извор и у првом и у другом делу Хомилијара, можда говори у прилог јединственог ауторства (Агапетовог?) за целу збирку.

Čelica Milovanović

THE HOMILARY OF »PATRIARCH KALLISTOS« IN THE SLAVIC AND BYZANTINE TRADITIONS

Among old Slavic printed books there exists a collection of liturgical homilies for all the Sundays in the year, as well as for the selected holidays (Učitelnoje Evangelije), which was translated from the Greek and attributed to Kallistos, Patriarch of Constantinople (1350—53, 1355—63). By its very nature the collection is of interest to both Slavicists and Byzantinists. However, they seem not to be aware of each other's conclusions concerning it.

For, on the one hand, Byzantinists contend that this is indeed a collection of Kallistos' homilies and that it was translated into Russian in 1637, in Kiev, under the auspices of Peter Mogila. On the other, Slavicists emphasize the fact that the collection, in manuscript form, existed in Slavic long before 1637, and that corresponding Greek manuscripts attribute it to the authorship of Patriarch Philotheos (1353—54, 1364—76). But since neither side has made a thorough search of either the Byzantine or the Slavic manuscript tradition of the collection, their respective conclusions about the nature and origin of the collection are easily proven to be incorrect.

Without pretending to give a complete and correct solution ourselves to the whole problem of this collection, we have tried to show some directions in which further investigations might proceed.

Strating with the Slavic tradition, which includes innumerable printed editions from the 16—19 centuries, as well as manuscripts dating from the 15—18 c., we have stated the following facts. Under the title *Učitelnoje Evangelije* in printed, or *Poučenija izbran'na* in manuscript form, there is usually a collection of about 77 homilies, covering first the cycle of the movable church year (the Easter cycle plus the 32 Sundays of Matthew and Luke), then a series of holidays starting with September 1 (New Year's Day) and concluding with August 29 (Beheading of John the Baptist). Both printed editions and manuscript copies show discrepancies in the choice of homilies included (which might be used later on as a basis for classification of the extensive Slavic tradition). From the linguistic point of view the diversity is still greater: Church Slavonic, Ukrainian, Russian, Serbian, Bulgarian, Moldavian versions are represented. Apparently the collection was widely disseminated in the Slavic world. Another proof of its popularity is the fact that the whole second part (homilies for selected holidays) was incorporated in the *Četii mineji* of the Russian Metropolitan Makarij.

There is one noteworthy distinction between the printed editions and the manuscripts: while the first often mention Kallistos as a compiler of the collection, the latter never use his name. On the other hand, the name of Kallistos appears in some other manuscripts (dating as far back as the 14 c.), containing among other texts only a few homilies from our collection. So the question of how and when the name of Kallistos was connected with the Slavic version of this collection of homilies remains, for the moment, without answer.

As for the date of the translation from Greek into Slavic, two years are often mentioned in the manuscripts: 1343 and 1407. The earlier date is usually rejected by modern scholars who take it for granted that this collection is in fact the work of Kallistos. But whoever takes a closer look at the Byzantine tradition, will easily find that that assumption is invalid.

First, there is only one known collection of homilies under Kallistos' name, preserved in a single manuscript, Chiland. 8. That collection is definitely not the one that we have in Slavic tradition. Other than that, there are some homilies attributed to Kallistos in a Vienna manuscript, Vindob. Theol. Gr. 279: these again are not represented in the Slavic version. In other words, the Greek Kallistos has nothing in common with the Slavic »Kallistos«.

Second, the Greek text of our collection does exist, although not under Kallistos' name. In our opinion it is to be identified with what Ehrhard calls *Das Patriarchalhomiliar von Konstantinopel*, or briefly *Das Homiliar II*. Eight homilies have been published from that homilary until now: they all correspond word for word to the text found in the *Učitelnoje Evangelije*. We believe that this is sufficient proof of the identity of the two collections.

On the basis of his extensive knowledge of the Greek manuscript tradition, Ehrhard concluded that the first part of the homilary was to be attributed to Patriarch John IX Agapetos (12 c.), while the second part might be a much later addition, dating probably from the 15 c. But in the light of the Slavic tradition, where the whole collection is said to have been translated in either the year 1407 or 1343, a new assumption might be formulated even

with respect to the date of composition of the Greek homilary (precisely of its second part — dating it earlier than the 15 c.). In any event, the final conclusion cannot be drawn without more thorough investigation of both the Slavic and Greek traditions.

Finally, a word can be said about the sources for the Greek homilary. In addition to the sources already known to modern scholars (H. Henephof), another favorite source of our compiler is the so-called *Parva catechesis* of Theodore Studites. The fact that borrowings from it are found in the proemia of the homilies from both the first and second parts of the homilary, may indicate that one and the same person has compiled the whole collection. It is not possible to decide at this time whether or not that person is indeed Patriarch John IX Agapetos. That problem, as well as the question of the attribution of the collection to Kallistos, awaits further research.

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

СВЕТОГОРЦИ И СТОНСКИ ДОХОДАК

Стонски доходак (tributum Stagni) је био само један од трибута које је Дубровачка Република плаћала својим јачим суседима било за земљиште које је добијала или за слободу трговине.[1] Наше истраживање ћемо ограничити на годишњи трибут од пет стотина млетачких перпера које је Република св. Влаха сваке године о Ускрсу почела да плаћа краљу Душану на основу његове повеље од 23. јануара 1333. године.[2] Не улазећи у детаље добро познатог споразума између Душана и представника Дубровачке републике којој је српски краљ под одређеним условима уступио приморје од Стона до Дубровника и острво Посредњицу на Неретви и догађаје који су томе уследили,[3] подсетићемо само на чињеницу да су православни монаси — Василијанци, морали напустити стонски манастир Св. Николе и да су се неки од њих, по својој прилици настанили у српском манастиру св. Михаила у Јерусалиму.[4] Цар Душан је, не помињући ове догађаје у својој повељи издатој у Мелнику, 8. марта 1350, стонски трибут уступио јерусалимском манастиру, што је потврдио и цар Урош, 24. априла 1357. године.[5] Тако су у другој половини

---

[1] О томе в. *М. Ј. Динић*, Дубровачки трибути — Могориш, Светодмитарски и Конавоски, Провижиун браће Влатковића — Глас СКА 168 (1935) 203—257.

[2] Fr. Miklosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, repr. Graz 1964, 103—105. После мање од месец дана (15. фебруара 1333) Дубровчани су добили и од босанског бана Стјепана II Котроманића повељу о уступању Стона уз обећање да ће и њему плаћати пет стотина перпера годишње (Mon. serb., 105—107). За детаљну дискусију о том уступању са навођењем раније литературе в. *В. Трпковић*, Око „уступања" Стона и Пељешца Дубровчанима (1326—1333), Историјски гласник 1 (1963) 39—60; в. и Историја српског народа, I, Од најстаријих времена до маричке битке (1371), Београд 1981, 512 (аутор *Б. Ферјанчић*).

[3] О њима в. *Н. Милаш*, Стон у средњим вијековима, Дубровник 1914, 82—106 и *П. Глунчић*, Из прошлости града Стона XIV—XIX вијека, Споменик 111 (1961) 89 сл.

[4] Ове податке дају рукописи фрањевачких манастира у Дубровнику и Стону из 1394. године. Наведени текст је из дубровачког рукописа, а дат је према изд. *Петкович*, Исторический очерк сербской православной общины в Рагузе, 14 и *Милаш*, Стон 91.

[5] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 708—709 и Mon. serb., 159—160. Поред ових постоје и фалсификоване повеље цара Душана од 29. априла 1348. и цара Уроша од 2. јуна 1358 (Mon. serb., 159—160 и 165—167). Већ је К. Јиречек указао да оне нису веродостојне — *K. Jireček*, Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu i povelja o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479), Festschrift für Jagić, Berlin 1908, 531—532. О томе в. и *Вл. Мошин*, Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру св. Николе на Скадарском острву Врањини, Археографски прилози 3 (1981) 7—28.

XIV и током XV века бележени подаци о доласцима јерусалимских монаха у Дубровник.[6] Од 1501. године до XIX века по стонски трибут стизали су у Дубровник монаси светогорских манастира Хиландара и Св. Павла.

Свакако због тако дугог постојања пореза који је после пропасти српске средњовековне државе Дубровачка Република продужила да даје још три и по века, уз то још више због промене његових уживалаца (од јерусалимског манастира Св. Михаила право његовог коришћења преузели су Хиландар и Св. Павле), стонски трибут је већ одавно привлачио пажњу научника. За њега су се заинтересовали како они који су проучавали судбину манастира Св. Михаила[7] тако и научници који су издали документе о прикупљању стонског трибута од стране поменутих светогорских манастира,[8] затим историчари Стона,[9] и, најзад, они који су проучавали улогу Маре Бранковић, ћерке деспота Ђурђа, у свему томе.[10] Док су поменути научници у својим радовима само успут дотакли питање стонског дохотка и његовог убирања, К. Јиречек му је посветио посебан рад, указујући у коме правцу треба тражити решење за његово преношење са јерусалимског на светогорске манастире.[11]

Документи о исплати стонског трибута, најпре манастиру Св. Михаила у Јерусалиму, а затим Хиландару и Св. Павлу, пре свега су одлуке Већа умољених, односно Сената Дубровачке Републике, у чију је надлежност спадало давање овлашћења Кнезу (Ректору) и Малом већу да одговоре монасима који су долазили у Дубровник по трибут. Да би сенатска одлука о исплати била пуноважна неопходно је било да монаси имају пуномоћје надлежних власти, односно доказ да су они доиста прави Јерусалимци, касније Светогорци, којима је поверено да приме трибут. Пошто би добили новац, монаси су били обавезни да о томе издају признаницу, чиме се отклањала могућност поновног тражења истог трибута, односно сваке преваре. Сви ови документи представљају веома драгоцен извор јер својим обавештењима омогућавају да се, бар донекле, створи слика о стонском трибуту и његовим уживаоцима — монасима Св. Михаила и затим Хиландара и Св. Павла — на које смо ограничили наше истраживање. Осврћући се на убирање дохотка од стране јерусалимских монаха, посебну пажњу смо обратили на његове исплате током XV века, јер управо из њих произлази да у то време пада постепено преношење уживања трибута на светогорске манастире.

---

[6] Објавио их је *Јиречек*, Доходак стонски, 539—542.

[7] *Н. Дучић*, Српски Арханђелски манастир у Јерусалиму, Годишњица Николе Чупића 9 (1887) 235—242; *Д. Глумац*, Српске задужбине у Палестини, Православље 136 (15. нов. 1972) 9—10 и *В. Недомачки*, Манастир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму — задужбина краља Милутина, Зборник за ликовне уметности 16 (1980) 25—70, која даје и опширну старију литературу.

[8] *A. Vučetić*, Pisma kaluđera srpskih manastira na Svetoj Gori knezu i vlasteli dubrovačkoj (god. 1520—1792), Starine JAZU 17 (1885) 1—48; *V. Vukasović*, Podatci za povijest dubrovačke biskupije, List dubrovačke biskupije 17 (1917) 72—75 и *Д. Берић*, Света Гора и Дубровник, ПКЈИФ 23 (1957) 82—91.

[9] *Милаш*, Стон, 90—93.

[10] *Р. Ћук*, Царица Мара, Историјски часопис 25—26 (1978—1979) 75 сл.

[11] *Јиречек*, н. д., 527—542.

Посматрањем података о исплатама стонског трибута запажа се да су оне биле релативно најредовније првих двадесет година откако га је манастир Св. Михаила добио, 8. марта 1350. године. Тринаест сачуваних признаница и три одлуке Већа умољених за период од 1352. до 1372. године показују да су монаси долазили обично сваке, а понекад и сваке друге године и да су увек добијали само пет стотина перпера, тј. трибут за једну годину — најчешће прошлу (tributum Stagni de anno praeterito или proximo praeterito).[12] Од дана када је донешена одлука о исплати до њеног спровођења обично је пролазило десетак дана. Међутим, дешавало се да монаси проведу у Дубровнику и много више времена очекујући да приме новац. Тако је монах Серапион чекао од 4. октобра до 11. новембра 1366. године, због чега је 12. новембра Мало веће решило да му се дају два перпера за станарину.[13] Још више се одуговлачило са исплатом 1367. године. Веће умољених је одлучило, 6. јула, да се монасима исплати трибут онда када се то учини згодно Кнезу и Малом већу (ad illum terminum quod videbitur domino rectori et parvo consilio), а то је било тек 7. децембра 1367. године.[14] По свој прилици због великих издатака које је Република имала у рату са жупаном Николом Алтомановићем, једногодишњи трибут је 1371. године исплаћен у две рате и то 15. октобра и 3. новембра.[15] Само 1372. године исплата је стигла текућу годину, тако што су монаси најпре, 26. августа, примили пет стотина перпера за 1371, а 17. септембра још пет стотина перпера за 1372. годину.[16] И овом приликом у Дубровнику су проборавили преко месец дана.

Монаси који су долазили по стонски доходак до краја 1371. године били су опуномоћени писмима српских царева, најпре Душана, а затим Уроша. О веровним писмима братског сабора Св. Михаила у то време нема изричитог помена. Тако се у одлукама Већа умољених, као и на признаницама, спомињу писма domini imperatoris Sclavoniae (Serviae).

За поменутог монаха Серапиона (нов. 1367) се каже да је nuntius et procurator ... excelentissimi domini Orosii ... imperatoris Serviae et Graecorum, „што се види из аутентичних царевих писама оверених његовим печатом са фигуром лава."[17] Само у признаници од 3. августа 1363. године каже се да је монах Методије уз писмо српског цара имао и неко латинско писмо (cum quadam littera latina) које би могло бити пуномоћје братства Св. Михаила.[18] Урошево веровно писмо последњи пут се спомиње у признаници од 15. октобра 1371, где се наводи да је монах Роман Пркоса примио трибут „уз изричити пристанак и по вољи цара Рашке" (cum expresso consensu et voluntate imperatoris Rassiae.[19]

---

12 В. признанице: исто, 539—540.

13 J. Gelcich, Monumenta ragusina, Libri reformationum IV (1364—1396), Zagrabiae 1896, 56 и 68; в. и *Јиречек*, н. д., 540.

14 Mon. rag. IV, 96 и *Јиречек*, н. м.

15 *Јиречек*, н. д., 540—541; в. и *К. Јиречек*, Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, Зборник Константина Јиречека I (1959) 377.

16 *Јиречек*, Доходак стонски, 541.

17 Исто, 540.

18 Н. м.

19 Н. м.; уп. *Јиречек*, Српски цар Урош, 377.

Следеће 1372. године, дакле после Урошеве смрти, трибут је исплаћен, као што је речено, чак за две године. Давање стонског дохотка вршено је већ довољно дуго тако да је постало обичај, те је, изгледа, трибут неколико пута дат јерусалимским монасима и без веровних писама српских владара. Признанице из 1372 (15. октобар и 3. новембар), 1375 (22. децембар) и 1382 (28. јуни) их не спомињу.[20] Истовремено са нестанком немањићке државе исплаћивање стонског дохотка постало је све нередовније. Будући да су монаси због све чешћих ратова, куге и других невоља долазили ређе, дубровачка општина је почела најпре изузетно, а затим све редовније давати одједном хиљаду перпера, тј. трибут се исплаћивао за две године. Тако је први пут са хиљаду перпера датих 26. августа и 17. септембра 1372. намирено дуговање за 1371. и 1372. годину, а приликом следећег давања, опет хиљаду перпера, 22. децембра 1375, стонски доходак је исплаћен за 1373. и 1374. годину.[21] После тога јерусалимски монаси нису долазили читавих шест година, јер је подручје Дубровачке Републике, и даље све до Котора било захваћено ратом вођеним између Млетака и Ђенове (1378—1381). Тек 1382, 28. јуна, давањем хиљаду перпера дубровачка општина је намирила трибут за 1375. и 1376. годину.[22] Не само да се није журило са исплатом заосталог дуга него се још много више него раније затезало и одуговлачило са давањем дохотка за текућу годину. Због тога је бригу око убирања стонског трибута од 1386. до 1390, а можда и дуже, преузео на себе митрополит Михаило, српски црквени достојанственик у јерусалимском манастиру Св. Михаила (Michael metropolitanus monasterii Jerosolimitani). У писму које је новембра 1386, по монасима Сави и Роману, упутио дубровачком Кнезу и властели, Михаило спомиње да је већ раније слао „калуђера Саву по дохотке", вероватно у првој половини 1386, и да су му из Дубровника одговорили да Саву пошаље за дан св. Илије (2. августа). Митрополит Михаило то није учинио, јер је сам кренуо у Србију, те поменуте монахе шаље (месеца) новембра са молбом да им се у Дубровнику дају доходци (мољу ... даите им дохотке).[23] Признаница од 19. новембра сведочи да је Сава caloyarus missus a mitropolitano Jerusalem примио пет стотина перпера, тј. трибут за само једну годину.[24] Заостало дуговање се даље повлачило, те митрополит Михаило у писму од 1387. године поново подсећа Кнеза и властелу на договоре „за дохотке што несте дали у бнетачку рат" и препоручује им да плате пет доходака које нису платили, монаху Јовану, „да се због тога не би са кнезом свађали." Михаило је, наиме, о заосталом дуговању говорно кнезу Лазару, те поменути монах Јован долази и као кнежев човек.[25] Међутим, и поред оваквих упозорења и посебног писма кнеза Лазара, монах Јован и

---

20 *Јиречек*, Доходак стонски, 541.

21 Н. м.

22 Н. м.

23 М. Пуцић, Споменици српски II, Београд 1862, 35, nº 28 – Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I/1, Београд — Ср. Карловци 1929, 118—119.

24 *Јиречек*, н. м.

25 Пуцић, Спом. српски, 29, nº 27 – Стојановић, н. д. 119: „и то ви је писал кнез и посла свога калугиера Иоана". У вези са овим обраћањем кнез Лазару в. *С. Ћирковић*, Сугуби венац, ЗФФ VIII/1 (1964) 349—350.

његови пратиоци су примили 7. јуна 1387. године опет само једногодишњи трибут.[26] Тек у 1388. години постигло се више и дубровачка општина је исплатила укупно три трибута. Најпре је 20. фебруара са хиљаду перпера датих Јовану, игуману Св. Михаила и монасима Сави и Герасиму, које је послао митрополит Михаило (missi a metropolitano Jerosolimitano) намирен двогодишњи трибут без прецизирања на које две године се исплата односи; затим је 31. августа лично митрополиту Михаилу и његовим пратиоцима исплаћено пет стотина перпера за 1387. годину.[27] У Дубровнику се очигледно настојало да се заборави на раније неисплаћене дугове и да се само продужи са текућим исплатама. То произлази из писама кнеза Лазара, Вука Бранковића и Ђурђа Страцимировића, која су августа 1388. донели у Дубровник митрополит Михаило и његови пратиоци. Кнез Лазар подсећа да трибут није плаћен „од бнетечке рати годишча и сега другога годишча" и моли да се исплата учини. Вук Бранковић се такође обраћа владајућим у Дубровнику и општини града као својим драгим пријатељима са молбом „да им (калуђерима) исправте што имате од старога дуга и нова два дохотка", образлажући своју молбу и тиме да је монасима далеко да често шаљу људе у Дубровник. И писмо Ђурђа Страцимировића Балшића говори о три дохотка која треба намирити.[28] Из расположивих података не види се да ли су ове исплате учињене. Монасима Дамијану и Сави, који су nuntii metropolitani Jerosolimitani, исплаћено је 14. децембра 1390. пет стотина перпера за 1388. годину. У признаници о овој исплати каже се да су поменути монаси за тај посао, убирање дохотка, „посебно изаслани и одабрани како се види из писама овде прикључених и по писмима која су одобрили властела и велможе Склавоније" (ad hoc specialiter transmissi et deputati, ut in litteris hic affixis et per litteras nobillium et baronum Sclavoniae approbatis).[29] Ова последња су веровна писма Стефана Лазаревића, Вука Бранковића и Ђурђа Страцимировића Балшића. Писмо које је пре њих споменуто можда је било препорука митрополита Михаила, али је исто тако могло бити и веровно писмо братског сабора манастира Св. Михаила који је са своје стране опуномоћивао монахе слате по трибут у Дубровник.[30] У време ратног стања, јерусалимски монаси су 17. априла 1396. године, примили хиљаду перпера и тиме се исплата стонског трибута подудара са текућом годином.[31]

Овим се исцрпљују подаци о давању стонског дохотка у XIV веку. Изворна грађа из XV столећа далеко је оскуднија. На основу података сенатских одлука и веома малог броја признаница сазнаје се о исплатама учињеним од 1402. до 1455. године. Тако је одлучено 1431, 1. августа, да се исплати једногодишњи, а 1402, 1416, 1. децембра и 1432, 6. маја двогодишњи трибут.[32] Одлуке о давању трогодишњег трибута донете су

---

[26] *Јиречек*, н. м.

[27] *Јиречек*, н. д., 542.

[28] Пуцић, Спом. српски, 30, n° 39 – Стојановић, н. д., 123, 139 и 111.

[29] *Јиречек*, н. м.

[30] В. стр. 177.

[31] *Јиречек*, н. д., 542.

[32] Historijski arhiv Dubrovnika (HAD), Cons. rog. V, 31; Према *Јиречек*, Доходак стонски, 533; Cons. minus I, 96; Cons. rog. V, 82ᵛ.

1408, 17. децембра (исплаћен је 23. и 31. децембра), 1422, 1425, 2. јула, 1429, 28. јануара, 1442, 5. децембра и 1446, 13. јула (исплата је извршена 25. јула).[33] Највећа исплата учињена је на основу одлуке од 11. јула 1448, када је са две хиљаде перпера намирен трибут за четири године.[34] Две хиљаде перпера су дате и 1436. године, тако што је 26. марта и 11. октобра исплаћено по хиљаду перпера.[34a] За разлику од ових великих давања, године 1453. трибут је исплаћен у ратама о чему располажемо једино податком да је „за део исплате трибута" (pro parte solutionis tributi), 14. августа дато сто перпера на основу сенатске одлуке донете истог дана.[35] Током 1455. године двогодишњи трибут је исплаћен у три рате. Најпре је Веће умољених одлучило, 3. јануара, да се игуману Св. Михаила, брату Гаврилу, да сто педесет перпера, а затим је 15. априла решено да му се дода до пет стотина перпера, рачунајући оно што је добио (de dando Gabrielo ... usque ad yperperos quingentos pro tributo Jerusalem computando illud quod habuit). Исплата по овој одлуци извршена је 4. маја, када је Гаврило направио признаницу на свих пет стотина перпера.[36] О исплати још једног једногодишњег трибута јерусалимским монасима Веће умољених је донело одлуку 18. јуна 1455. године.[37] То су последњи подаци о исплатама извршеним за тзв. јерусалимски трибут (pro tributo Jerusalem) до пада Српске деспотовине.

Расположиви извори показују да је још од почетка XV века исплата далеко заостајала за текућом годином. Без обзира на то, још извесно време, током прве три деценије XV века, у признаницама се наводило до које је године трибут намирен. Тако је 1408. исплаћен за 1404, 1405. и 1406. годину. Међутим, одлука о овој трогодишњој исплати није донета одједном и очигледно се у дубровачком Сенату о томе детаљно већало. Најпре је решено да се исплати за две већ прошле године (pro duobus annis iam praeteritis), што је учињено 23. децембра.[38] Посебна одлука је донета 17. децембра да се монасима „преко она два трибута, њима сада дата, до краја идућег месеца јануара исплати и трећи трибут за трећу годину (ultra illos duos tributos eis ad praesens datos unum tertium tributum pro uno anno tertio per totum mensem ianuarii proxime venturi). Ова исплата је извршена већ 31. децембра о чему сведочи признаница коју су монаси тада начинили.[39] На признаници од 23. јуна 1424, забележено је да је са две стотине перпера намирен трибут до „празника Васкрсења Господа" 1419. године, што показује да је његово давање тада заостајало за читавих пет година.[40] Још на признаницама из 1436 (26. марта и 11. октобра) назначене су године за које се исплата даје — 1431. и 1432,

---

[33] HAD, Ref. XXXIII, 69v и Div. canc. XXXVII, 162; Према *Јиречек*, н. м; Cons. rog. III, 254v; IV, 81v; VIII, 182v; X, 13 и Div. canc. XXX, 69v.

[34] HAD, Cons. rog. X, 209v.

[34a] HAD, Div. not. XX, 205 и XXI, 32v. Исплата од 26. марта учињена је на основу одлуке донете 15. марта: Cons. rog. VI, 40.

[35] HAD, Cons. rog. XIII, 228 и Deb. not. I, 20.

[36] HAD, Cons. rog. XIV, 118 и 153; Deb. not. I, 24v. *Јиречек*, н. д., 533, је схватио да је поред сто педесет исплаћено још пет стотина перпера.

[37] HAD, Cons. rog. XIV, 174.

[38] HAD, Div. canc. XXXVII, 162.

[39] HAD, Ref. XXXIII, 69v и Div. canc. ibid.

[40] HAD, Div. canc. XLII, 287.

односно 1433. и 1434.[40a] Поред ових, и подаци одлука о давању калуђерима зајма од најпре пет стотина, па затим „највише до три стотине перпера" (17. децембра 1416. и 16. новембра 1422), да би прибавили потребне исправе говоре о високом дуговању Дубровчана јерусалимским монасима.[41] На то указује и неприхваћен предлог, изнесен у Сенату 1. августа 1431, да се Јерусалимцу Никандру исплати две хиљаде перпера, тј. трибут за четири године. Одлучено је да му се да само пет стотина перпера.[42] Очигледно је да се Дубровачка Република никада више није ослободила заосталог дуговања, што показује сенатска одлука од 5. децембра 1442. и маргинална белешка уз њу: да се изврши исплата дела трибута (fiat solutio pro parte tributi).[43] Исплаћени део трибута износио је хиљаду пет стотина перпера.

Посматрањем поменутих признаница од 26. марта и 11. октобра 1436. и оних из средине XV века (23. јули 1446, 14. август 1453. и 4. мај 1455), запажа се да се оне по својој садржини донекле разликују од оних из ранијег времена.[44] Најпре ћемо обратити пажњу на податке које признанице пружају о веровним писмима српских владара. Видели смо да се, сем неколико изузетака, о тим писмима говори у признаницама XIV века. Као у поменутој од 14. децембра 1390, и у онима из 1402. и 1408, 23. децембра каже се да су наведени монаси „посебно одређени за доле написано, како излази из веровних писама велможа и властеле Склавоније овде приложеним" (pro infrascriptis specialiter destinati ut apparet per litteras baronum et nobilium Sclavoniae testimoniales hic affixas), тј. Лазаревића (Стефана и Вука) и Бранковића (Ђурђа и Лазара).[45] Последња нама позната признаница у којој се веома прецизно каже да монаси „имају писма Деспота Склавоније или Рашке (Стефана Лазаревића) и господина Ђурђа Вуковића (Ђурђа Бранковића) према обичају" (habentes litteras domini despoth de Sclavonia seu Rassia et domini Georgii Volcovich secundum usum) је од 23. јуна 1424. године.[46] Из сачуваног писма Ђурђа Бранковића сазнаје се да су „старци Јерусалимци, Никандар и Гаврил били у господина деспота и овде у нас и паки пођоше тамо к вам. Да молимо племство ви да им исправите, шћо им је обично."[47]

Због тога што је доношење писама деспота и господара Склавоније било неопходан услов за позитивну одлуку о исплати, током времена је то почело да се подразумева, тако да у нормалним околностима када су јерусалимски монаси долазили са тим писмима, њихово спомињање

[40a] HAD, Div. not. XX, 205 и XXI, 32v.

[41] HAD, Cons. minus I, 99 и Cons. rog. III, 128v.

[42] HAD, Cons. rog. V, 31.

[43] HAD, Cons. rog. VIII, 182v.

[44] HAD, Div. not. XX, 205; XXI, 32v XXX, 68v и Deb. not. I, 20 и 24v.

[45] *Јиречек*, Доходак стонски, 542 и 533; HAD, Div. canc. XXXVII, 162.

[46] HAD, Div. canc. XLII, 287; уп. *Јиречек*, н. д., 533. Очигледно да су у признаници од 26. марта 1436. у питању писма деспота Ђурђа. То, међутим, није изричито речено. Само се, наиме, каже да је епископ Атанасије „nuntius specialis ... како обавештавају писма поднета влади Дубровника". О Атанасију в. даље стр. 173, н. 55.

[47] Стојановић, н. д., 167—168 = К. Јиречек, Споменици српски, Споменик 11 (1892) 76, nº 75.

више није било обавезно у одлукама Већа умољених и сасвим је нестало из признаница које су средином XV века добиле нешто друкчији облик. Последња позната сенатска одлука у којој се каже да се исплати трибут монасима „који су овде дошли са писмима господина Деспота Склавоније" (qui hinc veneantur cum litteris Domini Despot Sclavoniae) донесена је 6. маја 1432. године.[48] Међутим, у случајевима када су се монаси у Дубровнику појављивали без потребних писама, њихов захтев за исплату дохотка је одбијан док их не прибаве. Више одлука говори о томе. Тако је прихваћено 17. децембра 1416. да се да зајам (de dando mutuo) монаху Дионисију да би донео писма деспота Стефана, Ђурђа Бранковића и Балше III.[49] Такође у одлуци од 16. новембра 1422. се каже: „Пошто присутни калуђери који су сада у Дубровнику нису донели писма од господарâ Склавоније за трибут који им се даје према обичају, одбијен им је захтев за реченим трибутом" (quod cum praesentes calogeri qui sunt nunc in Ragusio non attulerunt litteras e dominis de Sclavonia pro tributo eis dando secundum usum, propterquod eis tributum praedictum fuit denegatum). На тражење монаха Гаврила, Никандра и Галактиона одмах им је посуђен новац да би могли отићи по поменута писма.[50] Затим, 16. децембра 1427, Сенат је усвојио предлог „да се извини" (se excusando) калуђеру који је дошао по трибут дугован монасима Св. Михаила јерусалимског и да се о томе пише господину Ђурђу, господару Рашке и Склавоније."[51] И у зиму 1429. године монаси су стигли у Дубровник без веровног писма Ђурђа Бранковића, те је Веће умољених, 13. јануара, овластило Кнеза и Мало веће „да позајми овим монасима из Јерусалима на име дела трибута до педесет перпера" (mutuando istis caloieris de Ierusalem pro parte tributi usque ad yperperos quinquaginta). Монаси су успели веома брзо да прибаве потребан документ, те су већ 28. јануара, Кнез и Мало веће били овлашћени да исплате монасима трибут „у случају да они (Кнез и Мало веће) установе да исти калуђери имају писма и овлашћења која задовољавају" (in casu quod eis appareat quod ipsi caloieri habeant litteras et libertates accipiendi sufficientes).[52] Године 1435/36. исплата се одуговлачила преко три месеца, од децембра до марта. Одлагало се чак и са доношењем одлуке о извињењу, односно одбијању монашког захтева. Веће умољених је 13. децембра 1435. одложило решавање питања трибута за јерусалимске калуђере за 17, па опет за 20. децембар, када је захтев монаха одбијен.[53] О томе се поново расправљало после два месеца, 13. фебруара 1436, и тада је једногласно усвојено да се „одложи одговор монасима Св. Михаила јерусалимског по питању трибута који му се дугује, док не будемо имали одговор господина Деспота Склавоније, коме треба писати за разјашњење у послу ове врсте" (de induciando ad respondendum calogeris sancti Michaelis Ierosolimitani pro facto tributi debiti sibi quousque responsum habemus a domino Despot Sclavoniae ad quem scribere pro declaratione ab ipso pro huiusmodi negotio).[54] Изгледа да се исти монаси који су већ провели у

48 HAD, Cons. rog. V, 82^{v}.
49 HAD, Cons. minus I, 99.
50 HAD, Cons. rog. III, 128^{v}.
51 HAD, Cons. rog. IV, 41^{v}.
52 HAD, Cons. rog. IV, 81^{v} и 85.
53 HAD, Cons. rog. VI, 24 и 25^{v}.
54 HAD, Cons. rog. VI, 35.

Дубровнику преко два месеца, очекујући исплату трибута, нису поново вратили у Град са деспотовим писмима. Вероватно је деспот Ђурађ послао епископа Атанасија у Дубровник, те је он, као изузетан поклисар калуђерâ Св. Михаила јерусалимског (episcopus Attanasius nuntius specialis callogeriorum sancti Michaelis Ierosolimitani) примио марта 1436. двогодишњи трибут.[55] Десет година доцније поновило се нешто слично. Веће умољених је 26. марта 1446. једногласно усвојило предлог „о извињењу монасима који су дошли по питању јерусалимског трибута" (excusando nos callogeris qui venerunt sub praetextu tributi Yerosolimitani). Монасима је уручено писмено извињење што се види из овлашћења које су Кнез и Мало веће добили 28. марта „да одговоре господину Деспоту са одговором учињеним јерусалимским калуђерима" (respondendi domino Despoti cum responsionem factam calugeris Ierosolimitanis).[56] После скоро два и по месеца, када су се монаси вратили са потребним писмима, Веће умољених је одлучило, 13. јула 1446, да се исплати „уобичајени трибут калуђерима нама и нашој влади препорученим писмима Деспота Ђурђа" (solvendi calugeris, nobis et dominio nostro recomissis per litteras domini Despotis Georgii tributum ... consuetum). Овом приликом монаси су примили, као што је већ речено, хиљаду пет стотина перпера.[57] У актима о исплатама из 1453. и 1455. године писма деспота Ђурђа се не спомињу, што значи да су их монаси са собом донели.

Будући да се у признаницама из средине XV века више не говори о писмима српског деспота, уместо тога је убачена сува, административна формула о томе да су именовани монаси „у име и од стране њиховог манастира и свих и сваког појединца који станују у реченом манастиру признали ..." (nomine et vice dicti eorum monasterii omnium et singulorum habitantium in dicto monasterio confessi fuerunt ....). Поред тога и реченица у којој се раније говорило до које је године трибут намирен, средином XV века, замењена је веома сувопарним излагањем о његовој величини. Тако, на пример, у вези са исплатом хиљаду пет стотина перпера 23. јула 1446. каже се: на име исплате трибута који се њима (монасима) дугује од стране општине Дубровника, од пет стотина перпера за годину дана, перпера хиљаду пет стотина за три године (pro parte solutionis tributi sibi debendi per commune Ragusii ad rationem yperperorum quingentorum in anno yperperos mille quingentos qui sunt pro solutione trium annorum).[58] Све признанице написане у XV веку завршавају се веома детаљним излагањем о томе да су монаси примаоци трибута направили у име читавог свога братства Ректору и његовом Малом већу и читавој општини Дубровника „призаницу, намирницу, опрос-

---

[55] HAD, Cons. rog. VI, 40: 15. март 1436. и Div. not. XX, 205: 26. март 1436. Могуће је да је овај Атанасије био исто лице са смедеревским епископом који се, 1439. године, као митрополит спомиње у пратњи деспота Ђурђа Бранковића и кога је деспот касније слао на Свету Гору да се обавести о моштима св. Луке. Вид. *М. Пурковић*, Српски епископи и митрополити средњег века, Хришћанско дело, III 4—6 (Скопље 1937) 42 и *Г. Суботић*, Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим, ЗРВИ 21 (1982) 216.

[56] HAD, Cons. rog. IX, 229 и 230.

[57] HAD, Cons. rog. X, 13.

[58] HAD, Div. not. XXX, 69ᵛ. Уп. и признанице од 14. августа 1453. и 4. маја 1455. године: HAD, Deb. not. I, 20 и 24ᵛ.

ницу и споразум" (finem et remissionem, quietationem ac pactum) да у будуће неће тражити исплаћено итд.[59]

Без обзира на мали број сачуваних признаница из XV века, јасно је да су их монаси и тада као и током друге половине XIV века састављали приликом сваког примања трибута и због тога се о њиховом прављењу дуго времена у сенатским одлукама не говори као о обавези примаоца. Утолико је уочљивије да од средине XV века одлуке Већа умољених условљавају исплату трибута тиме „што ће нам поменути монаси дати потврду у обавезној форми о исплати реченог трибута" (dantibus nobis dictis calugeris expeditoriam pro solutione dicti tributi in opportuna forma).[60] И податак да ће признаница бити оснажена печатом такође је тек из средине XV века. У одлуци Већа умољених од 3. јануара 1455. каже се: „дати брату Гаврилу, игуману Св. Михаила ... од новца јерусалимских калуђера који се налазе у нашој општини, с тим да исти брат Гаврило сам сачини својеручну потврду са његовим печатом" (... faciente ipse fratre Gabriele scriptam eius mane cum eius bulla).[61] Печаћење признаница од XVI века постаће обавезно.

Све што смо изнели о исплатама трибута биће потпуније, а наше сазнање о убирању стонског дохотка целовитије, ако се осврнемо и на саме посланике, монахе Св. Михаила, који су у име свога манастира и посебно опуномоћени писмима српских владара примали у Дубровнику новац намењен њиховом манастиру. Из признаница сачуваних од 1352. до 1396. године види се да је најпре долазио по један монах (monachus, caloyarus ecclesiae monasterii Jerosolimitanae; monachus Jerusalemi), а од 1367. обично по двојица и најзад од 1386. по тројица монаха. С обзиром на велику удаљеност коју је требало прећи, било је неопходно овај изузетно важан и одговоран задатак поверити поузданом монаху, обично ономе који већ познаје пут, процедуру око пријема новца и који ће се снаћи уколико би се успут десило нешто непредвиђено. Због тога, поред монаха који су само по једанпут долазили у Дубровник,[62] више је података о онима који су долазили по два, три, четири и чак пет или шест пута. Тако је „брат Серапион, калуђер, изасланик и заступник" (frater Serapion, caloyarus, nuntius et procurator) Св. Михаила, путовао два пута узастопце: новембра 1366. и децембра 1367. године. Први пут је ишао сам, а следећи са монахом Методијем, коме је то такође било друго путовање. Методије је по доходак укупно долазио три пута: поред споменутог путовања са Серапионом, сам је ишао октобра 1363. и августа 1369. године.[63] Од јерусалимских монаха чија су имена забележена током друге половине XIV века у дубровачким архивским књигама најчешће се срећу Сава и Роман. Уколико је у питању иста личност, што нам се чини да јесте, монах Сава је пет пута био путник од Јерусалима до Дубровника.

---

[59] Поред признаница у нап. 58, то су још од 23. и 31. децембра 1408. и 23. јуна 1424. године: HAD, Div. canc. XXXVII, 162 и XLII, 287.

[60] HAD, Cons. rog. X, 13 и 209v: 13. јули 1446. и 11. јули 1448; XIII, 228: 14. август 1453.

[61] HAD, Cons. rog. XIV, 118.

[62] Међу њима познати су: Герасим (1352), Никодим (1354), Никола (1365), Данило и Филип (1375), Јоасаф (1387), други Герасим (1388), Дамијан (1390), Арсеније, Доротеј и Акакије (1396): *Јиречек*, Доходак стонски, 539—542.

[63] *Јиречек*, н. д., 539—540.

Већ су споменута његова путовања у 1386. Следеће две године (1377. и 1378) Сава је долазио са игуманом Св. Михаила Јованом (оба пута) и монасима Јоасафом (1377), односно Герасимом (1378). Пети пут, 1390, у Дубровник је стигао са монахом Дамијаном. Монах Роман Пркоса је шест пута примио трибут: са рођеним братом, игуманом Св. Михаила, Гервасијем Пркосом 1370. и 1372, сам 1371. као nuntius et procurator caloyarorum Jerosolimitanorum и 1382. само као caloyarus monasterii Jerosolimitani, са монахом Савом 1386. и најзад са монахом Герасимом, у пратњи митрополита Михаила, августа 1388. године.[64] Пракса започета последњих деценија XIV века да игумани Св. Михаила долазе у Дубровник по трибут, као што су то чинили поменути Гервасије и Јован, наставила се у XV веку и постала готово обичај, како ће се видети, код посланика Хиландара и Светог Павла. Спомињање монаха, прималаца трибута, као изасланика и економа (nuntii et yconomi) манастира Св. Михаила, које се јавља, премда не увек, на признаницама с краја XIV века,[65] постало је саставни део њихове формуле почетком XV века. Тако су као calogeri et iconomi callogerorum monasterii sancti Michaelis Ierosolimitani, наведени старац Јосиф, поп Дионисије и Доситеј на признаници од 23. децембра 1408. године.[66] Следећи познати јерусалимски посланици били су монах Доситеј, децембра 1416; затим монаси Гаврило, Никандар и Галактион, новембра 1422, па опет исти Никандар и Гаврило, јуна 1424.[67]

Никандар, звани Јерусалимац, био је изузетна личност и остаје да се одговори на питање да ли је он идентичан са Никоном духовником Јелене Лазаревић Балшић, који је такође имао надимак Јерусалимац и био му савременик.[68] Приликом боравка у Дубровнику 1424. године, Никандар и Гаврило су, поред хиљаду две стотине перпера за трибут, истог дана (23. јуна), примили од Влаха Соркочевића и његовог сина Ловре шездесет осам перпера и седам гроша, један сребрни печат, тежак отприлике три унче (unam bullam argenti ponderis unciarum trium vel circha) и један златан прстен (unum anulum auri). Све то је недавно оставио (dudum depositavit) јерусалимски монах Дионисије код поменутих Соркочевића.[69] Сигурно због великог угледа који је уживао, као и релативно честих долазака у Дубровник, Никандру је, изгледа, указивано веће поверење него другим посланицима. То потврђује одлука Већа умољених од 1. августа 1431. године у којој се каже да се „поменути Никандар има сматрати за истинитог потраживаоца трибута који наша држава

[64] Исто, 541—542.

[65] Тако се каже за митрополита Михаила и монахе Герасима и Романа (31. августа 1388) и монахе Дамијана и Саву (14. децембра 1390): исто, 542.

[66] HAD, Div. canc. XXXVII, 162.

[67] HAD, Cons. minus I, 99. Уз calogero Dionysio било је написано et Paulo, па прецртано. Вероватно су у Дубровник стигли заједно монаси Дионисије и Павле, а зајам је примио само Дионисије и сам путовао по потребна писма. Такође Cons. rog.: III, 128ᵛ и Div. canc. XLII, 287.

[68] О Никону—Никандру Јерусалимцу в. *Д. Богдановић*, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 222—224, где је дата и ранија литература.

[69] HAD, Div. canc. XLII, 287ᵛ. По својој прилици је у питању неки долазак монаха Дионисија после децембра 1416. године: в. нап. 67.

дугује и даје калуђерима Св. Михаила јерусалимског" (de habendo Nichandar calogerum pro vero petitore tributi quod per dominium nostrum debetur et datur callogeris sancti Michaelis Jerosolimitani). Одмах затим је са тридесет један глас против само једног усвојен предлог да му се преда депозит новца који се налазио код Данила Соркочевића и уз то једногодишњи трибут (depositum denariorum quod fuit et habuit Daniel de Sorgo; et de pluri yperperos quingentos pro uno anno).[70]

На основу прилично оскудних података рекло би се да је породица Соркочевић чувала новац и вредне ствари јерусалимских калуђера који су их, попут неких владара и многих угледних људи, давали на чување у Дубровник. Тако је сачуван и податак да се код Данила Соркочевића налазио депозит од четири стотине седамдесет златних дуката јерусалимских калуђера (in manibus ser Daniele de Sorgo ducatos auri quadringentos et septuaginta quos habet de ratione fratrum de Ierusalem sibi relictos in deposito). Сенатском одлуком од 14. марта 1429. године решено је да се тај новац узме од Д. Соркочевића и пребаци у депозит државне благајне. Дубровачка Република се користила и новцима јерусалимских калуђера, као што је чинила и са другим депозитима који су јој били поверени на чување. И већ после четири дана, 18. марта, одлучено је да се поменути дукати имају „депоновати код службеника за со Неретљанске царине, ради куповине соли за ону царину" (depositando illos apud officiales salis gabellae de Nerentae pro emendo salem pro illa gabella).[71]

После Јерусалимца Никандра, познат је епископ Атанасије који је, како је изнесено, примио доходак 1436. године и то марта месеца сам, а октобра са изасланицима Св. Михаила — игуманом Савом и економом Рувином.[72] Према подацима којима располажемо из средине XV века, по јерусалимски трибут су долазили игуман Варнава са монасима Марком и Мојсијем (Iguman Varnava et dom Marcus et dom Moyses monaci) јула 1446,[73] а после дванаест година, јула 1448, поменути Марко са другом (eius socio) чије име се не може прочитати.[74] Августа 1453, у Дубровнику су опет тројица монаха: Матија, Теодор и Сава; најзад, акти из 1455, јануара и априла, наводе једино брата Гаврила из Новог Брда, игумана Св. Михаила јерусалимског, као примаоца трибута.[75] За ове монахе, у сачуваним признаницама (24. јули 1446, 14. август 1453. и 4. мај 1455) обавезно се каже да су калуђери Св. Михаила, што је, уосталом, спадало у утврђени облик признаница тога доба.[76]

Међутим, за расветљавање питања када и како је стонски доходак са Св. Михаила јерусалимског прешао на манастире Хиландар и Св. Павла, неопходно је обратити пажњу на податке који говоре о монасима

[70] HAD, Cons. rog. V, 31.

[71] HAD, Cons. rog. IV, 92 и 93. Аналогно томе су у XIV веку јерусалимски калуђери имали депозит код породице Луке Бунића (de Bona). О томе сведочи податак да је раније остављени депозит примио игуман Св. Михаила Гервасије, јула 1370. године: *Јиречек*, Доходак стонски, 540.

[72] HAD, Div. not. XX, 205 и XXI, 32ᵛ; в. стр. 173 и н. 55.

[73] HAD, Div. not. XXX, 69ᵛ.

[74] HAD, Cons. rog. X, 209ᵛ.

[75] HAD, Deb. not. I, 20 и 24ᵛ; Cons. rog. XIV, 118 и 153.

[76] HAD, Div. not. XXX, 69ᵛ и Deb. not. I, 20 и 24ᵛ.

са Свете Горе као примаоцима јерусалимског трибута. Такви се јављају већ од почетка XV века. Тако у одлуци Већа умољених од 17. децембра 1408. године, која је претходила споменутој исплати учињеној 23. децембра, каже се: „Усвојено је и наређено да се поменутим калуђерима са Свете Горе да итд. (Captum fuit et ordinatum quod dictis caloieris de Sancta Gora de Sancto Monte ...).[77] Ово обавештење је веома оскудно и не допушта да се закључи да ли су неки од монаха Св. Михаила јерусалимског већ почетком XV века боравили на Светој Гори или су тамо само имали успутну станицу на путу за Дубровник. Много прецизнији су у том погледу акти о исплати стонског трибута јуна 1424. године, јер обавештавају да су у питању Јерусалимци настањени на Светој Гори. Најпре, у одлуци од 9. јуна спомињу се само Јерусалимци „које треба отправити са оним трибутима“ (expediendi istos calogeros Jerosolimitanos cum illis tributis).[78] Затим, следећа сенатска одлука од 17. јуна, каже: „да се даде овим калуђерима са Свете Горе само оно што им је обећао г. Кнез“ (de dando istis calogeris de Monte Sancto id solum quod eis oblatum fuit per dominum Rectorem). Исплата је извршена после шест дана, те се у признаници од 23. јуна саопштава да су „Никандар и Гаврило, јерусалимски калуђери који живе на Светој Гори у пределу града Цариграда примили ...“ (Nichandar et Gavril, calogeri Jerosolimitani habitantes in Monte Sancto in partibus Constantinopolitanae civitatis ...).[79] Да су доиста у питању Јерусалимци који су боравили на Светој Гори, што нам се чини сасвим очигледно, сведочи и њихова изјава приликом преузимања поменутог депозита од породице Соркочевић. У признаници тада сачињеној (23. јуна 1424) каже се да су Никандар и Гаврило, јерусалимски калуђери, qui habitant in Monte Sancto итд.[80] Свакако да је појава јерусалимских калуђера са Свете Горе створила у Дубровнику извесну недоумицу и неизвесност у погледу обавезе плаћања трибута манастиру Св. Михаила у Јерусалиму. Због тога је приликом доношења одлуке о исплати 2. јула 1425. године, изричито речено да „им (монасима) се каже да од сада у будуће морају доносити писма калуђера Св. Михаила који станују у Јерусалиму, иначе им се сигурно неће ништа дати, осим са тим писмима“ (de dicendo sibi quod deinceps portare debeant litteras a calogeris sancti Michaelis habitantibus in Ierusalem, aliter sibi aliquid non debitur de cetero, nisi cum ipsis litteris)[81] Премда после овога, у актима о исплати трибута, нема више речи о веровним писмима братства Св. Михаила, изгледа да се водило рачуна да се новац даје само калуђерима Јерусалима, односно Св. Михаила, тако да се о њима за извесно време редовно говори у одлукама Већа умољених.[82]

Међутим, средином XV века као да је у Дубровнику поново постала нејасна тачна представа о уживаоцима стонског дохотка. То показује

[77] HAD, Ref. XXXIII, 69v.

[78] HAD, Cons. rog. III, 216.

[79] HAD, Cons. rog. III, 216v и Div. canc. XLII, 287. Вид. *Јиречек*, н. д., 534.

[80] HAD, Div. canc. XLII, 287v.

[81] HAD, Cons. rog. III, 254v.

[82] HAD, Cons. rog. IV, 81v, 85, 92 и 93: 13. и 28. јануар и 14. и 18. март 1429. године; V, 31 и 82v: 1. август 1431. и 6. мај 1432. године; VI, 24, 35 и 40: 13, 17. и 20. децембар 1435. и 13. фебруар и 15. март 1436. године.

сенатска одлука од 5. децембра 1442. године, у којој се каже да се дуговани трибут „да и исплати грчким монасима, односно калуђерима реда св. Василија ... " (de dando et solvendo monacis calugeris graecis sive ordinis sancti Baxilii ...).[83] Ово је једини познати помен Василијанаца као прималаца трибута. Из њега је поуздано само то да су у питању православни монаси, а нема податка о манастиру коме су они припадали. Можда се такво неодређено спомињање прималаца трибута може довести у везу са доласком јерусалимских монаха из Св. Михаила на Свету Гору. Због тога треба подсетити да је 26. марта 1446. у Сенату било речи о калуђерима „који су дошли по питању јерусалимског трибута"; ништа одређеније није речено ни за монахе које је препоручио деспот Ђурађ, јула исте године.[84] Да је у свести Дубровчана манастир Св. Михаила почео губити везу са Јерусалимом показује и одлука Већа умољених од 11. јула 1448. године, у којој се за споменутог брата Марка и његовог друга каже да су калуђери Св. Михаила са Брда Сион (sancti Michaelis de Monte Syon).[85] После пет година Св. Михаило се повезао са Светом Гором, али се при томе водило рачуна да монаси који примају трибут не губе везу са Јерусалимом. Наиме, најпре је 11. августа 1453, Сенат овластио „г. Кнеза и његово Мало веће да одговоре калуђерима из Јерусалима" (respondendi calugeris de Hyerusalem). После три дана, 14. августа, одлучено је да се исплата изврши „калуђерима Св. Михаила Свете Горе" (calogieris Sancti Michaelis Montis Sancti).[86] Ово повезивање манастира Св. Михаила са Светом Гором показује да су већ средином XV века Дубровчани идентификовали јерусалимске монахе са светогорским, везујући и једне и друге за манастир Св. Михаила. У Дубровнику се изгледа знало да доходак користе монаси на Светој Гори, али будући да су према повељама Душана и Уроша његови уживаоци били јерусалимски монаси, о томе се морало водити рачуна. То сведоче још неки званични акти. Најпре писмо угарском краљу Ладиславу и упутство поклисару Вуку Бобаљевићу, оба из средине априла 1456. године. У њима Дубровчани, залажући се за права фрањеваца на Пељешцу, износе како су пре сто двадесет и три године, тј. 1333. добили од краља Душана Стон и Пељешац и да су се „обавезали свечаним повељама да за вечита времена плаћамо сваке године пет стотина перпера монасима Свете Горе", заправо „Јерусалима". Наиме, речи Света Гора су прецртане и руком истог писара написано „Јерусалима".[87] На исти начин учињена је исправка и приликом одбијања молбе „монаха Свете Горе", односно „Јерусалима" (excusando se a petitione chalogeri Montis Sancti /прецртано/ de Hierusalem) за исплату трибута 15. јуна 1459. године.[88] Уз то, видећемо да се у Дубровнику до краја XV века у актима о исплати трибута увек истицало да се он даје Св. Михаилу коме је и био намењен.

---

[83] HAD, Cons. rog. VIII, 182^{v}.

[84] HAD, Cons. rog. IX, 229 и X, 13.

[85] HAD, Cons. rog. X, 209^{v}.

[86] HAD, Cons. rog. XIII, 227 и 228.

[87] Letterae et commissiones de Levante XVI, 154: monacis *Montis Sancti* (прецртано) Ierusalem и 155: monaci de *Sveta Gora* (прецртано) Ierusalem. О томе в. *Б. Крекић*, Вук Бобаљевић, ЗРВИ 4 (1956) 134—136.

[88] HAD, Cons. rog. XVI, 58^{v}.

*

Када је падом Смедерева под Турке, 20. јуна 1459. године, престала да постоји српска деспотовина, настао је повољан моменат за Дубровачку Републику да престане са плаћањем стонског дохотка за јерусалимски манастир. Нестанком српске средњовековне државе лако су губиле важност одређене правне норме које су у њој биле на снази. Споменуто је да је већ 15. јула 1459. Веће умољених одбило захтев јерусалимског монаха под изговором да није дошао са јасним доказима (cum claritudinibus opportunis). После четири дана такође је одбијено његово потраживање зајма од тридесет дуката.[89] За доношење оваквих одлука Дубровчанима је очигледно било пресудно недоношење веровних писама српских владара, те је у новонасталој ситуацији требало нешто предузети. На то упућује овлашћење које су добили, 9. децембра 1461, Кнез и Мало веће „да говоре са братом Гаврилом Бунићем који ће ићи на Господњи гроб и да са њим утврде известан ред и начин у погледу белега и доказних средстава која се свакако имају донети нашој Држави (statuendi aliquem ordinem et modum pro contrasignis et evidentiis de cetero apportandis Dominio nostro) од стране јерусалимских монаха када долазе или шаљу к нама за јерусалимски трибут који се реченим калуђерима исплаћује за Стон од стране наше Државе."[90] И док остаје непознато да ли је брат Гаврило остварио намеравани пут у Јерусалим, неки други изворни подаци показују да је у новим и сасвим промењеним политичким приликама требало да се неко веома утицајан и моћан заузме код Дубровчана и принуди их на даље испуњавање обавезе према манастиру Св. Михаила. Најпре је то покушала Мара Бранковић, ћерка деспота Ђурђа и у то време удовица султана Мурата II (умро 1451), позната као госпођа царица. Боравећи у своме селу Јежеву, у околини Сера, Мара је до своје смрти 14. септембра 1487. помагала цркве и манастире, а нарочито Хиландар и Св. Павла.[91] Марта 1462. године у Дубровник су стигли изасланици царице Маре: један за јерусалимски трибут (pro tributo Hierosolimitano), а други, Марин ујак Тома, дошао је у вези са неким потраживањем за које је упућен на редован суд.[92] Одлука о исплати трибута није донета. За надлежне у Дубровнику заузимање само царице Маре очигледно није било довољно. Тек после три године, у пролеће 1465, када је поред Маре интервенисао и султан Мехмед II Освајач (1451—1481), Дубровчани су морали наставити са исплатом. Маја 1465, у Дубровник је стигао „монах Тома са двојицом људи госпође Маре царице и писмима турског султана и речене госпође Маре царице" (Thome calogero qui venit cum duobus hominibus d. Mare Imperatricis et cum litteris Imperatoris Turchorum et dictae d. Marae Imperatricis). Ду-

---

[89] Ibid. и 59v.

[90] HAD, Cons. rog. XVII, 33v.

[91] *Р. Ћук*, Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу, Историјски часопис 24 (1977) 103—106; *Ћук*, Царица Мара, 87—95, где је дата и ранија литература; такође в. и *В. Бошков*, Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе, Хиландарски зборник 5 (1983) 187—205.

[92] HAD, Cons. rog. XVII, 71v. Тома Кантакузин, шурак деспота Ђурђа Бранковића, живео је на Марином властелинству у Јежеву. Вид. Историја српског народа, II, Доба борби за очување и обнову државе (1371—1537), Београд 1982, 374 (аутор *С. Ћирковић*).

бровачки сенат је одлучио 11. маја да се монаху Томи и поклисарима царице Маре исплати „од динара трибута који смо дужни Св. Михаилу у Јерусалиму за Стон, на основу писама које имамо између наше општине и покојног цара Стефана и његовог сина Уроша."[93] Управо ово позивање на исправе из 1350. и 1357, које су Дубровачку Републику обавезале на плаћање стонског дохотка манастиру Св. Михаила у Јерусалиму, што у ранијим актима није чињено, показује да је доиста 1465. године ова обавеза, стара већ више од једног века, после 1459, сада поново оснажена. Данас је непозната садржина писама Мехмеда II, али је сигурно да је страх од турског султана „чију су душу хтели да задовоље,"[94] учинио да је Веће умољених 11. маја донело одлуку о исплати трибута за две године. И тек пошто је, захваљујући интервенцији Мехмеда II, обновљено давање стонског дохотка за јерусалимски манастир, царица Мара је преузела на себе бригу да се оно редовно врши. Већ октобра месеца исте године (1465), њени људи добијају за монахе Св. Михаила јерусалимског две хиљаде перпера, тј. трибут за четири године „на рачун милостиње коју дугујемо за Стон поменутом манастиру" (ex ratione lemosinae quam facere tenemur pro Stagno dicto Monasterio). Овде је први пут за стонски трибут употребљен израз „милостиња", који означава необавезну помоћ манастиру. С обзиром да је у питању била обавеза редовног давања трибута, његово називање милостињом само показује жељу надлежних у Дубровнику да га таквим сматрају. Због тога ће се термин ellemosyna уместо трибут још срести у изворима. Одлука о исплати од 21. октобра донета је „на захтев царице Маре која је то усрдно тражила" (et hoc ad instantiam Imperatricis Marae quae instanter de hoc requisivit). Као да су и сами Дубровчани желели да истакну Марину улогу у томе, те је оно што је у овој одлуци најпре било написано да се „монасима, или тачније речено ономе од речених монаха који примају новац" прецртано и остављено само ambassiatoribus Imperatricis Marae.[95] Са двојицом Мариних људи, Добривојем Радиновићем и Стијепом Белокосићем, у Дубровник је стигао и Влатко Тупшић, кога је, да би оснажио Марин захтев, посебно (specialiter) изаслао Иса-бег Исхаковић, намесник Скопља.[96]

За обе ове исплате из 1465. године сачуване су признанице (24. мај и 24. октобар) и то су уједно једине потврде о исплатама којима располажемо до краја XV века, односно до 1520. године. Оне показују да је форма признаница остала иста као што је била пре десет година. Тако се каже да је монах Тома „калуђер Св. Михаила јерусалимског у име и од стране свога манастира итд."[97] Будући да је 24. октобра трибут исплаћен људима царице Маре и у признаници је такође наведено: Д. Радиновић и С. Белокосић, поклисари госпође царице Маре, ћерке покојног деспота

---

[93] HAD, Cons. rog. XVIII, 158. Уп. *Јиречек*, Доходак стонски, 534—535, и *Ђук*, Царица Мара, 76. Нема основа да се монах Тома идентификује са Мариним ујаком Томом.

[94] Тако је написао историчар *Ј. Лукаревић*: Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Libri quatro di Giacomo di Pietro Luccari, Venetia 1605, 55.

[95] HAD, Cons. rog. XVIII, 235.

[96] О овим посланицима говори признаница од 24. октобра 1465. године: HAD, Deb. not. I, 61ᵛ. Уп. *Ђук*, н. м.

[97] HAD, Deb. not. I, 60ᵛ; уп. стр. 173.

Ђурђа (ambassiatores dominae Marae imperatricis filiae olim Despoti Georgii). Ипак, ни овога пута није пропуштено да се наведе коме је трибут намењен. То је учињено приликом спомињања његове величине, тј. да је дат трибут или милостиња (pro tributo sive elemosina) за четири године, који (трибут) „општина је дужна сваке године према манастиру Св. Михаила јерусалимског" (commune tenetur ... et singulo anno Monasterio sancti Michaelis Hierosolimitani), што се у осталим признаницама на овом месту не наводи.[98] Спомињање Маре као ћерке деспота Ђурђа показује да су Дубровчани имали то у виду, излазећи у сусрет њеним потраживањима за исплату стонског дохотка. Блиско сродство са српским деспотом вероватно је у свести Дубровчана давало Мари право да се меша у послове стонског трибута. Међутим, то никако не значи да су исплате биле редовне. Податак о следећем давању је тек из 1469. године, када је Веће умољених одлучило, 19. и 22. јуна, да се „монаху Нићифору, поклисару Маре дâ од новца које је наша општина обавезна манастиру Св. Михаила" (de dando Nichiphoro calogero nuntio Marae Imperatricis de danariis in quibus commune nostrum tenetur Monasterio sancti Michaelis). Прихваћен је предлог да се исплати хиљаду перпера.[99] С обзиром да трибут није даван од 1465. до 1469. године било је доста заосталог дуговања. Можда је због тога, а на интервенцију Иса-бега, Веће умољених одлучило, 13. септембра, да се „царици Мари преко наших поклисара да оно што смо дужни дати за трибут Јерусалимском манастиру, с тим што ће нам она (Мара) дати уредну признаницу".[100] Изгледа да су се тада у Дубровнику појавили и поклисари царице Маре, већ поменути монах Нићифор са још једним пратиоцем. Из одлуке од 16. септембра, према којој је требало „показати поклисарима царице Маре писмена акта која имамо са царем Душаном у погледу јерусалимског трибута, ако исти поклисари хоће да нам покажу њихова писма" (de ostendendo ambassiatoribus Marae Imperatricis scripturas quas habemus cum Imperatore Stiepano pro tributo de Hierusalem, si ipsi oratores volant ostendere eorum scripturas), види се да је нешто требало ускладити.[101] Да ли се овом приликом већ почело постављати и номинално питање стварног уживаоца трибута, монаха Свете Горе, остаје непознато, јер наведени подаци не говоре о томе шта је било спорно. Ток даљих преговора и одговор који је после 7. октобра упућен поклисарима царице Маре остају непознати. Из одлуке Већа умољених једино се сазнаје да су монах Нићифор, његов друг и поклисар Иса-бега заједно добили поклон од педесет перпера.[102]

Монаси Тома и Нићифор су, по свој прилици, били људи из Марине околине, без обзира коме су манастиру припадали. То што се у признаници од 24. маја каже да је Тома монах манастира Св. Михаила јерусалимског не решава питање да ли је он у време када је долазио у Дубровник по трибут живео у Јерусалиму, на Светој Гори или у Мариној околини. За монаха Нићифора једино се наводи да је nuntius dominae Marae

[98] HAD, Deb. not. I, 61v.

[99] HAD, Cons. rog. XIII, 164v и 165v.

[100] HAD, Cons. rog. XX, 186.

[101] HAD, Cons. rog. XX, 187v.

[102] HAD, Cons. rog. XX, 194 и 195v. Уп. *Ђук*, н. д. 77.

Imperatricis, што опет не искључује могућност његове припадности манастиру Св. Михаила.

Још неки подаци показују да се и следећих година исплата дохотка вршила посредовањем царице Маре. Тако је 5. октобра 1470. године донета одлука да се царици Мари пошаље једногодишњи трибут Јерусалимског манастира преко дубровачких поклисара који са харачем иду на Порту.[103] Месец дана касније, 4. новембра, царица Мара је потврдила да је примила од дубровачке властеле Јакова Бунића и Паладина Лукаревића пет стотина дубровачких перпера „што дава Дубровник доходак од Стона на Јерусалим цркве светому Архангелу на годишче."[104] После овога не постоје подаци за готово читавих дванаест година током којих је трибут највероватније уредно плаћан Мариним старањем. Да није било заосталог дуга показује сенатска одлука од 23. марта 1482, која говори о исплати само пет стотина перпера.[105] После тога, обично се са хиљаду перпера намиривало давање двогодишњег трибута.[106] Даље вести о давању милостиње Св. Михаилу јерусалимском спомињу Марину улогу у томе. Исплату је, наиме, требало извршити „калуђерима послатим од стране царице Маре" (callugeris missis per Maram Imperatricem), каже се у одлуци од 23. марта 1482, односно „монасима који су дошли са писмима царице Маре" (callugeris qui venerunt cum litteris Marae Imperatricis) у оној од 29. децембра 1483. године.[107] За Мариног живота располажемо само још једним податком о доласку монаха у Дубровник. Веће умољених је одлучило 4. априла 1486. да се „монасима Св. Михаила дâ јерусалимски трибут који се исплаћује реченом манастиру" (calogeris sancti Michaelis Hierosolimitani tributum quod solvetur dicto monasterio).[108] О царици Мари нема речи у овој одлуци.

Већ смо указали да се у поменутим актима истиче да се исплата трибута или милостиње вршила монасима манастира св. Михаила. Са друге стране видели смо да се још током прве половине XV века јерусалимски монаси спомињу као становници Свете Горе и да Дубровчани мешају Јерусалимце са Светогорцима, исплаћујући при томе трибут манастиру Св. Михаила. На такве податке поново наилазимо у одлукама Већа умољених од 3. и 8. јула 1488. године. У првој се каже да се „монасима Свете Горе дâ оно што дугујемо за милостињу, према привилегијама, манастиру св. Михаила јерусалимског" (de dando monacis de Monte Sancto id quod debemus pro elemosina secundum privilegias Monasterio sancti Michaelis de Hierusalem). Друга се односи на исплату извршену већ после четири дана, 8. јула. када је одлучено да се „прихвати признаница коју су учинили монаси Свете Горе за хиљаду перпера њима исплаћених за две године за цркву св. Михаила у Јерусалиму" (... perchalogeros de Monte Sancto ... pro ecclesia sancti Michaelis de Hierusa-

---

[103] HAD, Cons. rog. XXI, 7ᵛ. Уп. *И. Божић*, Белешке о Бранковићима (1460—1480), ЗФФ 13 (1976) 121.

[104] Mon. serb., 514; уп. *Ђук*, н. м.

[105] HAD, Cons. rog. XXIV, 64.

[106] Тако је исплаћено на основу одлука од 29. децембра 1483, 4. априла 1486. и 3. јула 1488. године: HAD, Cons. rog. XXIV, 213ᵛ и XXV, 89ᵛ и 254ᵛ.

[107] HAD, Cons. rog. XXIV, 64 и 213ᵛ.

[108] HAD, Cons. rog. XXV, 89ᵛ.

lem).[109] После Марине смрти (14. септембра 1487) бригу о исплати трибута преузела је њена сестра Кантакузина, удовица Улриха Цељског, која је са њом живела у Јежеву. О њеној бризи сведочи сенатска одлука од 3. јуна 1490. која каже: „исплатити калуђерима које је послала госпођа Кантакузина (monacis missis per dominam Cantacuzinam) оно што смо обавезни давати манастиру Св. Михаила."[110] У овој одлуци се не говори о величини исплате.

Исцрпљујући овим податке о исплатама стонског трибута учињеним до краја XV века, и посебно разматрајући вести које доприносе расветљавању прилика у којима је јерусалимски манастир Св. Михаила изгубио право на стонски доходак, а Хиландар и Св. Павле га стекли, не можемо заобићи добро познату повељу царице Маре од 15. априла 1479. године, о чијој аутентичности у нашој науци постоје различита мишљења.[111] Сви научници који су проучавали садржину овог занимљивог акта слажу се да није веродостојан онај део текста који говори о томе да је трибут цркви Св. Арханђела у Јерусалиму хиљаду перпера годишње, сматрајући да га ни у ком случају није могла писати царица Мара, јер је она врло добро знала да он износи пет стотина перпера на коју је суму и признанице издавала. Стога су они који заступају мишљење да је у питању аутентичан акт ово тумачили каснијом интерполацијом, о чему би коначну реч дала детаљна палеографска и дипломатичка анализа читавог документа. Овде бисмо обратили пажњу на још неке детаље Марине повеље, јер нам се чини да већ сама садржина акта показује да је у питању фалсификат настао отприлике деценију и по после Марине смрти. При томе одмах треба имати у виду да до краја XV века, како показују одлуке дубровачког Сената, коришћење стонског трибута није званично пребачено на светогорске манастире, јер о томе, очигледно, још увек није постојао пуноснажан акт. Међутим, управо Марина повеља садржи такву одлуку и, позивајући се на „хрисовуљу прародитеља", тј. лажну повељу цара Уроша од 2. јуна 1358. да „ако запусте храм Архангела у Јерусалиму, ови доходак да се дава у манастире у Свету Гору ... Хиландару и Светому Павлу", каже „ере таи црква на Еросалим јесте пуста, створих као што је раније било речено, да до-

---

[109] HAD, Cons. rog. XXV, 254 и 255v.

[110] HAD, Cons. rog. XXVI, 104. Ова одлука показује да је Катарина тада још била жива. Уп. *J. Ређеп*, Катарина Кантакузина, Годишњак Фил. фак. у Новом Саду 9 (1966) 157—161. О Катарини Кантакузини в. *D. M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), Washington 1968, 216—219.

[111] Mon. serb. 520—522, где је случајно, грешком у наслову, као година издавања повеље наведена 1497, уместо 1479. *Јиречек*, Доходак стонски, 536, изнео је мишљење да су ова исправа, као и лажна повеља цара Уроша из 1358. године, фалсификати из краја XV века. Једнако је сматрао *Р. Грујић*, Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке, Гласник Скопског науч. друштва 11 (1931/32) 89, а такође и *Мошин*, Повеља цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму, 26. Међутим, већина наших научника сматра да је царица Мара својом повељом пренела уживање стонског дохотка са јерусалимског манастира на светогорске, што значи да прихватају ову исправу као аутентичну: *Vučetić*, Pisma kaluđera srpskih, 3; *Дучић*, Српски Арханђелски манастир, 238; *Милаш*, Стон, 90—91; *Берић*, Света Гора и Дубровник, 82; *Глумац*, Српске задужбине у Палестини, 9; *Д. Медаковић*, Манастир Хиландар у XVIII веку, Хиландарски зборник 3 (1974) 31; *Ђук*, Царица Мара, 77—78 и *Недомачки*, Манастир Арханђела Михаила и Гаврила, 35.

ходак који Дубровчани дају на Јерусалим, да давају у Свету Гору у ова два више речена манастира."[112] С обзиром на велики углед који је уживала царица Мара, њено пријатељство са Дубровчанима и непрестано заузимање за исплату трибута, тешко је прихватити да би оваква одлука Марине повеље у корист светогорских манастира могла проћи незапажено. Уз то би се очекивало да се отада, тј. после 15. априла 1479. године, у одлукама Већа умољених говори о доласцима монаха Хиландара и Св. Павла у Дубровник. Међутим, трибут, тада звани милостиња и даље је, како сенатске одлуке то показују, плаћан Св. Михаилу у Јерусалиму. Веома је занимљиво даље излагање повеље о томе како је Мара послала у Дубровник од Хиландара и Св. Павла монахе кир Арсенија и Кирила са којима су Дубровчани направили белег „заради верованија дукат разсечен на троје, да долазе од та два манастира калуђери сваке године, да узимају тај доходак." Да ли су Арсеније и Кирил измишљена имена или су доиста постојали монаси који су се тако називали, тешко је одговорити, јер нису познати спискови братских сабора из друге половине XV века, а истоимени се монаси не спомињу ни у осталим светогорским исправама из тога времена.

Што се тиче дуката подељеног на три дела, чијим се спајањем доказивала веродостојност посланика, биће да је такав или сличан белег — доказ, употребљаван и пре и после 1479. године. Сматрамо да због тога што су до 1459. године највећу веродостојност имала писма српских владара није било потребно у актима говорити и о другим доказима (signa), које су монаси сигурно доносили, нарочито у случајевима када су у Дубровник стизали без веровних писама српских владара. То потврђује податак да се први пут „очевидни докази" (claritudines opportunae), а не писма, спомињу 15. јула 1459. године, дакле ни пун месец дана после пада Смедерева (20. јуна).[113] Поменути податак од 9. децембра 1461. године о потреби „утврђивања извесног реда и начина у погледу белега и доказних средстава" доношених у Дубровник,[114] наводи на закључак да су од пропасти Српске деспотовине па до краја XV, тј. од момента када су по стонски доходак почели званично долазити представници Хиландара и Св. Павла са веровним писмима и печатима својих манастира, contrasigna (signa) за надлежне у Дубровнику постала пуноснажни и главни докази о веродостојности захтева монаха-посланика. Тако се докази спомињу приликом доношења одлуке о исплати трибута за монаха Тому, 11. маја 1465, као нешто познато и уобичајено, што се већ раније доносило, те није потребно опширније објашњавати о чему је реч. У Сенату је, наиме, дат предлог који није прихваћен „да се Томи новац не да, јер није дошао са потребним противдоказима" (de non dando quia non venit cum contrasignis opportunis).[115] Због тога и одлуке Већа умољених из 1482, 23. марта, 1483, 29. децембра и 1486, 4. априла, условљавају исплату доношењем, односно показивањем уобичајених противдоказа (si portaverunt /ostendentibus/ contrasigna consueta) о којима пре-

112 Mon. serb., 521.

113 HAD, Cons. rog. XVI, 58ᵛ.

114 HAD, Cons. rog. XVII, 33ᵛ; в. стр. 179.

115 HAD, Cons. rog. XVIII, 158.

цизније не говоре.[116] За разлику од ових, потпунији су подаци одлуке од 3. јула 1488. године: монасима ће се дати дуговано „ако су донели уобичајени противдоказ дуката и уобичајене печате и ако сачине уредну признаницу оснажену поменутим печатима" (si portaverunt contrasignum consuetum ducatii et sigilla consueta et quod faciant expeditoriam opportunam roboratam dictis sigillis per eos portatis.)[117] С обзиром да се овде дукат спомиње као уобичајени доказ, значи да је у ту сврху и раније употребљаван. Управо због тога што је он последњих деценија XV века имао највећу вредност за проверавање веродостојности посланика, састављачи Марине повеље причају о њему. У веродостојним писмима братстава Хиландара и Св. Павла никада се не говори о дукату, јер су и та писма била доказ прворазредног значаја. Међутим, да се дукат и касније доносио потврђује причање Д. Фарлатија (1690—1773), забележено према исказима очевидаца убирања стонског дохотка од стране светогорских манастира. Он обавештава да је то био златник (numisma aureum) са ликом Богородице и да је дељен на три дела: горњи део су задржавали државни благајници, а доњи се делио између монаха Св. Михаила (sic) и Св. Ђорђа. Када су монаси долазили у Дубровник доносили су своје делове и ако су се ови уклапали са оним чуваним у државној благајни, бројао се новац обећан уговором.[118]

Вратимо се поменутој одлуци од 3. јула 1488, у којој, поред податка о дукату, пажњу привлачи и оно што се каже о печатима. С обзиром да ни печаћење признаница није нешто сасвим ново,[119] овде је интересантно да се они спомињу у множини, те би се то могло односити на печате Хиландара и Св. Павла, које су донели њихови представници — monaci de Monte Sancto. Треба имати у виду да су Светогорци на своје признанице, сачуване тек од 1520. године, редовно стављали печате својих манастира. Можда је убирање стонског дохотка од стране монаха поменутих светогорских манастира, деведесетих година XV века, било сасвим близу свога озваничења. Међутим, после 1490. године, негде током последње деценије тога века, Дубровчани су престали да исплатом стонског трибута за манастир Св. Михаила. Не само да монаси после смрти Кантакузине (после јуна 1490, а пре новембра 1492) више нису имали заштитнике, него су им на Порти стваране неприлике у вези са добијањем трибута. О томе се сазнаје из писма које је Ахмед-паша Херцеговић, син херцега Стефана Вукчића Косаче, упутио Дубровчанима крајем 1500. године.[120] Ахмед паша износи да су му монаси Хиландара и Св. Павла, дошавши на Порту, испричали како је цар Душан даровао јерусалимској цркви „неки доходак", да је та црква пропала, те је царица Мара средила са Дубровчанима да светогорски манастири добију поменути доходак. С обзиром на велику бригу царице Маре око исплате трибута чини се да је било лако приписати њој и ову заслугу. Спомињући Марину улогу у томе, Ахмед-паша не каже да је видео њену пове-

---

[116] HAD, Cons. rog. XXIV, 64 и 213^v и XXV, 89^v.

[117] HAD, Cons. rog. XXV, 254^v. Одлука од 4. априла 1486 (Cons. rog. XXV, 89^v) не спомиње печаћење, једино говори о обавезној признаници.

[118] *D. Farlati — J. Coleti*, Ecclesiae Ragusinae Historia, Venetiis 1800, 132.

[119] В. стр. 174.

[120] Mon. serb., 545—546. Уп. *Јиречек*, Доходак стонски, 537.

љу од 15. априла 1479. године. По свој прилици, монаси су у моменту када су одлучили да му се обрате, односно да затраже интервенцију Порте, припремили тај акт. Према даљем причању монаха Хиландара и Св. Павла, њихови манастири су већ уживали доходак неколико година, када им је у томе засметала „една зла жена", па Дубровчани нису давали доходак неколико година, што је монахе довело на Порту. Могуће да је „зла жена" за Светогорце била последња босанска краљица Јелена (Мара Кантакузин), ћерка деспота Лазара и Јелене Палеолог, жена последњег босанског краља Стефана Томашевића, која је тада боравила у Турској.[121] Она је у Дубровнику за себе потраживала неку имовину, а Дубровчани очигледно нису имали намере да удовоље њеним захтевима, а ни монасима да плате трибут. Из упутстава дубровачким поклисарима Мартолици Растићу и Ивану М. Кабужићу, који су са харачем ишли на Порту, рекло би се да се краљица Јелена интересовала за исплату трибута, али не у корист Светогораца. По свој прилици да се она заузимала за монахе Св. Михаила јерусалимског, чији је манастир у то доба био већ сасвим пропао. У упутству од 24. јануара 1495. се каже: „Ако Вас од стране босанске краљице или од стране других упитају за оно што обичавамо дати као милостињу Св. Михаилу у Јерусалиму, рећи ћете да о томе немате никакав налог; а ко има да тражи нека дође у Дубровник" (Se per la Regina de Bosna o per altri sera facto motto per quello che solemo dar in elemosina al Monasterio Sancto Michiel de Hierusalem, direti che voi non haveti de questo alguna commission et chi ha cerchar vegna a Ragusa).[122] Веома слично упутство су добили 17. јануара 1498. поклисари Петар Цирпијанов Лукаревић и Стјепко Маринов Вучинић: „Ако вам на Порти поставе питање за пет стотина перпера које обичавамо плаћати манастиру Св. Михаила у Јерусалиму, рећи ћете да ви о томе ништа не знате, нити ћете поводом тога извршити икакав налог" (Se alla Porta ve fosso facto motto per li ypergeri 500 li quali solemo pagar alli monaci de Sancto Michiel de Hierusalem, direti che voi de questo non sapeti algun cosa, nec sopra cio fareti alguna commissione.[123]

Ови подаци показују да је 1495. и 1498. још увек реч о милостињи за манастир Св. Михаила. То такође значи да је, без обзира на своје пропадање током XV века, манастир Св. Михаила, макар и са малобројним монасима, у то време постојао као самостална установа, те се о његовим правима и привилегијама морало водити рачуна. Будући да других сведочанстава о боравку Јерусалимаца, монаха Св. Михаила на Светој Гори, током XV века, нема, осим поменутих докумената Дубровачког архива, једино се може помишљати да су ови Јерусалимци, као српски монаси, на Светој Гори пришли братствима српских манастира Хиландара и Св. Павла. У Дубровник су током XV века стизали и са Свете Горе и из Јерусалима, са којим су Светогорци одржавали блиске везе. Када су стонски доходак убирали јерусалимски монаси који су живели на Светој Гори, по свој прилици да је добијени новац остајао у поме-

121 О њој в. *И. Руварац*, Двије босанске краљице, Зборник И. Руварца, Београд 1934, 457—468; *М. Пурковић*, Кћери кнеза Лазара, Мелбурн 1957, 57—62 и *Nicol*, Family of Kantakouzenos, 223—225.

122 HAD, Letterae et commissiones de Levante, XVII, 5.

123 Ibid., 80.

нутим светогорским манастирима, те се током времена код њихових монаха створило уверење да је у питању доходак који њима припада. Монаси Хиландара и Св. Павла су га извесно време, како се види из одлуке Већа умољених од 3. јула 1488. и Ахмед-пашиног писма редовно добијали. Међутим, оно што је морало утицати и допринети да су Светогорци и формално стекли право на стонски доходак било је гашење Св. Михаила као самосталне установе. Овај манастир је током XV века постепено пропадао и могуће је да је једног момента крајем века, погођен кугом, сасвим опустео, што није остало непознато састављачима документа од 15. априла 1479. године. Истовремено је такву судбину доживљавала и Лавра Св. Саве Освећеног. Ипак, првих деценија XVI века оба манастира су поново оживела, али је Св. Михаило постао метох Лавре Св. Саве Освећеног.[124] Пошто је, дакле, престао да постоји као правно лице, Св. Михаило је заувек изгубио и нека од својих права. Свакако да су моменат престанка постојања Св. Михаила као живе установе искористили Светогорци, те тражећи да код Дубровчана интервенише моћна личност, у исто време настојали и да формално озваниче своје право на стонски доходак, који су већ дуже време уживали. У томе су у потпуности успели, тако да је у Ахмед-пашином писму први пут реч о монасима Хиландара и Св. Павла.

Пошто је најпре изнео све шта су му монаси казали, Ахмед-паша је упозорио Дубровчане да је, као њихов пријатељ, спречио монахе у намери да се жале султану. Стога је саветовао Дубровчанима да плате шта дугују, а у противном, следећи пут, он неће спречити монахе да се обрате турском цару.[125] Светогорци су били на Порти крајем 1500. године, одакле су заједно са Ахмед-пашиним поклисаром Радичем Богашиновићем кренули за Дубровник и тамо стигли око 25. јануара 1501. године. Садржина Ахмед-пашиног писма је учинила велики утисак на надлежне у Дубровнику. Из записника седница Већа умољених види се да се доста размишљало пре него што се донела одлука у вези са „Ахмед-пашиним писмом и молбом монаха који су дошли са Свете Горе, тј. из манастира Хиландара и Св. Павла" (de deliberando super litteris habitis ab Aghmet-bassa et pro petitione monacorum qui venerunt de Monte Sancto videlicet de monasterio Chilandar et monasterio Sancti Pauli). Два пута, 25. и 28. јануара 1501. одлагано је доношење одлуке.[126] О томе се расправљало и 30. јануара, када је предложено да двојица или тројица маловећника разговарају са Радичем Богашиновићем и са монасима а такође да се овласте Ректор и Мало веће ради исплате трибута за 1500. и 1501. годину. Ови предлози, међутим, нису стављени на гласање. Затим је 1. фебруара, са тридесет два гласа против петнаест, одлучено да се исплата изврши давањем највише до хиљаду пет стотина перпера. Очигледно се и о томе дискутовало, те је као резултат вођених разговора канцелар на маргини записао коначну одлуку о исплати хиљаде перпера и хиљаде аспри за

---

124 Манастир Арханђела Михаила као метох Лавре Св. Саве Освећеног спомиње се у изворима објављеним у: A. Papadopulos-Keramevs, Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, repr. Bruxelles 1963, I, 30, 230, 264 и 356; II, 19, 59, 234—235, 518, 601, 718, 753 и 785; III, 165; IV, 328.

125 Mon. serb., 546.

126 HAD, Cons. rog. XXVIII, 253v и 254.

трошкове пута (pro expensis viae). Тиме је плаћање намирено до Ускрса 1501. године. Радич Богашиновић је добио две и по хиљаде аспри, а одлучено је да се Ахмед-паши, поред редовног, учини и ванредан поклон.[127] Отада се стонски доходак плаћао Светогорцима и увек су једино спомињани монаси Хиландара и Св. Павла.

*

Монаси Свете Горе (calogeri Montis Sancti) долазили су почетком XVI века редовно, сваке друге године, обично месеца априла, како се то види из одлука Већа умољених од 1502. до 1510.[128] После 1502. године, када им је исплаћено пет стотина перпера, увек су примали хиљаду перпера, тј. исплату (solutionem, pagam) за две године, претходну и текућу, и састављали о томе признаницу—намирницу коју су оверавали печатима својих манастира.

О доласцима Светогораца у Дубровник, односно исплатама стонског трибута током XVI, XVII и XVIII века главни извор су акти монаха Хиландара и Св. Павла, сачувани у Хисторијском архиву Дубровника од 1520. до 1792. године. Реч је о веровним писмима (лист од верованиа) братстава поменутих манастира, која су њихови посланици доносили са Свете Горе у Дубровник и признаницама прављеним по пријему новца. А. Вучетић је објављивањем педесет и осам таквих докумената обелоданио веома драгоцен материјал коме је у новије време Д. Берић додао још четири.[129] Узимајући у обзир документ у издању И. Кукуљевића-Сакцинског и два која ће бити овде објављена, укупно располажемо са шездесет и пет аката српских монаха.[130] Њима треба додати и одлуку хиландарског братског сабора о слању јеромонаха Герасима у Дубровник од септембра 1728. године.[131] С обзиром да су приликом једног доласка Светогораца у Дубровник остајала оба акта: веровно писмо — заједнич-

---

[127] HAD, Cons. rog. XXVIII, 255, 255ᵛ и 256.

[128] HAD, Cons. rog., 42 и 206: 6. април 1502. и 30. април 1504. године; XXX, 137ᵛ: 27. април 1506. године; XXXI, 9ᵛ и 205: 2. мај 1508. и 27. април 1510. године.

[129] *Vučetić*, Pisma kaluđera srpskih, 8—48; *Берић*, Света Гора и Дубровник, 88—90, објавио је два веровна писма: заједничко хиландарско и светопавловско из 1550, које је нашао у HAD (пр. 1) и само хиландарско из 1728, које се са жалбом хиландарског проигумана Гаврила из 1704. чува у Архиву ЈАЗУ (пр. 2 и 3). Четврти објављени акт је препис намирнице из 1768, који се налази у збирци рукописа библиотеке манастира Мале браће у Дубровнику: Memorie storiche su Ragusa raccolte dal P. Gian Maria Mattei (Zibaldone) I, p. 24 = *Vukasović*, Podatci za povijest dubrovačke biskupije, 73—74. Уз то је *Vukasović*, n. d., 74—75, објавио и три документа издата код *Vučetića*, n. d., бр. 12, 48 и 49.

[130] *I. Kukuljević-Sakcinski*, Njekoliko tiskom neizdanih srbskih, bosanskih i dubrovačkih listinah, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 8 (1865) 203 и в. прилоге. Ови акти су распоређени према вековима: из XVI века их је осамнаест (пет веровних писама и тринаест признаница), из XVII века десет (девет веровних писама и једна признаница) и из XVIII века тридесет и седам (тридесет и четири веровна писма, две намирнице и жалба проигумана Гаврила).

[131] Користили смо микрофилм Архива Србије: документи из Хиландара, Б 4/9. Веровно писмо које је Герасим донео у Дубровник писано је још 26. марта 1728. године (*Берић*, н. д. пр. 3), када се очигледно припремао одлазак посланика у Дубровник. Одлука братског сабора од 26. септембра исте године показује да се из непознатих разлога путовање одложило за јесен.

ко, или сваког манастира посебно — и признаница, поменути документи се односе на само четрдесет четири убирања свеће.[132] Ако имамо у виду да су монаси често били спречавани да путују у Дубровник, ипак остаје чињеница да дубровачка канцеларија није водила уредну евиденцију њихових долазака нити брижљиво чувала признанице о исплатама, тако да је богат изворни материјал заувек изгубљен. Навешћемо, на пример, да од 1562. до краја XVI века није познат ниједан акт српских монаха, што би навело на закључак да стонски доходак тада није исплаћиван. Међутим, одлука Малог већа од 18. августа 1600. године показује супротно. У њој се прецизира да се трибут даје за две године и то 1598—1600, што указује да је његова исплата бар последњих година XVI века била редовна.[133] Ипак истакнимо да и ови релативно малобројни сачувани документи пружају значајне податке и омогућавају да се осветли још једна страна живота српских монаха на Светој Гори.

Пре свега, веровна писма, а донекле и признанице, показују да је доношење одлуке о избору и слању посланика у Дубровник било у надлежности читавог братског сабора Хиландара, односно Св. Павла на челу са њиховим игуманима. Тако се и каже у поменутој одлуци хиландарског братског сабора од 26. септембра 1728. године: „молисмо вси саборно попа Герасима да пође у Дубровник", а „ради достоверства дано му јест од нас сије печатју монастирскју утврждение писание болшаго ради уверениа."[134] Све до 1560. године оба манастира су упућивала једно заједничко веровно писмо, а од седамдесетих година XVI века сваки манастир је почео да прави засебан „лист од верованиа" за своје посланике који су и даље одлазили у Дубровник заједно. Ова пракса састављања посебних пуномоћја настављена је током читавог XVII века, те се са њом продужило, уз малобројне изузетке, и у XVIII веку, све до 1774. године. Отада се опет наилази на заједничка веровна писма Хиландараца и Светопавлита.[135]

Позната веровна писма из XVI и XVII века, све до 1691. године, немају никаквих хронолошких индикација, те се поставило питање њиховог датирања.[136] То није било тешко за пет писама из XVI века, јер су у њима споменути игумани Хиландара и Св. Павла, као и братственици који су слати у Дубровник. Њиховим поређењем са именима Хиландараца и Светопавлита редовно уношеним у признанице које су посланици и потписивали, било је релативно лако утврдити годину настанка појединих веровних писама, односно довести их у везу са одговарајућим датираним намирницама.[137] Одређивање хронологије било је далеко теже

[132] Четрнаест се односи на одласке XVI, осам XVII и двадесет два XVIII века.

[133] HAD, Cons. minus LXV, 148.

[134] В. нап. 131.

[135] В. преглед докумената.

[136] Само једно писмо је датирано месецом и даном (20. април): *Vučetić*, n. d., бр. 27.

[137] Већ је *Vučetić* назначио да веровно писмо бр. 3 иде уз намирницу из 1526. године (бр. 2). *Берић*, н. д., 85—86, је то учинио за писма: *исто*, пр. 1 и *Vučetić*, n. d., бр. 20 и 27, указујући на њихову везу са намирницама из 1550, 1558. и 1560 (*Vučetić*, n. d., бр. 9, 13 и 14). Такође је *Берић*, н. д., 86, предложио да се веровно писмо (*Vučetić*, n. d., бр. 21) датира 1562. годином, због помињања игумана Прохора, у то време старешине Хиландара.

када су у питању писма без датума у којима нема никаквих просопографских података. У таквим случајевима, једино на основу њихове садржине и неких других формалних обележја могло се само приближно одредити време њиховог настанка, тј. отприлике датирати долазак светогорских монаха у Дубровник. Постоје три таква писма за која Д. Берић, имајући у виду да су се она нашла у фасцикли српских писама светогорских монаха од 1600. до 1699. године, сматра да су из прве половине XVII века.[138] Уз то, поменути аутор указује да су ова писма „стилски и по формулацији слична са писмом из 1648. године."[139] Њима је без сумње заједничко ненавођење просопографских података — оно је, наиме, карактеристично за веровна писма прве половине XVII века — насупрот онима из каснијег времена када су, како је речено, ти подаци уношени. Једно такво хиландарско писмо, затечено такође у поменутој фасцикли српских писама светогорских монаха XVII века, спомиње посланике Исаију и Симеона. Сматрамо да је њихов долазак у Дубровник, те и настанак поменутог писма морао бити пре него што је иједан од поменутих Хиландараца био старешина манастира, јер би у том случају били наведени као игумани, или проигумани. Према томе, terminus ante quem би била 1683. година, када је Симеон постао игуман.[140]

На присуство, односно одсуство хронолошких и просопографских података указујемо као на главно обележје веровних писама одређеног периода, због тога што се њихова садржина од XVI до XVIII века веома мало променила. Сва су писма почињала љубазним и китњастим обраћањем кнезу и властели Дубровника. После тога, у оним из XVI века, уз спомињање манастира Хиландара и Св. Павла, навођени су њихови игумани који се са братијом моле да се Дубровник „сахранит и покриет от иноплеменик и да ваше господство пребивает в многолетнем здравиу и смирениу и всакои благодети и крепости." Затим, обраћајући се за „ону свешчу шчо давате светои госпогие" братственици Хиландара и Св. Павла су подсећали надлежне у Дубровнику „колика је задужбина пред Богом путне чловеке упокоити и мирно исправити."[141]

У веровним писмима XVII и XVIII века, уместо имена игумана и посланика, монаси Хиландара и Св. Павла за своје манастире кажу „ваша Богомоља", а себе називају „молабници Божији и вашего господства", који се такође моле за Кнеза, властелу и читав град, да би их „Бог и блажена Госпа заштитили од непријатеља видљивих и невидљивих, а по-

[138] *Vučetić*, n. d., бр. 22, 23 и 26. *Берић*, н. д., 86—87, наводи да су у фасцикли: Varie Lettere in Serviano de Monaci del Monte Santo dall' anno 1600. in 1699.

[139] Ово писмо, објављено код Kukuljevića-Sakcinskog (в. нап. 130), такође нема хронолошких индикација и издавач га је вероватно на основу неке забелешке овако датирао. Занимљива је његова напомена да је писмо имало два печата различите величине.

[140] *Vučetić*, n. d., 25. О игуманству Симеона в. *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, индекс; такође и натпис на икони у манастиру Хиландару: Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, приредио *С. Ћирковић*, репр. Београд 1982, бр. 1791; *Берић*, н. д., 86, сматра да је ово писмо настало између 1693. и 1697. године.

[141] *Vučetić*, n. d., бр. 3, 20 и 21; такође *Берић*, н. д., пр. 1. Већ се у веровном писму из 1560. године (*Vučetić*, n. d., 27) не налази та реченица. Уместо ње је написано: „А ми есмо молебници о вашеи милости . . . ", што чини постепени прелаз ка форми писама XVII века.

најчешће од злих, лукавих и Богомрских језик."[142] После тога се каже да братства шаљу своје посланике „да се поклоне вашем племенитом господству, а Вас (моле) како је блажена Госпа наставила и научила да их примите и уречену свећу пошљете, како сте и до сада посилали", а монаси ће се за узврат за њих молити. Крајем XVII века почињу се веровна писма датирати, најпре само годином, а затим и месецом и даном.[143] Такође од 1697. године игумани Хиландара и Св. Павла су својим потписима оверавали веровна писма, најпре сваког манастира, а од 1774. заједнички „лист од верованиа" за оба манастира. У писмима XVIII века поново се наводе и имена посланика. Изузетак чине два датирана писма која не садрже просопографске податке, а скрећу на себе пажњу тиме што су, иако само манастира Хиландара, оверена и хиландарским и светопавловским печатима.[144] Пракса је, наиме, била да се веровно писмо сваког манастира печати његовим печатом, а заједничка писма и признанице са оба печата.[145] Биће да су у поменутим случајевима у име оба манастира ишли само Хиландарци или је заједничко посланство имало само писмо хиландарског братства, оверено и светопавловским печатом. Да се десило нешто непредвиђено у вези са одласком, односно путовањем посланства у јесен 1721. године говори чињеница да је писмо написано на Светој Гори 21. октобра, а у Дубровнику је заведено 13. фебруара 1722. године. Једнако овим су и два писма из краја XVIII века (1790, 20. фебруар и 1792, 15. август) само манастира Хиландара, али су их потписали игумани и Хиландара и Св. Павла и имају печате оба манастира. Имена посланика нису наведена.[146]

С обзиром да су се игумани у Хиландару и Св. Павлу брзо смењивали, а манастирски печати нису увек били исти, за надлежне у Дубровнику било је веома важно да веровна писма увек одговарају и по облику и по садржини ономе што је већ одавно утврђено и добро познато. Пи-

---

[142] В. преглед докум. Само се у поменутом писму: *Vučetić*, n. d., бр. 25, уместо „богомрских језик" каже „богомрских Агарен". Проклети, безбожни и богомрски Агарени се спомињу чешће у записима из последњих деценија XVII века: Стојановић, Записи и натписи I, бр. 1913, 1966 и др.

[143] Тако су само годином датирана писма хиландарско и светопавловско: *Vučetić*, n. d., бр. 16 и 17, где је дата погрешна година 1637. *Берић*, н. д., 84, исправљањем читања године добио је 1691. Већ веровна писма из 1697. године имају потпуну хронолошку индикацију (20. јули): *Vučetić*, n. d., бр. 18 и 19.

[144] *Vučetić*, n. d., бр. 32 и 15. Прво је од 21. октобра и године за коју се, због нејасноће читања, издавач није сигурно определио: 1721. или 1791. *Берић*, н. д., 84, расправљајући о томе, указао је да је у латиничком препису приложеном оригиналу означен тачан датум када је писмо стигло у Дубровник: „Adi 13 Febraro 1722". Друго је од 15? априла и године која се не може разабрати, те је Вучетић узео 1530?, а *Берић*, н. м., дискутујући о томе, определио се за 1571. годину. С обзиром да садржина овог писма одговара обрасцу писама XVII и XVIII века, сматрамо да се оно може односити на неки долазак светогорских монаха у Дубровник током првих деценија XVIII века.

[145] У признаницама из XVI века каже се да „заради свидетељства и верованиа оваи наш веровани лист печатисмо верованим печатми св. манастира Хиландара и Св. Павла": *Vučetić*, n. d., бр. 1, 2, 4—14. На намирници од 6. јуна 1556 (*Vučetić*, n. d., бр. 12) је белешка: „Аз Данилл ставих печат хиландарску".

[146] *Vučetić*, бр. 57 и 58. У писму од 15. августа 1792. Вучетић је пропустио потпис Атанасија, игумана Хиландара, тако да према његовом издању изгледа да је хиландарско писмо потписао само светопавловски игуман Гаврило.

смо другчије садржине и форме већ на први поглед би изазвало подозривост и неповерење према њиховим доносиоцима. У дубровачкој канцеларији је постојао „Образац писма које пишу игумани Свете Горе, речене Горе Атос у Македонији, Дубровачкој републици, када шаљу монахе да приме уобичајену милостињу“, који се доиста подудара са наведеном садржином писама XVII и XVIII века.[147]

Док су веровна писма значајна првенствено због просопографских података које дају, посебно због помињања игумана, познате признанице премда веома неравномерно распоређене по вековима, пружају још неке драгоцене податке. Тако оне показују да је величина стонског дохотка од 1333. године, када се краљ Душан споразумео са Дубровчанима о његовом давању, све до XIX века остала апсолутно непромењена: „пет стотина перпера на годину ... кое чине две стотине деведесет два дуката и двадесет осам динара за две године.“[148] Све признанице наводе ову суму коју су посланици Хиландара и Св. Павла примали у Дубровнику. За разлику од њих, веровна писма, са изузетком једнога, никада не говоре о износу свеће.[149] О валути у којој је она исплаћивана образлаже се у веровном писму из 1526. године: „И ваше господство (Кнез и властела) зна да у царевои земли ина спенза не проходи него бнетачки дукат или султаниа или царева аспра.“[150] Поред тога, управо се из намирница види да је плаћање стонског дохотка Хиландару и Св. Павлу током XVI века било прилично редовно. Наиме, спомињући да се свећа даје за две године, у признаницама XVI века се каже да се исплата намирује до Ускрса текуће године, што се доцније више није наводило.[151] Очигледно да је бележење евиденције о исплатама изгубило сваки значај, јер се увек, без обзира на протекло време од последње исплате, свећа давала само за две године. О томе је и канцелар, уносећи српска акта светогорских монаха у канцеларијску књигу, оставио следећу забелешку: „Пошто су прошле већ три године, доћи ће друге три са почетком априла 1772. године. Познато је да већ много година у прошлости касни двогодишњица доласка монаха. Не да им се више од уобичајених 262, 28 гроша, а од последњег плаћања почиње се рачунати следећи двогодишњи период, што је нејасно потврђено подвученим речима.“[152]

Преглед познатих докумената, нарочито у случајевима када су сачувани за више година узастопно, омогућава да се упознамо са најпознатијим посланицима Хиландара и Св. Павла којима су њихова братства поверавала веома озбиљан задатак — доношење свеће из Дубров-

[147] *Вукасовић*, н. д., 74—75, објавио је Formola della lettera che scrivono gl' Igumeni di Monte Santo detto Monte Ato nella Macedonia alla Signoria di Ragusi, quando mandano i Monaci per ricevere la solita elemosina, према rukopisu u Memorie storiche su Ragusa, p. 29. Уп. *Берић*, и. д., 87.

[148] Тако се каже у намирницама од 4. јуна 1520. и 27. априла 1526. године: *Vučetić*, n. d., бр. 1 и 2. У намирницама из каснијег времена говори се само о две стотине деведесет два дуката и двадесет осам динара.

[149] Тачан износ свеће једино је наведен у веровном писму из 1560. године: *Vučetić*, n. d., бр. 27.

[150] *Vučetić*, n. d., бр. 3.

[151] Тако се на намирници од 4. јуна 1520. каже да се свећа даје за две године које почињу о Ускрсу 1518. и завршавају за Ускрс 1520. године: *Vučetić*, n. d., бр. 4.

[152] *Vukasović*, n. d., 74: Passati gia tre anni vennero altri etc.

ника. И Светогорци су се, као раније Јерусалимци, излагали свим опасностима путовања и последицама ратова готово непрекидно вођених на широком подручју Балканског полуострва, у којима ни дубровачко залеђе није остајало поштеђено. Уз то су доживљавали и друге непријатности о којима нема забележених података. Изузетак је жалба хиландарског проигумана Гаврила о томе како му је приликом повратка из Дубровника 1703. године дубровачки поклисар Маро Мороиће Кабога отео коња. Пошто му га никако није хтео вратити, Гаврило се обратио за помоћ Кнезу и властели.[153] Попут угледних братственика Св. Михаила јерусалимског који су долазили по трибут у Дубровник и међу светогорским посланицима срећу се редовно јеромонаси: старци, духовници, проигумани и веома често сами игумани, а само изузетно монаси.[154] О томе обавештава и Д. Фарлати: „Пошто би прошле две године игумани или старешине оба манастира, или по старости или по власти најстарији, пристизали су у Дубровник."[155] Најчешће су позната имена само двојице посланика — потписника признанице. Међутим, у веровним писмима се спомиње да су наведени посланици ишли „с братијом". И из Фарлатијевог описа свечаности која је приликом боравка Светогораца приређивана у Дубровнику види се да је посланство чинило више монаха.[156] Имена хиландарских игумана и посланика су увек, и у веровним писмима и у признаницама, испред светопавловских.[157] Запажа се да су иста лица путовала два, три, па чак и четири пута, као и да се водило рачуна да је један од посланика био већ проверен у томе задатку. Споменућемо неке од њих. О хиландарском посланику из 1520, старцу Никодиму, нема података из других извора, док би његов сапутник, посланик Св. Павла, старац Рафаил, могао бити идентичан са истоименим монахом који се потписао на протатском акту од 25. маја 1505/6. године.[158] У пролеће 1526. у име Хиландара су ишли митрополит Висарион и духовник Јован, а од Св. Павла старац Генадије. Признаницу је написао јеромонах Јован „с хотением и видением старца владике Висариона и Генадија."[159] И на намирници од 14. јуна 1540 — после, дакле, четрнаест година, за које време нема евиденције о доласцима Светогораца у Дубровник — каже се да ју је писао игуман Јован „с хотением и видением старца Генадија."[160] То би упућивало на закључак да је реч о истим посланицима који су били у Дубровнику 1526, с тим што се духовник Јован 1540. године јавља као старешина Хиландара. Обојица су били још два пута посланици својих манастира у Дубровнику: Јован као про-

[153] *Берић*, н. д., пр. 2, датира ово писмо у 1704. годину, јер у њему Гаврило каже да је „лани у ваш град (Дубровник) доходио", а зна се да је он довста 1703. био послат по свећу: уп. *исти*, 85.

[154] Позната су само три монаха посланика Св. Павла: Мартирије (1746), Неофит (1749) и Василије (1768): *Vučetić*, n. d., бр. 39, 42 и 48; *Берић*, пр. 4.

[155] *Farlati*, op. cit., 131.

[156] Ibidem, 132.

[157] Једино на признаници од 27. јуна 1546. посланик Св. Павла Јован се потписао испред Хиландарца Теодора, који је у тексту признанице споменут први: *Vučetić*, n. d., бр. 8.

[158] Actes de Dionysiou, éd *N. Oikonomidès* (Archives de l'Athos IV), Paris, 1968, 214; такође и 'Ελληνικά 2 (1929) 348.

[159] *Vučetić*, n. d., бр. 2 и 3.

[160] Исто, бр. 4.

игуман 1544. и 1558, а Генадије, такође као игуман Св. Павла, 1542. и 1546. године.[161] Хиландарски посланик из 1556, јеромонах Генадије, после обављања дужности игумана, као проигуман је поново у Дубровнику 1560. године. Оба пута му је исти сапутник, посланик Св. Павла јеромонах Данило, и то као игуман 1556, а проигуман 1560. године.[162] Јеромонах Данило је путовао три пута узастопце, тј. као прогиуман је заступао свој манастир и 1558. године, када му је сапутник био поменути хиландарски проигуман Јован.[163] Јеромонах Евстратије, који је као игуман Св. Павла 1550. године одлучивао о слању посланика Епифанија, сам је путовао у Дубровник 1552. као проигуман са хиландарским јеромонахом Рафаилом.[164] Пре и после проигумана Евстратија, дакле, 1550. и 1554, светопавловски посланик био је поменути јеромонах Епифаније.[165] Из 1562. године сачувано је само хиландарско писмо, јер од тога доба, како је споменуто, сваки је манастир правио посебно пуномоћје за своје посланике. Поред већ споменутих хиландарских посланика Симеона и Исаије, из XVII века су познати још Хиландарац Елевтерије и Светопавлит Киријак, који су примили свећу 13. августа 1687. године.[166] У XVIII веку међу најпознатије путнике од Свете Горе до Дубровника и натраг треба уврстити од Хиландарца већ споменуте проигумана Гаврила (1703. и 1708) и јеромонаха Герасима (1728. и 1730), затим проигумана кир Мојсија (1744, 1746. и 1749), попа Партенија (1768, 1773, 1774. и 1776) и Теодосија (1781), који путује и као архимандрит (1784).[167] Посматрајући табелу посланика Св. Павла вредно је споменути да је духовник Антоније, сапутник Хиландарца Герасима (1728), потом био на дужности игумана (1730); да је посланик 1771, био саборни старац Атанасије, те да су јеромонаси Гаврило и Григорије путовали три (1773, 1774. и 1776), односно два пута (1781. и 1784).[168]

О томе како је изгледало добијање свеће Д. Фарлати прича следеће. Угледни монаси са Свете Горе су стизали у Дубровник са великом пратњом својих сународника „истога рода и обреда" (eiusdem generis ac ritu) и у свечаној процесији пролазили главним улицама Града. Са свих страна су навирали грађани да би их посматрали. Монаси су одлазили у Двор где су их у сали Малог већа примали Кнез и већници. После поздрава изреченог бираним речима, певали су на словенском језику антифону „Здраво краљице". Затим су четворица монаха Кнезу и већницима „у име некаквог трибута" (tributi cuiusdam nomine) приносили четири кошаре пуне плодова сакупљених из њихових вртова, које су сами својим рукама обрађивали. У првој су била борова језгра — пињоле, у другој

161 Исто, бр. 6, 20, 13; 5 и 7.
162 Исто, бр. 12 (= *Vukasović*, n. d., 74) 27 и 14.
163 *Vučetić*, n. d., бр. 13 и 20.
164 Исто, бр. 10. Јеромонах Рафаил се спомиње у запису 1550. године: *Богдановић*, Каталог, бр. 434, учинио је исправку у датирању Стојановића, Записи и натписи I, бр. 400, који је овај запис ставио у 1508. годину.
165 *Vučetić*, n. d., 9 и 11; *Берић*, н. д., пр. 1.
166 В. пр. 1.
167 *Vučetić*, n. d., бр. 28, 45, 34, 37, где је изостављено: „кир Моисеа јеромонах да се поклони"; затим бр. 40 је датиран са 1747, а треба 1746; в. *Берић*, н. д., 84; даље, бр. 41, 48, 51, 53—56; *Берић*, н. д., пр. 4 = *Vukasović*, n. d., 73—74.
168 *Vučetić*, n. d., бр. 33, 35, 50, 52—56.

сушене трешње, у трећој лешници, а у четвртој турунде (врста жртвеног колача), направљене од најтананијих конаца шафрана. Све то су даровали Сенату и народу Дубровника, призивајући све најбоље жеље и чинећи завет за спас Републике. После тога су молили понизним речима да се изда наредба како би им се „учинио дар који називају свећом" (sibi congiarium dari, quod candelam vocant). Пошто су Кнез и већници најљубазнијим речима исказивали захвалност отпуштали су их врло срдачно, препоручујући им да пођу државним благајницима и прокураторима катедралне базилике да би од њих примили тражено. Монаси су и ове (благајнике и прокураторе) почаствовали истим речима и песмама као Кнеза и већнике и понизно их молили да се удостоје даровати обећано. Затим, после састављања делова златника „бројао се монасима новац обећан уговором" (pecunia ex pacto promissa monachis numeratur). Пошто би новац са највећом захвалношћу примили, монаси су весело одлазили.[169]

Помињање доласка и одласка монаха намеће питање којим путем су се кретали. О томе се може рећи веома уопштено само то да су и монаси Св. Михаила јерусалимског и Светогорци стизали преко Србије, путевима уобичајеним у то доба. За то су имали веома јак разлог од 1350. до 1459. године — прибављање веровних писама српских владара. Уз то, јерусалимски монаси су се, по свој прилици, успут заустављали у манастиру Св. Николе на скадарском острву Врањини, метоху њиховог манастира, одакле су преко Котора и Рисна могли и копненим путем стићи до Дубровника. Да се путовало преко Србије види се из споменутог писма јерусалимског митрополита Михаила који, обраћајући се Кнезу и властели у вези са монасима које шаље, каже: „ако тамо не буде брода и не буде тамо пута, а ви их отправите овамо (у Србију где је митрополит стигао), ере имамо овамо пут на Цариград."[170] Податак да је власник једног брода у Манфредонији предао ствари монаха Романа Пркосе Дубровчанину Алегрету, да би касније биле враћене јерусалимском монаху, сведочи да су посланици Св. Михаила у јесен 1372. године из Дубровника отишли бродом.[171] Ништа више се не зна ни о кретању светогорских монаха неколико векова доцније. Наведена жалба проигумана Гаврила коме је на повратку из Дубровника, негде у Херцеговини, био отет коњ показује да се он враћао копненим путем.[172]

Што се тиче годишњег доба када су Јерусалимци, а затим Светогорци долазили у Дубровник, очекивало би се да је то бивало у пролеће, с обзиром да је стонски доходак, према Душановој повељи од 22. јануара 1333. године, требало да се исплаћује о Ускрсу. Међутим, већ подаци аката из друге половине XIV и XV века показују да се трибут давао током свих месеци године. Свакако да је време од априла до јуна било најпогодније за путовање и може се закључити да су у годинама редовних исплата трибута монаси обично стизали у Дубровник у пролеће. Тако

---

[169] *Farlati*, op. cit., 131—132. Уп. *I. H. Engel*, Povjest Dubrovačke republike, preveo s nemačkog i dopunio *I. Stojanović*, Dubrovnik 1922², 71 и *Милаш*, Стон, 92 нап.

[170] Пуцић, н. д., 28, бр. 35 = Стојановић, н. д., 118—119.

[171] HAD, Div. canc. XXIV, 82; уп. *Јиречек*, Доходак стонски, 541. Податак је од 3. новембра 1375, а претходни долазак Романа Пркосе у Дубровник био је августа—септембра 1372. године.

[172] *Берић*, н. д., пр. 2 и стр. 85.

смо видели да су у првој деценији XVI века, сем једне одлуке Већа умољених о исплати, донете у мају, остале из месеца априла. Исто тако, готово све, тј. једанаест признаница сачињених од 1520. до 1562, потичу из јуна, уз две из априла и једне из маја, а прва половина XVI века је време када је стонски доходак углавном редовно исплаћиван монасима Хиландара и Св. Павла. О времену доласка Светогораца током XVII века не може се рећи ништа прецизније, јер располажемо само једном намирницом од 13. августа 1687. и хиландарским и светопавловским писмима написаним 20. јула 1697. године, док су остала веровна писма, како је већ изнесено, недатирана. И изворни подаци XVIII века показују да су Светогорци примали трибут током читаве године.

Међу обавештењима Фарлатија о давању свеће пажњу посебно привлачи спомињање „некаквог трибута", „новца обећаног уговором", па затим „давање новца званог свећа (candela) или милостиња (eleemosyna), обећаног монасима (дакле, Светогорцима), пре њиховог одласка са полуострва (подразумева се Пељешца), с тим што ће после две године, на начин који је описан, долазити у Дубровник да учине службу поштовања и дубоке оданости.[173] С обзиром да је у питању сведочанство савременика, потребно га је разјаснити, јер је у питању традиција настала у Дубровнику у вези са преношењем коришћења стонског дохотка на светогорске манастире, а која се суштински разликује од тока историјских догађаја посведочених изворним подацима. Да би то тумачење било потпуније треба пре свега истаћи да је у свим веровним писмима и признаницама термин свећа (свѣкы, свѣшта) а никада доходак, порез или трибут, означавао новац који су светогорски монаси добијали у Дубровнику.[174] Познато је да је свећа био назив за доходак који су српски владари давали појединим манастирима и само је тако и треба схватити.[175] Да је у питању био уобичајен и трајан доходак види се по начину како се о њему говори у веровним писмима. У оним из XVI века каже се: „ону свећу што давате светои Госпогие", или „још од старине господа кнезови и властела Богохранимога града Дубровника давали су оци ваши свешчу светои Госпожде" и „ту свешчу светои Госпожде послали јакож јесте испрва."[176] У писмима XVII и XVIII века монаси се обраћају Кнезу и властели „да уречену (обешчану) свиеку пошлете како сте и досад посилали".[177] Међутим, током времена се догађало да монаси, из различитих разлога, а на првом месту због затварања путева у време ратова, харања разбојника, страха од куге и других препрека, нису добијали дозволу за путовање.[178] Постајући тако све нередовније, исплаћивање свеће

[173] *Farlati*, op. cit., 132.

[174] Само једанпут се у веровном писму од 1526. каже: „за ту задужбину што приходи од вашего града" (Дубровника): *Vučetić*, n. d., бр. 3.

[175] Још је *Vučetić*, n. d., 3, указао да се „свијећа неима узети у литерарном смислу, како је узео Кукуљевић", уп. и *Vukasović*, n. d., 73. О свећи као редовном дохотку који су краљ Милутин и цар Душан даровали појединим манастирима в. А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, Београд 1926, бр. 43 и Новаковић, Зак. споменици, 486, III; 678, VIII и 718, V.

[176] *Vučetić*, n. d., бр. 20, 21, и 27.

[177] Исто, бр. 15, 16, 17—19, 24, 26 и 28—58. У писму бр. 36 стоји „речену" уместо „уречену". „Обешћана свећа" спомиње се у бр. 22, 23 и 25.

[178] *Farlati*, ibid.

је изгубило особине пореза и претворило се у милостињу давану српским монасима на Светој Гори. Тежња да се тако гледа на стонски доходак у Дубровнику се јавила још док се он исплаћивао монасима Св. Михаила јерусалимског.[179] То показују и одлуке Већа умољених из XVI века које говоре о исплати „за уобичајену милостињу" (pro consueta eleemosyna).[180] У веровним писмима термин елемосина понекад се јавља уз свећу, односећи се на исту суму од двеста деведесет два дуката и двадесет осам сребрних динара.[181] Поред овога, сама садржина веровних писама, а још више свечаности приређиване у Дубровнику приликом доласка монаха са Свете Горе, и читав церемонијал у вези са тим, показују да се на исплаћивање свеће гледало као на новчану помоћ — милостињу (congiarium) давану светогорским монасима. Они, по речима Фарлатија „нису никаквим законом обавезни долазити у Дубровник, нити оне дарове доносити, а све је то остављено њиховој доброј вољи и нахођењу."[182] Давање свеће се, дакле, никако није сматрало обавезом заснованом на споразуму између краља Душана и Дубровачке републике (22. јануара 1333). Очигледно се већ током XVI века у Дубровнику јавило веровање да је у питању био уговор склопљен између Кнеза и дубровачке властеле, са једне стране, и православних монаха, приликом њиховог напуштања Стона, са друге. Према њему је монасима дато обећање да ће им се сваке друге године у Дубровнику давати одштета као надокнада за изгубљено боравиште. Настанак оваквог веровања, које се затим претворило у традицију, у најужој је вези са преласком јерусалимских монаха на Свету Гору, односно доласком Светогораца у Дубровник по доходак намењен јерусалимском манастиру Св. Михаила. Видели смо да се у сенатским одлукама говори о исплати трибута грчким монасима односно Василијанцима (5. децембра 1442) или калуђерима Св. Михаила са Свете Горе (14. августа 1453).[183] Када овако непотпуне податке дају званични акти дубровачке канцеларије, постаје јасно зашто је Фарлати могао написати да су протерани са Стона православни монаси отишли „на врло високо брдо Македоније звано Атос, које је понајвише настањено монасима грчког обреда и стога је добило име Свето. Ту су два манастира, или нова подигли или заузели старе, који су остали празни одласком монаха, а посвећени су један св. Михаилу, а други св. Ђорђу."[184] Тако је због настојања светогорских монаха да током XV века сачувају везу добијеног дохотка са јерусалимским манастиром Св. Михаила, са једне стране, и истовремене жеље и настојања Дубровчана да „ублаже и прикрију" грубо протеривање православних монаха са Стона, са друге, искомбинована поменута традиција. Она догађаје приказује другачије од

---

[179] Видели смо да се термин eleemosyna јавља у одлукама Већа умољених у другој половини XVI века: 1465, 1482, 1483. и 1488 (HAD, Cons. rog. XVIII, 235; XXIV, 64 и 213ᵛ и XXV, 254).

[180] *Vučetić*, n. d., 15: 6. јуни 1556. и 9. јули 1558 = *Vukasović*, n. d., 74.

[181] Тако се каже у веровним писмима: „молимо двие свиеке и двие лемозине" (1691) или „уречену свиеку и лемозину" (1730): *Vučetić*, n. d., бр. 16, 17 и 34.

[182] *Farlati*, ibid.

[183] В. стр. 178.

[184] *Farlati*, op. cit., 131.

историјских извора, а захваљујући дубровачким историчарима дуго времена је била прихваћена као историјска истина.[185]

Пошто смо детаљно изнели читаву историју давања стонског трибута, даћемо и кратак осврт на те догађаје. Од 1333. до 1350. године стонски трибут је добијао краљ, односно цар Душан, да би га тада уступио манастиру Св. Михаила у Јерусалиму. Током XV века, са доласком јерусалимских калуђера на Свету Гору у српске манастире Хиландар и Св. Павла, монаси ових манастира почели су користити стонски доходак, намењен Св. Михаилу јерусалимском. Све време постојања српске средњевековне државе монаси који су долазили у Дубровник обавезно су морали имати веровна писма српских владара као доказ веродостојности свога потраживања. После 1459. године, односно после маја 1465, када је интервенцијом султана Мехмеда II настављено са давањем стонског дохотка, о чему се бринула најпре Мара Бранковић, а затим њена сестра Катарина Кантакузина, други докази, међу којима дукат и печати, које су монаси доносили, добили су прворазредан значај. У настојању да принуде Дубровчане да продуже са плаћањем стонског трибута и истовремено да себе озваниче као његове кориснике, монаси Хиландара и Св. Павла су последњих година XV века фалсификовали две повеље — цара Уроша (2. јуни 1358) и царице Маре (15. април 1479) — да би интервенцијом Ахмед-паше Херцеговића 1500/1501. постали пуноправни и у Дубровнику признати уживаоци поменутог дохотка. Отада веровна писма хиландарског и светопавловског братства са печатима њихових манастира постају главни доказ за доношење одлуке Већа умољених о исплати дугованог новца, од XVI века званог свећа. Свећа је исплаћивана монасима Хиландара и Св. Павла током XVI века врло редовно, сваке друге године, а касније често веома нередовно, све док је постојала Дубровачка Република (1808). Без обзира на време протекло од претходне исплате, свећа се увек давала само за две године и величина јој је остала дуго непромењена: пет стотина млетачких перпера за годину дана, како је то одредно још краљ Душан (22. јануара 1333), односно две стотине деведесет два дуката и двадесет осам динара за две године.

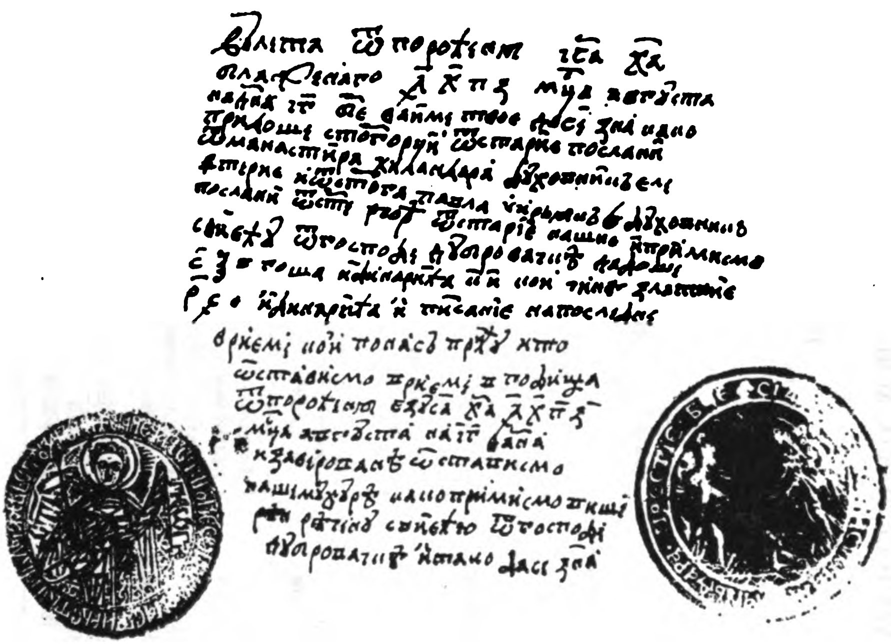
ПРИЛОЗИ

1.

Вь лета ωт пороћенiа Ї(соус)а Х(рист)а блаженаго ,ахпз месеца августа на днѣ. їг. Боже ва име твое да се зна како придоше Светогорци ωт старие послани ωт манастира Хиландара доуховникъ Елевтерие и ωт Светога Павла Чириiакъ, послани ωт Свете Горе, ωт старiе нашие, и примисмо свиећоу ωт господе Доубровачке, дадоше сξв.

[185] Поред Фарлатија овако приказују догађаје и: *Лукаревић*, Copioso ristretto, 94; *Engel*, n. d., 71; *Vučetić*, n. d., 2; *F. S. Razzi*, La Storia di Raguza, Dubrovnik 1903, 75—76 и други.

г(р)оша и динарића ·ки· кои чине златние ·р ч е· и динарића ӥ писаніе на последне вриеме кои по нась приħоу, и то остависмо вриеме в годишта ωт пороħеніа Езоуса Х(рист)а ,а х п з месеца авгоуста на ·ıг· дна, и за верованѣ ωстависмо наше моухоурѣ како примисмо више рѣченоу свиеħю ωт господе доубровачке. и тако да се зна.

Признаница монаха Хиландара и Светог Павла од 13. августа 1687 (HAD, D XX/9)

2.

Книга оучинѣна ωт калоуħера ωд Свете Горе

Ва лето ωд рождства Хрістова на 1746. месеца октоб(ра) ·9· дань. Боже во име твое да се зна како приħоше Светогорци ωд монастира Хилендара проигоумен Моϋсеи еромонах, и ωд Светога Павла монах Мартиріе, послани ωд Свете Горе ωд старіе наши, и примисмо свіеħоу ωд Господе Доубровачке, и дадоше намь . . . .

ПРЕГЛЕД ДОКУМЕНАТА ПОСЛАНИКА ХИЛАНДАРА И СВ. ПАВЛА, МОНАХА И ЊИХОВИХ ИГУМАНА, ОД 1520. ДО 1792.

Издавач акта	Веровно писмо		Намирница	Посланици		Игумани	
	Хиландара	Св. Павла		Хиландара	Св. Павла	Хиландара	Св. Павла
Вучетић, бр. 1			1520. 4. јуни	Никодим старац	Рафаил старац	Филип	Јован
Вучетић, бр. 3 и 2	1526.		1526. 27. април	Висарион митроп. Јован духовник с братијом	Генадије старац с братијом	Макарије јеромонах	Гаврило јеромонах
Вучетић, бр. 4			1540. 14. јуни	Јован игуман	Генадије јеромонах	Јован	
Вучетић, бр. 5			1542. 20. јуни	Малахија јером. духовник	Генадије игуман		Генадије
Вучетић, бр. 6 – Mon. serb. 556			1544. 21. јуни	Јован јером. проигуман	Сава духовник јеромонах		
Вучетић, бр. 7			1546. 26. јуни	Давид јеромонах	Генадије игуман. јером.		Генадије
Вучетић, бр. 8			1548. 27. јуни	Теодор јеромонах	Јован јеромонах		
Берић, пр. 1 Вучетић, бр. 9	1550.		1550. 30. април	Тома духовник јеромонах	Епифаније јеромонах	Јован јеромонах	Евстратије јеромонах
Вучетић, бр. 10			1552. 9. јуни	Рафаил јеромонах	Евстратије проигуман		

Вучетић, бр. 11			1554. 17. мај	Дионисије јеромонах	Епифаније јеромонах		
Вучетић, бр. 12 = Вукасовић, 74			1556. 6. јуни	Генадије јеромонах	Данило игуман јеромонах		Данило
Вучетић, бр. 20 и 13	1558.		1558. 25. јуни	Јован проигуман	Данило проигуман	Силвестар	Мардарије
Вучетић, бр. 27 и 14	1560. 20. април		1560. 10. јуни	Генадије проигуман	Данило проигуман	Прохор	Евстратије
Вучетић, бр. 21	1562.			Стефан духовник Серафион старац с братијом		Прохор	
Кукуљевић -Сакцински, бр. 8	1648.						
Вучетић, бр. 22	прва половина XVII в.						
Вучетић, бр. 23	прва половина XVII в.						
Вучетић, бр. 26	прва половина XVII в.						
Вучетић, бр. 25	пре 1683.			Исаија и Симеон с братијом			
прилог 1			1687. 13. август	Елевтерије духовник	Киријак духовник		
Вучетић, бр. 16 и 17	1691.	1691.		братија	братија		
Вучетић, бр. 18 и 19	1697. 20. јули	1697. 20. јули		братија	братија	Исаија	Стефан
Вучетић, бр. 28	1703.			Гаврило проигуман с дружином			

Издавач акта	Веровно писмо Хиландара	Веровно писмо Св. Павла	Намирница	Посланици Хиландара	Посланици Св. Павла	Игумани Хиландара	Игумани Св. Павла
Вучетић, бр. 45 и 29	1708.	1708.		Гаврило, духов. проигуман	братија		
Вучетић, бр. 30 и 31	1710. 20. јули	1710. 18. јули		Силвестар јером. с дружином	Арсеније јером. с дружином	Филотеј	Кирил
Вучетић, бр. 24	1714.			братија		Зосима	
Вучетић, бр. 32	1721. 21. октобар			братија			
Берић, пр. 1 Вучетић, бр. 33	1728. 26. март	1728. 26. март		Герасим	Антоније духовник	Партеније	Арсеније
Вучетић, бр. 34 и 35	1730. 8. јуни	1730. 8. јуни		Герасим јеромонах	Никанор	Партеније	Антоније
Вучетић, бр. 36	1736. 1. мај			Исаија духовник јеромонах с дружином		Михаило	Стефан
Вучетић, бр. 37 и 38	1744. 15. март	1744. 13. март		кир Мојсије проигуман јером.	Софроније јеромонах	Михаило	Партеније
Вучетић, бр. 40 и 39 прилог 2	1746. 8. јуни	1746. 6. јуни	1746. 9. октобар	Мојсије проигуман	Мартирије калуђер	Милентија	Тимотеј
Вучетић, бр. 41 и 42	1749. 20. мај	1749. 25. мај		Мојсије проигуман	Неофит монах	Јаков	Јоаникије*

Вучетић, бр. 44 и 43	1750.	1750.		братија	братија	Гаврило	Филотеј
Вучетић, бр. 47 и 46	1760. 3. април	1760. 3. април		Исаија проигуман	Симеон јеромонах	Данило	Василије јеромонах
Вучетић, бр. 48; Берић, пр. 4 — Вукасовић, 73—74	1768.		1768. 21. август	Партеније поп	Василије монах	Јован	Јоаникије
Вучетић, бр. 49 и 50	1771. 3. јануар	1771. 4. јануар		Макарије јеромонах	Атанасије саборни старац	Стефан	Григорије
Вучетић, бр. 51 и 52	1773.* 3. јули	1773. 3. јули		Партеније поп	Гаврило јеромонах	Јанићије	Христофор
Вучетић, бр. 53	1774.			Партеније јеромонах	Гаврило јеромонах	Јован	Јоаникије
Вучетић, бр. 54	1776.			Партеније поп јеромонах	Гаврило	Јован	Петроније
Вучетић, бр. 55	1781. 2. март			Теодосије Хиландарац	Григорије Светопавелц	Данило	Стефан
Вучетић, бр. 56	1784. 24. април			Теодосије архимандрит	Григорије	Данило	Стефан
Вучетић, бр. 57	1790. 20. фебруар			братија	братија	Данило	Макарије
Вучетић, бр. 58	1792. 15. август			братија	братија	Атанасије	Гаврило

*У издању Вучетића Јоакие.

Mirjana Živojinović

THE HAGIORITES AND THE TRIBUTE OF STON

The tribute of Ston (tributum Stagni) was one of the tributes which the Republic of Dubrovnik paid to its more powerful neighbors for land which it received or for trading rights. It consisted of an annual payment of five hundred Venetian hyperpyroi which King Dušan required Dubrovnik to pay upon ceding it on January 22, 1333, the coast from Ston to Dubrovnik and the island of Posrednica in the Neretva River. Seventeen years later, in a charter dated March 8, 1350, published in Melnik, Tsar Dušan ceded the tribute to the Serbian monastery of St. Michael in Jerusalem. In this way there came to be recorded data concerning the missions of the Jerusalem monks to Dubrovnik through the end of the fourteenth century. During the fifteenth century St. Michael's monastery fell into decline and its monks began to leave for Mt. Athos, joining there the brotherhoods of the Serbian monasteries of Chilandar and St. Paul. Data from the Dubrovnik archives of the fifteenth century speak of the missions of the Jerusalemites from Mt. Athos to collect the tribute owed St. Michael's monastery. In all probability the Jerusalimites ceded the tributum Stagni to the monks of Chilandar and St. Paul's when they were living among them; thus, with the passage of time, the conviction developed among the Mt. Athos monks that they were the fully-entitled beneficiaries of this tribute.

The documents concerning the payments of the Ston tribute, first to the monastery of St. Michael and later to Chilandar and St. Paul's, consist above all of decisions by the Senate of the Republic of Dubrovnik whose powers included the authorization of the Rector and the Minor Council to deal with the monks who came to Dubrovnik to collect the tribute. In order for the Senate to authorize the payment, the monks were required to show papers from the competent authorities proving that they were indeed the members of the brotherhood of St. Michael's (that is, Jerusalemites), and afterwards monks from Mt. Athos, to whom it had been entrusted to collect the tribute. Upon receiving the money, the monks were required to issue an acknowledgement which was to prevent the same tribute from being claimed again, that is, to avoid any form of deception. All of these documents represent a very precious source since they make possible by means of their reports the construction of at least a partial picture of the Ston tribute and its beneficiaries — the monks of St. Michael's of Jerusalem and afterwards of Chilandar and St. Paul's — which are the subjects to which our research has been restricted.

Throughout the existence of the medieval Serbian state the monks who came to Dubrovnik were required to bear letters of accreditation from the Serbian leaders as proof of the genuineness of their demands. For Dubrovnik, which postponed and avoided paying the tribute whenever possible, the fall of the Serbian despotate on June 20, 1459, provided a convenient occasion for ceasing to make the payments. The payment of the tributum Stagni was resumed only after the intervention of Sultan Mehmed II in May of 1465. It was the daughter of George Branković (Serbian despot 1427—1456), and

widow of Murat II, the Tsaritsa Mara, who took upon herself overseeing the payments. After her death in 1487 she was followed in this task by her sister, Catherine Kantakouzene. At that time the documents of the Serbian leaders were replaced by other forms of evidence among which the ducat and seals borne by the monks were of the first importance.

Not only were the monks lacking a protectress after the death of Kantakouzene (after June, 1490, and before 1492), it seems that the last Bosnian Queen Helen, daughter of Despot Lazar of Serbia (1456—1458), who was staying in Turkey at that time, was making difficulties for them in the capital. It is possible that she interceded so that the tributum Stagni should be paid to the monks of St. Michael's. However, during the last years of the fifteenth century this monastery was almost completely abandoned. Since it had ceased to exist as a legal entity (somewhat later when it was renewed it became a metochion of the Lavra of St. Sava the Sanctified), St. Michael's Monastery had lost some of its rights. The monks from Mt. Athos had to take advantage of this opportunity; therefore, at the same that they were seeking a powerful personality to intervene with Dubrovnik again on their behalf to continue paying the tributum Stagni, they were also attempting to have their right to it made official since they had been enjoying it for a long time already. To this end the monks of Chilandar and of St. Paul's forged two charters during the last years of the fifteenth century, one allegedly by Tsar Uroš dated June 2, 1358, and the other by Tsaritsa Mara, dated April 15, 1479. Then, with the help of Ahmed Pasha Hercegović, they became the fully entitled recipients of the tributum Stagni and were recognized as such by Dubrovnik from 1501 on. From that time the documents of the Chilandar and St. Paul brotherhoods, sealed with the seals of their monasteries, become the chief form of evidence concerning the decisions of Dubrovnik on the payment of the tribute (called *sveća* from the sixteenth century on).

The emissaries who came for the tribute, first the monks of St. Michael's and then those of Chilandar and St. Paul's, were always very eminent members of the brotherhood, nearly always hieromonachoi: gerontes, pneumatikoi, proegoumenoi, and very often the hegoumenoi themselves. Only exceptionally were they ordinary monks. It is to be noted that the same individuals made the trip two, three, and even four times, as well as that provision was made that one of the emissaries should have already made the trip to Dubrovnik earlier. All of this shows to what extent the collection of the tributum Stagni was considered an important task and a great responsibility and how significant this tribute was for its beneficiaries.

Just as the tributum Stagni was paid fairly regularly in the first years after its cession to St. Michael's monastery (1350) and less and less so afterwards, such was also the case with the payment of the *sveća* to Chilandar and to St. Paul's. Only during the first half of the sixteenth century was the *sveća* paid every other year. Later it occurred very frequently that the monks were denied permission to make the trip for various reasons, above all on account of the roads being closed due to wars, bandits, fear of the plague, and other obstacles. Becoming in this way less and less regular, the payment of the *sveća* lost the character of a tax and began to be viewed as alms given to the Serbian monks on Mt. Athos. It was no longer considered to be an obligation founded upon the agreement of January 22, 1333, between King Dušan and the Republic of Dubrovnik. The tendency to look upon the tributum

Stagni as alms first appeared during the second half of the fifteenth century when it was paid to the monastery of St. Michael. During the sixteenth century a tradition was created in Dubrovnik whose roots must be sought in the events which followed immediately upon the occupation of Ston and Rat by the Republic of Dubrovnik — the forcible conversion to Catholicism of the Orthodox population of this area and the expulsion of the Orthodox monks i. e. the monks of St. Basil. The essence of the tradition which arose was that the Rector and the Senate of Dubrovnik made an agreement with the Basilite monks promising them the payment of damages every other year in compensation for their lost residence. Thanks to the Dubrovnik historians, this tradition was long accepted as historical truth; however, inasmuch as the course of events deviated from the historical sources, it must be rejected.

That the tax in question was of a customary and constant nature can be seen from the manner in which it is mentioned in the letters of accreditation. In addition, regardless of the time which had elapsed since the preceding payment, the *sveća* was always paid for two years only and the sum remained unchanged — five hundred Venetian hyperpyroi per year, or two hundred twenty-two ducats and twenty-eight dinars for two years, as was set by King Dušan — for as long as the tributum Stagni was paid, that is, until the fall of the Republic of Dubrovnik in 1808.

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

ГОЈКО СУБОТИЋ

ОБНОВА МАНАСТИРА СВЕТОГ ПАВЛА У XIV ВЕКУ

Племенитом оцу Теодосију,
библиотекару манастира Светог Павла

У западном подножју сурог атоског масива, између оборнака испресецаних дубоким вододеринама које се оштро обрушавају ка мору, врло рано су се настанили монаси на месту где је подигнут манастир Светог Павла. Најстарији извори наводе да је овде најпре био основан један од метоха Ксиропотама, свакако са задатком да обезбеди права овог манастира над поседима у суседству нових насеобина које су у другој половини X века живо ницале на подстрек св. Атанасија.[1]

Нову монашку заједницу на југу образовао је можда већ оснивач манастира Ксиропотама, игуман Павле,[2] који је представљао угледну личност светогорског монаштва и знатно допринео његовом успону.[3] Прве вести о новој насеобини потичу, ипак, из почетка XI столећа и односе се на млађег Павла, следбеника Павла Ксиропотамског[4] чије је

---

[1] Рану повест ове монашке заједнице и њен однос према матичном манастиру темељно је обрадио *S. Binon*, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos. Études diplomatique et critique, Louvain 1942. Прерана смрт на почетку другог светског рата спречила је овог даровитог белгијског научника да до краја изложи своје погледе на грађу коју је као члан Француске археолошке школе у Атини између 1936. и 1938. сабрао на Светој Гори, али је дело објављено уз помоћ угледног боландисте Ф. Алкена. Сјајном анализом дипломатичких и хагиографских извора Бинон је одвојио историјску подлогу сазнања о Павлу Ксиропотамском као оснивачу од елемената легенде, који су у разним видовима окружили његову личност и учинили веома сложеном основу на којој је историографија почивала све до првих деценија овог столећа. Разматрање почетака било је посебно оптерећено фалсификованим исправама насталим у доба тешких материјалних прилика у манастиру Ксиропотаму почетком XVIII века, које је Бинон, настављајући истраживања *G. Da Costa Louillet*, La Vie de Paul de S. Xéropotamos et le chrysobulle de Romain Ier Lécapène, Byzantion XI 1 (1936) 181—211, искључио из круга веродостојних извора. Бинонови резултати заслужују посебно признање ако се има у виду да је у архиву Светог Павла радио у журби и без права да снима документе, тако да је из њих често могао да објави једино изводе или само incipit и desinit. Његова основна тумачења, особито ране историје Светог Павла, нису добила знатније исправке ни у новијим студијама, упркос другачијим условима рада и ширем броју докумената које су послератни истраживачи били у прилици да упознају (cf. *V. Laurent*, Xéropotamou et Saint-Paul. Histoire et légende à l'Athos, Revue historique du Sud-Est européen XXII, Bucarest 1945, 267—287; Actes de Xéropotamou, éd. *J. Bompaire*, Paris 1964, 3—5 et passim).

[2] *S. Binon*, op. cit., 95, 97.

[3] *Ibidem*, 205.

[4] *Ibidem*, 97; Actes de Xéropotamou, 7 et pass.

име из поштовања неговано у овој средини. Матично братство и његов изданак означавани су при томе на необичан начин: уз стари манастир истицано је име његовог патрона св. Никифора,[5] док је млађи називан Ксиропотамом.[6] Тек у другој половини XI века манастир под Атосом узео је име свога оснивача и био обележаван као μονὴ τοῦ κυροῦ Παύλου.[7] С обзиром на карактер вести, није извесно да ли се већ тада мислило на Павла Ксиропотамског или на млађу личност истог имена за коју су везани први помени овог братства.[8] Једино се доцнији назив μονὴ τοῦ ἁγίου Παύλου свакако односио на Павла из X века, који је касније поштован као светитељ. У недостатку извора, ову промену данас откривају тек документи са почетка XIV века.[9]

Иако се развио на поседу Ксиропотама, Свети Павле је временом постао у суштини самосталан манастир. Његова потчињеност старом братству била је већ 1035. године само номинална.[10] У ствари, о животу Светог Павла после 1030. нема никаквих података, али се његови представници релативно често спомињу на исправама везаним за друга братства. Потпунији увид у дипломатичку грађу Свете Горе доноси нам имена десетак чланова ове монашке заједнице, који су у распону од једног столећа — између првих година XI и почетка XII века — оставили своје потписе.[11] По обичају, они ништа не саопштавају о самом Светом Павлу чија је судбина и током следећа два и по столећа остала готово сасвим непозната. Нема сумње једино да је манастир био у рушевинама када су га у другој половини XIV века обновили српски монаси Герасим Бранковић и Антоније Багаш.

Ретки документи који непосредно сведоче или се на њих позивају описи манастирске прошлости, у овом дугом раздобљу, нису сви поуздани нити је њихово тумачење увек тачно, а управо се на њих ослањају врло различити погледи на време и карактер обнове Светог Павла. Да би се, дакле, колико је могуће, сагледале прилике у којима су нови ктитори преузели манастир потребно је да се још једном размотре све вести које га спомињу у периоду између почетка XII и друге половине XIV века.

---

[5] О св. Никифору као патрону сведочи већ даровни акт протоспатара Јована из 956, где се први пут јавља и име манастира Ксиропотама (Actes de Xéropotamou, 21; уп. у наставку, 21—23, преглед свих вести о његовом имену и дедикацији).

[6] На актима из 1015, 1033. и 1035, где се одвојено налазе потписи игумана Светог Никифора и „Ксиропотама" (*S. Binon*, op. cit., 96—97; Actes de Xéropotamou, 7, 22).

[7] У потпису на документу из новембра 1070 (*S. Binon*, op. cit., 97—98; Actes de Xéropotamou, 22, n. 3; Actes de Saint-Pantéléèmôn, éd. *P. Lemerle*, *G. Dagron*, *S. Ćirković*, Paris 1982, 64.

[8] *S. Binon*, op. cit., 97—98.

[9] Actes de Xéropotamou, 239. У међувремену, братство Светог Павла још увек је поред имена свога оснивача носило и старији назив, због чега се матични манастир помињао као *Стари Ксиропотам* — *V. Laurent*, Xéropotamou, 275; Actes de Xéropotamou, 22, n. 4.

[10] *S. Binon*, op. cit., 97.

[11] Actes de Xéropotamou, 19—20.

Последњу вест из ране историје Светог Павла доноси документ манастира Лавре, издат највероватније 1108, са потписом Παῦλος εὐτελὴς μοναχὸς καὶ ἡγούμενος μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ κυροῦ Παύλου.[12] Манастир је, као што се види, био посвећен Богородици и још је означаван по *ктитору Павлу*, као што су доцније братства св. Григорија и Дионисија по својим оснивачима једно време називана τοῦ κυροῦ Γρηγορίου и τοῦ κυροῦ Διονυσίου.

Велика каснија празнина у изворима навела је на закључак да је манастир опустео већ током XII века. Истина, докумената из овог доба нема ни Ксиропотам, али имена његових представника у исправама других манастира сведоче о учешћу Ксиропотама у животу светогорске заједнице.[13] Његову судбину у првим деценијама XIII века посебно описује Доментијан када говори о помоћи коју је св. Сава указивао манастирима на Атосу. Морски разбојници су тада, прича Доментијан, опустошили Каракал, а његовог игумана и монахе продали Лаври, тако да је њихов манастир постао метох. Сава је откупио братство и Каракал ослободио обавеза које су му биле наметнуте.[14] Од истих разбојника запустео је тада и Ксиропотам, „до краја приклонивши се паду." Сава га је, наставља Доментијан, подигао „давши много злато и украсивши (га) свим потребама", а затим живописао цркву Четрдесет мученика и као нови ктитор установио помен који је чуван и средином XIII века.[15] Доментијан, иначе, као и касније Теодосије, у своме приказу Савиног живота поименично наводи велики број манастира и чак појединих келија, али нигде не спомиње Светог Павла.

У дугом раздобљу једини знак о његовом животу пружала је повеља Михаила VIII Палеолога из 1259.[16] Али занимљиви документ на чијим је подацима грађена слика о манастиру Светог Павла у XIII веку[17] није био издат њему. Духовитим разматрањем грађе Д. Атанасијевић је ут-

---

[12] *S. Binon*, op. cit., 98; Actes de Lavra, I, éd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos* et *D. Papachryssanthou*, Paris 1970, 299. Акт није сачуван у оригиналу и показује неслагање између године и индикта, али просопографска анализа упућује да је вероватна наведена 1108. година (*ibidem*, 297).

[13] *Actes de Xéropotamou*, 16—17.

[14] *Доментијан*, Животи светога Симеуна и светога Саве, изд. Ђ. Даничића, Београд 1865, 183—184.

[15] *Исто*, 184. Према Доментијану, Ксиропотам је тада био посвећен севастијским мученицима. Само неколико година пре тога, међутим, манастир је још славио св. Никифора: око 1200. севастократор Никифор Петралифа издао је Ксиропотаму сигилион који спомиње старог патрона (*S. Binon*, op. cit., 103; Actes de Xéropotamou, 69). Из Доментијанових касније забележених речи не види се да је св. Сава тада пропроменио дедикацију манастира, али нема сумње да је управо његова обнова била прилика да се то учини (cf. *Binon*, op. cit., 107, 206).

[16] *Евлоиіос Аіиойавлийис*, Τὰ κειμήλια τοῦ 'Αγίου ''Ορους· αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα, Νέα ἐποχή I (1924—1925) 679—680; *S. Binon*, op. cit., 258—260.

[17] *V. Langlois*, Le Mont Athos et ses monastères, Paris 1867, 69; *Г. Флоринский*, Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова, С. Петербург 1880, 48; *К. Влахос*, 'Η Χερσόνησος τοῦ 'Αγίου ''Ορους ''Αθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν, Μελέτη ἱστορικὴ καὶ κριτική, Волос 1903, 269 (= Света Гора).

врдно да се акт односио на Есфигмен, а не на манастир у коме је сачуван.[18] Штавише, приликом издавања исправе оштећено име Есфигмена било је замењено поменом Светог Павла.[19]

Разлози који су довели до неспоразума сежу знатно дубље у прошлост, а последице које је оставио нису мале. Документ је, наиме, доспео у архив Светог Павла свакако пре 1744, где га је нашао већ В. Г. Барски.[20] У непознатим околностима помен Есфигмена био је у њему намерно иструган,[21] што је омогућило да се повеља Михаила VIII касније сматра исправом Светог Павла. Треба због тога помишљати да је њен податак да манастир слави Сретење утицао на предање да је најстарија црква Светог Павла, коју је подигао већ оснивач, била посвећена овом празнику. Према Барском, то је био онај параклис који се у комплексу старог католикона налазио са северне стране олтарског простора.[22] Средином XIX века старешине Светог Павла до темеља су порушиле ову значајну целину, а нови храм посветиле Сретењу, образложивши промену жељом да се главној цркви врати првобитна дедикација.[23]

На живот Светог Павла у првим деценијама XIV века односи се више докумената различитог карактера. У литератури је оставила трага пре свега вест да је, према једној хрисовуљи Андроника II из августа 1302, залагањем краља Србије посед Ксиропотама био знатно умањен у корист малог манастира Светог Павла.[24] Низ неприхватљивих дипломатичких особина и више неспретно повезаних вести, са анахронизмима које открива, на пример, помен Симонопетре, омогућили су да се у овој исправи препозна фалсификат из знатно позније историје Ксиропотама.[25]

Насупрот томе, занимљива посланица Атанасија I са почетка XIV в. поуздано сведочи о приликама на Светој Гори после напада каталанских најамника.[26] Писмо је упућено, види се из уводног дела, монасима

---

[18] *Д. Анастасиевич*, Есфигменские акты царя Душана, Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 60 и д.

[19] *Евлоіиос Аіиоііавлиітис*, нав. дело, 679. Пре Анастасијевића сумњу да је повеља издата Светом Павлу изразио је једино *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, 4, München 1932, 34. Закључак да припада Есфигмену касније прихватају *J. Lefort*, Actes de Esphigménou, Paris 1973, 60—61, и *F. Dölger — P. Wirth*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565—1453, 3, München 1977, 69.

[20] *В. Г. Барский*, Второе посещение Святой Афонской Горы, С. Петербург 1887, 397.

[21] Следећи Анастасијевићево тумачење, Бинон је на оштећеном месту у повељи успео да прочита име манастира Есфигмена — *S. Binon*, op. cit., 259.

[22] *В. Г. Барский*, Второе посещение, 391.

[23] У приказу овог раздобља, обележеног низом фалсификата на Светој Гори и посебно у Светом Павлу, Бинон критички разматра наведени поступак манастирске управе и иза њега види настојање да се избришу трагови српске власти (*S. Binon*, op. cit., 202; уп. такође *G. Millet*, *J. Pargoire*, *L. Petit*, Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont Athos, Paris 1904, 144.

[24] Actes de Xéropotamou, 234—235.

[25] *S. Binon*, op. cit., 115—133, 290; Actes de Xéropotamou, 231—233.

[26] *V. Laurent*, Xéropotamou, 285—286; Actes de Xéropotamou, 239—241; *V. Laurent*, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, Les actes des patriarches, facs. IV, Les regestes de 1208 à 1309, Paris 1971, 434—435.

Светог Павла (τοῖς ... Ἁγιοπαυλίταις ἐν Κυρίῳ ἀγαπητοῖς),[27] док се недовољно јасна адреса односи на стари Ксиропотам (γράμμα τοῖς ἐν τῷ Ξηροποτάμῳ τῷ Παλαιῷ πρὸς τῷ (sic) Ἄθῳ πλουτήσασι τὰς διατριβάς).[28] Патријарх је позвао монахе да се врате старом начину живота који више не следе, изговарајући се да после упада непријатеља немају услова за боравак у старом месту. Тако се сада виде по градовима и селима, где посећују световне људе, па чак и жене, а некада су се — подсећао их је васељенски поглавар — окруживали крајњом усамљеношћу, због чега им се и сам дивио.[29]

За питање које се овде разматра чини нам се значајним да патријархова посланица не каже да поменути монаси припадају *манастиру* Светог Павла. Она их назива Светопављанима, што је могло да има и друго значење, и истиче њихов некадашњи живот у крајњој повучености. У околини старог манастира било је испосничких станишта за које би пре можда требало везати речи из посланице. У житију старца Исаије описује се његов боравак средином XIV века у *пустињи* Светог Павла[30] у којој В. Мошин види познату испосницу у близини манастира и, према предању, место молитве самог његовог оснивача и других отшелника.[31] Ову неприступачну пећину недалеко од Светог Павла, на стрмој стени изнад морске обале, описује већ Барски као пештеру са малом келијом и Богородичином црквом у њој.[32] По свему судећи, посланица патријарха Атанасија се бар једним делом а можда и у целини односила на монахе који су усамљенички живели у испосницама расутим у овом крају.

У акту прота Исака из 1316, којим се решава спор између манастира Есфигмена и Ватопеда, у прегледу потписаних личности у изводу Г. Смирнакиса, наведен је и представник Светог Павла.[33] Његова појава није била предмет посебне пажње приликом разматрања и иначе сложених односа између сачуваних оригинала и преписа овог документа,[34] али је изражена сумња да се Смирнакис у свом делу послужио изворним примерцима.[35] Његово издање, наиме, помиње и представнике манастира којих у осталим верзијама нема и свакако изискује да се утврди када су они придружени осталим. Оба оригинална акта данас су у завршном делу оштећена, тако да ниједан не доноси сва имена особа

---

[27] *V. Laurent*, Xéropotamou, 285.

[28] *Ibidem*.

[29] *Ibidem*, 285—286.

[30] *Ђ. Трифуновић*, Писац и преводилац инок Исаија, Крушевац 1980, 72.

[31] *В. Мошин*, Житие старца Исаии, игумена Русского монастыря на Афоне, Сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии 3 (Белград 1940) 142.

[32] *В. Г. Барский*, Второе посещение, 393.

[33] *Г. Смирнакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Атина 1903, 85.

[34] Очувана су два оригинала примерка овога акта, у Ватопеду и Зографу — Actes d'Esphigménou, éd. *L. Petit* et *W. Regel*, Виз. врем. XII, Приложение 1 (1906) 14—22; *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939) 185—191; Actes d'Esphigménou, éd. J. Lefort, Paris 1973, 83—95.

[35] Actes d'Esphigménou, éd. *J. Lefort*, 84.

које су се потписале.[36] В. Мошин је при томе опазио да су у пажљиво начињеном препису есфигменског игумана Теодорита са почетка прошлог столећа, којим се највероватније користио и Смирнакис, изостављени сви словенски потписи, а међу њима и потпис хиландарског игумана и каснијег архиепископа Никодима.[37] У Смирнакисовом издању ипак је наведен представник Хиландара, али при крају листе, где се помињу манастири којих у оштећеним оригиналима и копијама нема.[38] Издавач се, према томе, ослонио на препис који је испустио словенске потписе, а додао имена представника Хиландара, Зографа и неколико других манастира, за која је мислио да су уништена. У таквим околностима, иза личности из многобројних братстава и свештене управе у Кареји, на задњем месту, забележен је и представник Светог Павла. Вест да је он тада суделовао у раду светогорског сабора нема, дакле, ослонца у веродостојном извору.

Знатно је једноставнији неспоразум са подацима које пружа запис означен годином 1317. на једном старом јеванђељу из библиотеке Светог Павла.[39] Белешку је средином прошлог века начинио познати фалсификатор Константин Симонидис који је оставио низ кривотворених дела, укључујући и ктиторски натпис у параклису св. Ђорђа на северној страни манастирског бедема.[40] Сасвим одређено и поуздано о Светом Павлу сведочи једино акт прота Исака Кутлумушу из 1329, на који се позивају познати описи његовог порушеног изгледа из овог доба.[41] Многи од часних манастира, чак и највећих и најугледнијих — забележио је прот — оронули су од времена или робовања и варварских напада, а неки су због немарности и похлепе оних који су се старали о њима порушени до темеља, тако да су постали „лешдостојан суза богољубивих душа.“ Такви су Свети Павле Ксиропотамски, Вулевтирија, Зиг, Колов и Пимен.[42]

Деценије које су уследиле представљале су за светогорско монаштво време поновног успона у коме се образовало више сасвим нових братстава, али се манастири чије је жалосно стање описао прот Исак нису поново дигли. Судбину је избегао једино Свети Павле који се об-

---

36 *В. Мошин*, Акти, 189—191; Actes d'Esphigménou, éd. *J. Lefort*, 93—95.

37 *В. Мошин*, Акти, 186; Теодоритов препис је, изгледа, загубљен, а текст је објавио *М. Гедеон* у часопису Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια IX 13 (1889) 101—104; поједине изводе доноси и Г. Смирнакис, нав. дело, 83—85.

38 *Г. Смирнакис*, нав. дело, 85.

39 *S. Lambros*, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, I, Cambridge 1895, 19.

40 У аутентичност записа посумњао је већ *С. Ламброс*, на нав. месту. О К. Симонидису и његовим фалсификатима на Светој Гори обавештава *А. Пападопулос-Керамевс* у предговору издања сликарског приручника Дионисија из Фурне, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Петроград 1909, стр. ε' и д.; cf. *J. Schmid*, Lexikon für Theologie und Kirche, IX, 1937, col. 581—582; IX, 1964,² col. 774 (са лит.); *S. Binon*, op. cit., 68, n. 16, где се у наставку, 68—72, посебно говори о делу Симонидиса у лажном приказивању прошлости Светог Павла, у време манастирске обнове коју је предузео игуман Софрониос Калигас.

41 *М. Гедеон*, Ὁ Ἄθως. Ἀναμνήσεις, ἔγγραφα, σημειώσεις, Κωνσταντινούπολις 1885, 93.

42 Actes de Kutlumus, éd. *P. Lemerle*, Paris 1945, 73.

новом ускоро уврстио у угледне атоске манастире, а његови представници у исправама поново потписивали као сведоци. То је учинило да се чланови Светог Павла јаве касније и у лажним документима, датованим у период пре него што се манастир поново уздигао. Тако се у хрисовуљи цара Душана Хиландару од 12. децембра 1347. и одлуци светогорског сабора из истог месеца,[43] а затим и у Душановој златопечатној повељи од 26. априла 1348. среће име Пахомија на дужности игумана Светог Павла.[44] У низу неусклађених података у овим исправама, начињеним доцније, поред представника Светог Павла који свакако још није био обновљен, помињу се и старешине Дионисијата и Симонопетре, манастирâ који у то време уопште нису постојали.

У вези са стонским дохотком настала је и повеља цара Уроша од 20. јуна 1358 — везана, дакле, за време када је према једном броју писаца манастир Светог Павла већ био предат новим ктиторима. Приход који су уживали монаси Светих арханђела у Јерусалиму уступљен је, међутим, Хиландару и Светом Павлу знатно доцније и већ је К. Јиречек, уочивши више сумњивих елемената, дошао до закључка да ова исправа није веродостојна.[45]

Најзад, повеља деспота Јована Угљеше из шездесетих година XIV века, очувана само у преводу који је оверио патријарх Кирил Лукарис 1622/3, спомиње манастир Светог Павла када говори о једном путу који долази ἐκ τοῦ κὺρ Γρηγορίου καὶ κὺρ Διονυσίου καὶ τοῦ ἁγίου Παύλου.[46] Повеља свакако садржи низ елемената аутентичног документа,[47] али у овом виду, само наведеним местом,[48] никако не сведочи да је манастир тада већ био обновљен.

У низу вести о судбини Светог Павла у раздобљу од почетка XII до последњих деценија XIV столећа највећи део, као што се види, не потиче из веродостојних извора или се неки документи — као повеља Михаила VIII — уопште не односе на овај манастир. Штавише, ни једино сигурно сведочанство о монасима Светог Павла, писмо којим се управо њима обратио цариградски патријарх није, изгледа, било упућено братству старог манастира, него келиотима размештеним у његовој околини, који су почетком XIV века напустили своја станишта због упада каталанских најамника. О самом манастиру говори једино акт прота Исака из 1329, али га он спомиње у рушевинама.

---

[43] Actes de Chilandar, I, éd. *L. Petit*, Виз. врем. XVII, Приложение 1 (1911) 284—287; II, éd. *L. Petit — B. Korablev*, Виз. врем. XIX, Приложение 1 (1915) 489—493; уп. *В. Мошин*, Акти, 223, нап. 11.

[44] *Ibidem*, I, 287—292; II, 501—505.

[45] *F. Miklosich*, Monumenta serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858, 167; *K. Jireček*, Dohodak stonski koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479), Festschrift für Jagić, Berlin 1908, 531—536. Време када је настала и разлоге због којих је начињена ова исправа уверљиво је одредила *М. Живојиновић*, Светогорци и стонски доходак, ЗРВИ 22 (1983) 165—203.

[46] *Г. Смирнакис*, нав. дело, 94.

[47] *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 112, н. 35.

[48] *Г. Смирнакис*, нав. дело, 94.

Сасвим је, дакле, оправдано мишљење да је манастир Светог Павла рано почео да опада, можда већ почетком XII века, када су забележени његови последњи трагови. Изненађује зато да доста широк круг извора, чак врло различитог порекла, није утицао да се створи представа о непрекинутом животу Светог Павла, особито када се има у виду да ни поузданост свих навођених података није била оспоравана. У сваком случају, чињеница да се током пуна два и по столећа његови представници нису јавили ни у једној исправи, иако је документе често оверавао велики број особа, говори да манастир није учествовао у јавно-правном животу светогорске заједнице. У тој светлости, речи прота Исака о изгледу Светог Павла и неколико других манастира сигурно нису биле сликовита фигура у опису Свете Горе чије је установе он као старешина желео да унапреди, него приказ тешке стварности једног броја старих обитавалишта на Атосу.

Обнова Светог Павла коју су предузели српски монаси неколико деценија касније морала је бити обимна, али сложена градитељска целина, ако се изузму вредна запажања С. Бинона,[49] још није посебно истражена. Штавише, свестраније није проучена ни сама манастирска повест, а драгоцени фонд уметничких дела готово сасвим је необрађен. Због тога није необично да у низу значајних питања није довољно разјашњено ни када су нови ктитори преузели манастир Светог Павла и почели његову обнову. Сам документ којим је манастир предат монасима из угледних властеоских породица није сачуван. Нешто више светла уносе једино исправе из каснијег времена којим се утврђују права и поседи Светог Павла. Они се, наиме, односе на његове везе са Ксиропотамом коме је манастир раније припадао, а затим и са Дионисијатом чија су се имања знатним делом граничила са његовим, али ниједан од писаца који су се бавили прошлошћу Светог Павла није посебно проучио хронологију ових догађаја. Зато се, особито у старијој литератури, јавља шире колебање. Без посебних аргумената се, с једне стране, наводи да су Герасим Бранковић и Антоније Багаш стигли у Свету Гору још за владе цара Душана и затим добили манастир Светог Павла,[50] а са друге да су се настанили тек у годинама после косовске битке, када се српско племство склањало на Атос,[51] или чак почетком XV века када је васељенски патријарх издао документе о поседима Светог Павла.[52] Највећи број аутора, ипак, заступа мишљење да је Свети Павле прешао у руке српских калуђера у годинама између 1360. и 1365,[53] у време управе прота Доротеја кога спомињу две позније исправе. Само један од истраживача

---

[49] *S. Binon*, op. cit., 193 et passim.

[50] *П. Успенский*, Первое путешествие в афонские монастыри и скиты, I, 2, Киев 1877, 15; *Г. Смирнакис*, нав. дело, 602.

[51] *Р. Грујић*, Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке, ГСНД XI (1931, обј. 1932) 87—88.

[52] *V. Langlois*, op. cit., 25.

[53] *К. Влахос*, Света Гора, 68 (в. и 270, где је штампарском грешком наведено „између 1860. и 1870. или нешто пре тога“); *Х. Ктенас*, ''Απαντα τὰ ἐν 'Αγίῳ ''Ορει

опрезно је забележио да је у хронологији ових збивања поуздана једино горња граница и да су манастир нови ктитори преузели свакако пре 1385. године, јер је тада већ властелин Никола Багаш, брат ктитора Арсенија (Антонија), даровао његовој обитељи Богородицу Месонисиотису, како се мисли, данашњи манастир Мавриотису на обали Костурског језера.[54]

Ако се пажљивије размотри широко распрострањено уверење да је манастир Светог Павла уступљен српским монасима још шездесетих година XIV века, уочавају се озбиљни разлози који томе противрече. Предложено датовање, наиме, подразумева да се из првих деценија обнове, све до 1385. године, није сачувала ниједна вест о животу манастира и његовој новој управи, иако је по правилу управо први период дизања био испуњен највећим залагањем ктитора и остављао трагове у различитим изворима. Података нема ни у исправама Светог Павла ни у многобројним другим списима који говоре о обимним доградњама у познатим старим манастирима и образовању нових братстава на југу. С друге стране, низ докумената из последњих година XIV и првих деценија XV века сведочи о успону Светог Павла, прилозима који пристижу са разних страна и неспоразумима који прате утврђивање права манастира на поседе у његовој околини. Врло је карактеристично у том смислу да су два старца крајем XIV века — позвана да објасне где су се налазиле међе које су делиле имања између манастира Дионисијата и Светог Павла — говорила о границама земљишта које је дато кир Дионисију и поседима који су припадали Ксиропотаму. У доба, дакле, када је монах Дионисије, оснивач манастира који је по њему добио име, требало да обезбеди материјални положај окупљеног братства, власник суседног земљишта био је Ксиропотам, што говори да манастир Светог Павла још није био обновљен.[55] Најзад, из познијег времена, а не из седме деценије потичу и преписи исправа које су нове старешине придружиле архиву свога манастира као доказ о поседима у јужном делу полуострва,[56] у намери да старим документима потврде његова права.

ἱερὰ καθιδρύματα, Атина 1935, 573; *S. Binon*, op. cit., 185, 260—261 et passim; Actes de Xéropotamou, 13, 20; *Г. Осшроіорски*, Серска област, 112; Actes de Dionysiou, éd. *N. Oikonomidès*, Paris 1968, 5—6, n. 10; *Н. Мамалакис*, Τὸ Ἅγιον Ὅρος διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Солун 1971, 124—125. Шире о узроцима опадања светогорских келија и њиховом уступању новим манастирима, где је посебно обрађена и судбина Светог Павла, в. *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 33—56, 66—67.

[54] *Д. Синдик*, Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, Miscellanea VI (Београд 1978) 183 („што значи да је најкасније те године, а можда и коју годину раније, манастир Св. Павла већ био основан").

[55] Акт прота Генадија из октобра 1400 — *К. Влахос*, Χρονογραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, „Ἅγιος Παῦλος" ὁ Ξηροποταμίτης 9 (1958) 84 (= Историја); cf. Actes de Dionysiou, 14, n. 48). Документ не наводи одређено на које се време односи њихово сведочење, али се један од позваних стараца сећа речи монаха Дионисија да му је прот Доротеј из Хиландара препустио одређен посед за који није стигао да добије писмену потврду. Наведени исказ се, дакле, вероватно односио на крај мандата прота Доротеја који се на челу Свете Горе задњи пут спомиње новембра 1366, а његов наследник Сава јавља јуна 1368 (Actes du Prôtaton, *D. Papachryssanthou*, L'organisation centrale de l'Athos, 139).

[56] Документи из 1010, 1016. и 1030. године, које је оверио солунски митрополит Исидор Глава (између 1379. и 1389/93) — *S. Binon*, op. cit., 197.

За утврђивање хронологије ових догађаја свакако је од значаја и место које је дизање Светог Павла имало у животу његових ктитора. Занимљива личност монаха Герасима, старијег брата Вука Бранковића, посебно је обрађена у вези са подацима које је пружило пажљивије читање натписа над гробом његове жене Јелене и двеју кћери у храму манастира Светог Јована Претече на Меникејској гори.[57] Овде зато није потребан шири приказ његовог живота, али је неопходно да се учине извесне напомене и у целини сагледа његова помоћ светогорским манастирима.

Господин Никола Радоња, најстарији син севастократора Бранка Младеновића, рано је напустио световни живот и као монах узео име Роман, које је по честом обичају почињало истим словом као световно. Вероватно у време док је још са оцем био у Охриду, Радоња се оженио Јеленом, сестром деспота Јована Угљеше и краља Вукашина чија је власт већ средином столећа била везана за Прилеп.[58] Тиме су две угледне великашке породице у суседству, на прагу свог великог успона и дубоких политичких промена у земљи, ступиле у блиске сродничке односе.[59] Судбина је, међутим, својим изненадним обртом потиснула у сенку њихову везу. Судећи по натпису из Меникејске горе, смрт је у одређеном часу однела све чланове породице младога Радоње. Нешто касније, њихове мошти су сахрањене у манастиру Светог Јована,[60] где је вероватно сам деспотов зет доградио капелу на спрату главног храма и посветио је св. Николи, заштитнику чије је хришћанско име носио поред народног. Тада су свакако настале и зидне слике у унутрашњости малог породичног маузолеја, обележене натписима са изузетним особинама писма, истим које су одликовале и текст над гробом госпође Јелене и њене сестре.[61]

Никола се после трагичних догађаја повукао у манастир Хиландар.[62] То је било најкасније пред зиму 1364, јер се ускоро после тога јавио као монах. Негде почетком 1365, Радоња-Роман је посетио млађу браћу Гргура и Вука и замолио их да поклоне Хиландару део поседа из поро-

---

57 *Г. Суботић — С. Кисас*, Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори, ЗРВИ XVI (1975) 161—179.

58 Један требник из збирке С. Верковића преписан је у то време вероватно у манастиру Трескавцу код Прилепа „при жупану Вукашину" — *Lj. Kovačević*, Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka, Starine X (1878) 271; *isti*, Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti, Starine X (1878) 274.

59 *Г. Суботић — С. Кисас*, нав. дело, 174—175.

60 *Исто*, 164.

61 *Исто*, 178—179, нап. 78.

62 Редослед збивања указује на могућност да су чланови Радоњине породице умрли у време када је смрт у Серу задесила и цариградског патријарха Калиста са више чланова његове пратње. Васељенски поглавар је на двор царице Јелене дошао у намери да се договори о измирењу цркава и у питању је очигледно била епидемија која је истовремено однела више живота. Међутим, догађај је у Византији изазвао подозривост. Неколико година касније, у својим сећањима, Јован Кантакузин се осврнуо на гласине које су кружиле, одбацујући сумње да је патријарх био отрован (*Cantacuzeni*, Hist. IV, ed. Bonnae, 371). Боравак патријарха Калиста у Серу најчешће се датује у лето 1364, али ме је професор Б. Ферјанчић пријатељски упознао са својим мишљењем, заснованим на вестима из једне кратке хронике, да је стари патријарх кренуо на пут крајем јула 1363. године. У исто време харала је куга у Албанији и Дал-

дичне баштине у Дреници.[63] Роман је затим на двору у Приштини 11. марта 1365. добио од цара Уроша и потврду дарованих имања.[64]

Стицајем околности, из следећих десетак година нису сачуване вести о животу монаха Романа који је пре 1376/7. примио велику схиму и узео ново име Герасим.[65] Извори су, као што је познато, омогућили да се под наведеним именима поуздано препозна једна личност, иако је идентификација дуго била праћена неспоразумима које је, поред осталог, изазвала околност да је његов блиски сродник, Вуков син Гргур такође примио постриг у Светој Гори и вероватно по узору на свог угледног

мацији, која је претходне године избила у Трапезунту (*К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд, 1952², 245), а 23. септембра 1363. покосила и кнеза Војислава Војновића (*Р. Михаљчић*, Крај српског царства, Београд 1975, 63, нап. 163). Закључак професора Ферјанчића да је васељенски патријарх умро августа 1363, ускоро по доласку у Сер, чини хронолошки прихватљивом могућност да је, по Кантакузину, „болест од које умирао свако ко је ју добио" била и узрок смрти деспотове сестре, госпође Јелене и и њених кћери. Наиме, след несрећних догађаја и време неопходно да се припреми капела у Меникејској гори, где је требало да се сахране њихова тела, говоре да су чланови Радоњине породице преминули пре 1364. Већ је изражена претпоставка да је том приликом био подигнут нартекс са параклисом св. Николе на спрату, а затим и читав простор украшен зидним сликама и исписан надгробни текст (*Г. Суботић — С. Кисас*, нав. дело, 178—179, нап. 78). Шире, доњу временску границу ових радова одређује повеља манастиру Кутлумушу из 1358, где се Угљеша потписао са титулом великог војводе (*Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 172), а горњу помен у натпису Радохне (Радоње) који се најкасније крајем 1364. замонашио. Ипак, сликање параклиса св. Николе треба ставити у последње назначене године, јер по свему судећи Угљеша није раније стекао високо достојанство деспота, особито ако се има у виду да је тек смрћу моћног Војислава Војновића у јесен 1363. битно измењен однос унутрашњих снага и омогућен нагли успон Мрњавчевића. У свему, и под претпоставком да је капела у Меникејској гори раније била изграђена, неопходне припреме и сликарски радови нису могли да буду обављени у сасвим кратком року, због чега се њихово извођење може датовати у пролеће или лето, а довршетак целине најкасније у јесен 1364. Можда ће предложена хронологија бити потврђена или исправљена у истраживањима која још предстоје, посебно у радовима на зидном сликарству Светог Јована Претече. Назначени временски оквири, према томе, још треба да се потврде. Утолико се с већом опрезношћу мора указати на могућност да је у епидемији која је у лето 1363. погодила серски двор умро и мали син деспота Јована Угљеше. На то, наиме, као да упућују Кантакузинове речи да су после патријархове смрти у Сер приспели монаси из најугледнијих братстава на Атосу с молбом да им царица допусти да Калистово тело пренесу у Свету Гору. Јелена се с тим није сагласила и на свечан начин га је — посебно истиче Кантакузин — сахранила у катедрали серске митрополије (Cant., IV, 361—362). Познато је, међутим, да млади Угљеша Деспотовић почива у припрати главног хиландарског храма поред свога деде кесара Војихне. Ако је деспотов јединац заиста умро у време заразе која је однела животе патријарха Калиста и одабраних чланова његовог клира, могли су тада хиландарски монаси, који су свакако са осталима дошли у Сер, да преузму тело младог Угљеше. Сени свога сина у Хиландару деспот се последњи пут поклонио у самој години маричке битке, када је посетио и даривао светогорска братства, молећи се за срећан исход одлучујућег сукоба са Турцима (*Г. Островски*, нав. дело, 141).

[63] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 442—444; *Г. Суботић — С. Кисас*, нав. дело, 166—167.

[64] *С. Новаковић*, нав. дело, 441—442; Actes de Chilandar, II, 526—527. Повеља Гргура и Вука Бранковића, на основу које је настала Урошева потврда, касније је проширена и у том виду је доспела до нас (уп. нап. 81), али се закључак у вези са временом Радоњиног повлачења у Свету Гору заснива на датуму издавања *Урошеве* исправе (11. март 1365), која је по својим дипломатичким особинама сасвим поуздана.

[65] *С. Новаковић*, Законски споменици, 451—452.

стрица изабрао име Герасим.[66] Недавно је, с друге стране, оспорено схватање да је Радоња-Герасим био иста особа са Радохном кога спомињу документи манастира Кутлумуша као свог дародавца и Николом Радохном из натписа на Меникејској гори, са образложењем да су у питању два различита имена и да је, према томе, реч о различитим личностима.[67] Питање није једноставно и захтевало би се да шире испита ономастичка грађа ове врсте, као и начин на који се у њој јављају облици са сродним завршецима. У поменицима и другим изворима сачувано је више варијаната овог имена: Радои, Радона, Радонь, Радоња, Радохна, Радохња.[68] Припремајући своје издање српских поменика, С. Новаковић је међу примерима разних дијалекатских појава истакао управо варијанте Радона и Радохна.[69] Професор П. Ивић ми је љубазно изложио своје мишљење да су имена Радоња и Радохна у начелу различита, али да је могуће да су и у наведеним видовима означавала исту личност.[70] Својом филолошком страном питање свакако не припада области којом се бавимо и нећемо се на њему задржавати. Можда треба скренути пажњу једино на извесну сличност између начина на који се помињу Радохна-Радоња Бранковић и властелин Вукосав (Вукослав) Тепчић у Босни, кога познији документи — у одмаклим годинама, када је порасла његова моћ — називају Вучином.[71] С обзиром да се име Радохна налази у донекле сличном односу према облику Радоња, који изражава зрелост, можда се и име најстаријег Бранковића — сачувано само у грчким изворима — у младости јављало као Ῥαδόχνας, а касније, крајем XIV столећа, као Ῥαδώνια[72] и Радоны.[73]

Мишљење да је господин Никола Радохна био истоветан са Радоњом-Герасимом[74] посредно потврђују и документи манастира Кутлумуша. Познати тестаменти игумана Харитона из 1370. посебно истичу

---

[66] *Г. Суботић — С. Кисас*, нав. дело, 165—169 (са прегледом старије литературе). На неспоразуме који се и данас због недовољне обавештености јављају у вези са идентификацијом монаха Герасима овде се неће посебно скретати пажња.

[67] *С. Мандић*, Ђурађ Остоуша и Никола Радохна, Чрте и резе. Фрагменти старог именика, Београд 1981, 108—112.

[68] *С. Новаковић*, Српски поменици XV—XVIII века, ГСУД XLII (1875) 93—94; *М. Грковић*, Речник личних имена код Срба, Београд 1976 (са литературом).

[69] *С. Новаковић*, Српски поменици, 36—37.

[70] Професору П. Ивићу и овом приликом топло захваљујем на обавештењу. — Наша напомена да облик Радохна представља грчку транскрипцију имена Радоња (*Г. Суботић — С. Кисас*, нав. дело, 164—165) није тачна, јер је и српским изворима познато име Радохна, а у каснијим грчким актима се и Радоња Бранковић јавља као Ῥαδώνιας — *К. Влахос*, Историја, 73.

[71] На карактеристичну промену овог имена пријатељски ми је указао професор М. Благојевић који се иначе на личности Вукосава — Вукослава — Вучине Тепчића посебно задржао у своме раду Босанско Заврщје, ЗФФ XIV 1 (1979) 132—133, нап. 14; 136, нап. 28 (где се наводе и многобројни извори који недвосмислено говоре да је у питању била иста особа).

[72] *Г. Суботић — С. Кисас*, нав. дело, 164.

[73] *К. Влахос*, Историја, 73; *Д. Синдик*, Српске повеље, 188.

[74] У приказу рада *P. Lemerle — V. Solovjev*, Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus, Annales de l'Institut Kondakov X (1939) 129—146; *М. Пурковић* је први идентификовао Радохну из Харитоновог тестамента са Радоњом, братом Вука Бранковића (ГСНД XXI, 1940, 176—177); исто мишљење је изразио и *Г. Остроіорски*, нав. дело, 112.

српске дародавце, и то цара Стефана, монахињу Јелисавету, деспота Јована Угљешу, његовог „оца" кесара (Војихну), Вука Бранковића и Радохну.[75] Уз владара и велможе, који су својом влашћу или територијама били везани за Свету Гору, од личности са стране наведен је једино Вук, и то непосредно уз Радохну. Он се овде појавио као ктитор, што је постао највероватније по жељи Герасима-Радоње. И пре тога, Гргур и Вук су своје поседе у Дреници приложили манастиру Хиландару на молбу најстаријег брата који је живео на Атосу.[76] Разумљиво је, с друге стране, због чега је Радоња у кутлумушким списима споменут под мирским, а не под духовним именом, иако је у то време био познат на Светој Гори као монах. Игуман Харитон је тада преговорао са влашким двором о помоћи Кутлумушу и подсећао војводу на угледне ктиторе из прошлости свога братства, а њих је, разуме се, требало навести под именима забележеним у документима манастирског картулара и са титулама које су носили.[77]

Као и у случају других српских приложника, изузев Угљеше, имања која је Кутлумуш стекао заслугом господина Радоње данас нису позната,[78] али би се могла потражити међу поседима који су били предмет једног дугог спора са манастиром Лавром.[79] Пресуда из октобра 1386, којом је патријарх Нил распру окончао у корист Кутлумуша, каже да су његови монаси донели *τά τε πρατήρια γράμματα δι' ὧν ἠγόρασαν τὰ κτήματα, τὰ ἀπὸ εὐεργεσίας τοῦ βασιλέως Σερβίας κυροῦ Στεφάνου ἐκείνου καὶ τοῦ 'Ραδόχνα καὶ τοῦ δεσπότου Οὔγκλεση*.[80]

Друге дародавце из Харитонове опоруке патријархов акт није споменуо, без сумње због тога што се поклони ових особа нису односили на спорна добра. Господин Вук је постао мецена кутлумушког братства највероватније тек после повлачења најстаријег брата у Свету Гору, дакле, негде између пролећа 1365, када је заједно са Гргуром даривао Хиландар, и првог Харитоновог тестамента написаног у Кутлумушу пре јесени 1370.[81] У својој трећој опоруци коју је саставио осам година доцније — у измењеним околностима, као угровлашки митрополит и светогорски прот — Харитон се сећао да му је покојна царица Јелисавета помагала да откупи кутлумушке монахе који су у разним приликама падали у ропство безбожних муслимана и да му је Вук пружао помоћ

---

[75] Actes de Kutlumus, éd. *P. Lemerle*, Paris 1945, 116, 120.

[76] *С. Новаковић*, Законски споменици, 442—444.

[77] Actes de Kutlumus, 116, 120.

[78] *Ibidem*, 112.

[79] *Ibidem*, 142—143.

[80] *Ibidem*, 144.

[81] У вези са каснијим залагањем самога Вука, без брата Гргура, вероватно је био и чудни склоп поменуте повеље којом се Хиландару прилажу поседи у Дреници. Наиме, документ који су браћа најпре заједно издала Вук је у једном делу проширио и у њему говорио само у своје име (наводећи и села којих нема у потврди цара Уроша), а на крају исправе се и сам потписао. Због тога даровницу у *овом виду*, уколико је заиста у питању Вуково проширење текста, треба датовати *после* Урошеве исправе (*V. Mošin*, Грамота Вука Бранковича с печатью деспота Иоанна Ангела Палеолога, Polychronion, Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, 378—381; *Г. Суботић — С. Кисас*, нав. дело, 166—167).

потребну за управљање манастиром.[82] Као што се види, празнину у вестима о монаху Роману-Герасиму и његовој улози у животу светогорске заједнице крајем шездесетих и почетком седамдесетих година у одређеној мери попуњава помен Вука Бранковића који је помоћ указивао на молбу свога брата. За Кутлумуш иначе нема података да су се Герасим и Вук старали и касније о његовом братству, јер је заслугом игумана Харитона оно ускоро доспело под високу заштиту влашких војвода.

После прве посете Србији 1365, када је са браћом приложио Хиландару део породичне баштине, Радоња је свакако путовао и следећих година, посебно у Сер, где је његов манастир и сам уживао подршку деспота Јована Угљеше који је последњи пут обишао Хиландар и даровао га готово уочи своје погибије 1371. Међутим, у дубоким променама које су захватиле залеђе Свете Горе после маричке битке он је изгубио драгоцени ослонац који је имао у серском двору. Утолико је значајнија била наклоност Вука Бранковића коју је подстицао његов брат. Најстарији сачувани документ, из 1376/7, спомиње Радоњу са новим монашким именом Герасим и говори о његовој молби да се манастиру додели једна келија у Скопљу. Вук је тада поклонио Хиландару чувени манастир св. Ђорђа Горга на Серави са свим његовим поседима и правима.[83]

Развој прилика у Србији утицао је да се Герасим све чешће обраћао за помоћ и кнезу Лазару чија се моћ уздизала. Не зна се да ли се он први пут у тој улози нашао на његовом двору када се прихватио да брани права Хиландара на манастир Богородице Петрушке. Некадашњи метох очевидно је небригом хиландарских монаха пре тога доспео у тешко стање и одлуком цара Уроша био враћен у власништво ктиторске породице Вукославића, која га је подигла, али је Хиландар од кнеза Лазара затражио да цареву одлуку измени.[84] Занимљиви садржај и необични ток искрслог спора вишестрано је разматран у науци, а разлике које су се појавиле, особито у датовању, указују да ће поједине његове стране и даље бити предмет расправе. По мишљењу А. Соловјева, суђење пред патријархом Јефремом одржано је о Спасов-дану једне од година између 1376. и 1379.[85] Основну хронолошку тешкоћу чини у ствари питање када се са престола повукао патријарх Јефрем, а на његово место дошао Спиридон који је потврдио донесену пресуду. Други аутори због тога ове догађаје стављају у 1379—1380.[86] или се опредељују само за

---

[82] Actes de Kutlumus, 136.

[83] *С. Новаковић*, Законски споменици, 451—452; *В. Мошин*, Грамотите на манастирот св. Георги-Горг Скопски, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопје 1975, 239—241.

[84] *А. Соловјев*, Једно суђење из доба кнеза Лазара, Архив за правне и друштвене науке XVIII (XXV) 3 (1929) 190.

[85] *Исто*, 193.

[86] *Р. Михаљчић*, Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић, Историјски гласник 1—2 (1976) 101—102 (где је издат и потпун текст повеље, 104—105). Ф. Баришић прихвата мишљење Соловјева да је суђење било између 1376. и 1379, али Спиридонову и Лазареву потврду датује „најраније око 1380" — *Ф. Баришић*, О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона, Споменица Георгија Острогорског, ЗФФ XII 1 (1974) 364.

1380. годину.[87] Разуме се, сама по себи, година Герасимовог доласка на суд није од значаја за питање које се овде разматра, тим пре што ни његово заузимање за стари хиландарски метох — и поред високог угледа који је уживао — није имало успеха: Богородичин манастир у Лешју коначно је одузет од Хиландара и враћен властелину Црепу Вукославићу. Али управо у то време Хиландару су на заузимање кир Герасима издавани и други документи, па је неизвесно да ли је он због ових послова одвојено долазио у Србију.

На молбу Герасима Бранковића, који се појавио у име игумана Неофита и хиландарског братства, кнез Лазар је 1379/80. доделио манастирској болници поседе и годишњи доходак од сто унчи сребра.[88] Кнежева повеља и патријархова потврда носе при томе индикт 2, који је одговарао претходној, а не назначеној 6888 (1379/80) години.[89] то питање боравка монаха Герасима у Србији чини још сложенијим: неизвесно је, наиме, да ли је пресуда патријарха Јефрема у спору између Хиландара и властелина Црепа, коју су затим потврдили новоизабрани патријарх Спиридон и кнез Лазар, донесена исте године када је Герасим добио даровну повељу за хиландарску болницу. Уколико због ових послова није у два маха долазио,[90] Герасим се тада свакако дуже задржао у земљи, јер је у међувремену дошло до промене на духовном престолу.

Из архива манастира Лавре чије ризнице још поседују недовољно истражену грађу за нашу прошлост недавно је објављена непозната по-

---

[87] Ослањајући се на помене хиландарских игумана овог времена, М. Пурковић је дошао до закључка да је једино могућа 1380. година, када је Спасов-дан био 3. маја, и да се ускоро после тога повукао патријарх Јефрем, а на његово место дошао Спиридон (*В. Мошин — М. Пурковић*, Хиландарски игумани средњега века, Скопље 1940, 81—82). Ђ. Радојичић се није сложио са наведеном хронологијом, сматрајући да су постојала два игумана са именом Сава — први, пре игумана Неофита, ближе означен као Големов брат, и други, после њега, некадашњи серски митрополит који се са овим звањем потписивао и петнаестак година касније као хиландарски игуман; патријарх Спиридон је према томе — сматра Радојичић на основу њиховог хронолошког односа — био устоличен пре 1380. године — *Ђ. Радојичић*, Григорије из Горњака, Историски часопис III (1951—1952) 87 и д. Насупрот томе, мишљење да је Спиридон изабран 1380. изразио је и *В. Мошин*, Кнез Лазар — самодржац, Багдала 147 (1971) 9, а недавно и *С. Ћирковић* у коментару српских повеља манастира Лавре (Actes de Lavra, IV, Paris 1982, 182). Нешто пре тога, цело питање поново је претресао, опширно излажући још једном своју тезу, *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 104—111.

[88] *С. Новаковић*, Законски споменици, 449—450.

[89] *Исто*, 450. То је такође утицало на закључке у вези са временом Спиридоновог доласка на чело српске цркве; наиме, искуство из византијске дипломатике чешће пружа примере погрешне године, него индикта (*Ф. Баришић*, О повељама, 363), али не треба испустити из вида ни мишљење Љ. Стојановића да око 30% ознака индикта у нашим изворима није тачно — *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, VI, Београд — Сремски Карловци 1926, 197. Расправљање овог питања прате и чудне недоследности: М. Пурковић сматра да је Спиридон изабран за патријарха у лето 1380, а Лазарево даривање хиландарске болнице датује између септембра и новембра 1379 (*В. Мошин — М. Пурковић*, Хиландарски игумани, 80, 82), иако је Спиридонова потврда одговарајућег документа издата исте године на молбу кир Герасима који се појавио и пред патријархом (*L. Petit — B. Korablev*, Actes de Chilandar, II, 539—540).

[90] Лазарев документ о спору са властелином Црепом бележи да је кир Герасим дошао на суд патријарха Јефрема у пратњи монаха Германа, крушевског економа Томе, Гервасија и других стараца, док даровнице хиландарској болници спомињу само монаха Герасима.

веља кнеза Лазара, коју је „у племенитом граду Featured Featured Козник" 8. августа 1381. „преручио" логотет Новак.[91] На молбу игумана и братства, кнез Лазар и кнегиња Милица даровали су Лаври приход од сто литара сребра годишње. Поклон је био врло велики, чак и у оквиру издашне помоћи која је указивана светогорским манастирима. Према С. Ћирковићу, толико је вероватно износио доходак од Новог Брда који је Лазар приложио Хиландару,[92] што је у данашњим мерама значило више од 33 килограма сребра или, у то доба, 800 венецијанских дуката.[93]

Новооткривена повеља Лаври начета је дуж целе леве стране влагом, тако да на почетку сваког реда, према оцени издавача, недостаје 10—15 слова.[94] Разумевање целине тиме није доведено у питање, али је оштећен за нас занимљиви податак да је тешкоће манастира пред кнезом у име игумана и братства Лавре изложио монах Герасим: **Понеже приде к намь... кѵр Гюрасимь и говори ни ѡт ч(ь)стнеишаго игоумена лаврьскога... тоу соуштих ч(ь)стнеиших инокь с(ве)тие ѡбители Лаври...**[95]

До сада није учињен покушај да се ближе упозна личност кир Герасима о коме других података у документу нема. Једино је П. Лемерл, не бавећи се посебно просопографским питањима српских докумената, навео да је реч о монаху Лавре.[96] Поређење наведеног места са поменом кир Герасима из Хиландара у другим исправама овог времена показује особиту сличност. У Лазаревој повељи хиландарској болници стоји: **Прииде оубо кь господьствию моемоу ч(ь)стьнѣишии вь инокихь кѵр Герасимь,**[97] у Спиридоновој потврди ове исправе: **пріиде кь смѣренію ми чьстнѣишіи вь инѡкіихь старць кѵр Герасимь,**[98] а у даровници кнеза Стефана Лазаревића, кнегиње Милице и Вука: **пріходи кь мнѣ из Хіландара чьстнѣиши вь инокохь старць кѵр Гюрасимь.**[99]

Оштећено место у кнежевој повељи Лавре вероватно је, дакле, садржало сличне изразе и одговарајуће место могло је да гласи: **Понеже приде к намь [ч(ь)стнѣишии (в инокохь?)] кѵр Гюрасимь и говори ни ѡт ч(ь)стнеишаго игоумена лаврьскога [и ѡт вьсѣхь] тоу соуштих ч(ь)стнеиших инокь с(ве)тие ѡбители Лаври...**

Из нешто познијих извора види се да је и због мање значајних послова у Србију долазио сам игуман Лавре или, уместо њега, обично у пратњи одабраних стараца, бивши старешина братства.[100] У овој при-

---

[91] Actes de Lavra, IV (*S. Ćirković*, Actes serbes), 184—185, pl. V; *С. Ћирковић*, Две српске повеље за Лавру, Хиландарски зборник 5 (1983) 92—93, 96—98.

[92] Actes de Lavra, IV, 184; *С. Ћирковић*, Две српске повеље, 96—97.

[93] Actes de Lavra, IV, 184—185; *С. Ћирковић*, Две српске повеље, 97.

[94] *С. Ћирковић*, Две српске повеље, 93.

[95] *Исто*, 92—93.

[96] Actes de Lavra, IV (*P. Lemerle*, Chronologie de Lavra de 1204 à 1500) 47; због тога је и у индексу монах Герасим означен као Лавранин.

[97] *С. Новаковић*, Законски споменици, 449.

[98] Actes de Chilandar, II, 539.

[99] *С. Новаковић*, Законски споменици, 458.

[100] Actes de Lavra, IV, 182, 186, 190, 193, 194, 196. У низу од седам забележених долазака представника Лавре у Србију крајем XIV и првих деценија XV века само једном (1394/5) није се појавио лично њен игуман или бивши игуман, него духовник кир Теофан који је на двор Лазаревића донео писмо старешине и братства — *Д. Анастасијевић*, Српски архив Лавре Атонске, Споменик 56 (1922) 9—10; Actes de Lavra,

лици, међутим, дужност је била поверена само једној, свакако врло утицајној особи[101] која се у Свету Гору вратила с великим поклоном. Једноставни помен кир Герасима у повељи манастиру Лаври открива исто тако да је његова појава била добро позната на двору кнеза Лазара.[102] Због тога не треба сумњати да је и овде у питању био брат кнежевог зета Вука. Код својих моћних сродника у земљи управо је Герасим Бранковић увек одлазио сам, без других представника братства: све исправе везане за његове боравке у земљи — сем потврде Црепу која га спомиње у пратњи неколико монаха на суду патријарха Јефрема — истичу да су настале на молбу или „са саветом" игумана и братије Хиландара, али говоре само о Герасимовом доласку на кнежев или патријархов двор.[103] Истовремено, ниједна од сачуваних даровница кнеза Лазара и Вука Бранковића из овог доба није настала без непосредног залагања монаха Герасима.

Из следећих година нема никаквих вести о кнежевој помоћи Хиландару, а присуство Герасима Бранковића манастиру забележено је једино још у јесен 1382. на скупу који је потврдио обавезу да се ктиторима сваке године држи помен на дан њихове смрти.[104] Од двадесет и пет истакнутих чланова хиландарског братства који су поименично наведени, старац Герасим је записан на дванаестом месту, после особа са махом високим титулама и дужностима које су оне раније или у то време обављале у манастиру.[105] Уз име кир Герасима ни у овој прилици није било назначено одређено звање и вероватно је да га он није ни имао.

Остало је незапажено да је „помен светих ктитора" састављен 13. новембра, на дан св. Јована Златоустог који је у својој Осамнаестој хомилији на Дела апостолска изложио основна схватања о правима ктитора и посебно о дужности манастира да их помињу.[106] Образовани хиландарски оци добро су то знали када су сабор о овом осетљивом питању — после колебања у братству и одступања од завета датих у прошлости — сазвали управо на празник св. Јована Златоустог, угледног

IV, 186. Вероватно је у питању био исти Теофан који је доцније — као игуман (1414/5) и затим проигуман (1427. и после 1429) — долазио код деспота Стефана и Ђурђа (Actes de Lavra, IV, 193, 194, 196). Тек знатно касније, готово пред пад Деспотовине, спомињу се у Смедереву угледни старци, а не саме старешине манастира Лавре (*исто*, 198).

101 Богати фонд Лавре не бележи иначе у овим деценијама ниједног монаха са именом Герасим, што још више поткрепљује уверење да он није био сабрат овог манастира.

102 Као ни документи кнеза Лазара и патријарха Спиридона, ни повеља Лаври не доноси никакав ближи податак о њему. Само у повељи Црепу, где се излаже сложена историја спора са Хиландаром, међу монасима који су „стали на суд" пред патријархом, спомиње се Герасим као Вуков брат (*А. Соловјев*, Једно суђење, 190).

103 Actes de Chilandar, II, 528—529, 534—535, 539—542; *С. Новаковић*, Законски споменици, 441—444, 449—452.

104 *V. Jagić*, Tipik Romanov, Rukopis nekoć hilandarski, sada berlinski, Starine V (1873) 5—6; *Љ. Стојановић*, Записи, III, Београд 1905, 68—70, број 5008.

105 *V. Jagić*, Tipik Romanov, 5; *Љ. Стојановић*, Записи, III, 69.

106 *С. Троицки*, Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији, Глас СКА CLVIII 86 (1935) 121.

тумача црквених прописа. Може се помишљати, мада за то нема непосредних потврда, да је скуп одржан у припрати главне хиландарске цркве, где су међу представама на источном зиду видно место имале ретко илустроване епизоде из живота чувеног литургичара.[107]

У низу разноврсних вести из краја седамдесетих и почетка осамдесетих година XIV века, последњи помен монаха Герасима најпоузданије сведочи да је он у то време још био сабрат манастира Хиландара. Када се деценију касније Герасим Бранковић поново јавио у вези са хиландарским пословима, околности су после косовске битке биле измењене, а његов положај, по свему судећи, другачији. Око 1392, према једној недатованој повељи Стефана Лазаревића, Герасим је дошао младоме кнезу у пратњи неколико хиландарских калуђера с молбом да њиховом манастиру поклони цркву Ваведења у Ибру, коју је пре тога због невере одузео од властелина Обрада Драгославића. На двору су се тада нашли и чланови хиландарског братства: прїходи кь мнѣ изь Хїландара ч(ь)стнѣиши вь инокωхь старць кγрь Гирасимь, и сь нимь чьстни старци Хїландарьци кγрь Іаковь и поп кγрь Сїльвестрь и Сγмонь игоγмьнь ωрашьчкии.[108]

Герасим је, као што се види, стигао из Хиландара и његова појава је посебно истакнута, али се само за двојицу монаха у његовој пратњи, Јакова и попа Силвестра, изричито каже да су Хиландарци, чиме се можда истиче одређена разлика и у односу на монаха Герасима. У то време свакако је био обновљен манастир Светог Павла и природно је претпоставити да је Герасим у њему боравио. „Келије герасимовске“ у Хиландару и виногради који су им припадали срећу се, с друге стране, још 1411. у повељи деспота Стефана,[109] због чега се може узети да их је Герасим задржао за своје потребе и после обнове Светог Павла, можда и до своје смрти. У сваком случају, он се старао о Хиландару и почетком деведесетих година, али се тада, после низа путовања током готово три деценије, први пут појавио у друштву других монаха. После тога су Хиландарци у Србију одлазили сами. Чак ни позната повеља Вука Бранковића из новембра 1392, којом је обавештавао да је „сложио“ мир с Турцима и на себе преузео обавезу да плаћа данак за хиландарске метохе под влашћу нових господара, није настала посредством Герасима, него једног монаха из Хиландара.[110] Колико знамо, он се после тога појавио у Србији само још једном, након Вукове смрти 6. октобра 1397, када је дошао да његово тело однесе у Свету Гору.[111]

Изложене вести о старцу Герасиму и његовој улози у животу светогорских братстава нимало не поткрепљују уверење да је обнова Светог Павла изведена већ шездесетих година XIV века, у време познатог

---

[107] *A. Xyngopoulos*, Restitution et interpretation d'une fresque de Chilandar, Хиландарски зборник 2 (1971) 93—98.

[108] Actes de Chilandar, II, 69; *С. Новаковић*, Законски споменици, 458.

[109] Actes de Chilandar, II, 559.

[110] *Ibidem*, 550—551; *С. Новаковић*, Законски споменици, 459—460. — Исправа је издата 21. новембра, на празник Ваведења Богородице који слави манастир Хиландар.

[111] *А. Ивић*, Родословне таблице српских династија и властеле, Нови Сад 1928³, 6; *М. Динић*, Област Бранковића, Прилози КЈИФ XXVI 1—2 (1960) 18.

прота Доротеја. Све до средине девете деценије нема ниједног знака да се Герасим бринуо о њему као што је помагао Кутлумуш, Хиландар и Лавру св. Атанасија. Ниједна од исправа, такође, не наговештава да да је Свети Павле пре тога располагао у земљи поседима какве је 1385. стекао прилагањем манастира Богородице Месонисиотисе на Костурском језеру.[112] Најзад, између шездесетих и осамдесетих година XIV века нема о Светом Павлу вести ни у другим светогорским актима, иако га више пута, као што се видело, наводе лажни документи са датумима из средине столећа.

Знатно мање је позната личност другог ктитора, монаха Антонија Багаша чије високо порекло бележе познији извори. Према истраживањима Ђ. Радојичића, Антоније је потицао из властеоске породице везане за врањски крај.[113] Њен најстарији познати члан, кнез Балдовин добио је од Стефана Дечанског цркву св. Николе у Врању, коју је касније са знатним њеним поседима Хиландару даровао жупан Маљушат,[114] вероватно његов син.[115] Приликом обнове цркве у Врању крајем прошлог столећа нађене су три надгробне плоче са занимљивим натписима, али су на жалост у првом светском рату нестале, тако да се само на основу раније објављених података могло закључити да су се две односиле на кнеза Балдовина и вероватно његову жену, а трећа на њиховог унука Николу чије је друго име (*а зовом . . .*) било већ тада уништено. У питању је био можда Никола Балдовин Багаш, дародавац Светог Павла.[116]

Световна прошлост његовог брата, монаха Антонија још мање је позната, тако да нам није сачувано ни његово мирско име. Пре обнове Светог Павла кир Антоније је једно време живео у Ватопеду где се бавио превођењем књижевних дела са грчког. У једном кодексу Рилског манастира из 1472/3. Владислав Граматик је на крају списа Андријанти (О статуама) св. Јована Златоустог забележио да је његов препис настао по преводу „дивног кир Антонија" који га је начинио за Никиту, архиђакона хвостанског митрополита Василија.[117] Дијак Владислав је

---

112 *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., Споменик III (1890) 5, 32—33, 36; *С. Новаковић*, Законски споменици, 528—532; *Д. Синдик*, Српске повеље, 191—192, 193—196.

113 *Ђ. Радојичић*, Феудална породица Багаш из Врања (XIV и почетак XV века), Врањски гласник 1 (Врање 1965) 19—23 (= Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 153—157).

114 *С. Новаковић*, Законски споменици, 413—416; *А. Соловјев*, Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи, Прилози КЈИФ VII (1927) 110—115. Уп. *Ђ. Радојичић*, Црква Св. Николе у Врању, Старинар XIII (1938) 53—57.

115 *С. Новаковић*, Законски споменици, 413; *А. Соловјев*, Повеља, 107; *Ђ. Радојичић*, Феудална породица Багаш, 20.

116 *Ђ. Радојичић*, Црква Св. Николе, 62—68; *исти*, Феудална породица Багаш, 20. М. Ласкарис је у Николи Балдовину Багашу видео жупана Николу који је, према Халкокондилу, од Душана добио област између Трикале и Костура (*M. Lascaris*, Byzantinoserbica saeculi XIV. Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némanide (novembre 1372, indiction XI), Byzantion XXV—XXVII (1955—1957) 320. М. Ласкарис је намеравао да посебно обради манастир Мавриотису и породицу Багаш, али то, на жалост, није остварио.

117 *Е. Спространов*, Опис на ръкописите в Библиотеката при Рилския монастир, София 1902, 56; *Љ. Стојановић*, Записи, III, 146, број 5572; *Ђ. Радојичић*, Феудална породица Багаш, 21; *Ђ. Трифуновић*, Писац и преводилац инок Исаија, 22.

свакако имао пред очима садржину неког записа када је читаво столеће касније, у „поткриљу" Скопске црне горе, знао да је Антоније био ученик светогорског старца кир Генадија и радио у Ватопеду.[118] на закључак да је преводилац Антоније био иста личност са ктитором Светог Павла упућују белешке преписивача Атанасија у рукопису који садржи Поучења Јефрема Сирина и житија Теодосија Великог и Григорија Омиритског. Монах Атанасије их је преписао 1461/2. по жељи игумана Светог Павла, јеромонаха Теофана и при томе забележио: Ѡцꙋ же нашемꙋ и ктиторꙋ светаго мѣста сего кѵр Ѧндонїꙋ вечнаа паметь, иже прѣведе сїю книгꙋ ѿ грьчкаго извода на срьбскы.[119] Рукопис са преводима Антонија Багаша очевидно се у то доба још налазио у манастиру Светог Павла који је чувао успомену на свога ктитора.[120]

Време боравка монаха Антонија у Ватопеду и затим његовог преласка у манастир који је обновио са Герасимом Бранковићем не види се из записа Владислава Граматика. Не зна се, наиме, када се на челу хвостанске епархије налазио митрополит Василије нити се у другим изворима среће личност архиђакона Никите по чијој је жељи монах Антоније превео беседе Јована Златоустог.

У манастиру Ватопеду, као и у Лаври, живело је у то доба више српских монаха чије се присуство од средине XIV века снажније осећало на Светој Гори. Насупрот схватању да је њихов положај после Душанове смрти ослабио, Г. Острогорски је показао да је утицај српског елемента на Атосу у време деспота Јована Угљеше[121] нарочито порастао и да су по његовој жељи представници светогорског монаштва, међу којима је било највише Срба, учествовали у раду духовних и правосудних органа у Серу.[122] Тако се 1366, међу члановима суда, монах Теодосије из Ватопеда потписао српски.[123] Он је, иначе, био врло утицајан и нешто касније, 1369, када је на његову молбу деспот поклонио Ватопеду годишњи доходак од 120 перпера на језеру Пору.[124] Као и Герасим Бранковић на дворовима својих рођака у Србији, овде је Теодосије, а не игуман, заступао ватопедско братство, иако ни он, као ни Герасим, није имао одређену функцију у манастиру нити чин јеромонаха. У ово време, најзад, у библиотеке грчких манастира стекле су се многе словенске књиге које су припадале српским монасима, а запажено је и да су грчки документи у њима тада превођени на српски.[125] Ипак, од мно-

[118] *Е. Спространов*, на нав. месту.

[119] *А. И. Яцимирский*, Славянски рукописи Нямецкого монастыря в Молдавии, Древности. Труды славянской коммиссии Императорского археологического общества II 2 (Москва 1898) 49—50, рукопис број 69 (83); *Љ. Стојановић*, Записи, I, 98, бр. 324 и 325. Уп. *Б. Радојичић*, Феудална породица Багаш, 21; *Ђ. Трифуновић*, Писац и преводилац инок Исаија, 22.

[120] Дело данас припада богатом фонду рукописа манастира Њамца у Молдавији, међу којима је знатан број српске редакције, а један део свакако потиче из Свете Горе, као што сведоче записи са поменима манастира Ксенофона и Светог Павла — *А. И. Яцимирский*, Славянски рукописи, 22, бр. 20 (82); 23, бр. 22 (17); 47, бр. 66 (33) и 71, бр. 90 (52), а у Новом Њамцу 97, бр. 21 (20) и 100, бр. 24 (19).

[121] *Г. Острогорски*, Серска област, 115.

[122] *Исто*, 114—115.

[123] *В. Мошин*, Житие старца Исаии, 137; *Г. Острогорски*, Серска област, 114.

[124] *Г. Острогорски*, на нав. месту.

[125] *В. Мошин*, Житие старца Исаии, 137.

гобројних дарова деспота Јована Угљеше преостале повеље допуштају да се сагледа само мањи њихов део, као што се и за само нека од његових здања на Светој Гори данас поуздано зна.[126] У Ватопеду, који је уживао његову посебну наклоност, деспот је подигао болницу,[127] а затим саградио и живописао параклис посвећен Светим бесребрницима. Можда се њима као заштитницима деспот обраћао за помоћ и заветовао у данима када је болест неумољиво односила животе на серском двору. Северно од улаза, мали храм још чува његов портрет са моделом грађевине у руци, насликан приликом „обнове" фресака из његовог доба.[128] Вероватно је у време дизања овог параклиса, крајем шездесетих година XIV века, у Ватопеду на својим преводима радио и кир Антоније Багаш.

Живећи повучено, Антоније је оставио мање трагова у изворима од Герасима Бранковића чија се појава чешће сретала, особито крајем осме и почетком девете деценије. Зато је за утврђивање временских оквира у којима је предузета обнова Светог Павла од посебног значаја да се на скупу посвећеном помену манастирских ктитора — 13. новембра 1382 — старац Герасим још налазио на списку хиландарског братства.

Предузете градитељске послове и развијање манастирске економије у првим деценијама после обнове углавном осветљавају документи издавани у вези са споровима који су пратили живот нове монашке заједнице. Они истовремено откривају и услове под којима су Герасим и Антоније преузели манастир Светог Павла, што омогућује и да се отклоне извесни неспоразуми на које су се ослањали ранији прикази овог раздобља.

Уговор којим је новим ктиторима уступљен манастир Светог Павла не спомиње се у основним изворима који о томе сведоче, у актима светогорског прота Неофита и васељенског патријарха Матеја. У нашој историографији рано је објављена млађа од двеју словенских верзија исправе прота Неофита, на чијем је крају назначено да је издата новембра 1400.[129] Опширно и свакако поуздано — још за живота обојице српских монаха на чију је молбу и настала — она приказује прве кораке у обнови Светог Павла, а затим и тешкоће које су манастир пратиле у односима са братством Ксиропотама.

Више важних питања у вези са овим извором није довољно разјашњено, мада је запажено да је исправа прота Неофита сачувана и у оригиналној, грчкој верзији. Она је чак и објављена у мало познатом издању самог манастира,[130] али, како нема завршетка и наведене године, углавном није довођена у везу са публикованим српским текстом. Недавна истраживања Д. Синдика у архиву Светог Павла открила су, с друге стра-

---

[126] *Г. ОсШроіорски*, Серска област, 113—114.

[127] *Г. Смирнакис*, нав. дело, 93.

[128] *В. Ђурић*, Фреске црквице Св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа, ЗРВИ 7 (1961) 125—130.

[129] *Љ. СШојановић*, Стари српски хрисовуљи, 49—50.

[130] *К. Влахос*, Историја, 73—76.

не, и старији српски препис истог акта, вероватно чак из времена када је настао оригинал. Његово издање, допуњено на оштећеним местима деловима из раније објављене, млађе варијанте, пружа сада услове да се упознају и изгубљене партије изворног грчког текста.[131] Истина, документи Светог Павла још нису критички издати, али смо у могућности да пренесемо основну садржину ове важне исправе која се поређењем неједнако очуваних, срећом на различитим местима оштећених верзија, сада открива у целини.[132]

Бираним речима, хвалећи благородно порекло двојице српских монаха (*οἱ κατὰ κόσμον εὐγενέστατοι καὶ περιφανέστατοι ἄρχοντες*), који су се одрекли сујетног света и настанили у Светој Гори, акт прота Неофита казује да су се господа Герасим Радоња и Антоније Багаш договорила да сопственим средствима и трудом (*ἐξ οἰκείων ἐξόδων καὶ κόπων*)[133] оснују дом Божји за окупљање, духовно уздизање и спокој, као и за вечни помен њихов и њиховог рода (*εἰς αἰωνίαν καὶ διηνεκῆ μνήμην αὐτῶν τε καὶ τῶν κατὰ γένος προσηκόντων αὐτοῖς*).[134] Келија Светог Павла која је од давнина била под управом царског манастира Ксиропотама подстакла их је да у њој начине боравиште.[135] Посветили су јој сву бригу, унапредили је и подигли многа здања — свети и божански храм, око њега утврђења и келије, затим винограде који се и сада виде, вртове и све друго што је потребно. У жељи да обезбеде оно што је створено, најчаснији монаси Герасим и Радоња замолили су изабране из братства Ксиропотама да им и писмено потврде пуну слободу и власт, тако да келију Светог Павла држе докле у моћи буде и трајао њихов род, да господаре и владају (*ὥστε κατέχειν τὸ ῥηθὲν κελλίον μέχρις ἂν ἐκεῖσε ἡ τούτων ἰσχύη καὶ διακρατῇ γενέα, καὶ δεσπόζειν καὶ ἄρχειν*)[136], да келију имају као своју, дограђују је и унапређују, сами се у њој одмарају од труда и никада не буду потчињени и узнемиравани од монаха Ксиропотама. Једино се не дозвољава — Неофитова исправа пажљиво преноси њихов услов — да се келија уступи неком цару или кнезу који би био на власти или неком другом манастиру; уколико би пак мо-

---

[131] *Д. Синдик*, Српске повеље, 187—191. Очигледно омашком овде је уз документ стављена година 1409; у тексту се, иначе, као и у млађем препису који је издао Љ. Стојановић, наводи година ,ς϶θ (6909).

[132] Иако српски преводи у целини одговарају грчком тексту, извесне разлике ипак постоје, али, с обзиром да не располажемо поузданим преписом грчке верзије, пре њеног критичког издања не можемо бити сигурни да неке од разлика не потичу и од начина на који је грчки документ објављен. Основна садржина акта овде се излаже према грчкој верзији којој смо дужни да поклонимо веће поверење него преводу. Једино се оштећени и нестали делови исправе допуњују српским преводима који су сада једини извор за реконструкцију целине, а у напоменама се скреће пажња само на поједине разлике или облике, и то према старијем српском примерку који је Д. Синдик означио као варијанту А (*Д. Синдик*, Српске повеље, 188—191). — Рад је већ био предат у штампу када ми је, приликом боравка у Атини, колега Критон Хрисохоидис, сарадник Центра за византијска истраживања, омогућио да видим снимке Неофитовог акта и других исправа од значаја за питање обнове Светог Павла. Дугујем му топлу захвалност.

[133] А: създати ѡт своего имѣнїа и трꙋда (188).

[134] *К. Влахос*, Историја, 73.

[135] *К. Влахос*, Историја, 73—74.

[136] А: ꙗко же възимѣти реченнꙋю келїю дондеже тамо срьб'скаа моћь и дръжавныхь рода владычьствовати и влад(а)ти (189).

наси били у оскудици да више не могу да је држе и надзиру, келија би се својевољно подредила манастиру Ксиропотаму. Али ако би после дужег времена монаси Светог Павла хтели да позову себи за ктитора или управитеља некога цара или кнеза или кога од великих моћника, нека им то буде допуштено. Тада је начињен и писмени споразум између двеју страна које су, иначе, сматрале излишним да забележе све појединости. Чинило се, наиме, напомиње Неофитов документ, сасвим недоличним да се келија, уколико не постоји нека потреба, преда коме другом.[137]

После више година (χρόνοι τῷ ἀπ' ἐκείνου συχνοί),[138] казује се даље, у некој нужди, монаси Ксиропотама су се обратили кир Герасиму и кир Антонију с молбом да их помогну новцем. Пречасни старци, да би још више показали љубав према њима и учврстили оно што је пре тога створено, благонаклоно су се одазвали и дали ксиропотамској обитељи сто унчи сребра. Њихов договор писмено је потврдио и покојни прот господин Доротеј који је био пре Неофита (ἐπ' ἐγγράφῳ δικαιώματι τῷ παρὰ τοῦ πρὸ ἡμῶν ἐκείνου Πρώτου κυροῦ Δωροθέου).[139]

Током времена, међутим, избиле су између монаха Ксиропотама и Светог Павла многе распре. Због тога су се старци Герасим и Антоније упутили у Ксиропотам, посаветовали се и помирили са изабраним и са свим другим у братству, а обема странама чинило се добрим да буде присутан и прот, како договор и измирење не би били привремени. Саслушавши обе стране — и оно што је било пре и оно што се тада десило — прот је потврдио и наложио да се чува тражени и постигнути мир.[140] Монасима из Светог Павла ксиропотамски манастир треба да показује љубав, да их дочекује, прима и изражава поштовање, тако да свакоме — било да од њих стигне као прот или неки брат — на исти начин пружи достојан одмор. Исто тако и ономе који из Ксиропотама стигне у обитељ Светог Павла треба да се укаже част које је достојан као први њен брат. А ако би требало неко да узме руј, луч или кречни камен (οἷον ρουδίου, δαδίου καὶ σπαράγματος),[141] то треба да добије као и сви Светогорци. Кратко речено, два манастира у свему треба да буду један, сем у сопственим стварима и правима. Монаси Светог Павла не могу да се одвоје од часног манастира Ксиропотама или да келију предају у руке неком другом светогорском манастиру, него треба да живе сами, слободно и самовласно. А ако би дошло, што се не жели, до такве оскудице у добрима и људима да сами нису довољни и келију не могу више да издржавају — ако би се братство свело на два-три монаха, немоћна и лишена свега — онда би келија својом вољом и без силе са стране требало да се потчини Ксиропотаму. Уколико би две стране учиниле преступ — Светопављани се одвојили од Ксиропотама или Ксиропотамци силом и влашћу настојали да униште преосталу малобројну

---

137 *К. Влахос*, Историја, 74—75.

138 *Исто*, 75: А: лѣть по семь нѣколико (189).

139 *Исто*.

140 *Исто*.

141 *Исто*, 75—76. Значење последње речи се види из српског превода: каменїе заварь.

братију Светог Павла[142] — да навуку на себе, претио је прот, Божји гнев и „да су проклети и од наше смерности и вечној анатеми подвргнути.“

Монаси су, најзад, дужни да одржавају не само обитељ Светог Павла него и келију архистратига са свим њеним правима и међама које има као наследство још од првих управљача Ксиропотама са благословом и „узакоњењем“, као и Свету Ану, целу област тог праведног братства са признатим правима и међама.[143] Насиља или узнемиравања не треба да буде ни са једне стране, како би се сви праведни појавили пред Христовом милошћу. Изложена посланица (ѡтдадителное писаніє) — истиче се посебно — писана је и пре ове потврде и више пута давана наведеним најчаснијим међу иноцима (Герасиму и Антонију), представницима Светог Павла, да се код њих чува са потписима и потврдом најбољих из манастира Ксиропотама. Исправа је издата новембра, осмог индикта, године 6909, а оригинал је имао и потписе (имѣше пръвоѡбразно подписаніє), који се овде наводе — прота Неофита и угледних представника Ксиропотама, проигумана и дикеја свештеноинока Герасима, проигумана Терапона, проигумана Галактиона, еклисијарха Доротеја, проигумана Калиника, духовника Симеона, јеромонаха Доситеја, јеромонаха Јакинта, старца Теодосија и јеромонаха Гаврила.[144] Исправу је оверио и епископ Јерисоса и Свете Горе Теодосије.[145]

Изворна, грчка верзија овог текста, која је изгубила свој последњи део са индиктом, годином и потписима, често се, ипак, чак и данас[146] ставља у 1392. годину, иако се она не јавља ни у једном препису. Неспоразум је очигледно настао посредним путем. За време свога другог боравка у Светом Павлу, П. Успенски се упознао са грчким документима и по њима описао односе Светог Павла са Ксиропотамом, али није имао у рукама сам акт прота Неофита. О његовој садржини обавестио се из сигилиона који је патријарх Матеј издао 12. септембра 1403, наводећи да је споразум између ових братстава, после измирења, потврдио прот Неофит.[147] Успенски је при томе његову исправу датовао у годину 1392, која

---

142 *Исто*, 76. Преостали део текста на грчком је изгубљен. — При превођењу и међусобном поређењу грчке и двеју српских верзија овог документа пријатељски су ми помогли Биљана Јовановић-Стипчевић, сарадник Археографског одељења Народне библиотеке Србије, и Николаос Цицимелис, предавач Филозофског факултета у Београду. Срдачно им захваљујем.

143 Еще къ симь дльжнѣе дражати и не пороушати ꙗко и ѿт почела С(ве)т(а)го Павла обитѣль келію архістратига съ въсѣми ѡправданіи и мегами тое да доноситъ сіе, и ꙗко свое прѣдадителнѣ ѿт прьвых влад(ы)кы Ѯеропотама съ благословлен(іе)м, ѡправданіемь и оузаконеніемь тожде и оу С(ве)тоую Анноу прѣдѣль вьсь праведным ѡбителии тое съ оузаконене и мегe семоу — *Д. Синдик*, Српске повеље, 190—191.

144 *Исто*, 191.

145 *Исто*; уп. и *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, 50. У приказу дела С. Бинона, где је скренуо пажњу на српску верзију овог акта, В. Лоран је омашком навео да се овде потписао епископ Јерисоса и Свете Горе *Гаврило*; то је име јеромонаха чији се потпис налази испред његовог (*V. Laurent*, Xéropotamou, 282).

146 *К. Хрисохоидис*, Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Παύλου. Κατάλογος τοῦ ἀρχείου, Σύμμεικτα 4 (1981) 267—268.

147 *П. Успенский*, Первое путешествие, I/2, 1877, 15; *J. Darrouzès*, Les regestes des actes des patriarches, VI, Paris 1979, 481.

је одговарала првом, врло кратком времену Неофитове управе Светом Гором, јединoм које је он знао.[148] Други мандат овог прота, успостaлом, све до недавно није био утврђен, тако да га нису забележили ни први, иако исцрпни прегледи светогорских прота.[149] Годину 1392. уз Неофитов акт донео је затим у свом познатом делу и Г. Смирнакис,[150] што је посебно утицало да се предложена хронологија шире прихвати.[151] Међутим, В. Лоран је уочио да је грчки документ о односима између Ксиропотама и Светог Павла публикован у српској верзији у издању Љ. Стојановића и да његов индикт (8) не одговара години (6909). Поклонивши поверење индикту, без посебних доказа, он је исправу датовао у новембар 1399.[152] Независно од њега, изгледа, годину из српског документа исправио је и Н. Икономидис, опазивши да се већ октобра 1400. на положају прота налазио Генадије и да је, према томе, у питању био новембар претходне године на коју упућује и индикт.[153] Најзад, у поузданом, последњем прегледу старешина Свете Горе, у знатној мери ослоњеном и на необјављену грађу, за 1399. годину заложила се и Д. Папахрисанту.[154] Могли бисмо овде једино да додамо да се грешка у години свакако појавила тек у српском преводу, а не приликом самог издавања исправе на грчком — што се, наравно, чинило могућним, с обзиром на искуство из византијске дипломатике, где су чешће биле грешке у години него у индикту. Наиме, слово Н са бројном вредношћу 8 на крају године имало је сличан изглед и наглашену попречну црту као Θ (9), због чега се лако могло заменити, нарочито ако вертикални потези при писању нису били изразити. На крају акта, према томе, стајала је у оригиналу година ,ѕ҃ѫн, а не ,ѕ҃ѫθ.

Уз прота Неофита на исправи се потписао и низ представника Ксиропотама (въ вѣкы въсегда съхранꙗти се, подписанїемь и оувѣренїемь нашемꙋ писанїю, иже ѿ Ѯеропотама лоуч'шїи),[155] чија су имена и дужности у досадашњој историји манастира махом остали непознати.[156]

---

[148] П. Успенски, зачудо, није видео ни српске преводе Неофитовог акта са годином и именима потписника, што би учинило излишним његов напор да време настанка тражи на другој страни.

[149] *V. Mošin*, Svetogorski protat, Starine JAZU 43 (1951) 92; *J. Darrouzès*, Liste de prôtes de l'Athos, Millénaire du Mont Athos 963—1963, Chevetogne 1963, 432.

[150] *Г. Смирнакис*, нав. дело, 602. Извод из документа, који се овде доноси, готово истоветан цитату код Успенског, није преузет из Неофитовог акта него из потврде патријарха Матеја од 12. септембра 1403 (*S. Binon*, op. cit., 275—276). То говори да вероватно ни он, као ни Успенски, није имао у рукама исправу прота Неофита.

[151] *S. Binon*, op. cit., 271; *J. Darrouzès*, Liste des prôtes, 432.

[152] *V. Laurent*, Xéropotamou, 282.

[153] Actes de Dionysiou, 69. Неофит је изабран за прота између јуна и септембра 1398, а последњи пут се помиње јануара 1400.

[154] Actes du Prôtaton, 140, n. 298.

[155] *Д. Синдик*, Српске повеље, 191. Епитет лоуч'шїи, ако се имају у виду друга места где се јавља иста реч, гласио је у оригиналу ἔγκριτοι и подразумевао је истакнуте чланове братства — уп. ѿ ѡбитѣли лоуч'ши и всѣх ѿ страны Ѯеропотама (*Д. Синдик*, Српске повеље, 189) — τῶν τῆς μονῆς ἐγκρίτων καὶ παντὸς τοῦ μέρους αὐτῆς (*К. Влахос*, Историја, 74); ѿ С(ве)т(а)го Павла лоуч'шиx кνръ Герасима и кνръ Антωнїа (*Д. Синдик*, Српске повеље, 189) — τῶν τοῦ Ἁγίου Παύλου ἐγκρίτων, τοῦ κυροῦ Γερασίμου καὶ τοῦ κυροῦ Ἀντωνίου (*К. Влахос*, Историја, 75).

[156] Actes de Xéropotamou, 18—19.

Потписи Ксиропотамаца имали су овде посебну важност, с обзиром да су посведочили споразум између братстава управо на акту који је био намењен Светом Павлу. Њихове потписе због тога није пропустио да истакне ни поменути сигилион патријарха Матеја када је пренео садржај договора пред протом Неофитом.[157] Није јасно, међутим, због чега се уз остале истакнуте чланове обитељи није потписао и сам игуман Ксиропотама, чије име, иначе, данас није познато. Листа његових старешина из последњих деценија XIV века може се сада допунити новим подацима и личностима: пре новембра 1399. на челу Ксиропотама били су Герасим, Терапон, Галактион и Калиник;[158] у време издавања акта дужност дикеја обављао је проигуман Герасим, еклисијарх је био Доротеј,[159] а на положају духовника се налазио Симеон. Исправа истовремено открива да је 1399. епископски престо Јерисоса и Свете Горе држао Теодосије.[160]

Акт прота Неофита је, као што се види, требало да потврди права Светог Павла на самосталност, и то у оквирима који су углавном били одређени ранијим договорима. Ако се дословно узме излагање документа из 1399, нови ктитори Светог Павла најпре су извели знатне градитељске послове, засадили виноград и башту, а манастир снабдели и другим потребама и тек потом затражили од Ксиропотама да се забележе њихова права.[161]

Након извесног времена[162] дошло је између двају манастира и до „наравнања" које је потврдио прот Доротеј: кир Герасим и кир Антоније дали су тада Ксиропотаму сто унчи сребра да савлада извесне тешкоће у којима се нашао. Најзад, после неких расприи чији садржај није јасан, издат је 1399. и акт који су због сигурности[163] потписали и Ксиропотамци, а прот сматрао упутним да пропрати и тешком клетвом која би пала на прекршиоце његових одредаба.

Редослед издатих докумената, дакле, сасвим је јасан, али се не види да ли су наведени услови били утврђени већ приликом уступања келије Светог Павла. Позније исправе, као што се из писама прота Неофита

---

157 *J. Darrouzès*, Les regestes des actes des patriarches, VI, 481.

158 До сада се једино за Герасима и Галактиона знало да су били игумани, и то пре 1400, односно 1407. године (*Евлоіиос Курилас*, Τὸ κέντρον τῶν 'Ησυχαστῶν, ὁ Μικρὸς ''Αθως τοῦ ἁγ. Διονυσίου, 'Αγιορειτικὴ βιβλιοθήκη 19 (1954) 226; Actes de Xéropotamou, 19).

159 Вероватно иста личност са Доротејом Исарисом из Ксиропотама, који се спомиње маја 1407 (Actes de Xéropotamou, 213).

160 Позната нам је његова овера копије једног документа мелничког митрополита Митрофана, али без података када је начињена (*J. Darrouzès*, Les regestes, VI, 103).

161 *К. Влахос*, Историја, 74. О зависности Светог Павла од манастира Ксиропотама у периоду између XI и XIV века изложена су, иначе, различита мишљења: *S. Binon*, op. cit., 186—187; *V. Laurent*, Xéropotamou, 275; Actes de Xéropotamou, 10, n. 42.

162 Као што је наведено (уп. стр. 229, нап. 138), речима χρόνοι ... συχνοὶ у старијој српској верзији одговара превод лѣтъ ... нѣколико.

163 Писа се сіе штдадителное писаніе и прѣжде сего потвръжденнаго и подаде се мнюгащи реченнымь частнѣишимь въ иноцѣхъ иже въ Светаго Павла прѣдстателемь и по тѣмь страны тое (*Д. Синдик*, Српске повеље, 191).

и патријарха Матеја види, давале су право српским монасима да манастир држе докле год у моћи буде „њихов род." Једино ако би се они нашли у беди или би се број смањио тако да преостала братија сама не би више могла да управља — обавезивао је договор — манастир би поново морао да се подреди Ксиропотаму, а ни у ком случају не би смео да буде предат некој другој обитељи Свете Горе. Неофитов акт оставио је, ипак, могућност да иноци Светог Павла после извесног времена, ако буду хтели, позову за ктитора или управитеља неког од царева или архоната. Ту могућност учинили су актуелном све чешћи доласци српских великаша који су се пред турским надирањем повлачили или куповали аделфате у манастирима Свете Горе,[164] а на мисао да се и цар може појавити као ктитор и чак живети у њему подстакао је вероватно недавни боравак екс-василевса Јована Уроша који је након турског поседања Тесалије, као монах Јоасаф, избегао из свог манастира на Широкој стени у Метеорима и до 1396. боравио у Ватопеду.[165]

Из последњег дела Неофитове исправе, сачуваног само у српском преводу, сазнаје се да је ктиторима Светог Павла била уступљена и *келија архистратига (Михаила)*, као и *цела област братства Свете Ане*.[166] С. Бинон је с правом истакао да нови ктитори нису добили само манастир него и одређено земљиште и права која су му припадала, али је разочарано приметио да му документи које је прегледао не казују ништа.[167] У време обнове Светог Павла била су на северу у успону три млада братства која нису пружала изгледе да се његова имања увећају на тој страни, док је спор вођен са Дионисијатом показао да је посебне напоре требало улагати да се сачува и оно што је манастир наследио. Постојале су зато могућности једино на јужном крају. Древна Вулевтирија, почетком XI века још самостална обитељ, била је већ 1030. потчињена Лаври, мада је нешто раније и сам прот Свете Горе настојао да заштити њену независност.[168] У почетку, приметио је Бинон, Вулевтирије зависила од Ксиропотама или чак од Светог Павла, тако да су се 1010. и сами Лаврани јавно одрекли намера да је придруже себи и сагласили да се она, у случају да опусти, врати Ксиропотаму.[169] Отуда су, сматра Бинон, и преписи старијих ксиропотамских исправа крајем XIV века оверавани у настојању старешина Светог Павла да се остваре некадашња права над поседима на југу.[170] Али покушаји нових ктитора, уколико су уопште предузимани, нису имали успеха.

Други грчки извори нису пружили могућност да се утврде поседи Светог Павла на овој страни. Посебно је зато драгоцено сазнање да се

---

[164] *Р. Грујић*, Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке, ГСНД XI (1931, обј. 1932) 65—95; *М. Живојиновић*, Аделфати у Византији и средњовековној Србији, ЗРВИ XI (1968) 241—266.

[165] Actes de Dionysiou, 68 et pass.

[166] *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, 50; *Д. Синдик*, Српске повеље, 191.

[167] *S. Binon*, op. cit., 186.

[168] *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 26, 40—41 (са литературом).

[169] *S. Binon*, op. cit., 99—101, 186—187, 250—253.

[170] *Ibidem*, 187.

у његовим границама налазило братство Свете Ане.[171] Сама вест, иако први пут објављена још готово пре једног столећа, остала је незапажена због тога што ни у једном од значајнијих радова о Светом Павлу српски извори готово уопште нису коришћени.[172] Неопходно је зато да се истражи старија повест Свете Ане са келијама расутим по живописним падинама Атоса, удаљеним само пола часа хода од Светог Павла, и размотри њихова веза са обновљеним манастиром. Не треба, разуме се, претпостављати да су монаси тада били знатним делом српског порекла као у Светом Павлу и другим заједницама у чијем их је саставу било знатно у XV и XVI веку,[173] али нам се сада чини разумљивијом познија појава српских инока који су се овде, под Атосом, бавили преписивачким радом и оставили вредна дела на свом језику.

Средином XVIII века, описујући начин живота и изглед Свете Ане, Барски је забележио да скит припада Лаври св. Атанасија и да се мало где може срести српски или бугарски калуђер.[174] Време преласка ове заједнице под окриље највећег светогорског манастира захтева да се брижљиво испита пре свега архив Светог Павла. Међу изворима које је навео Успенски, вредна је пажње наредба Лавре дикеју Свете Ане из 1674, којом се њеним иноцима забрањује да обрађују земљу и гаје пчеле, јер то не одговара достојанству ове монашке заједнице.[175] Скит је, међутим, и пре тога био потчињен Лаври. Најстарији помен Свете Ане — ако се изузме фалсификована повеља Андроника II[176] — до сада је доносила одлука сабора из 1574/5, забележена у аделфатариону манастира Лавре, да се попу Теодосију Србину уступи у Светој Ани келија коју је раније држао поп Јаков.[177] Из наведеног податка — садржина аделфатариона у целини није објављена — јасно је да је Света Ана већ тада представљала заједницу више келија и да је била подређена Лаври. С друге стране, многобројне касније белешке у српским рукописима везаним за Свету Ану о томе не говоре, а један запис у књизи Јована Златоустог, преписаној у Светом Павлу 1600/1, на први поглед указује да Света Ана у то доба још није била под влашћу Лавре. Белешка је, наиме, начињена у

---

[171] У веродостојност овог дела текста (изгубљеног у грчкој верзији) не треба сумњати: исправе на српском, упоређене са сачуваним, већим делом изворног грчког текста не откривају разлике које би указивале да је нешто промењено или додато.

[172] Податак није промакао једино В. Лорану, али му се наведено место — можда и због оштећених суседних делова текста у млађем препису српског превода који је тада једини био објављен — учинило нејасним, па је напоменуо да се не види да ли су келија архистратига (Михаила) и Света Ана припадале Светом Павлу или Ксиропотаму (*V. Laurent*, Xéropotamou, 282).

[173] *И. Ђурић*, Податак из 1444. о светогорском манастиру Каракалу, ЗФФ XIV 1 (1979) 211—218.

[174] *В. Г. Барский*, Второе посещение, 44—46.

[175] *П. Успенский*, Второе путешествие по Святой Горе Афонской ... в годы 1858, 1859 и 1861, и описание скитов афонских, Москва 1880, 337—338, 478. Иноци у скиту Свете Ане бавили су се преписивањем и повезивањем књига, музиком (појањем), израдом крстова и напрсника у дуборезу, плетењем, везом, резањем печата за просфору итд. (*В. Г. Барский*, Второе посещение, 45).

[176] *S. Binon*, op. cit., 115—153, 239.

[177] *Е. Курилас*, у Θρησκευτικὴ καὶ χριστιανικὴ ἐγκυκλοπαιδεία, I, s. v. Ἄθως, Атина 1936, col. 552; *S. Binon*, op. cit., 129.

Светој Ани, у пиргу близу мора,[178] па би било природно претпоставити да је скит, у чијем се саставу налазио пирг, припадао Светом Павлу, због чега су се књиге Златоустог у њему користиле као манастирске. У питању је, међутим, био Пирг који је припадао Новом скиту и који је по њему понео назив и Σκήτη τοῦ Πύργου: иако споменут као део Свете Ане, која је у то време већ била под управом Лавре, Пирг је био у саставу манастира Светог Павла за који је остао везан до данас. Из шире заједнице, дакле, коју је представљало братство Свете Ане, један део келија дошао је, изгледа, под власт Лавре, док је други — са Пиргом — остао у границама Светог Павла.

Од записа у књигама преписиваним током следећих деценија[179] вест да скит Свете Ане припада Лаври, колико знамо, изричито доноси тек једна белешка из 1668. године: јеванђеље из збирке манастира Мораче довршио је тада у келији св. Ђорђа на скытѣ лаварскы, глаголѣмы светаа Анна, јеромонах Макарије по налогу игумана Светог Павла.[180] Исти преписивач Макарије исписао је у овој келији из 1675/6. једно јеванђеље са апостолом, поново истичући да је Лавра матични манастир Свете Ане.[181] Но, објављени и темељно коментарисани извори

---

[178] *Љ. Стојановић*, Записи, I, 261, бр. 912 и бр. 913.

[179] Међу првима, белешка у једном требнику, такође из некадашње збирке Светог Павла, извештава да је препис довршен октобра 1607. у Светој Гори у „скиту лаврском." Запис, истина, не наводи који је скит у питању, али се вероватно односио на Свету Ану — *исто*, I, 271, бр. 960; индекс (III, 422, s. v. Света Ана) показује да је и издавач имао у виду скит Свете Ане.

[180] *Исто*, I, 399, бр. 1635; IV, 176, бр. 6965 (исправка); *В. Петковић*, Натписи и записи у старим српским црквама, Старинар VI (1931) 80; *В. Мошин*, Ћирилски рукописи Морачког манастира, Историјски записи XVII 3 (1960) 560.

[181] Запис се налази у јеванђељу (данас у Берлинској библиотеци), али наводи да су преписане две књиге (поред јеванђеља и апостол) — *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, 210; *исти*, Записи, I, 416, бр. 1714. — Поред рукописа чији записи обавештавају да је Света Ана већ припадала Лаври, вредно је поменути — без намере да преглед тиме буде потпун — и више других старијих и млађих књига које показују живу преписивачку и илуминаторску делатност у Скиту. Расодер Атанасије је у Светој Ани исписао минеј за април, а 1616/7. у једној келији близу Светог Павла довршио, при његовом игуману Викентију, и триод (*Љ. Стојановић*, Записи, I, 289, бр. 1044; 290, бр. 1050 = Записи). Инок Михаило је 1627. у скиту Свете Ане преписао минеј и пролог за април (*Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 118—119, бр. 251 = Каталог), затим 1628/9. житија светих отаца, где се потписао као јерођакон (Записи, 317, бр. 1201), а 1638, користећи „доброизводну књигу" старих ресавских „преводника", такође у Светој Ани, и један апостол који је приложио Светом Павлу (*П. Успенский*, Первое путешествие, I/2, 16; *исти*, Второе путешествие, 337; Записи, 335—336, бр. 1308). Године 1630/1, јеромонах Хаџи Јосиф начинио је у скиту кожни повез минеја из XIV века и пролога за новембар чији је текст исписао расодер Јефтимије, познат по своме Богородичнику преписаном у Светој Ани 1640/1 (Записи, 344, бр. 1346), као и доцнијем раду у светопавловском скиту, у келији званој Сотир — Каталог, 214, бр. 610; Записи, 392, бр. 1592 (IV, 171, бр. 6938); 393, бр. 1601; 398, бр. 1633 (IV, 175, бр. 6960). У „храму светог Преображења" у Светој Ани јеромонах Антоније је 1642/3. исписао Србљак (Каталог, 192, бр. 509), 1652. зборник слова Јована Златоустог и других отаца (Каталог, 160, бр. 411), 1654. Богородичник (Записи, 375, бр. 1503), 1655/6. Јерусалимски типик (Каталог, 148, број 376), 1656/7. октоих (Каталог, 91—92, бр. 136), 1669/70. пролог (Записи, 403, бр. 1650) и 1674. типик (Записи, 413, бр. 1699). У мањој мери може се пратити рад јерођакона Пахомија Влаха који је у келији св. Онуфрија у Светој Ани 1647/8. преписивао Панагирик (Каталог, 185—186, бр. 487), такође 1648. у келији „Онуфрија Великог и Петра Атонског" минеј за септембар (Записи, 358, бр. 1423), а 1654. радио у Кареји (Записи, 374—375,

Светог Атанасија — до 1500 — немају никаквих вести о Светој Ани,[182] мада говоре о његовој вези са Вулевтиријом,[183] а затим и са манастиром Амалфитанаца који је пред крај XIII столећа такође доспео под његову управу.[184] Чудно је, у ствари, да велико братство, спретно ширећи своју власт, није раније и у целини овладало Светом Аном. У сваком случају, пошто је уступљена уз манастир који су обнављали Герасим Бранковић и Антоније Багаш, она није ускоро прешла у руке друге, премда врло угледне и моћне заједнице. То се, наиме, свакако није десило током XV века, док је Свети Павле уживао заштиту породице Бранковић, чију су наклоност добро осећали и сами Лаврани.[185]

Света Ана се, дакле, колико данас знамо, први пут спомиње крајем XIV века, и то као обитељ која је заједно са Светим Павлом била предата његовим новим ктиторима.[186] Даље истраживање извора вероватно ће разјаснити време, а можда и услове под којима је она дошла под власт највећег и најутицајнијег светогорског братства. Тиме природне везе инока из келија Свете Ане са манастиром Светог Павла нису биле ослабљене. Књиге су често преписиване — то показују и познији записи који Лавру спомињу као матични манастир — управо по жељи старешина Светог Павла, а понекад су и поклањане његовом братству, где су, као и у многим становиштима Свете Ане, обитавали претежно српски монаси. Њихови рукописи, расути по Светој Гори, манастирима у земљи и страним збиркама, тек очекују да се проуче као целина значајна како по својим археографским тако и по уметничким вредностима.

Исправа прота Неофита којом су потврђена права и поседи Светог Павла са наведеном келијом архистратига (Михаила) и братством Свете Ане очигледно се новим ктиторима није чинила довољно поузданом,

---

бр. 1502). Писмо и начин украшавања показују да од Пахомијеве руке потиче и неколико других рукописа на којима он није оставио потпис — *М. Харисијадис*, Илуминација рукописа XVII века исписаних или набављених на Светој Гори за манастире у српским земљама, Хиландарски зборник 4 (1978) 186—187 (где се истиче значај скита Свете Ане као преписивачког и илуминаторског средишта). Јеромонах Макарије је 1686. у Светој Ани довршио псалтир (Записи, 439, бр. 1857), затим исписао три минеја за манастир Светог Павла (Записи, II, 418, бр. 4274), а 1701. и службу и похвално слово св. Ђорђу, које је приложио храму св. Ђорђа, такође у манастиру Светог Павла (Записи, II, 1, бр. 2087). Најзад, у Светој Ани је живео и монах Самуил Бакачич из Украјине, који је крајем XVII века са грчког и руског превео више дела, веома цењених и преписиваних — *Ђ. Радојичић*, Стари српски писци украјинске народности (од краја XV до краја XVII века), Годишњак ФФ у Новом Саду V (1960) 203—217. Словенске рукописе које је још у другој половини XIX века поседовала збирка Светог Павла најопширније је приказао *архимандрит Леонид*, Словенско-српска књижница на св. Гори Атонској у манастиру Хилиндару и св. Павлу, ГСУД XLIV (1877) 271—304.

182 Actes de Lavra, I, Paris 1970 (*N. Svoronos*, Le domaine de Lavra jusqu'en 1204), 56—77; Actes de Lavra, IV (*N. Svoronos*, Le domaine de Lavra sous les Paléologues), 65 et pass. (Tableau récapitulatif chronologique des biens de Lavra de 1204 jusqu'en 1500: 150—153).

183 Actes de Lavra, I, 64—67.

184 Actes de Lavra, II, 1977, 46—50; IV, 150.

185 Actes de Lavra, IV, 195—200.

186 Вест да је скит тек у XVII веку добио име Свете Ане одбацио је на основу извора којима је располагао већ *S. Binon*, op. cit., 129.

и поред потписа угледних чланова ксиропотамског братства и клетве самог светогорског старешине на крају. Зато је четири године касније, почетком јесени 1403, њена садржина била још једном разматрана, и то пред највишим духовним ауторитетом, самим васељенским патријархом и синодом. Неповерење у постојаност договора чије су одредбе више пута довођене у питање увећао је и неспоразум који се појавио у односима са манастиром Дионисија, изложен у исправама патријарха Матеја I (1403).[187] О предмету овог спора, међутим, непосредније говори већ одлука прота Генадија из октобра 1400. године, која исцрпно описује заплет, цео ток размирица са појединим напетим тренуцима и, најзад, његово решење уз помоћ представника целе светогорске заједнице.[188]

У почетку — излаже се у акту прота Генадија — границе око имања манастира Јована Претече, док је био још жив његов оснивач монах Дионисије, уопште нису биле одређене, јер је свети старац сматрао да оне могу изазвати спорове са суседима.[189] Али, после Дионисијеве смрти, наследници су се обратили тадашњем старешини Свете Горе (τῷ κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν τοῦ παντὸς Ὄρους προϊσταμένῳ), с молбом да им утврди манастирске међе.[190] Не схвативши ђавољу сплетку, прот је пристао — истиче Генадије, избегавајући да наведе име свога претходника са чијим се поступком није слагао — и издао је документ који је довео до буне међу монасима Светог Павла. Но, само писмо светогорског старешине није изазвало препаст, колико његова потврда која је уследила и дала Дионисијату још више земље. Уместо љубави, међу братствима су избили сукоби и завладао страх.[191] Због тога је старешина Светог Павла, преподобни Антоније похитао свештеном сабору да га извести о догађајима, а прот се посаветовао са игуманима целе Свете Горе и закључио да је најбоље да се погледа само место и тамо донесе одлука. Изабрани су људи вични просуђивању, духовник манастира Лавре јеромонах Софроније, монаси Макарије из Ватопеда и Јован из Хиландара, некадашњи игуман Руског манастира старац Никандар и духовник Теодосије из седишта у Кареји, који су заједно са протом изашли на спорно земљиште. Они су затражили да им се донесу на увид старе исправе, али им је речено да докумената нема и понуђено да се чују старци у чије се сведочење могло имати поверења. Кир Георгије од Сиријаца писмено је потврдио да му је одавно познато да Протату припадају келије Друваништ̂е, Галактионова, Филасоменâ, горње седиште Продрома, Кирилова келија и Склитрос, а Ксиропотамском манастиру цео обалски део од међа Вулевтирија до јарка (ἕως τοῦ αὐλακίου) манастира

---

[187] *J. Darrouzès*, Les regestes, VI, 480—484.

[188] Исправа је сачувана у два примерка, издата манастирима Дионисија и Светог Павла, али се оба, што је необично, налазе у архиву последњег од њих. Објавио их је *Евлоиос Курилас* у часопису Ἁγιορειτικὴ βιβλιοθήκη 19 (1954) 153—156, 222—227, а из заоставштине К. Влахоса издат је примерак намењен Светом Павлу — *К. Влахос*, Историја, 82—85. О преписима, делимичним издањима и садржају в. *S. Binon*, op. cit., 188—190, (No 14 et 14 bis) 271—274; Actes de Dionysiou, 14, n. 48; 23, 205—206, 209).

[189] *Е. Курилас*, нав. дело, 222—223.

[190] *Исто*, 223.

[191] *Исто*, 223—224.

кир Симона (Симонопетре).[192] Други позвани сведок, духовник кир Никодим је изјавио да је прот Доротеј из Хиландара дао светом Дионисију неки велики крај (περιοχὴν τινα πολλήν), за који он није стигао да добије исправу. Из тога прот Генадије и представници светогорске заједнице нису могли да утврде чије је земљиште — није било докумената, а ни сведоци то тачно нису могли да кажу, па су они за добро обеју обитељи и мира међу њима поставили међе по средини, не умањујући посед ни једног ни другог манастира.[193] Оне иду од мора, где је велики јаз (усек) звани Калатасов; у њему се налази камен у који је сада урезан часни крст, а мало према окомитој стени усечен је и други крст; затим се граница пење до великог камена који се завршава оштро и има облик пирга, по средини расцепљеног, а онда излази до великих стена, где је храст са сада урезаним крстом; даље, оставивши десну страну и на истоку крушку, пењући се, долази се до каменог гроба, где је велики дуб и на њему крст; мало напред, обновљен је крст који је и раније био усечен у храст; изнад њега се налази ава Теодорово гумно које се остави према истоку и мало сиђе до два храста један наспрам другом, где су угребана два крста, и затим иде право, уз крстове урезане у тридесет храстова; најзад, на крају пута, супротно од седла одакле се види манастир Амалфитанаца је велика јела где су назначена три крста.[194] Пошто су постављене међе, одлучено је да све што се налази на источној страни држи Свети Павле, а што је на западној манастир кир Дионисија.[195] Ниједан од манастира не сме да буде узнемираван од другог, него оба треба да живе у љубави и слози, и да буду задовољни у својим границама.[196]

---

[192] *Исто*, 224—225. Овде се излаже само основна садржина одлуке прота Генадија, и то у верзији која је писана за манастир Светог Павла. С обзиром на питање које се разматра, нема потребе да се она у свему пореди са примерком намењеним манастиру Дионисија, варијантом која је одговарала његовим правима. Разлике међу исправама назначио је иначе већ њихов издавач *Е. Курилас*, нав. дело, 157, и оне ће свакако бити посебно разматране приликом критичког издавања ових докумената. Овде се скреће пажња само на проширени део текста у исправи намењеној Дионисијевом манастиру у вези са молбом његових представника да им се доделе келије Друваниште и друге, које су према изјави сведока припадале Протату. Старешина Свете Горе им је изашао у сусрет и дао све тражене келије, сем Галактионове која је већ пре тога доспела под власт манастира кир Симона (Симонопетре), а затим је, такође на захтев Дионисијата, одредио и границе око целог манастира (*Е. Курилас*, нав. дело, 155). У акту, међутим, нема помена да је поменутим келијама Дионисијат и раније располагао и да их је, штавише, јула 1389. сам патријарх Антоније потврдио као његове, иако манастиру нису биле уступљене званичним актом Протата (Actes de Dionysiou, 66—67).

[193] *Е. Курилас*, нав. дело, 225. Опис међа који следи нађен је у архиву Светог Павла и у преводу на српски, у виду једног посебног документа, вероватно из XVI века. Текст не доноси цео завршни део акта који садрже оригинални примерци на грчком, али има потписе, а на крају и месец, индикт и годину (*Д. Синдик*, Српске повеље, 203—205). Недовољно читак препис знакова којима је означена година утицао је да се ‚ςϡθ′ разреши као ‚ζπθ′ и документ датује у 1580, уместо у 1400. годину (*исто*, 205).

[194] *Е. Курилас*, нав. дело, 225.

[195] У поменутом изводу из ове исправе, на српском, наведено разграничење је ближе означено: све што се налази источно од *пута који иде из Кареје ка Светом Илији* припада манастиру Светог Павла, а западно од њега Дионисијату (што се не наводи у грчким верзијама) — *Д. Синдик*, Српске повеље, 204.

[196] *Е. Курилас*, нав. дело, 226.

Поред прота Генадија, акт је потписало више особа, међу којима и одабрани представници Свете Горе, који су просуђивали у спору.[197]

Изложени неспоразум са Дионисијатом избио је ускоро после размирица са Ксиропотамом, тако да је акт којим је он окончан био написан након мање од годину дана. Као што је примећено, у њему се не наводи име прота који је издао документе монасима Дионисијевог манастира и тиме изазвао протест Светопављана.[198] То је, по свему судећи, био Неофит који је новембра 1399. својом исправом потврдио измирење Светог Павла са Ксиропотамом. Он се, наиме, спомиње и јануара 1400. па је мало вероватно да је после тога — мада су честе у то доба биле промене[199] — још нека личност била на челу Свете Горе.[200] Не види се једино када је прот Неофит уступио положај Генадију, односно да ли је буна монаха Светог Павла утицала на смену старешина у Протату до које је дошло 1400. године.

Иако настале у кратком временском размаку, исправе прота Неофита и прота Генадија различито говоре о статусу Светог Павла као монашке заједнице. Прва га готово увек назива, због његове раније зависности од Ксиропотама, само келијом и нема сумње да је Свети Павле тако означаван и у најстаријим, данас изгубљеним документима. Истицање ранга келије уместо манастира, како је спомињан у претходном периоду, имало је у документу посебан смисао у вези са обавезом брат-

---

[197] Јеромонах и духовник Лавре Софроније, ватопедски монах Макарије, јеромонах и духовник Макарије из Ивирона, монах Јован из Хиландара, старац Никандар из Русика, монах и ранији игуман Стефан, прогуман Ксиропотама јеромонах Герасим, духовник из Кареје јеромонах Теодул и писар ђакон Јоасаф. На полеђини, на комаду залепљеног платна, накнадно су изразили сагласност са утврђеним границама и потписали се игуман Лавре јеромонах Марко, игуман Ватопеда и духовник јеромонах Игнатије, игуман Хиландара и духовник јеромонах Григорије, игуман Ксенофона јеромонах Неофит и игуман Есфигмена јеромонах Герасим. Старешине угледних братстава, пре свега оних чији су представници учествовали у решавању спора, потврдили су ово писмо, по закључку колеге Хрисохоидиса, ускоро после његовог састављања, тако да је само нешто касније, можда чак исти писар, начинио и копију одлуке заједно са белешком и додатним потписима. Акт је затим поднесен на оверу Теодосију, епископу Свете Горе и Јерисоса, који је, као што смо видели из српског превода Неофитовог документа, на челу ове епархије био и крајем 1399. године.

[198] Избегавајући да наведе име свога претходника, прот Генадије му очигледно замера што је спорне документе издао μόνος, γνώμης ἄνευ τῶν ἐν τῷ Ὄρει παντί (*Е. Курилас*, нав. дело, 223). Ни касније исправе патријарха Матеја у вези са овим питањем не саопштавају који је прот издао спорне потврде Дионисијевом манастиру, као што, уосталом, не наводе ни име прота Генадија који је неспоразум окончао (*J. Darrouzès*, Les regestes, VI, 481; *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 254—255).

[199] Actes de Dionysiou, 69.

[200] У регесту писма патријарха Матеја из октобра 1403, при помену прота који је монасима Дионисијата издао спорне документе, назначено је Неофитово име и наведен *новембар 1399* (*J. Darrouzès*, Les regestes, VI, 483). Издавач је вероватно имао у виду оштећеност познате Неофитове исправе у којој су на крају могле бити забележене границе између Дионисијата и Светог Павла. Њена садржина, међутим, у целини је очувана у српском преводу који показује да се она бавила само односима између Светог Павла и Ксиропотама. Дионисијевом манастиру Неофит је издао — свакако после тога — посебан документ, а затим још и његову потврду која је највише учинила да почну нове распре на Светој Гори (*Е. Курилас*, нав. дело, 223).

ства Светог Павла да се — у случају да доспе у тешке прилике и остане мали број монаха — поново врати у крило матичног манастира. Друга исправа, везана за спор са Дионисијатом, није била мотивисана посебним разлозима и говори о Светом Павлу као сасвим самосталној монашкој заједници коју назива увек манастиром.

На вести из ових докумената у највећој мери ослонило се и досадашње датовање обнове Светог Павла. Писци који су упознали садржину Неофитовог акта, где се каже да је прот Доротеј оверио „наравнање" између Светог Павла и Ксиропотама, видели су у њему истоименог Хиландарца који је као старешина Свете Горе посебно помагао српске монахе,[201] а не мање познатог јеромонаха Доротеја из Ксиропотама, који је тек почетком девете деценије преузео управу у Кареји. Забуну је подстакао и помен прота Доротеја Хиландарског приликом сведочења једног од стараца о граници између Светог Павла и Дионисијата. Његово име у исправи из 1400, коју су имали у рукама Успенски,[202] Смирнакис[203] и Влахос[204] — документу објављеном тек касније[205] — повезивано је са личношћу млађег прота Доротеја који је оверио договор о помоћи Ксиропотаму у износу од сто унчи сребра.[206] Појава двају прота истог имена омогућила је, дакле, да се преузимање Светог Павла и његова обнова погрешно датују у шездесете године XIV века, време када је Доротеј Хиландарски био на челу Протата.[207]

Одлуке светогорских старешина којима је утврђен однос Светог Павла према Ксиропотаму, а затим одређена граница његових имања према Дионисијевом манастиру донесене су на захтев самих ктитора Светог Павла, који су добро знали да се правни положај манастира на време мора да разјасни и његови поседи обезбеде како би се братству осигурао миран век. То је, уосталом, потврдио и пример Дионисијата чији оснивач није хтео да се поставе међе око манастирског земљишта из бојазни да се не наруше добри односи са суседима: његовим наследницима, без ауторитета којим је он располагао и утицајних личности на које се ослањао, то је касније причинило велике тешкоће.

---

201 О проту Доротеју из Хиландара: *Г. Острогорски*, Серска област, 109—112.

202 *П. Успенский*, Первое путешествие, I/1, 14—15.

203 *Г. Смирнакис*, нав. дело, 602.

204 *К. Влахос*, Света Гора, 271.

205 *С. Ламброс*, Τὰ πάτρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Νέος Ἑλληνομνήμων 9 (1912) 238—240 (где је објављен само део документа, и то према једном препису са великим одступањима од оригинала и погрешном хронологијом); *Е. Курилас*, нав. дело, 222—227 (где је акт објављен у целини, према оригиналу).

206 Преносећи садржину акта из 1399, Влахос каже да је споразум ктитора Светог Павла са Ксиропотамом, којим су му дали сто унчи сребра, потврдио ὁ πρῶτος Δορόθεος Χελανδαρινός (*К. Влахос*, нав. дело, 270; cf. *S. Binon*, op. cit., 262—263).

207 У општим прегледима светогорских прота Доротеј из Неофитовог акта је ипак *млађи* прот овог имена, чије је старешинство у Кареји први пут забележено августа 1384 — *V. Mošin*, Svetogorski protat, 92; *J. Darrouzès*, Liste des prôtes, 432; *D. Papachryssanthou*, L'organisation centrale de l'Athos, Actes du Prôtaton, 140, n. 288 (где запажа да се овера споразума између Ксиропотама и ктитора Светог Павла везује за име прота Доротеја из Хиландара само на основу казивања К. Влахоса, које нема потврде).

Карактеристично је да су се приликом размирица које описује прот Неофит, не одређујући ближе њихову садржину, кир Герасим и кир Антоније сами запутили у Ксиропотам, измирили се са његовим представницима и договорили о спорним питањима. У томе није тешко наслутити посебан удео Герасима Бранковића чије је умешно посредовање на дворовима у земљи доносило светогорским манастирима велике дарове и повластице.

Три године касније, негде крајем лета 1403. у Цариград је стигла велика светогорска делегација на челу са протом Генадијем. Из садржине патријарховог акта од 12. септембра види се да су монаси Светог Павла тада покренули позната спорна питања у чијој су се основи налазиле одлуке прота Неофита и Генадија из 1399. и 1400. године.[208] Нема сумње да су они, поучени несигурношћу договора, још одмах по смиривању сукоба на Светој Гори желели да добију и потврду патријарха, али су се због политичких прилика појавили пред њим тек тада. Промене након ангорске битке пружиле су безбедније услове за путовање које су Светогорци искористили да обаве разне послове у Цариграду.[209]

Патријархов сигилион је у основним цртама изложио најпре целу новију повест манастира Светог Павла од његовог уступања монасима Герасиму и Антонију, преко молбе Ксиропотама за помоћ од сто унчи сребра, до последњег неспоразума са њим, окончаног 1399, чији разлог ни овде није ближе наведен.[210] Исправа је, види се, у првом свом делу пренела основну садржину Неофитовог документа, без наговештаја да је у међувремену нешто од спорних тема било актуализовано. У наставку, патријархов акт се задржао на односима са Дионисијатом и изнео укратко збивања позната из Генадијеве исправе. Монаси Светог Павла, истиче се у сигилиону, обратили су се патријарху преко сабрата Герасима који је дошао са протом (Генадијем) и представницима Свете Горе, тражећи потврду одлуке донесене на њеном сабору. Пред синодом, прот је потврдио патријарху веродостојност писма којим су утврђене границе и тачност навода у њему. Неколико дана касније дошао је, међутим, и монах Герасим из Дионисијата који је захтевао да се суочи са Герасимом из Светог Павла. Они су се срели пред патријархом, у присуству прота и Светогораца, али након расправе заступник Дионисијата није имао ништа да примети. Изнео је једино да његова келија трпи због недостатка шуме. Патријарх је прихватио утврђено разграничење земље између суседних манастира и издао акт на основу којег Свети Павле треба да ужива поседе у својим границама, неометан од монаха Дионисијата.[211]

Судећи по току расправе и њеном закључку, први део питања, у вези са Ксиропотамом, уопште није био споран, али су монаси Светог Павла искористили могућност да се патријарховим актом потврде сви претходни договори. Главна пажња била је посвећена планинском земљишту које је подељено између Светог Павла и Дионисијата. Очевидно

---

[208] *J. Darrouzès*, Les regestes, VI, 480—481.

[209] *Ibidem*, 481.

[210] *Ibidem*.

[211] *J. Darrouzès*, Les regestes, VI, 481.

је део у границама Светог Павла био богатији шумом, па је братство манастира Дионисијата тешко пристајало на постављене међе. Његови узнемирени монаси затражили су зато да се питање још једном размотри. О томе говори друго патријархово писмо, издато после нове расправе, октобра 1403. Нови акт није изложио сва ранија збивања него само ток сукоба са Дионисијатом и патријархову одлуку пред цариградским синодом.[212] Овога пута, поред поменутог монаха Герасима, као представник Дионисијевог манастира појавио се и поп Доротеј.[213] У расправи са Герасимом из Светог Павла, такође у присуству синода, показало се још једном да братство Дионисијата није било оштећено и да је омеђени део заиста припадао Светом Павлу. Представници Дионисијата су се зато сагласили да се повуку са земљишта, иако им је потребно, а да границе остану као што су првобитно одређене. У закључку, патријарх је прогласио неспорним међе утврђене на атоској скупштини, пред иконама и свештеницима у сакралној одежди (ὡς ἐτέθησαν ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων εἰκόνων, φορέσαντων καὶ ἱερέων, ὑπὸ πάσης τῆς ἁγιορειτικῆς συνάξεως), уз претњу да ће они који одлуку не буду поштовали бити искључени из цркве.[214]

Патријархово писмо, чини се, открива и посебан разлог који је утицао да монаси Светог Павла затраже сагласност васељенског поглавара. Иако су границе на свечан начин и под клетвом усвојене на сабору Свете Горе, монаси Дионисијата, а можда и Светог Павла, нису се повукли са одређених поседа. То је сада патријарховим писмом било решено и, колико знамо, спор касније није био обнављан.

У расправама пред цариградским синодом манастир Светог Павла није заступао кир Герасим Бранковић, који је иначе у изворима помињан и једноставно као монах, него други и свакако млађи, нама недовољно познати члан братства истог имена.[215] То открива патријархов сигилион из септембра 1403, који у вези са протестом монаха Светог Павла 1400. године напомиње да се тада пред карејским сабором појавио само игуман Антоније,[216] јер његов духовни брат Герасим није више био у животу.[217] Старац Герасим је, дакле, умро на самом измаку XIV века, између новембра 1399. и октобра 1400, када су односи са суседним манастирима дубоко узнемиравали живот братства Светог Павла и подстицали да се разјасни његов правни и имовински положај. Сам датум Герасимове смрти, 3. децембар, забележен је у Типику св. Саве

---

212 *F. Dölger*, Schatzkammern, 254—255; *J. Darrouzès*, Les regestes, VI, 483.

213 *F. Dölger*, Schatzkammern, 255.

214 *Ibidem*, cf. *J. Darrouzès*, Les regestes, VI, 483.

215 У питању није могао бити ни Гргур, син Вука Бранковића, који је као монах, по узору на свога стрица, узео име Герасим. Он се повукао у Хиландар и примио схиму тек после 15. октобра 1406, а умро је 13. марта 1408; в. *Г. Суботић — С. Кисас*, нав. дело, 165—166 (са старијом литературом).

216 У регесту патријарховог акта из септембра 1403 (*J. Darrouzès*, Les regestes, VI, 481) омашком се наводи да је игуман Светог Павла *Герасим* затражио (1400) општи сабор Свете Горе због додељивања земљишта Дионисијевом манастиру.

217 ... ὁ τῆς τοῦ Ἁγίου Παύλου μονῆς προϊστάμενος ὁ κύρις Ἀντώνιος, μετέστη γὰρ πρὸς Θεὸν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ὁ κύρις Γεράσιμος, σύναξιν ἐζήτισεν ἐκ πασῶν ... (према испису који ми је љубазно ставио на располагање колега К. Хрисохоидис).

Освећеног, преписаном 1655/6. у скиту Свете Ане,[218] а затим и у нешто млађем рукопису исте садржине из манастира Савине. Герасим Бранковић је, према томе, преминуо непосредно после измирења монаха Светог Павла са Ксиропотамом — можда само две-три недеље или чак само неколико дана пошто је добијен акт од прота Неофита — 3. децембра 1399.

Од докумената које је монах Герасим предочио цариградском синоду септембра 1403, патријархов акт изричито спомиње само одлуку прота Генадија који је њену веродостојност лично посведочио. Сигилион је описао и претходне догађаје поводом којих су издавани документи, ослањајући се једино на исправе из 1399. и 1400. На то упућује не само редослед казивања патријархове одлуке него и њена садржина која не доноси ниједну чињеницу преузету из других извора. Из опширних протатских аката овде су иначе изостављене вести које нису биле предмет спора. Међу њима остао је по страни — и зато неопажен — податак на крају оштећеног Неофитовог акта да је Ксиропотам уступио ктиторима Светог Павла, поред манастира, келију архистратига (Михаила) и братство Свете Ане. Остаје свакако загонетно због чега данас недостају управо најранији документи Светог Павла, они који су морали бити предмет највеће пажње, док исправе прота Неофита и Генадија постоје и у делимичном или чак целом преводу на српски. Намеће се, у ствари, мисао да је неком приликом начињена одређена селекција у архиву Светог Павла, који није остао без других исправа XIV века, а поседује и низ врло старих ксиропотамских аката, као и обиље византијских, српских и турских докумената после 1400. године.

После Герасимове смрти, иако већ у годинама, игуман Антоније је наставио да увећава манастирске поседе. 1. јуна 1405, у присуству солунског митрополита Гаврила, властелин Радослав Сабија даровао је братству Светог Павла половину својих добара у Аврамитима и Неохориону у Каламарији, наглашавајући да то чини преко свога духовног оца, игумана Антонија Багаша (διὰ σοῦ τοῦ ἐν Χριστῷ αὐθέντου καὶ πατρός μου, τοῦ ὁσιωτάτου ἐν μοναχοῖς κυρίου Ἀντωνίου τοῦ κατὰ κόσμον Μπαγάση).[219]

---

[218] Хиландарски рукопис бр. 376, л. 75 v: въ г̃ сег(о) мс̃ца прѣстави се Гєрасимь монахь Бранковикь (према снимку из збирке хиландарских докумената у Архиву САНУ); уп. *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, 148, бр. 376. Садржину записа у овом рукопису објавио је *Đ. Radojičić*, Srpske arhivske i rukopisne zbirke na Svetoj Gori. Izveštaj o njihovom proučavanju i snimanju u septembru i oktobru 1953. god., Arhivist V 2 (1953) 18—19 (поново обј. у збирци радова Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 355). Ђ. Радојичић је очевидно забуном назначио да се вест односи на „монаха Герасима Бранковића — Гргура, брата Вуковог (3. децембар)". У питању је био датум смрти Вуковог брата *Радоње Герасима*. Као што смо већ приметили, није могло бити речи ни о Гргуру Герасиму, сину Вуковом, који је још према запису у Типику Данилца Левооког (1416) умро 13. марта (то бележе и наведени преписи Типика св. Саве Освећеног из Хиландара 1655/6. и манастира Савине 1674); уп. *Г. Суботић — С. Кисас*, нав. дело, 174, нап. 51, где је наведена шира литература (у коментару омашком назначено да се вест о монаху Герасиму односи на *стрица* уместо на *брата* Вука Бранковића).

[219] *Евлогиос Агиопавлитис*, нав. дело, 704—706; *К. Влахос*, Историја, 103—106; *S. Binon*, op. cit., 278—279; о поседима; *J. Lefort*, Villages de Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1. La Chalcidique occidentale, Paris 1982, 25—26, 109—110.

Дарована имања је хрисовуљом потврдио у Солуну и цар Јован VII.[220] Ускоро после тога Багаш је преминуо. Већ октобра 1406. монаси Светог Павла молили су византијског владара да им поново потврди наведене поседе у Каламарији, јер нису били у животу ни кир Радослав Сабија ни игуман Антоније.[221] У простагми која је том приликом издата братство Светог Павла назива се манастиром покојног кир Антонија Багаша.[222]

Даровница властелина Николе Балдовина Багаша из марта 1385 — најстарија сачувана исправа Светог Павла из времена обнове, од које смо се удаљили пратећи протатска акта — донела је овом братству знатне поседе изван Свете Горе. Њен садржај посебно је важан за слику манастирског властелинства које се почело образовати у годинама турског освајања, мада је неизвесно до када је манастир Богородице Месонисиотисе остао у његовом обиму.

Оштећена повеља Николе Багаша још није добила критичко издање са поузданим читањем садржине драгоцене за познавање прилика крајем XIV века. Њен приказ ослања се овде углавном на последњи и најпотпунији препис,[223] начињен изгледа без поређења са раније објављеним верзијама.[224]

Стари Богородичин манастир властелин Никола Балдовин Багаш[225] је добио у наследство (κατὰ διαδοχὴν καὶ κληρονομίαν)[226] од свога покојног таста Радослава Хлапена који је манастир „из темеља" подигао (τὴν παρ' ἐκείνου ἀνεγερθεῖσαν ἐκ βάθρων αὐτῶν).[227] Овом повељом он га прилаже Светом Павлу који лежи у подножју, на западној страни Свете Горе Атонске (ἀπὸ τοὺς πρόποδας μὲν καὶ πρὸς δύσιν τοῦ

---

220 *Евлоiиос Агиойавлийис*, нав. дело, 706—707; *S. Binon*, op. cit., 282, 284—286; *К. Влахос*, Историја, 106—108.

221 *F. Dölger*, Schatzkammern, 119—120; cf. *S. Binon*, op. cit., 286—287, 289, где закључује да је Антоније Багаш умро између јуна 1405. и октобра 1406.

222 ... μονῆς τῆς τοῦ κύρου 'Αντωνίου τοῦ Παγάση ἐκείνου (*S. Binon*, op. cit., 287; *F. Dölger*, Schatzkammern, 119).

223 *К. Влахос*, Историја, 76—80.

224 *Евлоiиос Аiиойавлийис*, нав. дело, 726—727; *А. П. Каждан*, Два поздневизантийских акта из собрания П. И. Севастьянова, Виз. врем. II (1949) 317—320.

225 У недостатку одговарајућих знакова у грчком писму, даровница Николе Багаша и документи који говоре о монаху Антонију бележе име породице Багаш као Пагасис (Παγάσης). Једино се у повељи Радослава Сабије ово ретко презиме пише Μπαγάσης, чиме је у већој мери очуван његов изворни облик (cf. *S. Binon*, op. cit., 278; *К. Влахос*, Историја, 77).

226 *К Влахос*, Историја, 278.

227 Уп. *Н. Муцойулос*, Καστορία. Παναγία ἡ Μαυριώτισσα, Атина 1967, 12—13, 56—57, где се излаже и познија историја манастира и објашњавају називи под којима се он јављао у прошлости — од XVII века као Богородица Мавриотиса (како се данас зове, по селу Маврову које се спомиње у повељи) и као Кременски манастир — уп. *С. Димийријевић*, Грађа за српску историју из руских архива и библиотека, Споменик LIII (1922) 158; о зидном сликарству Богородице Мавриотисе: *С. Пелеканидис*, Καστορία, Солун 1953, т. 103—107; *M. Chatzidakis*, Aspects de la peinture murale au XIII s. en. Grèce, L'art byzantin du XIII° siècle, Beograd 1967, 64—65; *Н. Муцойулос*, нав. дело, 17, 22—26, 38—55, т. 35—94.

'Αγίου Ὄρους τοῦ Ἄθω διακειμένην).[228] Никола Багаш га даје са свим његовим правима и повластицама на покретна и непокретна добра која му је посветио његов покојни таст и која је он сам касније придружио; такође уступа и књиге које је Радослав Хлапен поклонио и предмете који служе украсу и достојанству свете цркве и манастира (βιβλία καὶ ἕτερα εἴδη τινὰ εἰς καλλοπισμὸν καὶ εὐπρέπειαν τῆς ἁγίας ταύτης ἐκκλησίας καὶ τῆς μονῆς), који су наведени у његовој даровници.[229]

Пошто је видео да је манастир због недовољно људи и оскудице до крајности срушен, дошао је, божанском вољом покренут — као да духовно надгледа ове ствари — брат властелина Николе монах Арсеније, који држи и стара се о манастиру Светог Павла. На његову молбу, због успомене на блажене ктиторе и због духовне користи, Никола Багаш предаје братству Светог Павла манастир Месонисиотису, као и — још једном истиче — књиге и свете ствари које се у њему налазе.[230] Уз то даје и села која је његов таст већ у почетку даровао овом манастиру — (1) село Коста (Κώνστα) са људима пописаним у даровници покојног (Хлапена) и парицима који се у њему сада налазе; (2) село Нисион са људима и осталим поседом његовим до границе Миријеве (τοῦ λεγομένου Μηρίου); (3) село Маврово (τοῦ Μαύρου) са људима и целим његовим поседом и влашћу; (4) село Романово (τοῦ Ρωμανοῦ), такође са људима, свим његовим поседом и влашћу до царског пута, затим до Џурупатовог камена, Градишта, Граматикове јаме и Винча — све изван града, а у њему, од онога што има и што је добио, Никола Багаш као своје прилаже Георгија ковача, Косту грнчара и Георгија кожара, затим виноград који је његов покојни таст купио од Писиота и (други?) од монаха Атанасија, као и (виноград) који је игуман (Богородице Месонисиотисе) засадио близу Нисиона. Даље се дарују (а) црква (Богородице) Милостиве (τῆς 'Ελεούσης) са кућама уз њу (ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας), а у граду кућа крај Доместика и имање које пролази до Верверија и до пута, као и друга кућа близу ове цркве и Костурјана (τοῦ Καστοριανοῦ); (б) црква изван града звана Аспри (Бела)[231] са виноградима од двадесет модија и њивама које има, затим виноград од једног модија који су цркви оставили Саракин и кастрофилакс за свој помен, а опет изван (града) Миријево село (τοῦ Μηρίου), које има пет ваљавица (ступа, νεροτριβεῖα) и воденица, и село у којем је боравио Алексије; даље, опет у граду (в) црква св. Ђорђа са свим правима и повластицама које има, тј. виноградима, њивама, кућама и осталим; изван (града) још (г) храм св. Димитрија са свим његовим правима и повластицама, затим село звано Свети Илија, виноград који је Белој цркви завештао Манасис и други виноград од два модија који је такође он оставио у Аврстрици

[228] *К. Влахос*, Историја, 77; у оштећеном наставку се описује положај Светог Павла и наводи да се *лево*, *према истоку* види манастир Вулевтирија. То је свакако забележено по казивању самог монаха Арсенија, с обзиром да се при посматрању околине *из манастира*, који је окренут ка мору, према југу, Вулевтирија налази на левој страни.

[229] *Исто*, 77.

[230] *Исто*, 78.

[231] *Исто*, 79.

близу Драгонеа, као и село Хостенон са његовим правима и повластицама које је оставио јеромонах Лука Фултанис. Све је то манастиру Месонисиотиси дао блажени таст (Радослав Хлапен), а Никола Багаш предаје манастиру Светог Павла; са своје стране он придружује старо село Контрелово (τοῦ Κόντρελλου) са свим његовим поседом и влашћу, а на језеру Острову[232] три рибара — Кира, сина Пронтанитовог, који има жену Мару, сина Бодзикиса и ћерку Теодору, (2) Константина, сина Лијевог, чија је жена Ирина, и (3) Болеслава са женом Ирином и синовима Јованом и Трифуном, налажући да се не узнемиравају никаквим господарским наметом, него да раде само за манастир. Све је то — поново наглашава властелин Никола — блажени његов таст завештао поменутим даровним писмом, а сагласно томе и он предаје — села, људе, стара села (παλαιοχώρια), винограде, куће, млинове, стоку, цркве и све друго — манастиру Светог Павла Атонског, молећи оне који после њега буду владали, било да су Ромеји, муслимани или Срби (εἴτε Ρωμαῖοι εἶεν, εἴτε μουσουλμάνοι, εἴτε Σέρβοι)[233] да поштују оно што је он даровао и посветио и да калуђерима управљају без неправде и узнемиравања. Они који буду обитавали у манастиру дужни су да се стално моле прво за блажене ктиторе овдашњег Богородичиног манастира, затим за Николу Багаша, његове родитеље и онога који је овај манастир и наведена имања приложио. Ако би неко од хришћана, било кога рода, хтео да поништи или отргне нешто од онога што је наведено овде и у даровном писму таста Радослава Хлапена — претило се на крају — нека га стигну клетве триста осамнаест отаца богоносних и срџба Божја на страшни дан Суда.

Даровница је издата марта 1385 (6893), али носи индикт 9, а не 8 који би одговарао години. Данас се ово место не може више проверити у оригиналу, јер је последњи део Багашеве повеље загубљен или трајно нестао и познат је само из преписа. Верујемо, међутим, да су због оштећености — као и у српском преводу Неофитове исправе из 1399 — приликом преписивања били замењени знакови индикта Θ (9) и Η (8).[234]

Обимни посед Богородице Месонисиотисе био је у највећој мери одређен поменутим писмом Радослава Хлапена, које Никола Багаш посебно истиче, сматрајући га неодвојивим од његовог документа и залажући се да се њихова садржина упоредо и у целости поштује. Хлапенова исправа је зато свакако, бар у препису, некада била чувана и у манастиру Светог Павла. У његовом архиву недавно је међутим пронађен други, непотпун, али занимљив акт на српском којим Никола Багаш — себе називајући само Балдовином — истом Богородичином манастиру

---

[232] ἐν δὲ τῇ λίμνῃ τῷ Ὀστροβῷ (Островско језеро, западно од Водена, са градом Островом, дан. Арнисом).

[233] *К. Влахос*, Историја, 80.

[234] Грешка је, по нашем мишљењу, настала приликом преписивања и иначе тешко читљивог последњег дела текста, који Евлогиос Агиопавлитис и А. Каждан због тога нису ни објавили.

поклања села Кудрево и Винску са свим њиховим међама и правима.[235] Скромна и кратка исправа својим духом унеколико подсећа на повељу деспота Јована Угљеше Ватопеду из године маричке битке, која открива сличне побуде дародаваца и час искушења у којем је настала:[236] Никола Балдовин је дошао да се поклони Богородици Месонисиотиси пред одлазак „великом самодршцу султану", препоручио се њеној заштити и даровао светињи „приложак" од два села.[237] Пре 1385, дакле, када је Богородица Месонисиотиса предата манастиру који су монаси Герасим и Антоније обнављали на Светој Гори, Багаш је већ био у одређеним обавезама према турском владару.[238] Али питања његовог друштвеног и политичког положаја, као и тренутка успостављања турске власти над овим крајем средином осамдесетих година XIV века, излазе из оквира нашег рада, мада их управо наведени извори, уз грађу коју пружа костурско сликарство овог времена, највише разјашњавају. Такође се морају оставити по страни и поседи који су са Богородичиним манастиром предати Светом Павлу и разматрати у оквиру читавог његовог властелинства, у то доба тек на прагу свога образовања.[239]

Говорећи о своме брату монаху Арсенију, Никола Багаш не доноси његово световно име. То је истовремено и једини његов помен под овим именом пре него што га је, примајући велику схиму, заменио новим Антоније, задржавши при избору исто почетно слово.[240] Може се зато претпоставити — мада је у питању била само честа пракса, а не и доследно поштовано правило — да је и Арсенијево мирско име почињало истим словом.

Арсеније је постао великосхимник после 1385, али је у недостатку датованих извора под именом Антоније наведен тек у одлуци прота Неофита, иако она описује и догађаје који су претходили издавању даровнице Николе Багаша, сећајући се чак доласка двојице ктитора на Свету Гору. Антоније је, наиме, навођен — без обзира што се излагање односило на старије време — под оним именом које је носио у тренутку када је документ писан. Разумљиво је зато да га и записи из XV столећа који чувају успомену на његове преводе начињене у време боравка у Ватопеду, дакле, пре доласка у манастир Светог Павла и узимања велике схиме,

---

[235] *Д. Синдик*, Српске повеље, 186—187.

[236] *Г. Острогорски*, Серска област, 141.

[237] Село Кудрево је највероватније τὸ παλαιοχώριον τοῦ Κόντρελλου, које се као дар Николе Багаша помиње и у његовој повељи Светом Павлу.

[238] *Д. Синдик*, Српске повеље, 186.

[239] Један део наведених топонима може се и данас без тешкоћа препознати, али они овде неће бити предмет пажње. У вези са поменом Беле цркве (Ἄσπρη ἐκκλησία) *S. Binon*, op. cit., 267, напомиње да њено име одговара називу једног села у близини Костура. Највећи број топонима односи се, међутим, на крај око Водена и највероватније на њега мисли Багаш када спомиње имања *у граду*. То упозорава да с резервом треба примати идентификацију Богородице Месонисиотисе са Богородицом Мавриотисом крај Костура.

[240] Не бисмо се сложили са мишљењем да је Арсеније било његово световно име које је заменио када је ушао у манастир (*S. Binon*, loc. cit.). У повељи Светом Павлу, Никола Багаш већ говори о њему као *монаху* (ὁ ὁσιώτατος ἐν μοναχοῖς . . . κύριος Ἀρσένιος). У световним круговима српског друштва име Арсеније није било распрострањено.

наводе као Антонија, јер га знају из каснијег доба. По свему судећи, монах Арсеније је био први игуман обновљеног Светог Павла и њиме је управљао све до краја живота.[241] Речима пуним поштовања, властелин Никола најпре казује да је из Свете Горе дошао ὁ ὁσιώτατος αὐθέντης καὶ ἀδελφός μου κύριος 'Αρσένιος,[242] а затим његов положај јасније одређује када за њега у вези са даривањем Богородице Месонисиотисе каже: κατέχει καὶ ἐφορεύει τοῦ 'Αγίου Παύλου μονήν.[243]

Поклон се при томе не приказује као помоћ светогорском братству, већ као препуштање „до краја срушеног" Богородичиног манастира личности која држи и стара се о Светом Павлу и која је, божанском вољом покренута, као да одозго мотри прилике у овом крају, дошла и удостојила се бриге о Богородици Месонисиотиси. Антонија као игумана Светог Павла, иначе, не наводи изричито познија исправа прота Неофита, иако је он у то доба сигурно био на челу братства, него само Генадијев акт (1400) и затим, готово пред смрт, даровница Радослава Сабије и потврда цара Јована VII (1405).

Поред цркава које су припадале Богородици Месонисиотиси и које тек треба да добију своје место у прегледу уметничког наслеђа овог подручја, пажње су вредне и књиге и уметнички предмети о којима у два маха говори Багашева исправа, подсећајући да су они ближе назначени у данас изгубљеној даровници Радослава Хлапена (ἃ καὶ ἐν τῷ ἱερῷ ἐκείνῳ παραδοτηρίῳ ἐντέτακται).[244] Остао нам је непознат њихов број, као и њихова каснија судбина, али књижни фонд овог старог манастира сигурно је био знатан и занимљив особито за монаха Антонија који је ретка дела преводио са грчког. Можда ће се реконструкцијом некадашње књижнице Светог Павла, која је данас расута по различитим збиркама, открити да је известан број рукописа потицао из Богородице Месонисиотисе, као што поуздано знамо да је од уметничких дела из овог манастира стигла икона Богородице са дететом која се, под називом Παναγία ἡ Μεσονησιώτισσα, са посебним поштовањем чува у олтарском простору, на синтронону главног манастирског храма.[245]

Трајне политичке промене рано су оставиле трага у турским документима у архиву Светог Павла, из којег је В. Бошков објавио нишан Мурата I из 1386, вероватно најстарији оригинални акт једног османског владара на турском језику уопште.[246] Султан је непознатом власнику, чије је име било назначено у првом, оштећеном делу исправе, потврдио тимар који је раније доделио његов отац Орхан, али се наведена села налазе у областима где су атоски манастири имали своје поседе, тако да се може помишљати на једно од братстава Свете Горе.[247] Нишан, ипак,

---

241 *S. Binon*, loc. cit.

242 *К. Влахос*, Историја, 78.

243 *Исто.*

244 *Исто*, 77.

245 *П. Успенский*, Первое путешествие, I/2, 81; *Г. Смирнакис*, нав. дело, 606; *К. Влахос*, Историја, 80.

246 *V. Boškov*, Jedan originalan nišan Murata I iz 1386. godine u manastiru Svetog Pavla na Svetoj Gori, Prilozi za orijentalnu filologiju 27 (1977, Sarajevo 1979) 225—245.

247 *Исто*, 226—227, 230, 236, 238—240.

није припадао Светом Павлу, с обзиром да је првобитни акт био везан за Орхана, тј. за време када манастир још није био обновљен. Важнији је због тога други документ из његове збирке, нишан принца Орхана, сина Сулејмана Челебије, који је такође објавио В. Бошков.[248] Почетком 1412, годину дана после очеве смрти, принц је потврдио акт којим је он Светом Павлу дао у тимар село Месонисиотису — по мишљењу издавача, у ствари, манастир овог имена — уз обавезу братства да сваке године за војску опреми једног оклопника (чокала, џебелију).[249] В. Бошков је, истражујући судбину принца Орхана који се само још кратко време успео да одржи у борбама за престо Бајазитових наследника, објаснио и необичне околности у којима је издата исправа Светом Павлу, једна од ретких ове врсте и чак са тугром младог претендента.[250] У временима изузетно тешким укрстили су се животни путеви принца Орхана и, на Мусиној, противничкој страни, Ђурђа Бранковића. Приликом опсаде Селимврије, у којој се налазио Орхан, у јесен 1411, српски великаш је, према Константину Филозофу, био осумњичен од Мусе који је намеравао да га отрује и пребегао је принцу Орхану у град. Нешто касније, вероватно средином јануара 1412, Ђурађ Бранковић и Орхан су били заједно и у Солуну, где је Орхан, свакако на његову молбу, издао нишан братству Светог Павла.[251]

Манастир Богородице Месонисиотисе остао је, према томе, у поседу Светог Павла и после успостављања турске власти, што је после Бајазитове смрти својим актом потврдио Сулејман, а почетком 1412. и принц Орхан.

Обнова Светог Павла у XIV веку морала је бити веома обимна. У дугом временском распону од почетка XII до осамдесетих година XIV века најпоузданији документ (1329) описује жалосни изглед манастира који је у рушевинама свакако сачекао и монахе Герасима и Антонија. О предузетим пословима, видели смо, извештава највише исправа прота Неофита. Нови ктитори су у манастиру светог Павла подигли храм, око њега утврђење (ὁ περὶ αὐτὸ πύργος) и келије, а затим засадили виноград и начинили баште.[252] Изглед целине која је тада изграђена данас се тешко може наслутити, јер је пола столећа касније деспот Ђурађ Бранковић поново сазидао или бар темељно преиначио главну цркву. Манастирски комплекс чији је развој најбоље успео да сагледа С. Бинон непрестано се мењао. Унутрашњи простор је знатно увећан рушењем јужног манастирског крила и доградњом нових здања и бедема у том делу,[253] а затим и дизањем новог католикона у прошлом веку, тако

[248] *V. Boškov*, Ein Nišān des Prinzen Orhan, Sohn Süleymān Çelebis, aus dem Jahre 1412 im Athoskloster Sankt Paulus, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 71 (Wien 1979) 127—152.

[249] *Ibidem*, 129, 131—132, 142—144.

[250] *Ibidem*, 132—141, 145 et pass.

[251] *Ibidem*, 138—140.

[252] *К. Влахос*, Историја, 74.

[253] *S. Binon*, op. cit., 193—204.

да до нас није дошао ни изглед целине какав је својим наивним и духовитим цртежом забележио В. Г. Барски.[254]

Велики радови на обнови изискивали су знатна материјална средства која су монаси Герасим и Антоније морали да обезбеде пре него што су преузели стари манастир. Имања Богородице Месониоистисе представљала су одређен економски ослонац и по свој прилици била су једини знатнији прилог породице Багаш чија се подршка, као и судбина уопште, касније не може пратити. Никола Балдовин је вероватно већ у снажном продору Турака осамдесетих година — на то указује и његово даровно писмо Богородичином манастиру пред одлазак султану — прихватио вазални однос, дакле пре 1385, када се последњи пут помиње. С друге стране, нема непосредних вести да је обнову Светог Павла помагала и породица Бранковић, чији су млађи чланови касније, током читавог XV столећа, даривали и штитили његово братство. С разлогом, међутим, треба сматрати да је управо подршка Вука Бранковића омогућила да се манастир подигне и до краја измире обавезе које су у првим годинама стварале тешкоће његовом развоју.

За грађевинске радове била су неопходна велика новчана средства. Монах Герасим, који се у Србији залагао не само за манастир Хиландар него и за Лавру св. Атанасија, био је у прилици да обезбеди потребну материјалну основу. Његово заузимање за светогорска братства срећно се подударало са све већим напретком рудника у Србији, а приходи од њих непосредно су се осећали како у обиму тако и у виду прилога које је Герасим добијао. Поклад Бранковића у Дубровнику открива да је пред султановим притиском Вук овде склонио 1580 литара финог сребра и предмета од злата у тежини од 14 литара и 7 унчи.[255] Свакако зато није случајност да су ктитори Светог Павла у време прота Доротеја Ксиропотаму дали сто унчи сребра, тј. да „наравнање" није изражено у новчаним јединицама, него у тежинским мерама које су у вези са приходом од рудника често коришћене у Србији. На то подсећа и поменути доходак од сто литара сребра који је 1381. кнез Лазар доделио Лаври,[256] као и дар Ђурђа Бранковића истом манастиру 1427 — два свећњака од позлаћеног сребра у тежини од шездесет литара, уз годишњи приход од двадесет литара сребра из Новог Брда.[257] У измењеним историјским приликама, као надокнаду за приход од метоха који је је дошао под турску власт, деспот је између 1429. и 1439. Лаври дао доходак од шездесет литара годишње, такође из Новог Брда.[258] Најзад, 1452, за све поседе у Србији, деспот је овом манастиру одредио доходак од сто двадесет литара сребра.[259]

У вези са овим вестима, пажњу привлачи често истицани податак да су монаси Герасим Бранковић и Антоније Багаш *откупили* од Кси-

---

[254] *В. Г. Барский*, нав. дело, у прилогу између стр. 388 и 389.

[255] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I, 1, Београд — С. Карловци 1929, бр. 144, 146, 148, стр. 142—146.

[256] Actes de Lavra, IV (*S. Ćirković*), No 5, 184—185.

[257] *Ibidem*, No 10, 194—195.

[258] *Ibidem*, No 11, 195—196.

[259] *Ibidem*, No 12, 197—200.

ропотама манастир Светог Павла за 24.000 или 25.000 аспри[260] — податак који одудара од наведених облика даривања и плаћања српских владара и велможа, као и од обичаја да се тако великим износима стиче право на обнову запуштених манастира и келија. Пратећи пре свега изворе, до сада се на ову вест нисмо освртали, јер је нисмо срели ни у једном документу, него тек у млађим прегледима повести Светог Павла. Због тога се отвара питање да ли су монаси Ксиропотама заиста стари манастир уступили уз тако високу суму, а касније од његових ктитора *накнадно* тражили и сто унчи сребра. Као што смо видели, Неофитова исправа приповеда о обнови Светог Павла од самог њеног почетка, спомињући чак и долазак двојице српских монаха високог рода у Свету Гору, али не наводи да су они на име уступнине платили Ксиропотаму и одређен новчани износ. Документ је, као што је већ истакнуто, настао на захтев самих Светопављана који су желели да се обезбеде од неспоразума и није због тога било разлога да се испусти тако значајан елемент првобитног договора који би давао већа права монасима Светог Павла и представљао основу на којој су другачије могли да граде своје односе са Ксиропотамом. У исправи, с друге стране, није назначено да су кир Герасим и кир Антоније доцније, у време прота Доротеја, дали *још* сто унчи сребра, него само да су се монаси Ксиропотама у некој нужди обратили ктиторима Светог Павла за помоћ. Ако се дословно узме Неофитово казивање, Герасим и Антоније су пре 1399. од Ксиропотама добили једино потврдно писмо којим им се даје слобода да „келију" Светог Павла држе докле траје њихов рад, уз поменути услов да се — уколико братство остане на малом броју монаха и доспе у тешкоће — опет врати Ксиропотаму. С обзиром да је наведено писмо било издато тек пошто је манастир обновљен, необично је да су послови на њему не само отпочели него, бар у одређеној мери, били и *довршени* без одређене дозволе. Ако се уз то има у виду да су се напуштене келије на Светој Гори у XIV веку предавале одлуком прота,[261] чини се прихватљивијом могућност да ктиторима Светог Павла основну сагласност није дало братство Ксиропотама, него старешина или сабор Свете Горе, а да су се они тек после окончаних или можда делом изведених радова обратили Ксиропотаму да би се и са његове стране обезбедили. У противном случају, природно би било да је питање положаја и права манастира Светог Павла било решено већ првим документом којим је Ксиропотам допустио његову обнову. У том смислу има основе и сумња да су монаси Ксиропотама имали пре тога власт над Светим Павлом,[262] власт која је касније призната уводном напоменом у Неофитовом акту да је био ὑπὸ τῆς σεβασμίας καθ' ἡμᾶς ἁγιορειτικῆς καὶ βασιλικῆς θείας τοῦ Ξηροποτάμου μονῆς ἔκπαλαι δεσποζομένον.[263]

Запуштени манастир у којем је можда пребивао понеки монах, са испосничким келијама у околини, предат је, по нашем уверењу, монасима кир Герасиму и кир Антонију без икаквог откупа, као што је и

[260] *К. Влахос*, Света Гора, 270; *S. Binon*, op. cit., 260, и други писци.

[261] *М. Живојиновић*, Светогорске келије, 42—46.

[262] Actes de Xéropotamou, éd. *J. Bompaire*, 10, n. 42.

[263] *К. Влахос*, Историја, 73—74.

касније одлуком светогорског протата (3. новембра 1409) Светом Павлу додељена келија Сотир уз обавезу да му даје пола перпере годишње.[264] Тек доцније, користећи вероватно и околност да је старешинство Свете Горе било поверено Доротеју, сабрату манастира Ксиропотама, његови монаси су затражили помоћ од ктитора Светог Павла и добили од њих сто унчи сребра.

Откуда је онда у прегледе Свете Горе доспео податак да је Ксиропотаму на име откупа плаћено за манастир Светог Павла 24.000 или 25.000 аспри?[265] У низу неспоразума који су пратили коришћење извора о Светом Павлу, ова вест се могла појавити у вези са уверењем да је манастир уступљен у време прота Доротеја, при чему је наведена количина сребра прерачуната у аспре којима се чешће плаћало на Светој Гори. Да ли је у то доба сто унчи сребра заиста одговарало суми од 24.000, односно 25.000 аспри овде није од значаја, јер се не зна када је и каквим начином обрачунавања добијен овај износ.

Иако недостају најранији документи који се односе на уступање манастира Светог Павла, може се доста одређено утврдити време његове обнове. Монах Арсеније је боравио у њему већ пре одласка своме брату властелину Николи марта 1385. Градитељски послови у манастиру су почели свакако пре тога. Они су — према редоследу догађаја изложеном у Неофитовој исправи, у који не треба сумњати — бар у извесној мери били и довршени када је Ксиропотам ктиторима Светог Павла потврдио самосталност братства и његова права. После извесног времена, за владе прота Доротеја, монаси Ксиропотама су се због неких потреба обратили њима за помоћ. Речи χρόνοι τῷ ἀπ' ἐκείνου συχνοὶ καὶ χρείας γενομένης διά τινα ἀνάγκην ... [266] од значаја су за ово питање, с обзиром да је њима одређено време између добијања потврдног писма од Ксиропотама и давања његовом братству сто унчи сребра. У преводу Неофитове исправе, који је вероватно настао у исто време[267] — без сумње у самом Светом Павлу, где је ток догађаја био добро познат — наведено место преведено је речима: Лѣть по семь нѣколико и потрѣба в(ы)с(ть) за нѣкое поноуждение ... [268] Према томе, тек коју годину касније, у време Доротеја који се као прот спомиње између 1384. и 1387, Ксиропотамци су добили помоћ у сребру. Не знамо да ли је Доротеј постао прот већ почетком осамдесетих година, јер нема вести о старешинама у Протату.[269] То, међутим, није од важности за основну хронологију која се овде

[264] *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, 50—51; *Д. Синдик*, Српске повеље, 192—193.

[265] Најближи пример плаћања у аспрама пружа необјављени документ из 1401/2, којим је манастир Светог Павла у присуству сведока — четири хришћанина и два муслимана — од Комниновог сина Димитрија за 150 аспри купио земљиште уз цркву (Богородице) Елеусе, уз обавезу манастира да спомиње његовог оца (*К. Хрисохоидис*, нав. дело, 276, бр. 26).

[266] *К. Влахос*, Историја, 75.

[267] *Д. Синдик*, Српске повеље, 188.

[268] *Исто*, 189.

[269] Actes du Prôtaton (*D. Papachryssanthou*), 140.

успостављ: последњи помен Герасима у Хиландару 13. новембра 1382. сведочи да је он тада још припадао његовом братству, док је најкасније почетком 1385. монах Антоније већ био на челу манастира Светог Павла, који су они заједно преузели.

Све послове које је подразумевала обнова тешко је временски оштро одредити, али се њихов редослед и хронолошки оквири могу назначити. Манастир је уступљен српским монасима свакако још док је Герасим био у Хиландару, а Антоније по свој прилици у Ватопеду. После тога су уследиле припреме и предузета је обнова. Низ посета дворовима у земљи које је крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година начинио монах Герасим био је прилика да се обезбеде потребна средства, пре свега од Вука Бранковића који тих година — колико се из извора види — није помагао друге светогорске манастире.

Око 1380, када је новим ктиторима препуштена „келија" Светог Павла, старешина у Кареји био је Харитон, добро познати кутлумушки игуман и угровлашки митрополит, онај који се у својим тестаментима сећао благонаклоности и помоћи српских владара и великаша, међу којима Вука Бранковића и Радохне, каснијег монаха Романа-Герасима.[270] Неколико година доцније, у одлуци патријарха Нила (1386), којом је окончан спор између манастира Кутлумуша и Лавре, споменута су и одређена писма која су сведочила да су доброчинством цара Стефана, Радохне и деспота Угљеше за Кутлумуш била откупљена извесна имања.[271]

Догађаје који су пратили обнову Светог Павла непосредно и најпотпуније осветљава Неофитов акт који говори о правима његовог братства. Са садржином ове исправе, наиме, оно је до краја морало бити сагласно, јер је документ издат на његов захтев и почивао је на подацима које су Герасим и Антоније правдали пред протом Неофитом раније прибављеним документима. Штавише, са овом исправом светогорског старешине и одлуком његовог наследника Генадија појавио се три године касније пред васељенским патријархом и његовим синодом представник Светог Павла, тражећи да се потврде договори који се у њима наводе. Не треба, дакле, веровати да је постојао споразум о откупу уз суму од 24.000 или 25.000 аспри, који би у већој мери говорио о правима Светог Павла него акт прота Неофита. Познато је, иначе, да је светогорска управа подстицала обнову напуштених обиталишта,[272] међу којима је, пола столећа раније, прот Исак управо манастир Светог Павла истакао као једну од древних светиња које су због небриге и оскудице порушене. Ако се уз то има у виду да су монаси Герасим и Антоније били веома цењени због заслуга у животу светогорске заједнице, нема основе касније тврђење да им је обнављање старог здања, које је већ само изискивало замашна средства, било допуштено уз високу надокнаду.

---

[270] Actes de Kutlumus, 116, 120.

[271] *Ibidem*, 144. О реакцији византијске духовне управе (1375) на ранију власт српских прота и затим поново толерантном односу према њиховим одлукама в. *Г. Острогорски*, Серска област, 124—126.

[272] *М. Живојиновић*, Светогорске келије, 42—66 и др.

Намеће се след догађаја чију окосницу чини казивање акта прота Неофита, а допуњују вести из других, махом светогорских извора с краја XIV и почетка XV века: око 1380. године старци Герасим и Антоније су добили — највероватније од прота Харитона — дозволу да обнове стари манастир под Атосом, обавили потребне припреме и обезбедили новчана средства и прилоге у имањима од породица Бранковић и Багаш; отпочела је изградња, а после првих завршених послова прибављен је и данас изгубљени документ којим је манастир Ксиропотам признао права новога братства; након извесног времена Ксиропотамци су се обратили за помоћ ктиторима Светог Павла и добили од њих сто унчи сребра, што је оверио прот Доротеј, најкасније 1388.[273] Равно пре шест столећа, дакле, 1383—1384, у току је била обнова Светог Павла. Њено време, као што је речено, с једне стране, одређује помен монаха Герасима као члана хиландарског братства новембра 1382, а са друге, одлазак монаха Антонија, већ као старешине Светог Павла, у посету брату Николи Багашу марта 1385.

Gojko Subotić

LA RESTAURATION DU MONASTÈRE DE SAINT-PAUL AU XIVe SIÈCLE

Après une crise prolongée, le vieux monastère de Saint-Paul, situé au pied de la pente occidentale du Mont Athos, a été restaurée dans les dernières décennies du XIVe siècle. Les informations, souvent citées, qui devraient indiquer la continuité de sa vie — quoique modeste — dans la période précédente, ne sont pas suffisamment déterminées. Pour la plupart elles proviennent des sources qui ne sont pas authentiques, ou bien ne se rapportent même pas du tout au monastère de Saint-Paul. L'acte du prôtos Isaac, datant de l'année 1329 est l'unique témoignage certain et clair que le monastère était en ruines avant la restauration. En tout cas, il n'y a aucune trace de la aprticipation de Saint-Paul à la vie de droit public de la communauté athonite au cours de deux siècles et demi, entre le commencement du XIIe siècle et la seconde moitié du XIVe siècle.

La restauration du monastère au XIVe siècle, que l'on date différemment, a été entreprise par deux moines athonites, membres des familles féodales serbes distinguées, Gérasime Branković et Antoine Bagaš (Pagasis).

Le premier d'eux, Nikola Radonja (Radohna) — fils aîné du sébastocrator Branko Mladenović et frère du seigneur bien connu Vuk Branković — était marié, avant de s'être retiré au Mont Athos, à Jelena (Hélène), soeur du roi Vukašin et du despote Jovan (Jean) Uglješa, maître de Serrès. Il se fit moine après la mort de sa femme et de ses deux filles, décédées selon toute

[273] Већ јануара 1389. на положају прота налазио се Давид — Actes du Prôtaton, loc. cit.

probabilité au cours d'une épidémie qui avait emporté, à Serrès à cette même époque en été 1363, le patriarche constantinopolitain Calliste et plusieurs membres de sa suite. Nikola Radonja, devenu moine, changea son nom en Roman et plus tard, ayant pris le grand habit angélique, en Gérasime. Son intercession en faveur des monastères athonites a commencé déjà avant son départ pour Athos où l'higoumène du monastère de Kutlumus, Charitôn le mentionne dans ses testaments comme donateur. Le moine Roman-Gérasime apparaît dans nombreuses sources entre 1365 et 1381. Il visitait alors les cours des dynastes serbes où il représentait, le plus souvent tout seul, les intérêts du monastère de Chilandar et recevait les subsides pour cette communauté religieuse. C'est en lui aussi qu'il faut voir de toute façon ce moine Gérasime qui a obtenu du prince Lazar, au nom du monastère de Lavra, un riche revenu de Novo Brdo; il s'agit de 100 litres d'argent par an, ce qui correspondait, à cette époque-là, à la somme de 800 ducats vénitiens. Gérasime est mentionné pour la dernière fois comme membre de la communauté de Chilandar le 13 novembre 1382, lorsque celle-ci délibérait sur l'obligation du monastère relative à la commémoration des fondateurs défunts. Cette réunion est tenue le jour de saint Jean Chrysostome, éminent interprète des droits des fondateurs et des prescriptions monastiques en rapport avec les commémorations des ktitors.

L'autre fondateur de Saint-Paul, le moine Arsène — nommé Antoine après la prise du grand habit angélique — provenait de la famille noble de Bagaš, dont les domaines se trouvaient dans la région de Vranje. Avant la restauration du Saint-Paul il vivait — du moins un certain temps — dans le monastère de Vatopédi. Il traduisait les oeuvres théologiques du grec en serbe, et c'est pourquoi les notes ultérieures le mentionnent comme »admirable Antoine«. Au mois de mars 1385, Arsène-Antoine était déjà higoumène du monastère de Saint-Paul, lorsqu'il visita son frère Nikola Baldovin Bagaš et obtint pour ses confrères le monastère de la Vierge Mésonisiotissa, au bord du Lac de Kastoria. Le seigneur Nikola avait hérité ce vieux monastère, aujourd'hui connu sous le nom de Mavriotissa, de son beau-père, notable Radoslav Chlapen et il a même agrandi les vastes propriétés du monastère. Un document serbe, délivré sans doute avant la fin de l'année 1384, parle des contributions faites par Bagaš à Mésonisiotissa lorsqu'il se préparait à visiter — peut-être déjà en vassal — la cour du sultan Amurat Ier. Son acte de donation de l'année 1385 est le témoignage le plus ancien du monastère de Saint-Paul, de l'époque où les fondateurs nouveaux en avaient déjà pris possession. Les événements précédents sont, pourtant, éclairés uniquement par un acte postérieur, très précieux et digne de foi, du prôtos Néophyte. Il traite spécialement de la restauration de Saint-Paul et de ses rapports avec Xéropotamou. Ayant certainement en vue la dépendance antérieure de Saint-Paul de monastère Xéropotamou, kyr Gérasime et kyr Antoine, après avoir édifié l'église, les fortifications et les cellules, planté les vignes, les jardins etc., se sont adressés à la communauté de Xéropotamou en exigeant la confirmation des droits de leur monastère. Xéropotamou leur permit de tenir le »kellion« de Saint-Paul »tant que leur lignage aura de force et tant qu'il durera«, de bâtir les annexes à la construction originale et de la faire progresser sans être inquiétés. Seulement au cas où le »kellion« tomberait entièrement en décadence et serait réduit à quelques moines seulement, de sorte à devenir incapable de subsister seul — soulignait-on dans le document — il devrait retourner au

sein du monastère de Xéropotamou et en aucun cas ne devrait pas être cédée à quelque autre monastère. Après un certain temps, au temps du prôtos Dorothée de Xéropotamou — dit-on plus loin — les moines de ce monastère s'étaient trouvés dans quelque nécessité. Ils s'adressèrent pour la secours aux restaurateurs de Saint-Paul et reçurent d'eux cent onces d'argent, ce qui a été confirmé par un document du prôtos Dorothée. A la fin certains malentendus ont surgi aussi, dont le sujet n'est pas indiqué de plus près, mais ils furent aplanis. L'acte du prôtos Néophyte conclut son exposé par la présentation des rapports réglés entre Xéropotamou et Saint-Paul. La dernière partie de ce document, pourtant, n'est pas conservée et c'est pourquoi on le datait souvent incorrectement en 1392, dans la première période de l'administration du prôtos Néophyte. De l'autre côté, il existe deux versions serbes de ce document qui donnent le texte intégral. Une de ces versions, publiée récemment, a été faite, semble-t-il, bientôt après la délivrance de l'original grec. L'année 1400 (novembre 6909), qui est indiquée sur les traductions serbes, ne correspond pas à l'indiction 8 qui y est noté. Le document, comme on l'a déjà observé, a été émis au mois de novembre 1399 (6908) et l'erreur s'est certainement produite seulement dans les versions serbes, par la substitution des signes ressemblants Θ (9) et H (8) à la fin de l'année.

La partie terminale de l'acte de Néophyte, connu uniquement de la traduction serbe démontre qu'à Saint-Paul a été accordé aussi le droit sur le kellion de l'archistratège (Michel) et sur Sainte Anne (»le territoire entier de cette équitable famille avec ses droits et bornes«). L'assemblage des kellia, qui ont plus tard formé le scite de Sainte-Anne, appartenait, donc, en ce temps-là à Saint-Paul. Sa mention la plus ancienne, connue jusqu'à présent, a été notée en 1574/5 dans l'adelphatarion du monastère de Lavra, dans la possession duquel il se trouvait déjà en ce temps-là; son synaxis a cédé alors un kellion de Sainte-Anne au prêtre Théodose le Serbe. Cependant, il est incertain quand Sainte-Anne était-elle venue sous l'administration de la Lavra. De toute façon, les liens naturels et étroits entre les moines des kellia de Sainte-Anne avec le monastère Saint-Paul n'ont pas été rompus. Dans une série de plusieurs dizaines des manuscrits serbes d'une époque ultérieure, copiés à Sainte-Anne, nombreuses inscriptions parlent des supérieurs et des moines de Saint-Paul qui commandaient souvent les livres ou les recevaient en cadeau. Vers la fin même du XIVe siècle, la vie de la communauté de Saint-Paul a été de nouveau inquiétée par les disputes, cette fois-ci avec le monastère voisin de Dionysiou. Le prôtos, le plus probablement encore Néophyte, avait donné à ce monastère les documents par lesquelles il leur reconnaissait la propriété des possessions auxquelles prétendaient les moines de Saint-Paul. Dans le concile de l'Athos, à la demande d'Antoine Bagaš, higoumène de Saint-Paul, ont été élus les représentants pour fixer les bornes entre deux monastères — bornes qui furent ensuite solennellement proclamées devant les saintes icônes et en présence du clergé en habits sacrés. Le document relatif à la délimitation a été émis par le prôtos Gennadios au mois d'octobre 1400. Trois ans plus tard — lorsque les conditions historiques, changées après la bataille d'Angora l'ont permis — ce prôtos apparut avec la délégation du Mont Athos ensemble avec les représentants de Saint-Paul et de Dionysiou devant le patriarche Matthieu et son synode à Constantinople, où il a témoigné personnellement la veracité de son acte. Le chef de l'église oecuménique dans son sigillion de 12 septembre a confirmé, avant tout, la teneur de l'acte du

prôtos Néophyte concernant les relations avec Xéropotamou qui n'étaient plus contestables. Ensuite, dans la seconde partie, il a affirmé la décision du prôtos Gennadios sur la délimitation des possessions avec le monastère Dionysiou. Il a confirmé encore une fois le même sujet, après les objections des représentants de Dionysiou, dans un autre document, au mois d'octobre 1403.

Les bornes fixées entre ces deux monastères sont notées aussi dans un document serbe des archives de Saint-Paul, publié récemment. Il s'agit, en effet, d'un extrait de l'acte de Gennadios, même avec la notation de l'année 1400 qui a été incorectement lue comme 1580.

Le moine Gérasime Branković mourut bientôt après le règlement du conflit avec Xéropotamou, entre novembre 1399 et octobre 1400: dans le litige avec le monastère de Dionysiou a pris part uniquement l'higoumène Antoine, car — d'après le décret du patriarche Matthieu — son frère spirituel n'était pas alors vivant. La date de sa mort, le 8 décembre, est notée dans un typicon de st. Sabbas de Jérusalem, copiée plus tard dans le scite de Sainte-Anne. Le moine Gerasim Branković mourrut par conséquent à la fin du 1399 déjà. D'autre part, Antoine Bagaš, comme on a déjà établi, décéda quelques années plus tard, puisqu'il a reçu en cadeau, au mois de juin 1405 à Salonique, de Radoslav Sabia (Sampias) pour le monastère de Saint-Paul, les possessions à Abramitai et à Néochorion. En octobre 1406 déjà une nouvelle confirmation a été donnée par Jean VII, car ni Radoslav Sabia ni Antoine Bagaš n'étaient plus parmi les vivants.

Une analyse plus approfondie des sources, malgré le manque des documents antérieurs directs relatifs à la cession de Saint-Paul aux moines serbes, permet d'établir le temps où Saint-Paul a été restauré. Dans la littérature les datations diffèrent et dans la plupart des cas elles se placent entre 1360 et 1365. Dans la base du malentendu réside la conviction que le prôtos Dorothée, qui avait confirmé l'arrangement susmentionné de Saint-Paul avec Xéropotamou, était le fameux prôtos de Chilandar des années soixante du XIVe siècle. Pourtant, il s'agissait d'une personne plus jeune de même nom, à savoir de Xéropotamou qui, dans les années quatre-vingts, était à la tête du Protaton et que D. Papachryssanthou avait bien identifiée. En outre, le prôtos Dorothée n'a publié que l'acte relatif à l'aide à Xéropotamou et non le document sur la cession du monastère de Saint-Paul à kyr Gérasime et kyr Antoine. Les nouveaux fondateurs avaient pris possession du monastère *quelques années auparavant* et même l'ont restauré avant que le document susmentionné, relatif à l'aide à Xéropotamou et confirmé par le prôtos Dorothée, fût rédigé.

Le fait qu'aucune source ne mentionne que Xéropotamou avait cédé l'ancien monastère de Saint-Paul contre une somme de 24.000 ou 25.000 aspres, comme on le cite dans la littérature récente, mérite une attention spéciale. Un prix aussi élevé serait sans doute un argument de valeur dans les discussions relatives à la question de l'indépendance de Saint-Paul par rapport à Xéropotamou et l'acte circonstancié du prôtos Néophyte émis à la communauté de Saint-Paul, ne l'aurait pas passé sous silence. Il s'agit probablement d'une erreur qui s'était produite parce que l'aide ultérieure des fondateurs de Saint-Paul à Xéropotamou a été conçue comme le prix de la cession et en un moment — sans doute en un temps où l'aspre avait une valeur plus basse — le montant susmentionné en argent fut converti en aspres, monnaie que l'on cite dans les sources comme moyen de paiement usuel. C'est que le calcul en onces d'ar-

gent n'était pas en principe pratiqué dans le Mont Athos. Cette façon a été utilisée en Serbie, en rapport avec les revenus provenant des mines et précisément les contributions des fondateurs serbes aux monastères athonites étaient exprimées en ces poids en argent. Nul doute que les cent onces d'argent susmentionnées pour Xéropotamou Gérasime avait reçu — bien que les sources n'en parlent pas — de son frère Vuk. Les sources ultérieures sur la mise en dépôt à Dubrovnik du trésor de Vuk, témoignent qu'il disposait d'une grande richesse en or et en argent qui étaient notées dans les documents en litres et en onces. Finalement, Vuk avait sans doute donné aussi les moyens nécessaires pour la restauration du monastère délabré de Saint-Paul, comme il aidait auparavant, à la prière de son frère aîné, les monastères dans le Mont Athos.

La partie la plus importante du domaine de Saint-Paul était constituée de la Vierge Mésonisiotissa près de Kastoria avec ses possessions, qu'avait contribuées Nikola Bagaš. Au commencement de l'année 1412, à Salonique, le fils de Soliman, le prince Orkhan, lui a confirmé, par un nichan avec toughra — sans doute par l'intermédiaire de Đurađ Branković — le village de Mésonisiotissa. L'éditeur V. Boškov a reconnu, avec raison, dans celui-ci le monastère de ce nom qui avait été auparavant donné à Saint-Paul. Le monastère avait l'obligation d'équiper pour l'armée un cuirassier (çokal).

A juger d'après tout, le monastère de Saint-Paul, réduit au rang de kellion et peut-être même déserté, a été donné par le prôtos à kyr Gérasime et kyr Antoine, de même que plus tard, en 1409, par une décision du Prôtaton, le kellion de Sotèrion a été accordé à ce monastère, avec l'obligation de donner un demi hyperpère par an. Xéropotamou n'avait pas, donc, cédé aux donateurs serbes le monastère de Saint-Paul contre une haute compensation, car il n'était pas usuel que la restauration des kellia, encouragée par l'administration athonite, fût admise sous de telles conditions. Par conséquent, l'aide à Xéropotamou de cent onces d'argent n'était pas donnée, non plus, *à la demande ultérieure*, comme une somme additionnelle.

Pour la chronologie de la restauration de Saint-Paul, la dernière mention du moine Gérasime à Chilandar le 13 novembre 1382, est très importante car elle témoigne que Gérasime était, à cette époque-là, encore membre de sa communauté. Au commencement de l'année 1385 au plus tard, le moine Antoine était déjà higoumène du monastère de Saint-Paul. Le monastère leur fut cédé certainement en ce temps-là où Gérasime était encore à Chilandar et Antoine probablement à Vatopédi.

Après cela suivirent les préparatifs et fut entreprise la restauration de Saint-Paul. Une série de visites aux cours en Serbie en rapport avec les autres monastères, vers la fin des années soixante-dix et au commencement des années quatre-vingts, offrirent à Gérasime Branković l'occasion d'assurer les moyens nécessaires. En ce temps-ci, vers l'année 1380, à la tête du Prôtaton se trouvait encore l'higoumène de Kutlumus, Charitôn, celui qui se rappelait dans ces documents la bienveillance et l'aide des souverains et seigneurs féodaux serbes, et parmi ceux-ci précisément le seigneur Radohna (le moine Gérasime) et Vuk Branković. C'était, donc, selon toute probabilité, Charitôn qui avait approuvé la restauration du monastère de Saint-Paul. Elle eut lieu sûrement au cours de 1383 et en 1384 au plus tard — juste avant six siècles — vu que, au début de 1385 déjà, Antoine Bagaš séjournait chez son frère comme supérieur du monastère de Saint-Paul.

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

ИВАН ЂУРИЋ

ЕВДОКИЈА КОМНИНА И ЊЕН МУЖ КОНСТАНТИН ДРАГАШ

Темељно откривање судбине јужних делова некадашњих земаља такозваног Душановог царства у последњим деценијама XIV столећа циљ је коме савремена историографија још увек стреми. Исто тако, изван сумње је да су радозналост историчара и питања која они данас постављају о појавама и особинама овог замршеног и противречног доба још увек у озбиљној несразмери са чврстим сазнањима и сигурним одговорима на њих. Поузданих одговора нема довољно ни на непознанице око удела најважнијих учесника у тој, изнад свега тужној епохи, о којима недостају чак и неке од основних биографских чињеница. Са друге стране, опет, није спорно да је управо разјашњавање оваквих података често било погодан подстицај ширим анализама и далекосежним закључивањима. Извесно је, такође, да међу сегментима будућег мозаика или слике коју о приликама на Балканскоме полуострву крајем XIV века тек треба створити, изузетно место припада личностима и држави браће Дејановића-Драгаша, а нарочито млађем од њих Константину. У случају овога феудалца и моћног обласног господара такав се приступ просто намеће, чини се као предуслов, јер на поменутој јужној територији бившег Српског царства тешко да је деведесетих година истог XIV столећа било значајније хришћанске државе од оне којом је, после свога брата, господарио Константин Драгаш. Његове области су, између осталог обухватале Штип, Струмицу, Овче поље, Врање, Петрич и практично читаву Македонију источно од Вардара, укључујући Мелник и Рилу и допирући подно Сера и скоро до Солуна. Разуме се, опсег и привредна снага Константинових земаља, релативно стабилни односи са муслиманским сизереном, турским султаном Бајазитом, породична спрега Драгаша са ромејским василевсом чији је таст постао 1392. године, па и породични родослов којим се Дејановићи по своји прилици приближавају српској владарској лози Немањића — све су то само неки од разлога за знатижељу модерних истраживача.[1] Премда сам наведеном изазову

[1] Тема овог скромног прилога проистекла је из дугогодишњег занимања за епоху сумрака Византијског царства и за личност претпоследњег ромејског василевса Јована VIII Палеолога. Као плод тог интересовања, настала је докторска дисертација о поменутоме владару, а затим и књига (припремљена за штампу, у оквиру серије монографија Византолошког института САНУ). У њу су, наравно сажето, унети и

и сам у више наврата с муком одолевао, ипак се сада врло свесно ограничавам искључиво на једну, бар како мени изгледа, недовољно расветљену појединост из Константиновог живота, тачније на његово орођавање са трапезунтском царском династијом Великих Комнина.[2] Природно, био бих срећан уколико би предложени резултати овог скромног прилога икако могли да послуже даљим напорима на осветљавању околности под којима су престали да постоје последњи трагови наше државне самосталности на југу.

Потпору изнетој генеалошкој претпоставци првенствено пружа казивање Георгија Сфрандеса, писца знаменитих „Мемоара." Бележећи збивања у распону од 1401. до 1477. године, Сфрандес, међутим, ни у коме случају није био пуки хроничар свога доба. Напротив, избор његових сећања се сводио, као што је одувек бивало са свим мемоаристима, на давање предности догађајима у којима је он лично узео учешћа или у њих, према сопственом уверењу, био боље од осталих упућен над оним о чему је знао колико и многи други. Таквих је тренутака заиста и било, будући да се Сфрандес дуги низ година налазио у непосредној близини Константина XI Палеолога, обављајући дужности час мудрога саветника и верног чиновника час дискретнога поклисара последњег византијског цара. На једном од својих задатака, овај ревносни дипломата се 14. октобра 1449. године запутио из Цариграда са великом пратњом, кренувши у посланство ђурђијанскоме краљу и трапезунтскоме цару. Из престонице је одсуствовао пуна 23 месеца, а на путу, у Трапезунту, затекла га је и вест о смрти султана Мурата II, који је преминуо 9. фебруара 1451. године у Једрену. Тада је такође дознао и да се једна од Муратових ханума, Мара Бранковић, већ вратила у Србију.[3]

Чувши за новости и претходно изменивши мишљења са трапезунтским царем о променама на османскоме престолу и настојањима ромејског василевса Константина XI да са неверницима дође до мира, Сфрандес се одлучио да своме господару пошаље два писма. У првоме га је обавестио о исходу посете Ђурђији, док је у другоме изложио властито виђење садржаја преговора које би ваљало да воде цариградска влада и сâм автократор, наравно уколико се буде сагласио, са српским деспотом Ђурђем Бранковићем око поновне удаје Муратове удовице за византијскога цара, у томе тренутку удовца као и Ђурђева ћерка. Са Сфрандесовом замисли сложили су се и Константин XI и родитељи невесте о којој је била реч, али је она, међутим, овакве комбинације одлучно

неки од ставова из рада који следи. — О Драгашима постоји доста обимна литература: уп. *Ј. Хаџи-Васиљевић*, Драгаш и Константин Дејановићи, Београд 1902; *Д. Анастасијевић*, Једина византиска царица Српкиња, Братство XXX (1939) 1—23; *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба, I, Београд 1952, 222 сл.; *M. Purković*, Byzantinoserbica, BZ 45 (1952) 43—47; *М. Рајичић*, Основно језгро државе Дејановића, Ист. часопис 4 (1952—1953) 227—243; *исти*, Севастократор Дејан, Ист. гласник 3—4 (1953) 17—28; *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 168 сл.; *Г. Острогорски*, Господин Константин Драгаш, ЗФФБ VII-1 (1963) 287—294 (прешт. у Сабр. делима, IV, 271—280); *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, Београд 1975, 67 сл.; *исти*, Историја српског народа, II, Београд 1982, 21 сл.

[2] Уп. *И. Ђурић*, „Ektesis nea" — византијски приручник за „питакиа" о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века, ЗФФБ XII-1 (1974) 430—431.

[3] Georgios Sphrantzes. Memorii 1401—1477, ed. *V. Grecu*, București, 1966, 74—78.

одбацила. Мара Бранковић се, наиме, још за живота султана Мурата II, била заветовала Богу да се, ако једном буде поновно слободна од Турчина, никада више неће удавати већ да ће свој живот поверити ономе који јој га је и даровао.[4] Од плана тако не остаде ништа, изузев писма које је писац „Мемоара" унео у сажетом облику у своје дело. С обзиром на важност коју овај посланички извештај има по најављену хипотезу о браку „господина" Константина Драгаша и Евдокије Комнине, чини се корисним да се његова садржина што подробније изнесе.[5]

Сфранцес у поруци износи чега се досетио, претходно ваљано промисливши о новостима које је чуо у Трапезунту. У ствари, пало му је на ум да своме господару Константину XI Драгашу предложи да запроси султанову удовицу Мару Бранковић. Разматрајући аргументе који би ишли у прилог овом орођењу са српском принцезом као и оне који се томе противе, византијски дипломата је међу евентуалним примедбама пронашао четири основне. Једна од сметњи браку била би можда сведена на сумње око племенитости Марине породице, али би то, истиче Сфранцес, лако било оповргнути, јер је порекло Ђурђеве ћерке бар равно ономе које је собом носила покојна царева мајка деспина Јелена Драгаш, кћи „господина" Константина и супруга Манојла II.[6] И страх од противљења цркве оваквом избору невесте безразложан је, продужава Сфранцес, јер ако ће црква, као што се цар и његов државник надају, уз обдаривање храмова и сиротиње, пристати на женидбу неком од трапезунтских принцеза (што је била првобитна идеја), утолико ће се лакше приволети на сагласност када је по среди као будући таст српски деспот Ђурађ, велики добротвор и врло поштована личност међу монасима и сиромашнима. Имајући у виду Ђурђеву издашност, која је и у Византији била на гласу, црква ће једноставно да зажмури на спорну крвну блискост две породице.[7] Поред четврте примедбе која се тиче поодмаклих година Маре и опасности у коју би можда доспела ако би се догодило да се породи — на шта Сфранцес нема речи одбране и оставља то божјој вољи, међу препрекама орођавању са Бранковићима наведена је (као трећа по реду) чињеница да је посреди удовица једног иноверника, а

---

[4] Ibidem, 78—82.

[5] На историјску вредност Сфранцесовог извештаја досада је указивано у више наврата, али његове речи нису биле истоветно тумачене. Cf. *R.-J. Loenertz*, Une erreur singulière de Laonic Chalcocandyle: le prétendu second mariage de Jean V Paléologue, REB 15 (1957) 179—180 (réimpr. *idem*, Byzantina et Franco-Graeca, Roma 1970, 386—387); *J. Пападрианос*, Τίνες οἱ δεσμοὶ συγγενείας τοῦ Γεωργίου Βράνκοβιτς (Бранковић) πρὸς τὸν οἶκον τῶν Παλαιολόγων, ΕΕΒΣ 33 (1964) 140—142; *исти*, Ἦταν ἡ Εἰρήνη Καντακουζηνὴ μητέρα τῆς Σερβίδας πριγκίπισσας Μάρας, Ἑλληνικά 19 (1966) 113—116; *idem*, The Marriage-arrangement between Constantine XI Palaeologus and the Serbian Mara, Balkan Studies 6 (1965) 131—138; *D. M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (ca. 1100—1460), Dumbarton Oaks 1968, 210—211; *Р. Ћук*, Царица Мара, Ист. часопис 25—26 (1978—1979) 67. У својој студији Р. Ћук даје и превод дела Сфранцесовог извештаја, али је, вероватно омашком, из њега изостављено неколико кључних речи по разумевање смисла. Стога се овде и прибегло опширнијој парафрази, па и дословном преношењу садржине поменутог извора.

[6] Sphrantzes, 78—80. Писац мемоара говори о Јелени Драгаш као о покојници, пошто је она умрла 23. марта 1450 (ibidem, 76; Die byzantinischen Kleinchroniken, 1. Teil, Text. ed. *P. Schreiner*, Wien 1975, 188).

[7] Sphrantzes, 80.

још и муслимана. Но, сјајни познавалац повести последњих Палеолога спремно противслови: „А око трећег (приговора) нема ничега необичног, пошто је и деспина кира Евдокија имала најпре за мужа Турчина, господара и мале и незнатне области, па је са њим и децу изродила, а узео је за жену твој деда; и тако је била великоме господару (то јест, деди Константина XI) супруга а да са њим, како смо слушали, није ни живела (то јест, делила брачну постељу)."[8]

Према Сфранцесу је, дакле, један од дедова Константина XI Драгаша био ожењен Евдокијом, трапезунтском принцезом, претходно удатом за неименованог Турчина, владара невелике државе. Међутим, како истиче Сфранцес, овај царев деда са Евдокијом није имао порода. Последњи византијски автократор је по оцу, Манојлу II Палеологу, био унук василевса Јована V, па је природно помислити прво на њега као на Евдокијиног супруга. Али, напросто због сигурно утврђене чињенице да се Јован V Палеолог женио само једанпут, узевши за супругу Јелену, ћерку Јована VI Кантакузина,[9] овакво се препознавање врло брзо показује као странпутица. При томе, скоро да је излишно и подсећати на мало вероватну могућност да Сфранцес, изразито легалистички настројен и византијским традицијама верни писац, себи дозволи да законитог ромејског цара икада назове само „великим господарем" (μεγάλου αὐθεντὸς). Јер, био је то израз којим су се његови сународници често еуфемистички служили када би ваљало да означе стране моћнике, лишене домаћих достојанстава или еквивалената за туђе титуле.[10] Но, ако није реч о Јовану V, држећи се и даље чврсто једино Сфранцесовог

[8] Ibidem. — У вези са четвртом примедбом ваља додати да је Макарије Мелисин, компилатор „Мемоара", изнео да је Мара 1451. године имала округло 50 лета (ibidem, 358), што је очигледно једна од типичних интерпретација за „поодмакле године", како је иначе дословно речено код Сфранцеса. Мелисинове исказе, а то је уосталом у литератури у више прилика било подвлачено, у начелу ваља претежно одбацивати или бар опрезно тумачити, мада у овоме случају суштина вести није измењена. Cf. *R.-J. Loenertz*, Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzes, Misc. G. Mercati, III, Città del Vaticano 1946, 273—311 (réimpr. Byzantina et Franco-Graeca, 3—44); *V. Grecu*, Georgios Sphrantzes. Leben und Werk. Makarios Melissenos und sein Werk, Byzantinoslavica XXVI—1 (1965) 62—73. — *Р. Ћук* (Царица Мара, 55) се залаже, чини се без довољно правих аргумената, за различит смисао Мелисиновог од Сфранцесовог казивања, иако и сâм компилатор касније дословно понавља Сфранцесове речи о Мариним годинама.

[9] Cf. *R.-J. Loenertz*, Pour l'histoire du Péloponèse au XIVe siècle. 1382—1404, Etudes byzantines 1 (1943) 180—181 (réimpr. Byzantina et Franco-Graeca, 248—249); *V. Laurent*, La date de la mort d'Hélène Cantacuzène, femme de Jean V Paléologue, REB 13 (1955) 135—138; *Loenertz*, Une erreur, 177—179 (Byzantina et Franco-Graeca, 384—386); *Nicol*, Kantakouzenos, 137—138 (No. 30); *J. W. Barker*, Manuel II Paleologus (1391—1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick—New Jersey 1969, 475—476. За неке нове недоумице око наводног другог брака Јована V, такође cf. *L. Politis*, Eine Schreiberschule im Kloster τῶν 'Οδηγῶν, BZ 51 (1958) 272. — За питање „другог" брака Јована V није од користи просопографска студија о Палеолозима А. Пападопулоса: *A. Th. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen. 1259—1453, München 1938, 46—47 (Nr. 73). Поменути аутор је, наиме, био један од оних који су још увек некритички прихватали приповедање познијег Халкокондила (в. даљи текст).

[10] Примера ради, сâм Сфранцес тако каткада назива турске султане (Sphrantzes, 2 sq.). В. даље излагање.

исказа, не преостаје ништа друго до тумачење о деди по мајци, ономе по коме је Константин XI и добио надимак Драгаш.[11]

Нешто касније, необичну појединост из „Мемоара“ запазио је Атињанин Лаоник Халкокондил и унео је у своју, родољубивим и хуманистичким идеалима задојену историју хеленског народа. На невољу, не познајући подједнако добро баш све догађаје и људе о којима је приповедао, Халкокондил је направио карактеристичну омашку и брак са трапезунтском принцезом приписао Јовану V Палеологу. Нашавши се у тешкоћама и трудећи се да усклади оно што је у животу Јована V било непобитно са оним што је сâм поверовао да је разумео из Сфранцесових „Сећања“, Халкокондил је прибегао машти. Тако се родила бајка о Јовану V, незаситоме љубитељу жена, његовоме сину Манојлу II коме рођени отац преотима невесту из Трапезунта — укратко хронолошки сасвим неодређена прича о другоме браку деде Константина XI Палеолога. Халкокондиловом тумачењу су се затим приклонили многи, па су га дуго прихватали и савремени историчари.[12] Срећом, ово клупко је ефектно расплео пре неколико деценија један од заиста врсних зналаца последњег столећа византијске историје, доминиканац Рејмон-Жозеф Ленерц, указавши на корене Халкокондилове грешке.[13]

Исти научник утврдио је и идентитет Евдокије. Она је била ћерка Алексија III Великог Комнина, коју је отац, „после много и ромејских и муслиманских преговора и посланстава“, повео из Трапезунта 14. августа 1379. године да би је предао једном од локалних анадолијских династа, по имену Таџедину, у чији је харем најзад приспела 8. октобра исте године.[14] Код Турчина је Евдокија остала све док, 24. октобра 1386. године, Таџедин није погинуо у походу на другог царског зета Суламабега. Тек после тога датума она је могла да се уда за господина Константина Драгаша. Ако је веровати белешкама из Панаретове хронике „О Великим Комнинима“, у Трапезунт се вратила септембра 1395. године, водећи са собом из Цариграда и невесте за свога брата цара Манојла III (Ану Филантропину) и за братанца Алексија IV (Теодору Кан-

---

[11] О имену „Драгаш“, прераслом у надимак последњег византијског цара, уп. *Осшроїорски*, Господин Константин, 290—291 (275—276). — Недавно је изречен став према коме „господин“ Константин није сâм никада носио име Драгаш, већ да је то било лично име једино његовог старијег брата, познатог иначе као Јован (*С. Манђић*, Чрте и резе. Фрагменти старог именика, Београд 1981, 220—232). У ствари, у питању је једна од варијанти старе теорије о двоструким именима наших предака и о титуларном карактеру имена Стефан или Јован (уп. *И. Ђурић*, Поменик светогорског Протата с краја XIV века, ЗРВИ 20, 1981, 163—167). Трудећи се да наброји примере који би показали да је Константин био називан без „додатка“ Драгаш, *Манђић* је, на другој страни, далеко од тога да је навео све случајеве у којима је „господин“ Константин помињан као Драгаш (са или без имена Константин).

[12] Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes, I, rec. *E. Darkó*, Budapestini 1922, 75—76. — Између осталих који су веровали у два брака Јована V били су и *W. Miller* (Trebizond. The Last Greek Empire, London 1926, 68) и *Papadopulos* (Versuch, 46). Необично је да се и данас може срести у литератури застарело тумачење Халкокондилове приче: cf. *E. Janssens*, Trébizonde en Colchide, Bruxelles 1969, 116.

[13] *Loenertz*, Une erreur, 177 sq. (Byzantina et Franco-Graeca, 383 sq.).

[14] Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, изд. *Г. Ламйсидис*, Атина 1958, 78—79. Cf. *Loenertz*, Une erreur, 180—181 (Byzantina et Franco-Graeca, 387—388).

такузину).[15] Као што је познато, господин Константин Драгаш је 17. маја 1395. године изгубио живот у боју на Ровинама, па је разумно помислити да је Евдокија тек после смрти свога мужа одлучила да пође у завичај, а да у међувремену, уколико је боравила у византијској престоници — како можда наговештава Панаретова хроника, супружникову отаџбину није честито ни видела,[16] као што са њим ни брачну постељу није делила.

Сфранцес, иначе, Евдокију титулише као царицу (ἡ δέσποινα), што је, између осталога, могао да буде један од повода веровању да је у питању само царева супруга, то јест наводна друга жена Јована V Палеолога. Али, боље упућенима у византијске обичаје врло је добро познато да су у Царству „деспинама" биле називане, поред жена, такође сестре, мајке или ћерке царева, па је и Сфранцес исправно поступио када је кћи Алексија III Великог Комнина титулисао као царицу, иако ни први ни други њен муж такво достојанство нису имали. Исто је, уосталом, учинио и хроничар Михаило Панарет.[17] Подражавајући ромејске узоре, слично су се понашали и у Српскоме царству, па је чак и мати браће Дејановића, Теодора-Евдокија, за коју се, чини се са разлогом, данас претежно верује да је била сестра Душанова, у изворима управо забележена као „царица". Она, чудне ли случајности — звала се као и трапезунтска принцеза,[18] не само да се тако потписивала, него је усвојила и устаљени

---

[15] Панарет, 81. Cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 168—170 (No. 61).

[16] Код Панарета се штуро саопштава само да је Евдокија дошла „из Цариграда" месеца септембра 1395, што допушта и тумачење према коме се она у византијској престоници пре пута дуже време бавила (Панарет, 81).

[17] Ibidem. — Таквих је примера у Византији XIV и XV столећа било прегршт. Поред осталих, истоветно је поступала и ћерка Матије Кантакузина, Јелена, уједно и „деспина" и „комитиса" (грофица од Салоне): cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 160—162 (No. 52). — Евдокију, иначе, и Халкокондил у својој збрканој приповести назива „деспином" (Chalc., I, 75—76).

[18] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 448, 453, 454, 510—511. — Сумњу у сродство Теодоре (у монаштву назване Евдокија) са царем Душаном изразио је *Purković* (Byzantinoserbica, 43—47); уп. *С. Новаковић*, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1960 (*С. Ћирковић*, Допуне и објашњења уз ново издање, 446); *Михаљчић*, Крај, 260; Историја српског народа, II, 22—23 (текст: *Р. Михаљчић*). — За примере са „деспинама" из Тесалије под српском влашћу, уп. *Ђурић*, „Ектесис неа", 422 сл. — Када је реч о Теодори-Евдокији, у литератури се обично наводи ктиторска представа из Белова-Земена са два одвојена натписа: на првом (ктиторском) име мушкарца није сачувано, али се зато чита о његовој жени Доји и заједничкој деци; на другом је (у оштећеном последњем реду, после стихова са Давидовим псалмима) могуће уочити име деспота Дејана (у генитиву). Натписе је издао *Й. Иванов*, Старински църкви въ югозападна България, Изв. на Бълг. арх. друж. 3 (1912) 53—72; о уметничкој вредности живописа у Земену, уп. *Л. Мавродинова*, Стилът на Земенските стенописи, Изкуство 13 (1963), кн. 6, 27—34; *Д. Панайотова*, Болгарская монументальная живопис XIV века, София 1966, 117—168. Од портрета, данас још постоје представе старијег, гологлавог и ћелавог човека и његове млађе жене са круном налик царској. Уз њих се налази и ћерка, пре девојка него дете. Већина истраживача склона је да међу поменутима препозна деспота Дејана и Теодору-Евдокију (Доја би био хипокористик, наводно распрострањен у тим крајевима за Евдокију): *Ферјанчић* (Деспоти, 169) је у погледу идентификације врло опрезан, док је *Михаљчић* (Крај, 69—70) нешто склонији поменутом препознавању, а *В. Стричевић* (Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар 7—8, 1956—57, 113—130) је посумњао да је жена са слике Дејанова супруга. Без обзира на тумачење Дојиног имена као хипокористика, разлога за сумњу има већ и стога што

царски епитет „благочастивости".[19] Успут, већ и употреба наведеног епитета уз Теодору-Евдокију требало би да искључи помисао на евентуалну замену термина у нашој титулатури, према којој би, с обзиром да јој је супруг Дејан носио деспотски чин и да се у грчком језику деспотова жена звала „василиса" а царева „деспина", у српскоме језику дошло до дословног превођења византијског техничког термина.[20] Коначно, значење достојанства „царице" уз Теодору-Евдокију конкретним примером разјаснио је и њен син, господин Константин Драгаш. Предајући 1381. године Лесново манастиру Хиландару, Драгаш жену деспота Оливера помиње као „деспотицу" а рођену мајку као „царицу."[21] У ствари, у свим генеалошким домишљањима најснажнији, премда некоришћени аргумент у прилог тврдњи да је Константинова мајка била Душанова сестра крије се управо у њеној царској титули.

Оно што је важило за нежнији пол није, међутим, било дозвољено мушкарцима. Стога је господин Константин, иако царев сестрић, зет и таст (захваљујући сродству са Душаном, Алексијем III Комнином и Манојлом II Палеологом), сâм био без икакве титуле, па и оне царске. Истина, он се називао „господарем српским,"[22] али је његова мајка била „царица српска."[23] „Српско" је код њега, уосталом као и код Теодоре-Евдокије, ипак било колико одраз снаге простора којим је располагао толико и подсећање на легалност породичних немањићких традиција.[24] Вредно је истаћи и да су владарски епитети којима се Драгаш китио били такође царски,[25] премда их је носио само као „господин." У „Ме-

Дејан очигледно није главни ктитор храма, него је то неко ко је у сродству са њим (аргументи за ову тврдњу су место натписа са Дејановим именом као и генитив у коме се јавља). Против идентификације Доје са Теодором-Евдокијом, говори, уз остало, непостојање њене титуле уз супруга деспота (како је уобичајено, мада не и доследно чињено на ктиторским натписима), име које је, ипак, врло далеко од облика који су у документима сачувани, па и недостатак представа Јована и Константина уз родитеље. Сасвим опрезно могло би се, међутим, претпоставити да је на слици у ствари неко од Дејанових синова, евентуално и сам „господин" Константин. Он достојанство није имао, па га није могла носити ни његова прва супруга, а познато је и да је са њом имао ћерку Јелену, потоњу византијску царицу.

[19] О значењу епитета у византијској и старој српској титулатури, уп. *И. Ђурић*, Световни достојанственици у „Ектесис неа", ЗРВИ 18 (1978) 204—205; *idem*, Titles of the Rulers of the Second Bulgarian Empire in the Eyes of the Byzantines, Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis, New Jersey, New Brunswick, 1980, 41 sq.

[20] Уп. Историја српског народа, II, 22 (текст: *Р. Михаљчић*). Михаљчић тачно истиче да се Евдокија, без обзира на тумачење њеног достојанства, реално понаша „као српска царица, дакле, као владарка."

[21] *Новаковић*, Споменици, 454.

[22] Исто, 456, 457.

[23] Исто, 446—448. — „Евдоксијом деспотицом" назива је Пшињски поменик (*С. Новаковић*, Пшињски поменик, Споменик СКА XXIX, 1895, 9) али, изузев натписа из Белова (в. нап. 18), други помени ми нису познати, мада вероватно постоје и мада у томе нема ничега што би демантовало Евдокијине властите потписе.

[24] Значај ове чињенице по разумевање прилика у Србији после пропасти Царства добро је осветлио *Михаљчић* (Крај, 179).

[25] Константин је „всеблагородни" (*А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права, Београд 1926, 171), „благоверни и христољубиви" (*Новаковић*, Споменици, 456—457) или само „благоверни" (исто, 446—448, 453, 765—768); в. нап. 19, мало раније.

моарима“ Георгија Сфранцеса је неименовани деда василевса Константина XI, то јест Константин Драгаш, наведен практично идентично, као αὐθέντης (господар; кнез). Што посебно пада у очи, тако га је називала и његова ћерка Јелена, супруга византијскога цара Манојла II. У два текста, једина за које се сме казати да су недвосмислено настали Јелениним непосредним залагањем, господин Константин је титулисан управо у складу са белешком из „Сећања.“ У првоме случају у питању је документ Манојла II и Јелене Драгаш од октобра 1395. године, којим брачни пар заједнички прилаже нешто новца цариградскоме манастиру св. Јована Претече за покој душе „блаженог и славног господара Србије, кир Константина,“[26] а у другоме је по среди крст који је Јелена, „ћерка Драгаша, господара Србије“, поклонила са уписаном посветом светогорском манастиру Дионисијату.[27]

Овде би анализа Сфранцесовог писма могла да се оконча са закључком да у њему нема ничега што би противречило предложеном препознавању Евдокије Комнине и Константина Драгаша. Оно што остаје нејасно строго узев и не тиче се Драгаша, већ спорних родбинских веза између Маре Бранковић и Константина XI Палеолога које би стајале на путу њиховом евентуалном браку. За Сфранцесове стрепње од отпора црквених кругова, са постојећим знањима о родослову Бранковића, на жалост не постоји право канонско објашњење, али сва је прилика да ће оно, када једном буде пружено, бити само од користи и при откривању нових и досада непознатих породичних спона „господина“ Константина.[28]

---

[26] *F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, II, Vindobonae 1862, 260 sq. — О овоме документу, уп. *Ђ. Сп. Радојичић*, Листина манастира Петре од октобра 1395. год. као извор за хронологију битке на Ровинама, Богословље 2 (1927) 293—301; *Острогорски*, Господин Константин, 291 (277).

[27] Натпис је у оригиналу први објавио *Архимандрит Гаврило*, Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἱερὰ μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, Атина 1959, 72; у преводу на српскохрватски исто је учинио *В. Мошин*, Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша, Уметнички преглед 5 (фебруар 1938) 136—137; уп. *Острогорски*, Господин Константин, 289 (274); cf. Actes de Dionysiou, éd. par *N. Oikonomidès*, Paris 1968, 26; такође, уп. *Ђурић*, „Ектесис неа“, 430—431 (у формули цариградске патријаршије за обраћање „господину“ Константину користи се у најави термин „деспот“, али очигледно у значењу „господар“). — Натпис је, како тачно констатује *Oikonomidès* (op. cit., 26), морао настати пре 1425. године и налазио се на крсту који је вероватно био поклоњен баш Дионисијату. Занимљиво је, иначе, да је први ктитор овога манастира био управо отац трапезунтске принцезе Евдокије, Алексије III Велики Комнин, као и да је, попут наведене цариградске обитељи, био посвећен св. Јовану Претечи. — О везаности Драгаша за овога светитеља, уп. нап. 40, мало даље. — Најзад, можда није без значаја да се подсети да је светогорски Дионисијат подигнут управо на месту које је уступио атонски прот Доротеј, иначе Србин из Хиландара (cf. *Oikonomidès*, op. cit., 5). В. даље излагање.

[28] Сфранцес каже да су Ђурађ и Константин XI Палеолог рођаци а да је Мара ἐξαδέλφη трапезунтском цару Јовану IV Комнину (Sphrantzes, 78—80). У првом браку Ђурађ је био ожењен трапезунтском принцезом незнаног имена, сестром Јована IV, Давида и Марије, супруге претпоследњег византијског василевса Јована VIII Палеолога. У другом браку Ђурђева супруга је била Ирина, сестра жене Давида Комнина, брата Ђурђеве прве жене. Мора се признати, уза све уважавање туђих аргумената, да употребљени израз уз Мару као и њене зреле године у време комбинација око брака са Константином XI пре иду у прилог онима који верују да је Мара била Ђурђева ћерка из првог брака. Уп. нап 5. — Деда по мајци прве Ђурђеве жене био је протостратор (Манојло) Кантакузин (cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 168), а по оцу

Иначе, трапезунтска принцеза и Драгашева друга жена о себи међу Србима није оставила правог трага, или га бар о њој нема у сачуваним изворима. Заправо, то је и природно када се има у виду оно што Сфранцес приповеда о раздвојеном животу супружника. Ипак, да би се макар некакав одблесак брака Константиновог са Евдокијом уочио и у домаћој грађи, упутно је обратити се такозваном Дечанском летопису, извору за који је извесно да, бар у своме садашњем облику, припада руској редакцији и XVIII столећу, али чија рукописна традиција још увек измиче поузданим закључцима.[29] У њему је, наиме, уз вест о боју на Ровинама и тамо палима Марку Краљевићу и Костадину Жеглиговцу (односно Драгашу) — о чему постоје записи и у осталим старијим и млађим српским летописима, додато „и Комиснь"![30] Откуда овај податак састављачу или редактору Дечанског летописа није познато, али презиме Комнин уз Константина Дејановића, нема сумње, потврђује понуђену интерпретацију Сфранцесовог писма цару Константину XI. Записано презиме сведочи да је Евдокијин други муж, понашајући се потпуно у складу са византијским наравима и српским обичајима формираним по угледу на ромејске, водио рачуна о истицању па и о претпостављању жениног родословља сопственом, уколико је оно собом носило древнију и уваженију традицију од његове лозе.[31] Наравно, Јелена Драгаш, ћерка господина Константина и потоња византијска царица, на ову привилегију није имала никаквога права, већ и због околности да је њој Евдокија била само маћеха, што показује, поред Сфранцесових речи о Евдокијиној одвојености од супругове постеље, и узраст будуће жене Манојла II Палеолога у тренутку женидбе њеног оца. Јелена се удала 11. фебруара 1392. године, а 17—18. децембра исте године родила је византијском автократору првога сина и наследника престола — Јована VIII Палео-

---

био је то Манојло III Комнин, брат Евдокије Комнине (Панарет, 81). Отац друге Ђурђеве супруге је непознат, али деда јој је био Димитрије, син цара Матије Кантакузина и Ирине, синовице цара Андроника III Палеолога. Тако је Ирина била праунука Матије (чији је унук по баби био и Константин XI Драгаш); cf. *Nicol*, Kantakouzenos, No. 71. Исто тако, Евдокија Комнина, друга жена „господина" Константина, била је баба Константину XI (као маћеха Јелене Драгаш), а Мари би, под условом да је она ћерка из првог Ђурђевог брака, била прабаба. Такође, Марина ујна би онда била сестра друге жене Константина XI, али ни једно од ових сродстава није могло да буде разлог противљењу цркве. — Пада у очи, са друге стране, да сметњу браку не представља околност што би Мара била Константину XI трећа жена по реду (прва — Мадалена-Теодора, ћерка Леонарда Тока; друга — Катарина, ћерка Дорина Гатилузија, умрла августа 1442); Sphrantzes, 62—64; Chalc., II, 80; за први брак — Sphrantzes, 24; Chalc., II, 19; Kleinchroniken, 266. Cf. *Papadopulos*, Versuch, 62—64.

[29] *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд — Ср. Карловци 1927, 219.

[30] Исто, 113, 121, 123, 218—219, 289.

[31] У томе погледу поучан пример пружају још у XII веку први представници потоње царске породице Анђела (уп. *Г. Острогорски*, Успон рода Анђела, прешт. у Сабр. делима, III, 325—342). — Занимљиво је поступао и Душанов полубрат Симеон који је, будући по мајци Палеолог, радо то истицао, понекад би у потписе уносио и породично немањићко име Урош, али не и Анђео — презиме своје жене. Симеонова деца, међутим, чине нешто другачије: ћерка се потписује као Марија Ангелина Палеологина, један син као Јован Урош Дука (избегавајући поново право презиме своје мајке), а други само као Стефан Дука (уп. *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 241 сл.).

лога.[32] Дакле, када се господин Константин женио Евдокијом, Јелена је била девојче од десетак година ако не и старија.[33]

Других података који би, бар као ова белешка из Дечанског летописа, допринели изношењу целовитије приче о браку Евдокије и Константина нема. Са постојећим познавањем извора опасно би било чак и упуштање у оно што би Иларион Руварац, отац критичке школе у српској историографији, можда назвао „иверјем и пабирцима". Но, у потпуности искључити могућност да се у издатој и приступачној изворној грађи налазе сведочанства од користи по истраживање родбинске спреге Драгаша са трапезунтским Комнинима једноставно не би било мудро. Јер, ако се за пример узме мамелучки епистолар, наводно из времена пре 1376. године, у коме се налази и адреса за извесног Комнина Анђела, господара Србије и Бугарске и „јахача морија", изводљиво је, бар са исто онолико аргумената колико их је пружено у доказивању да је у питању Душанов шурак Јован Комнин, тврдити да је реч о „господину" Константину.[34] На страну дискутабилан датум настанка епистолара,[35] Драгаш, за разлику од Јована Комнина, има у својој титулатури садржане и српске земље, неоспорно је да господари значајним областима Бугарске[36] а сачувана су и обавештења о његовом присуству на прила-

---

[32] У сложену аргументацију око оправданости понуђених датума Јелениног венчања и рођења Јована VIII овде није умесно улазити (уп. *И. Ђурић*, Јован VIII Палеолог, 1392—1448, докторска дисертација у рукопису, Београд 1982, 53 сл.).

[33] Ово с обзиром на чињеницу да је у Византији минимални дозвољени узраст за жене у тренутку склапања брака износио 12 односно 14 година (cf. *Ф. Кукулес*, Συμβολὴ εἰς τὸ περὶ γάμου παρὰ Βυζαντινοῖς κεφάλαιον, ΕΕΒΣ 2, 1925, 9).

[34] Текст је, на основу рукописа 161, Catalogo dei codici arabi . . . , миланске библиотеке Ambrosiana, донео у преводу *В. Богишић* (Арапско званично називље почасно за краљеве српске и бугарске, Rad JAZU, III, 1868, 181—182). Хипотезу о Јовану Комнину изнео је *A. Soloviev* (Un beau frère du tsar Dušan, Revue Internationale des Etudes Balkaniques, 1—2, 1935, 180—187); уп. *Ферјанчић*, Деспоти, 167; *Михаљчић*, Крај, 251.

[35] Из онога што Богишић саопштава не виде се разлози оваквог датовања; у овај датум као да сумња и *Михаљчић* (Крај, 251). Ако се узме да је Јован Комнин умро 1363 (уп. *Ферјанчић*, Деспоти, 167), онда би природно било и да је адреса настала знатно пре 1376. Са друге стране, око 1410. године, на захтев мамелучких султана, направљен је један компилаторски зборник дипломатичке садржине чија је хронолошка слојевитост извесна, али који је за обрасце несумњиво имао стварна писма хришћанских владара, преведена трудом мелкитског патријарха. Можда је, поред овог зборника, паралелно састављен и приручник са обрнутим примерима, то јест писмима султанâ иноверцима? Cf. *H. Lammens*, Correspondences diplomatiques entre les Sultans Mamlouks d'Egypte et les puissances chrétiennes (III), Revue de l'Orient chrétien 9 (1904) 359—372. У зборнику су, поред осталих, сачувана писма Манојла II Палеолога из 1411, млетачког дужда Микеле Стена и капетана Фамагусте.

[36] Врло је карактеристично да је већ и деспот Дејан, према схватањима савременика, делимично управљао областима бугарске државе: уп. *Михаљчић*, Крај, 68—69. Ако се остави по страни „осумњичени" Драгашев потпис као „господара српског и Подунавља" из једног хиландарског документа (*Новаковић*, Споменици, 456; уп. *Михаљчић*, Крај, 184), занимљиве претпоставке, на основу оријенталних извора, изнео је *N. Filipović* (Princ Musa i šejh Beddredin, Sarajevo 1971, 199—203). Он верује да границе Драгашеве државе ваља тражити знатно дубље на истоку, у унутрашњости Бугарске, као и да је Мурат I, пре него што му је Константин пришао, био принуђен да 1371/72. против њега лично интервенише. Касније, па и у рату са Лазаром 1389, Драгаш је султана пратио у походима (исто је својевремено мислио и *Новаковић*, Срби и Турци, 189). Да је Константинова власт била делимично проширена и на Бугаре, сматрао је и Мавро Орбин када је, позивајући се на Халкокондила, тврдио да је Драгаш успео

зима северним обалама Егејског мора.[37] Жеља ми, међутим, није да Константина Драгаша препознајем у поменутој адреси — за то правих доказа нема, него једино да упозорим на непоузданост евентуалних хипотеза сазданих искључиво на пукој аналогији презимена, епитета или имена.[38] Али, не би било добро ни потпуно обесхрабривати будућа испитивања, заснована било на познатим било на неиздатим изворима, која би имала за циљ проналажење неког помена Константина Драгаша, у својству мужа Евдокије Комнине.[39]

Уопште узев, знатно је лакше одређи Евдокијино присуство уз Константина у изворима него га у њима потврдити. У томе погледу илустративни су сачувани ктиторски натписи и остатак дедикације на зна-

---

да нападне „Бугаре и Арбанасе, којима је одузео многа места" (*Мавро Орбин*, Краљевство Словена, Београд 1968, 54; в. коментар *С. Ћирковића*, 314; о Албанцима, уп. наредну напомену).

[37] *Ј. Тадић*, Писма и упутства Дубровачке Републике, Београд 1935, 348, 462—463; уп. *Б. Крекић*, Дубровник и Левант (1280—1460), Београд 1956, 66; *Михаљчић*, Крај, 176. — Драгаш је снажно утицао и на збивања у албанском приморју, штитећи свога сестрића „господина" Константина Балшића, „краља Албаније", за кога се у Млецима веровало да је заједио са ујаком погинуо на Ровинама, што се касније испоставило као погрешно. Тада је за њега забележено да је владао „читавом Албанијом све до Солуна", што је наравно нетачно али, уколико се прихвати да су млетачки летописци или побркали територије двојице имењака и рођака или их суштински посматрали као јединствен простор, и не би било далеко од истине (уп. *И. Божић*, Dominus rex Constantinus, ЗФФБ XII-1, 1974, 435). Уопште, ова грана Балшића је уживала подршку и „господина" Константина и цариградског двора: *ММ*, II, 230—231; уп. Историја Црне Горе, II, Титоград 1970, 55—56 (текст: *И. Божић*). — Родбинска спрега Драгаша, на челу са Константином, ширила се и у Епир, у државу јањинског господара деспота Буонделмонтија, што илуструје и један запис из атонског манастира Светога Павла. Реч је о дару Евдокије Балшић, „анепсеје" Константинове (карактеристично је да се у овој грани Балшића сусрећу типична „драгашевска" имена): *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, 216; cf. *G. Schirò*, Evdokia Balšić, vasilissa di Gianina, ЗРВИ 8—2 (1964) 383—391. — О повезаности Драгаша са краљем Марком, уп. *Божић*, Историја, 55—56. — О овој изузетно снажној породичној коалицији, као и о различитим формама породичне власти код наших великаша после 1371, расправљао је недавно и *М. Благојевић* (Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша, ЗРВИ 21, 1982, 183—212). Чини се, ипак, да термин „савладарство" (Теодора-Евдокија и Константин, на пример) уноси извесну пометњу, уколико се схвати у оном идеолошком и државно-правном смислу који је имао у Византији, а не као питање поделе власти, заштите породичне територије (па и њене поделе) и хијерархије према начелима типичне феудалне примогенитуре.

[38] Такав би случај био са ктиторским натписом из манастира Сретења у Метеорима, на коме (у генитиву) стоји име Константина (са типичним епитетима Драгаша), а после лакуне наведено је име монаха Кипријана (у номинативу): *Г. Суботић*, Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима, ЗЛУ 2 (1966) 150. С обзиром на употребљене епитете и помен Константина, могло би се помишљати да је у питању Константин Драгаш, а да, имајући у виду лакуну и различите падеже (генитив и номинатив), у Кипријану ваља тражити неког другог, али је оваква претпоставка, у недостатку бољих аргумената, ипак тешко одбрањива. На Драгаша је опрезно помислио и *Суботић* (нав. дело, 151, н. 123), при том правилно подсећајући да он никада није био монах.

[39] Недавно је, на пример, у регесту једног акта из 1402, из најављеног издања грчких докумената атонске обитељи Светога Павла, поменут и неки „Димитрије", син Комнинов", дародавац одређених имања манастиру за помен свога оца у божјим службама. Игуман је тада био српски феудалац Арсеније-Антоније Багаш који је поклон и примио: *К. Χρυσοχοΐδης*, Ἱερὰ μονὴ Ἁγίου Παύλου. Κατάλογος τοῦ ἀρχείου, Σύμμεικτα 4 (1981) 276. Природно, овакав регест је сасвим недовољан за било какво озбиљно разматрање.

менитој „двостраној" икони Богородице и св. Јована Богослова из Поганова, задужбине Драгаша. У наведеном храму, подигнутом у славу омиљеног породичног светитеља,[40] на западној фасади цркве, на камену се јасно читају имена „госпођа Јелена" и „Костадин", написана на словенском језику.[41] Нема сумње, то су „господин" Константин и његова ћерка, судећи по речи „госпођа" тада већ византијска царица, ктитори манастира чија је изградња започела између 1392. и 1395. године, то јест удаје Јелене и смрти Константина. Њихово ктиторство потврђује и Погановски помених, настао вероватно у XVI столећу,[42] али, макар на основу хронологије зидања цркве и ћутања поменика, међу ктиторима нису могли да буду ни покојни деспот Дејан а ни Константинов старији брат Јован.[43] На невољу, у Поганову нема сачуваног ни Евдокијиног имена међу ктиторима, премда би у то доба она ваљало да је била у браку са Константином.

Што се тиче „двостране" иконе и записа на њој са кога је ишчилело име дародавца, бар је једноставно казати ко није био племенити донатор. Наиме, од целе формуле остало је сачувано, на грчком језику и лепим словима, само „. . . у Христу Богу верна василиса."[44] Пошто је, с обзиром на значење термина „василиса", у питању деспотова супруга, природно је најпре се окренути женским члановима рода Драгаша. Но, одмах се треба лишити помисли да се у запису крије Јелена Драгаш или Евдокија Комнина, јер ниједна од њих није имала за супруга деспота. Мало је поузданости и у претпоставкама које би се залагале за мајку браће Драгаша. Она је, истина, била деспотова удовица и имала је права да се назива „деспотицом" или „василисом", али сâма је радије користила околност што је била царева сестра и редовно се титулисала „царицом", о чему је нешто раније било говора.[45] Остаје, дакле, да се за „василисом" трага или путем непознате жене Јована Драгаша или не-

---

[40] Истоме светитељу посвећен је и храм земенског манастира, затим цариградски манастир чија је заштитница била Јелена Драгаш, као и атонски Дионисијат, задужбина оца Евдокије Комнине, уједно манастир који је обдаривала и Константинова ћерка.

[41] *Th. Schmit*, Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo, BZ 16 (1908) 121—128.

[42] *Й. Иванов*, Поменици на български царе и царици, Изв. на Ист. дружество въ София IV (1915) 223—224.

[43] Дејан је умро између 1366. и 1371 (уп. *Рајичић*, Севастократор Дејан, 26—28), док за Теодору-Евдокију нема чврстих доказа да је у животу била после 1381 (*Новаковић*, Споменици, 446; уп; *Михаљчић*, Крај, 179). Јован Драгаш је око 1378. године престао да се појављује на документима које потписује његов брат (*Новаковић*, Споменици, 452—453, 510—512, 512—515; уп. *С. Ћирковић*, Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21, 1982, 113, н. 30). *Михаљчић* (Крај, 177—179) сматра да је Јован умро око поменуте године, а да су тек онда дошле до израза амбиције његове мајке, за шта, бојим се, нема изричитих доказа, мада овакву хипотезу не искључујем. Пада, међутим, у очи да се још увек 1379-80. Константин позива и на старијег брата, кога у потписима нема (*Новаковић*, Споменици, 456—457), што касније не ради (исто, 453), осим ако се не прихвати као аутентичан и потпис из 1389 (в. нап. 36). — Овом приликом хотимично изостављам питање евентуалног Јовановог замонашења под именом Доротеј, то јест Јован Каливит, надајући се да ћу о томе посебно расправљати.

[44] *T. Gerasimov*, L'icone bilatérale de Poganovo au Musée archéologique de Sofia, Cahiers archéologiques X (1959) 279—288.

[45] В. нап. 18—20.

кога од даљих сродника ове породице.[46] Како је посвета на икони била на грчкоме језику, то трагање ће, по свему судећи, пре одвести Палеолозима и Комнинима него Србима и Бугарима.

Уосталом, о сродницима Драгаша се заиста зна врло мало. Непознато је и порекло и име прве Константинове супруге, а за деспота Јована је чак неизвесно и да ли је уопште био у браку. У поређењу са таквим генеалошким лакунама, ипак треба бити задовољан макар и скромним подацима Сфранцеса о Константиновој другој жени, јер за њу је бар извесно да је, ма колико њен брак са „господином" Драгашем био формалан или краткотрајан, својим пореклом још више увећала углед најснажнијег међу хришћанским господарима на Балканском полуострву крајем XIV столећа. Евдокија је Константину подарила привилегију да може да се назове Комнином, припадником древног византијског царског стабла, а то је и код Ромеја и код Срба онога доба за последицу морало имати само пораст духовног ауторитета и престижа.

Ivan Đurić

EUDOCIE COMNÈNE ET SON MARI CONSTANTIN DRAGAŠ

L'article se fonde sur une page des »Mémoires« de Georges Sphrantzès, consacrée aux négociations de 1451 au sujet du mariage de Mara Branković (veuve de Mourad II) avec le dernier empereur de Byzance. Dans le cadre de ces négociations, Sphrantzès informe qu'un des grands-pères de Constantin XI Paléologue avait été marié avec la princesse Eudocie de Trébizonde, veuve d'un premier mariage avec un Turc. L'analyse a confirmé que l'auteur des »Memoires«, excellent connaisseur de la généalogie des derniers Paléologues, pensait ce faisant au beau-père de Manuel II, »seigneur« (»gospodin«) Constantin Dragaš, grand-père maternel, et non à Jean V Paléologue, grand-père paternel de Constantin XI. Vu qu'il a été depuis longtemps démontré que Jean V Paléologue (mort en 1391) n'a été marié qu'une seule fois (avec Hé-

[46] Из неразумевања значења појма „василиса" и читања именâ у запису са двостране иконе (која на њој нису сачувана), дошло је до погрешних приписивања власништва. *Gerasimov* (op. cit., 284) верује да је у питању Јелена Драгаш (позивајући се на аналогију са каменим натписом на западној фасади храма и на термин „василиса"), *A. Grabar* (A propos d'une icone byzantine du XIVe siècle au Musée de Sofia, Cahiers archéologiques X, 1959, 289—304) пристаје уз став Герасимова, док *A. Xyngopoulos* (Sur l'icone bilatérale de Poganovo, Cahiers archéologiques XII, 1962, 341—350) излаже хипотезу о Јелени, супрузи Јована V Палеолога. Не упуштајући се ближе у питање власништва, *G. Babić* (Icones, Paris 1980, 23), међутим, исправно истиче да је реч о деспотовој жени, то јест „василиси". — Можда ће родбинске везе Драгаша са византијским царским династијама, па и са оним из Трапезунта, бити од користи и при анализи ликовних и садржинских елемената ове необичне иконе, који су, како сви истраживачи наглашавају, ипак ретки у непосреднијој близини погановског манастира.

lène Cantacuzène, morte en 1396), les dires de Chalcocondyle, mal renseigné, sur les soi-disant deux mariages du père de Manuel II, doivent être rejetés comme fantastiques et inexacts. Eu égard à l'âge d'Hélène Dragaš au moment de son mariage avec Manuel II en 1392, il a également été souligné que le mariage du seigneur (gospodin) Constantin avec la fille d'Alexis III Grand Comnène, empereur de Trébizonde, était son second mariage, et que cette union fut sans enfants. Cette interprétation du récit de Sphrantzès est confirmée par une notice des »Annales de Dečani« (»Dečanski letopis«). On y dit qu'en 1395 à Rovine fut tué, à côté du roi Marko, également »Comnène«, tous deux comme vassaux du sultan Bajazet Ier. Ce nom se trouve précisément à la place où les autres annales serbes mentionnent le »seigneur« Constantin Dragaš. Au demeurant, grâce à la »Chronique« de Panarète, on apprend simplement qu'après la bataille Eudocie (ainsi s'appelait la princesse de Trébizonde), regagna son pays, cette même année 1395, sans avoir fait véritablement connaissance avec la patrie de Dragaš, car elle avait pu l'épouser seulement après 1386, c'est-à-dire après la mort de son premier mari, le dynaste turc d'Anatolie, Tadjedin.

Dans la seconde partie de cet article, on a tenté de découvrir encore quelques traces de la présence d'Eudocie dans les sources connues pour l'histoire serbe, mais, hormis des indices incertains, pour le moment il n'y a pas de vrais points d'appui. Toutefois sans égard à la brièveté et à la nature formelle de cette union matrimoniale, il est hors de doute que le mariage avec une représentante de l'ancienne dynastie impériale des Comnènes a conféré à Constantin Dragaš, le plus puissant parmi les princes chrétiens dans la Péninsule balkanique vers la fin du XIVe siècle, en plus descendant de la maison impériale serbe des Nemanjić et beau-père de l'empereur Manuel II Paléologue, une autorité spirituelle et un prestige encore plus grands que ceux dont il s'ornait auparavant.

Зборник радова Византолошког института, XXII, 1983.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXII, 1983

BARIŠA KREKIĆ

NOTES ON DUBROVNIK'S RELATIONS WITH THE LEVANT IN THE AFTERMATH OF THE OTTOMAN CONQUESTS

The fifteenth century was an extremely troubled time for the Levant and for the Balkan Peninsula. The rapid Ottoman expansion, which had started in mid-fourteenth century, achieved some of its greatest successes in mid-fifteenth. The old order was crumbling down all over the Levant and the Balkans with the collapse of the ancient states: Bulgaria in 1396, Byzantium in 1453 (with Morea in 1460), Serbia in 1459 and Bosnia in 1463. All of those empires and kingdoms proved unable to resist the Ottomans on their own, and the Western world still lacked understanding of the enormity of the danger, which could prompt a quick and energetic reaction. A new political, economic and social order was being established under total Ottoman domination.

The city-republic of Dubrovnik was not spared the difficulties of the times. Dubrovnik (Ragusa) was in a particularly precarious position. Because of the geographic location of their city and because of their longstanding and large presence in the Balkan hinterland, especially in Serbia and Bosnia, the Ragusans were in a position to understand rather early the extent of the Ottoman menace. However, being part of the Western, Mediterranean world, they could react only in concert with that world. Trouble was that the only attempt of the Western, Christian states to react, the Crusade of 1443 and 1444 — a Crusade in whose instigation Dubrovnik took an active part[1] — ended miserably at Varna, in November 1444, when the Christian armies were crushed by the Ottomans.

Even after Varna Dubrovnik preserved its contacts with the Levantine and Balkan Christian states, the best proof being the commercial privileges that it sought and obtained from the last Byzantine Emperor, Constantine XI and from his brothers, the Despots of Morea, in 1451.[2] Trade with Serbia and Bosnia was at its peak, with large quantities of silver and other minerals

[1] B. Krekić, Dubrovnik' Participation in the War against the Ottomans in 1443 and 1444, in B. Krekić, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980, VI, 1—34.

[2] I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV* i *XV veku*, Beograd 1952, 226. B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris — La Haye 1961, 59—61, 366—68, 371—74.

flowing through Dubrovnik to the West.[3] Still, there can be no doubt that the experienced Ragusan patricians realized after 1444 that there was little hope that the Ottoman tide could be reserved. After the fall of Constantinople, in 1453, that fact became drastically clear. In addition, the old friend of Dubrovnik, the Serbian Despot George Branković, was approaching the end of his life and it was obvious that Serbia could scarcely survive him. In Bosnia, where chaos prevailed ever since late fourteenth century, things were going from bad to worse, with regional lords destroying the last remnants of royal authority and involving the Ottomans into their quarrels, thus facilitating the conquest of the country.[4]

With such a dismal picture of the Levantine and Balkan situation in front of their eyes, it is not surprising that the Ragusans — who had established contacts with the Ottoman rulers as early as the late fourteenth century[5] — decided, in 1458, to start paying an annual tribute to the Ottomans in the amount of 1500 ducats to ensure freedom and protection of their trade.[6] Trade, indeed, was what the Ragusans were most interested in when it came to regions now under Ottoman rule, whether it was naval trade with the Levantine areas, or continental trade with the Balkan hinterland, all the way to Constantinople.

Trade with the Levant was an old and well-established part of Dubrovnik's economic activities, which was not interrupted by the Ottoman conquests.[7] Indeed — as in earlier times — impediments frequently came from Christian, not Ottoman, forces in the Levant,[8] but that did not discourage the Ragusan merchants and shipowners from going there. Thus, maritime trade continued in the years immediately following the Ottoman takeover of

---

[3] See most recently S. Ćirković, Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 6/79, Zagreb 1979, 1—20. S. Ćirković, The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century, *Precious Metals in the Age of Expansion*: *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, B. 2, Stuttgart 1981, 41—69.

[4] S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 307—41.

[5] Božić, *o. c.*, 1—22.

[6] This tribute grew rapidly and by 1478 stabilized at 12,500 ducats a year. Božić, *ibid.*, 155—57, 203.

[7] On Dubrovnik' trade with the Levant in the Middle Ages see Krekić, *Dubrovnik* (*Raguse*) *et le Levant*.

[8] In 1458 a Ragusan ship, chartered by a Florentine merchant, was robbed at Bondiza, in the Gulf of Arta, by two papal galleys commanded by "Antonius Olzina". The ship was carrying goods belonging to Ragusan and Florentine merchants and arbitres were elected to untangle the problems of compensations which were made even more complicated because Olzina admitted that he had taken 593 ducats worth of various goods, but contended that he had done so because the Florentine merchant was known to have carried merchandise to infidels. Indeed, in a rare glimpse of human feelings, an exasperated arbiter is quoted as exclaiming: "Jo non so come se debia far questa benedeta avaria!" Finally, in 1461, Olzina was exonerated of charges "perchè Antonio non come pirato, ne come corsaro, ne come arobador, ma come guardator del Summo Pontificho a non offender christiano senza caxon . . . fo mandato per sancto papa in Romania, che dovesse guardar azochè le robè non se dovesseno portar alli infideli." Olzina had been aware that the Florentine "non una fiada, ma più et più fiade haveva portato ferri, panziere et altre robe alli infideli" and that is why the goods on the Ragusan ship were confiscated. Krekić, *o. c.*, 399, 409. Historijski arhiv u Dubrovniku (Historical Archives in Dubrovnik — HAD) *Diversa notariae*, vol. 44, ff. 40—44v.

Greek lands.[9] Foreign merchants, alongside domestic ones, participated in this activity.[10]

As for continental traffic, let me give just two examples from 1463: in July of that year Jakov Radovanović, "cimator pannorum" from Dubrovnik was going "ad civitatem que dicitur Costur" where his brother-in-law lived. Jakov had received from a Ragusan chancellor "ducatum unum eu uncias decem auri fillati in canellis XXIII" that he was supposed to sell in Costur and to invest the proceeds "in pellibus rubeis turcheschis et in tella subtili que dicitur Solunschi" and bring them to Dubrovnik.[11] More interesting is the case of a man who, in December of the same year, was to carry textiles "la via de Seruia." His itinerary was carefully delineated: he was to go to "Nouomonte como in Chratouo over più luntano infino Sophia," but he was strictly forbidden from going "intorno Smedreuo ne intorno Rudnich, ne de qua che se intende Mazua, zoie nelli confini de Bosna" and it was stressed that he should go "come dise de sopra che se intende Sithniza."[12]

This document seems to illustrate an important point: the Ottoman advance toward the north allowed the traffic to resume rather quickly in the vast areas behind the fast-moving frontline. The foreign merchants, especially the Ragusans, who had excellent intelligence contacts in the region, were able to follow very closely those movements and to charter very carefully their operations. Thus, in the case in question, the merchant was to go to the conquered areas far to the south and to avoid regions dangerously close to the Ottoman-Bosnian and Ottoman-Hungarian front-line.

The situation in the Ragusan trade with the Levant did not change much in the subsequent years. Ragusan ships travelled to the Levant in the service

---

[9] For example, in 1461: a voyage to Pyrgos, HAD, *Diversa cancellariae*, vol. 70 f. 145v; a Ragusan patrician sends a ship to the Gulf of Arta where his brother is supposed to provide a cargo of grains for Dubrovnik, *Ibid.*, ff. 176v — 177. In 1463: a Ragusan patrician charters a ship to bring grains to Dubrovnik from the Gulf of Arta or the Gulf of Patras. *Div. not.*, vol. 47, f. 44v; two other patricians send two ships to look for grains "ad viam Culphi Petrassi, videlicet Leuadie", in the Gulf of Arta or "ad schalas Albanie". *Ibid.*, f. 45; still other patricians send several ships to buy grains "in Romania", in the Gulf of Patras, Arta or Albania. *Ibid.*, ff. 48, 54v — 55, 71v, 105, 116v—117.

[10] In 1461: a Ragusan captain owed 16 and 3/4 ducats "pape Theodoro Tauolario de Monouasia dicto Comis et Nichete Mamona de Monouasia" for whom he had brought grains to Dubrovnik. *Div. not.*, vol. 44, f. 85; a Ragusan ship was supposed to carry grains from Ancona "ad Monobasiam ad partes Peloponessi' for "Lupus de Gallicia", but because the ship was in poor state it could not go "Monobasiam ad partes Peloponessi sive Moree", but had to stop in Dubrovnik. *Ibid.*, ff. 154v, 164v—165; at the request of the Florentine merchant "Martinus Chiarini" a ship from Valona was confiscated in Dubrovnik upon her arrival from Venice. The ship had previously travelled "in Peloponesum, aliter nominatam Moream" to buy grains. *Div. canc.*, vol. 70, f. 132; another Florentine in Dubrovnik, "Alexander Strozi ... factor Pipi Jacobi de Florentia" chartered a Ragusan ship to bring grains from Pyrgos. *Div. not.*, vol. 44, f. 191v. In 1463: a merchant from Manfredonia sent a Ragusan ship to the same place for grains. *Ibid.*, vol. 47, f. 19v; another Ragusan ship made a trip to Romania for grains for the account of a merchant from Ancona. *Ibid.*, ff. 30, 33v, 37v; merchants from "Guasto" chartered a Ragusan ship to carry grains from Romania to "Guasto", but the ship came to an island near Dubrovnik instead "propter fustas Barlete et Trani que discurrunt per riperiam Guasti." It was decided that the grains would go to Ortona. *Ibid.*, f. 40v.

[11] *Div. not.*, vol. 47, f. 40.

[12] *Ibid.*, f. 115v.

of domestic[13] and foreign[14] merchants. An interesting case from 1472 deserves special mention because it indicates the complex relationships which existed among Western merchants, including Ragusans, in the Levant: "Bartholomeus Signibaldi de Fulgineo" had been sentenced in Foligno to pay to a Ragusan patrician the amount of 248.5 ducats, which were the residue of a major debt that Bartholomeus had contracted with the Ragusan. It was now agreed, that if "Bartholomeus, qui ut dicitur est habitator Gallipoli partium Romanie" paid this amount "Dono Doni de Florentia, habitatori Adrinopoli," this would be considered as settlement of the debt and the case would be closed.[15] The case, involving Italians from Foligno and Florence living in Italy and in Gallipoli and Adrianople, and Ragusans whose activities stretched from Italy to Romania, certainly was not the only one of its kind.

Let me add that the importance of the Ragusan naval trade not only with big Levantine commercial centers, but also with minor places is indicated by the fact that, in 1472, Dubrovnik had a consul in Modon, on the Peloponnesus.[16]

Of course, another strong commercial current was the trade between Dubrovnik and the hinterland all the way to the "partes Turchorum."[17] This trade consisted mainly of exports of textiles from Dubrovnik.[18] An important element in those operations was the activity of the "fattori" of the

---

[13] In 1470: a ship went "in Levantem". *Div. not.*, vol. 54, f. 127v; another ship carried olive oil and grains to Candia, Chios or Alexandria and brought other merchandise to Dubrovnik. *Ibid.*, ff. 173v — 174v; grains bought in Apulia were carried to the Levant and sold there. *Ibid.*, vol. 55, f. 194v. In 1471: grains for Alexandria and Syria. *Ibid.*, ff. 36v — 37, 38; for Candia. *Ibid.*, ff. 82—82v; grains for Chios, from where wax was to be brought to Dubrovnik. *Ibid.*, ff. 198v—198 a retro. In 1472: trip "in Levante" to Modon and Chios. *Ibid.*, f. 193; vol. 56, f. 30; wool from Candia to Dubrovnik. *Ibid.*, vol. 56, f. 85v. In 1474: trip to Sicily and Romania. *Ibid.*, vol. 58, ff. 13v—14. In 1475: "vallonia" was carried on a Ragusan ship from Romania to Pessaro or Rimini via Dubrovnik. *Ibid.*, vol. 59, f. 30v.

[14] For example, in 1470 the Venetian merchant "Matheus Biuilagua" chartered a Ragusan ship to go first to Budva to pick him up, then to go to San Cataldo and load merchandise and finally to carry it to Modon and Coron. *Div. not.*, vol. 55, f. 5.

[15] *Ibid.*, f. 81v.

[16] The arbiters in a controversy over a trip to the Levant mentioned that they had examined various testimonies from Modon and Chios "e maxime una lettera scripta per 10 console nostro se Modon ... 10 quale tute cosse visse a più anchora che a noi possibile jera de vedere." *Ibid.*, vol. 56, f. 30.

[17] Božić, *o. c.*, 228, wrote that "the ruthless domination of the Ragusan merchants was brought to an end by the Ottoman conquest of the Balkan lands, primarily Serbia." That seems to be an overstatement in view of the information that Božić himself used elsewhere in his book, that I am using here and that is known generally on the Ragusan commercial activity in the Balkans in the second half of the fifteenth century and later. See Božić, *ibid.*, 281, 314. Also T. Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd 1973, especially 112—29.

[18] In 1470: a patrician received from another a horse and "petias quadragintaocto pannorum de Florentia de prima sorte" to carry "ad partes Turchorum." *Div. not.*, vol. 55, f. 17. In 1471, when a patrician was going "in Seruia et in Romania" he was given by another "peze 32 de pani de Ragusi de 70 ... imballati in balle 8 e signati del mio davanti segno." The merchandise was to be sold in Skoplje and the proceeds sent to Dubrovnik. *Ibid.*, ff. 30v — 31. In the same year a patrician was carrying to "Andrenopoli ... panni ragusei peze 32 de 70 et peze 8 de 50" which could be sent elsewhere in Romania as well. *Ibid.*, ff. 93v—94.

Ragusan merchants in Levantine and Balkan cities under Ottoman rule.[19] Naturally, in the difficult conditions of the Balkan lands, there were cases of disappearance or death of Ragusan merchants and their "fattori",[20] but that did not deter them from visiting those regions.

It seems rather clear from these short and limited notes that the grave dislocations caused in the Levant and in the Balkan Peninsula by the rapid Ottoman expansion in the fifteenth century did not substantially disturb or interrupt for any sizable length of time the Ragusan commercial links with those areas, either on the naval or on the continental side. On the contrary, the Ottoman occupation of the major portion of Levantine shores and of the whole of the Balkan hinterland created a vast, economically and politically unified and stable zone, a situation very much different from the confusion, fragmentation and conflicts which had existed in the region previously and a situation which — at least during the first century of the Ottoman domination — attracted Ragusan and other merchants in large numbers to the area.[21]

The long-distance travel between Dubrovnik and the Levant accross the Balkan hinterland reflected the new circumstances particularly well: while in the period before 1460 one could hardly find trips from Dubrovnik to Greece, Bulgaria or Constantinople through the hinterland (with the exception of couriers), after the Ottoman conquest those trips seem to become rather frequent and successful.

Thus Dubrovnik, aided by its geographic position, by the wisdom of its statesmen, the experience of its diplomats and the skill of its merchants and sailors continued to play — even after the great upheavals in the Levant and in the Balkans — its customary and profitable role of intermediary between the eastern and western parts of the Mediterranean world, which were increasingly becoming two totally different and opposite entities.

---

[19] In 1472 two brothers-patricians appointed another patrician their "fattore in patribus Turchorum a Constantinopoli citra" for one year. If he was unable to work in Turkey, he would go to Italy with the same salary. *Ibid.*, vol. 56, f. 57. In the same year another patrician appointed a representative — again a patrician — to sell his textiles "in quele parte de Romania in Andrinopoli come in altrove," with the authority to work "in altri logi come in Constantinopoli, in Filipopuli." *Ibid.*, f. 88. In November, 1472, a Ragusan merchant sent "per mio factor ... in Schiauonia et in Romania panni XXV de 70 de Ragusi, tuti pellazi in balle VI, et cavallo uno, et tre pochrouzi de zelega, et bambaxe livre XVIII, et bandinelle 24, et corda livre XV." *Ibid.*, f. 152v. For the production and exports of Ragusan textiles see D. Dinić-Knežević, *Tkanine u privredi srednjovekovnog Dubrovnika*, Beograd 1982, especially 245—66.

[20] Marin Vukašinović died in 1471 "in partibus Romanie" and his father, together with his business associates, sent Marin Radivojević "ad partes Romanie ubi defunctus est dictus olim Marinus ... fet ad alia loca Sclauonie et Romanie in quibus dictus olim Marinus negociabatur et traicabat." Radivojević was carrying a document issued by the Ragusan government "in ydiomate sclauo" and he was to do his best to recover "libros, computa, litteras missivas, scedulas et quascumque scripturas dicti olim Marini" and also all his money, textiles and other goods. Everything was to be sent to Dubrovnik together with necessary documentary proofs. *Div. not.*, vol. 55, ff. 140v — 141. Božić, *o. c.*, 245—46.

[21] On the problems and prospects of the Ragusan trade in the Ottoman area in the second half of the fifteenth century see also Božić, *o. c.*, 247—71, 281, 314.